

С. Турсунов, Т. Пардаев,
А. Курбонов, Н. Турсунов

ЎЗБЕКИСТОН ТАРИХИ ВА МАДАНИЯТИ—СУРХОНДАРЁ ЭТНОГРАФИЯСИ

Алишер Навоий номидаги
Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти

Тошкент — 2006

www.ziyouz.com kutubxonasi

*Ушбу монография Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби,
фалсафа фанлари доктори, профессор И.М.Жабборовнинг
умумий таҳрири остида тайёрланди.*

Тақризчилар:

*тарих фанлари номзоди, доцент О.Бўриев,
тарих фанлари номзоди, доцент Э.Қобилов,
филология фанлари номзоди Б.Муртазоев.*

Ўзбекистон тарихи ва маданиятини мукаммал ўрганишда Сурхон воҳаси тарихи, унинг бой қадриятлари, этник тарихининг ўрни ҳамда аҳамияти ўзига хосдир. Сурхон воҳаси аҳолисининг этник тарихи, этник жараёнлари, аҳолининг анъанавий машғулотлари, моддий маданияти, халқнинг ажойиб урф-одатларида шакланган юксак бой маънавияти ушбу монографияда ўз аксини топган.

Мустақиллигимиз натижасида миллий қадриятларимиз, улкан миллий меросимиз қайта тикланиб, янада бойиб, миллий истиқлол ғоялари руҳида эришилган ютуқлар рисола мундарижасидан муносиб жой олди ва етарлича ёритилди. Ушбу монография олий ва ўрта махсус таълим ходимлари, умумтаълим мактаблари ўқитувчилари ва ўқувчилари учун ўқув қўлланмаси сифатида мўлжалланган бўлиб, ундан кенг китобхонлар омаси ҳам фойдаланишлари мумкин.

Ў34 Турсунов С. ва бошқ.
Ўзбекистон тарихи ва маданияти — Сурхондарё этнографияси/ С.Турсунов, Т.Пардаев, А.Қурбонов, Н. Турсунов; И. М.Жабборовнинг умумий таҳрири остида.— А.Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2006.—278 б.

И. Турсунов С. ва бошқ.

ББК 63.5(5у)

© Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон
Миллий кутубхонаси нашриёти, 2006 йил.

КИРИШ

Мустақиллик туфайли ўтмиш тарихимизни холисона ўрганиш, маънавиятимиз сарчашмаларини дунё аҳли орасида кенг тарғиб қилиш, азалий қадриятларимизни тиклаш каби имкониятлар яратилди. Бу эса ёш авлодни миллий ғурур ва ифтихор руҳида тарбиялашда, уларни унутилган ёки қарийб унутилаётган кўҳна расм-русумларимиз, қадимий урф-одатларимиз, гўзал удумларимиз билан таништиришда беқиёс даражада хизмат қилади. Зеро, жамиятимизда маънавий янгилашишлар замирида умуминсоний ва миллий қадриятлар уйғунлашаётган бир паллада халқимизнинг узоқ асрлик тарихини, этногенезини, хўжалик юритиш, ижтимоий маишати ва оилавий турмуш тарзини, бой моддий ва маънавий маданиятини кенг миқёсда тарғиб қилиш, кучли давлатдан кучли жамият сари ўтилаётган бир шароитда ёшлар тарбиясига хизмат қиладиган тарихий қадриятларимизни тиклаш ва шу орқали ёш авлодни аждодлар меросига садоқат руҳида тарбиялаш, шунга бош қўшиш бугунги кун ижтимоий фан вакиллари олдида турган асосий вазифалардан биридир.

Юртбошимиз И.А.Каримов ҳақли равишда таъкидлаганларидек, «Бизнинг мақсадимиз халқни, миллатни бирлаштирувчи бой маънавиятимизни қўлимиздаги енгилмас кучга айлантириш, токи бу мақсад халқни — халқ, миллатни — миллат қила билсин».¹ Демак, бугунги кунда бизнинг бой тарихимиз ва маънавиятимизни тарғиб қилиш халқимизни, элимизни янада жипслаштирувчи ғоявий кучга айланмоғи лозим. Мамлакатимизнинг жанубий нуқтасида жойлашган Сурхон воҳаси ҳам ниҳоятда улкан тарих ва бой қадриятларга, юксак маънавиятга бешик бўлган минтақа саналади. Шу боисдан ҳам Президентимиз воҳанинг республикамиз ҳаётида тутган ўрнига тўхталиб, «Мамлакатимизнинг жанубий чегарасида жойлашган, ўзининг бетакрор бойликлари, табиати, тарихи, маданияти, ишлаб чиқариш салоҳияти, аввало кўнгли очик, бағри кенг меҳнаткаш эли билан Сурхон воҳаси барчамизни ўзига мафтун этиши бежиз эмас», деб тўғри таъкидлаган эди. Ҳақиқатан ҳам Сурхон воҳаси қадимги мада-

¹ Каримов И.А. Жамиятимиз мафкураси халқни—халқ, миллатни—миллат қилишга хизмат этсин.—Т.: Ўзбекистон, 1998, 10—11-бетлар.

ният бешиқларидан бири, чунки бу ҳудуд минтақамизда илк инсоният аждодларига маскан бўлган, илк шаҳарсозлик анъаналари қарор топган, дастлабки давлатчилик асослари бунёд этилган юрт саналади. Қолаверса, воҳа аҳолисининг бой моддий ва маънавий мероси бугунги кунда дунё олимларининг назарида турганлиги ҳам юқоридаги фикрларнинг исботидир.

Сурхон воҳаси аҳолисининг этник тарихига ва бу ҳудудда кечган этник жараёнларга сиёсий тарихнинг ажралмас қисми сифатида қараш лозим. Воҳа аҳолисининг анъанавий машғулотлари, хўжалик юриштиш анъаналари, узоқ тарих мобайнида яратилган моддий маданият дурдоналари, халқ маънавиятининг ажралмас қисми саналган удумлар ва маросимлар, юксак маънавий қадриятлар ҳам халқимизнинг бебаҳо бойликлари саналади. Бугунги кунда дунё тарихчилари ва элшунос (этнограф) олимларнинг воҳа ҳудудида илмий изланишлар олиб бораётганлигининг бош сабаби воҳа аҳли моддий ва маънавий маданиятининг нақадар юксаклигидан далолат беради. Хусусан, воҳада жойлашган кўплаб археологик манзилгоҳлар Россия, Япония, Германия ва Франция каби нуфузли давлатларнинг эътиборига тушди. Ўзининг бетакрор табиати ва бой мероси билан танилган Бойсуннинг ЮНЕСКО томонидан дунёда эътироф этилган 19 та номоддий қадриятлар маскани сифатида тан олиниши ҳамда бу ерда халқаро очиқ фольклор фестивалларининг ташкил этилиши ҳам бежиз эмас, албатта. Шу боисдан ҳам воҳа аҳолиси этнографиясини тамомила янгича қарашлар доирасида ўрганиш халқимизнинг бой моддий ва маънавий меросини дунё миқёсида тарғиб этиш имкониятининг вужудга келиши ушбу соҳада катта-катта илмий изланишлар олиб боришга замин яратди. **Сурхон воҳаси аҳолисининг этнографияси ҳалигача тўлиқ ўрганилмаган соҳалардан биридир, шу боис Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Фан ва Технологиялар илмий маркази Инновацион лойиҳалари дастури асосида тайёрланган бу тадқиқот лойиҳаси 2004 йил 13 июлда тасдиқланган Т-04-45 рақамли давлат грантини олишга муваффақ бўлди.** Муаллифлар тадқиқотда воҳа аҳолисининг илк аждодлари, бу ҳудудда кечган этник жараёнлар, воҳа аҳолисининг жойлашиши, анъанавий машғулотлари, моддий маданият дурдоналари, турмуш тарзи, ижтимоий ва маиший ҳаёти ва оила-никоҳ муносабатлари, маънавий маданияти каби жиҳатларни таҳлил этишга ҳаракат қилди. Ушбу тадқиқотни амалга ошириш жараёнида мавзуга доир кўплаб илмий адабиётлар таҳлил қилинди ҳамда этнографик дала экспедицияси жараёнида тўпланган манбалардан ижодий тарзда фойдаланилди. Муаллифлар

тадқиқотни амалга ошириш жараёнида ҳали воҳа этнографияси тадқиқотчилар назари тушмаган ёки эътиборидан четда қолган жиҳатларни ўрганишга асосий эътиборни қаратди. Айни пайтда муаллифлар мазкур мавзуни ўрганиш, ушбу китобнинг чоп этилишида ҳамфикр бўлган ва амалий ёрдам берган барча ташкилот ҳамда маслақдош инсонларга самимий миннатдорлигини билдиради.

Китобнинг Кириш ва I бобини профессор С.Н.Турсунов, II бобнинг 1, 2, 4-мавуларини А.Э.Қурбонов ва Н.Н.Турсуновлар, II бобнинг 3-мавзусини, III бобнинг 1-мавзусини тарих фанлари номзоди Т.Р.Пардаев, III бобнинг 2, 3, 4-мавуларини С.Н.Турсунов, III бобнинг 5-мавзусини А.Э.Қурбонов, Хулоса қисмини Т.Р.Пардаев, Илова ҳамда Фойдаланилган адабиётлар ва манбалар рўйхатини Т.Р.Пардаев, А.Э.Қурбонов ва Н.Н.Турсуновлар тузишди.

I БОБ. СУРХОН ВОҲАСИ АҲОЛИСИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА ҲУДУДИЙ ЖОЙЛАШУВИ

Воҳа аҳолисининг шаклланиши тарихидан

Мустабид шўро тузуми даврида Ўзбекистон ҳудудида амалий тарзда тадқиқотлар олиб бориш, ҳар бир уруғ, қавм, қабила, элат ва миллат бўлиб шаклланган ижтимоий қатламлар ҳақида фикр юриштиш ниҳоятда чекланган эди. Шу туфайли ўзбек этнологияси жуда қимматли ва фан учун муҳим манбаларга эга бўлса-да, уни ёритиш мураккаб ҳамда сиёсий, мафкуравий сиқувлар остига олинган бўлиб, бунинг натижасида миллий ўзликни англаш, қадриятлар, урф-одатларни ўрганиш, расм-русумларни тиклашга, ўзбек халқининг илк шаклланиши ва давлатчилик тарихини ўрганишга жиддий тўсиқлар мавжуд эди. Президентимиз И.А.Каримов «... давлатчилик тарихимиз туб бурилиш палласига кирган бир пайтда ўзимизнинг замон ва макондаги ўрнимизни аниқ белгилаб олишимиз, насл-насабимиз, кимлигимизни билишимиз керакми-йўқми?»¹ деб таъкидлаганди. Шунингдек, юртбошимиз: «Фақат баҳс, мунозара, таҳлил меваси бўлган хулосаларгина бизга тўғри йўл кўрсатиши мумкин»², деб таъкидлаши алоҳида аҳамиятга эгадир. Ўзбекистоннинг жанубий ҳудудидаги Сурхон воҳаси аҳолиси этногенезисини илмий таҳлил этиш, уни этнологик тадқиқот нуқтаи назардан ўрганиш учун фақатгина мустақилликка эришгандан кейин кенг кўламли шароит вужудга келди ва ўзининг амалий - тарихий исботини топди. Айниқса, Сурхон воҳаси аҳолисини антропологик нуқтаи назардан етарли ўрганиш ва таҳлил этиш салмоқли илмий хулосаларни яқунлаш имкони-ни берди.

Сурхондарё ҳудудий жойлашуви Амударё орқали жанубдан Афғонистон, шимоли-ғарбдан Туркманистон, жануби-шарқдан Тожикистон билан чегарадош бўлиб, этнологик тадқиқотлар учун жуда муҳим манбалар бериб, унинг аҳолиси асрлар давомида ушбу қўшни

¹ *Ислом Каримов. Тарихий хотирасиз келажак йўқ.*—Т.: Шарқ, 1998, 5-бет.

² *Ислом Каримов. Тарихий хотирасиз келажак йўқ.*—Т.: Шарқ, 1998, 6-бет.

мамлакатлардан кўчиб ўтган этник гуруҳлар ҳисобига бойиб борди. Шу туфайли Сурхон воҳаси аҳолиси ўзининг уруғ-қabila таркиби жиҳатдан ранг-баранглиги билан ажралиб туради. Йирик этник гуруҳлар ўртасидаги табақаланиш фарқлари аниқланган ҳозирги даврда антропологлар олдида турган масала шундаки, антрополог Г.Ф.Дебец ибораси билан айтганда «ҳам катта этник гуруҳлар ўртасидаги, ҳам оз сонли уруғ-қabila гуруҳлари ўртасидаги майда тафовутларни аниқлашдир»¹. Чунки Сурхондарё вилоятида ниҳоятда кўп ва турли хил урф-одатларга эга бўлган этник гуруҳлар Ўзбекистоннинг бошқа вилоятларидан фарқланади. Кейинги йилларда ўтказилган этногенез масалаларига оид тадқиқотлар, археологик ва антропологик таҳлиллар бу ҳудуд аҳолисини юқори палеолит даврдан буён яшаб келаётганлигини илмий жиҳатдан исботлаб берди.

Этнологик тадқиқотлар натижасини акс эттирувчи Сурхон воҳаси қадимий аҳолисининг антропологик қиёфаси, маданий турмуш тарзи, урф-одатлари, уй-рўзгор, илк меҳнат буюмлари, санъат ва маданият намуналари, сунъий сугоришга оид деҳқончилик, хунармандчилик ҳамда савдо-сотиққа оид ашёвий далиллар бу воҳанинг ниҳоятда бой этник тарихга эга эканлигидан далолат беради. Шунингдек, вилоят аҳолиси этногенезини ўрганишда илмий, бадиий, шунингдек, турли хил дала тадқиқотларидан фойдаланиш ҳам муҳим аҳамият касб этади

Давлатчилик тарихини ўрганишда унинг асосий негизи бўлган халқларнинг шаклланиш жараёнларини таҳлил этиш, ижтимоий-маданий ҳаёт ривожини даражасини ёритиш муҳим масаладир. Шу туфайли Сурхон воҳасидаги уруғ, элат, халқларнинг қандай шаклланганлигини ўрганиш, ҳар бир уруғнинг юзага келишидаги сабабларни илмий ёритиш долзарб масаладир. Этник гуруҳларни илмий жиҳатдан ўрганиб фанга олиб кириш, этник қатламларнинг ижтимоий-турмуш тарзини ўрганиш, иқтисодий, маданий ҳаётга қўшган ҳиссасини ёритиш муҳим масаладир². Ўз навбатида вилоят аҳолисининг тез ўсиши, уруғларни аралашиб ҳамда қўшилиб кетишининг кучайиши туфайли тадқиқотларни ҳудудий жиҳатдан қайта тезкор усулда ўтказиб туришни ҳам талаб этади. XIX—XX асрнинг бошига келиб аҳоли жойлашуви тез ўзгармаган бўлса-да, бироқ XX асрнинг иккинчи ярми ва XXI аср бошларида этнологик илмий тадқиқотлар шуни

¹ *Турсунов С., Қобилов Э., Пардаев Т. ва бошқ.* Сурхондарё тарих кўзгусида. —Т.: Шарқ, 2001, 8-бет.

² *Турсунов С., Қобилов Э., Пардаев Т. ва бошқ.* Сурхондарё тарих кўзгусида. —Т.: Шарқ, 2001, 8—10-бетлар.

кўрсатмоқдаки, фақатгина аҳолининг ўсиши эмас, балки ижтимоий турмушининг ўзгариши, қумли ва бўз ерларни ўзлаштириш, аҳолининг мажбурий кўчирилиши, четдан кириб келган бошқа элатларнинг маҳаллий аҳоли билан қўшилиб яшаши каби ҳолатларнинг юзага келишига олиб келди. Айниқса, бу этник ўзгаришлар Шеробод, Термиз, Қумқўрғон, Жарқўрғон, Қизирик, Музробод, Бойсун, Бандихон, Шўрчи, Олтинсой, Денов, Узун, Сарийосиё туманларида яққол сезилади. Этнологик тадқиқотлар йирик маҳаллий миллатлардан ҳисобланган ўзбек, тожик, туркманлар ўртасида, иккинчи томондан ўзбекларнинг ҳар хил этник гуруҳлари бўйича олиб борилди. Тадқиқотлар воҳада 1997—2004 йилларда ўтказилиб, 89 та йирик ва ўрта қишлоқларда 9134 киши тадқиқ қилинди. Шулардан ўзбеклар 5380 (4250 эркак ва 1130 аёл), тожиклар 1750 (1270 эркак ва 480 аёл), туркманлар 830 (675 эркак ва 155 аёл), араблар 157 (84 эркак ва 73 аёл) нафарни ташкил этди. Бундан ташқари 1017 киши — аралаш никоҳдан туғилганлар ҳам ўрганилди. Тадқиқ этилган барча ўзбекларни икки гуруҳга бўлиш мумкин: а) уруғ-қабиллага бўлинган ўзбеклар; б) уруғ-қабиллага бўлинмаган ўзбеклар.

Уруғ-қабилла номига эга бўлган ўзбеклар қуйидаги уруғ-қабилаларни ташкил этдилар: а) қўнғирот; б) турк; в) юз (жуз); г) кам сонли уруғ-қабиллага бўлинганлар. Охириги гуруҳ қабилаларга қуйидаги уруғлар киради: қатағон, элбеги, дўрмон, қора тамғали, туркман, қовчин, кенагас, қўтчи, қорақалпоқ, батош, хитой, ҳардури, олачизим, араб, чупак, қатори, гов, қоқиҳўр, шоликор. Қўнғирот қабиласининг ичида кичик гуруҳларни аниқлашга ҳам эришилди¹.

Ўзбек халқининг этник тарихи дастлабки аجدодлари яшаган ҳудуд билан бевосита боғлиқ. Ўзбекистоннинг жанубий ҳудудларида илк аجدодларнинг этник тарихини, этногенезини, этник жараёни илмий асосда ёритиб бериш муҳим аҳамиятга эгадир. Чунки Ўзбекистоннинг жануби бўлган Сурхон ҳудуди туб ерли (автохтон) этник компонентларнинг шаклланиши, ўзаро яқинлашуви, уларнинг қўшилиб, биргаликда тараққий этиб бориш усули тўлиқ илмий таҳлил этилмаган. Бу минтақада инсониятнинг қадимги маданият марказлари: Тешиктош ғори, Сополлитепа, Жарқўтон, Термиз харобалари, Тоҳаристон, Далварзинтепа, Холчаён, Чағониёнда олиб борилган археологик қазилмалардан топилган материаллардан маълум бўлишича, милoddан аввалги II мингинчи йилларда илк аجدодларимиз ўтроқ деҳқончилик билан шуғуланганлиги тасдиқланди.

¹ Дала ёзувлари. I—6-дафтар. 1998—2001 йиллар. Шеробод тумани. Қизиллома, Таллашқон қишлоғи.

Миллий муносабатлар ва миллатлар тарихини ўрганиш алоҳида илмий тафаккурни талаб қиладиган муҳим масаладир. Президенти-миз И.А.Каримов «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» асарида: «Ҳар қандай миллат у нақадар кичик бўлмасин инсониятнинг бойлигидир ва ҳар қандай миллий бирликнинг, унинг тил, маданий ва бошқа хусусиятларининг йўқ бўлиб кетиши Ер юзидаги маданий ва генетик фонднинг, шахс имкониятларининг қашшоқлашувиغا олиб келади»¹, деб башорат қилдилар. Элшунослик фанида миллий, ирқий хусусиятларни ўрганиш, урф-одатларни таҳлил қилиш, ҳар бир этник қатламнинг кичик-кичик гуруҳларини бир-биридан фарқини англаш алоҳида аҳамиятга эгадир. Чунки бир-бирига жуда ўхшаш гуруҳлар, элатлар, халқларни ажратиш, фарқлай билиш жуда катта масаладир. Элшунослик фанида тадқиқотлар олиб бориш натижасида антропологик лингвистик, топономик, биологик изланишларни олиб бориш ҳамда бу тўғрисида хулосалар бериш, такрорлаш, тавсифий белгиларни аниқлаш, тил иловаларини фарқлаб олиш учун кетма-кет изланишлар қилиш, тадқиқот натижаларини назария ва амалиёт билан боғлаш, фан билан ҳаётий тажриба ўртасидаги ишончли муносабатларни шакллантириш муҳимдир.

Элшунослик фани ҳар бир одамни, ирқий белгилашдан ташқари худудий, иқтисодий, маданий, сиёсий, урф-одатларни, турмуш тарзини фарқлай билиш билан биргаликда одам қиёфасини белгилайдиган тана, кўз, соч, соқол, қош, киприк ранги, лаб, бурун, тирноқ, кулоқ, бўйин, томоқ, панжа, тирсак, тавон, тиш каби тавсифий белгиларни тадқиқот таҳлилига киритиш билан ҳам ажралиб туради. Виляятда ўтказилган тадқиқотларда инсон танаси тузилишини ўрганишда илгари олиб борилган турли хил илмий изланишлар натижасига ҳамда таниқли этнограф олимларнинг катта тажрибаси эвазига яратган асарларидан ўринли фойдаланилди.

Этник жиҳатдан инсоният қиёфасини ўрганиш бўйича кўплаб илмий тадқиқотлар олиб борилган бўлса-да, жамланган тажрибаларда, чиқарилган хулосаларда, берилган мулоҳазаларда, илмий кузатувларда ҳануз тўртта ирқ ҳақида ягона фикр ўз ифодасини топган эмас. Шунинг учун ҳам Сурхондарё худудидаги этник қатламни ўрганиш бўйича бошланган тадқиқотлар ўз илмий ечимларини топишга ҳаракат қилиниб, асосан илмий тадқиқотлар тоғ, тоғ олди, адир-

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари.—Т.:Ўзбекистон,1998, 473-бет.

лик, чўл, сунъий суғорма, лалми, дарё бўйи ҳудудларида яшовчи уруғлар, халқларнинг турмуш тарзини ўрганиш жараёнида тавсифий белгилар ҳақида ўз хулосасини бермоқда.

Милоддан аввалги V мингинчи — III мингинчи йилликларда неолит даврида қадимги европоид ирқининг икки илк тури: шимолий илк европеоид (протоевропалик) ва европеоид (протоўртаерденгизлик) турлари мавжуд бўлган. Сурхон ҳудудида яшаган жанубий европеоид (протоўртаерденгизлик) аҳоли деҳқончилик билан шуғулланиб кун кечиришган. Бу аҳолининг бош суяклари Долихокран (чўзиқ бошли тури) антропологик типга мансуб бўлиб, булар келгинди кўчманчи қабилалар билан аралашиб борган¹. Милоддан аввалги II мингинчи йилларда Ўрта Осиёда арий тилли (ҳиндиарий) қабилалари истиқомат қилган, арий қабилаларига бохтар(бактриялик)лар, тоҳарлар ҳам кирган. Сунъий суғоришга асосланган Сурхон воҳасида деҳқончилик маданияти тараққий этиши натижасида энг қадимги ёзма ёдгорликлардан бири бўлган «Авесто»да Бактрия (Амударёнинг ўрта ва юқори оқимлари) тилга олинади. Бу эса ҳозирги Сурхон воҳасида милоддан аввалги VII—VI асрларда ўтроқ аҳолининг жамоа ҳаётида йирик ўзгариш бўлиб, ибтидоий уруғ жамоаси емирилганлигидан далолат беради. Ўзбекистон жанубида Бактрия тили ва ёзуви икки хил: оромий ва қадимги юнон алифбосига асосланиб ривожланган. Бу ёзувлар милоднинг I асрига тааллуқли бўлиб, бизгача юздан ортиқ бактрийлар сўзлари етиб келган². Қадимий аждодларимиз тилларида айтилган; ҳозирги ўзбек ва тожик сўзларининг қўшилиши асосида пайдо бўлган Зар-ўт-сой, Зар-боғ, Дар-банд, Дара-банд, Сар-банд, Кўҳи-тоғ, Сой-сайёд, Ҳазор-бўқа, Ҳазор-асп, Банд-и-хон, Нау-баҳор каби номлар қадимий аждодларимиз томонидан ишлатилган ва ўзининг аҳамиятини йўқотмаган. Шунингдек, баъзи қишлоқларнинг номлари жуда ҳам қадимий сўзлардан келиб чиқиб, милодий VII—VIII асрларда ҳам таъкидланган. Мисол учун Сурхондарёдаги Вахшивор—бу «Даҳшат қишлоқ, макон» деб таржима қилинади ва «Авесто» сўзлари—«Ваҳш» (Даҳшат), «Вара» (макон) билан боғланади.

Милоддан аввалги VIII—III асрларга оид Ўрта Осиё аҳолисини антропологик жиҳатдан Т.Т.Ходжаев тахминан ўрганиб, Ўрта ер денгизининг шарқий тармоғига мансуб мезобрахикранли (ўртача дума-

¹ Асқаров А.А., Буряков Ю.Ф., Ходжайов Т.К. Новый археологические и антропологические материалы к этнической истории народов Средней Азии. В. кн. Проблемы этногенез и этнической истории народов Средней Азии и Казахстана. Вып. 1, 1970. С. 54.

² Сагдуллаев А. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда.—Т.:Ўқитувчи, 1996, 13-бет.

лоқ бош) гуруҳга тўхталиб, бу аҳоли асосан Ўрта Осиёнинг жанубий туманларида тарқалганлигини асослайди¹. Милоддан аввалги I мингинчи йилликлар ўрталарида суғорма деҳқончиликнинг ривожланиши билан Ўрта Осиёнинг марказий давлатларида қулдорлик давлатлари шаклланди. Бунга асосан Бақтрия, Кушон давлатлари мисол бўла олади. Демак, Сурхон ҳудудида қадимий саклар, массагетлар, сакарауқлар, апасиаклар, ассийлар истиқомат қилиб, уларнинг асосий қисми деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланганлар. Сурхон ҳудудида қадимий аждодларимизнинг деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланганлигини тасдиқлайдиган Сополлитепа, Жарқўтон қишлоқ харобалари ва қабристонларни қазиш туфайли топилган хумлардаги узум ва жийда уруғлари, ипак матоларининг қолдиқлари, боғдорчиликнинг ривожланганлигидан далолат беради. Жарқўтон шаҳар маданиятида яшаган қабилалар бундан 3600—3800 йиллар олдин суғориш иншоотларини қуриб, деҳқончилик ва чорвачиликни ривожлантирган, шаҳар деворлари сомонли лойлардан тайёрланган гиштлардан қурилган, қабрлар асосан уй ичида жойлаштирилган, чунки аҳоли у дунёда ҳам яшайди, деган тушунчалар бўлган. Қабрларда эркаклар ўнг биқини (томони), аёллар чап биқини билан худди бола она қорнида ётганидек ғужанак ҳолда ётқизи-либ дафн этилган. Ҳар бир қаторда 10 тадан 50 тагача сопол ва қисман бронзадан ясалган идишларда озиқ-овқат қўйилган, бу сопол идишлар хум ва хурмача, ваза, чойнак, косалар, кўзача, лаганлардан иборат. Идишлар шунчалик нафис ва жарангдор қилиб ясалганки, бу ўша даврда кулолчилик жуда тараққий этганлигидан нишона беради².

Сурхон ҳудудида яшаган сак қабилалари милоддан аввалги II мингинчи йилларда сак(скиф) қабилалари билан умумий маданиятда ўхшашликда бўлиб, тиллари бир-бирларига яқин бўлса-да, аммо хўжалик жиҳатдан бу этник бирликлар бир-биридан фарқ қилган; этник уюшмалардан бири деҳқончилик билан, иккинчиси кўчманчи чорвачилик билан, учинчиси овчилик, балиқчилик ва бошқалар билан шуғулланиб келган. Ўтроқ аҳоли деҳқончилик, хунармандчилик, тўқимачилик, кулолчилик, темирчилик ва савдо-сотик билан шуғулланиб, уларнинг бир-бирлари билан яқинлашиш ва этнос ичидаги қабилаларнинг қўшилиш, аралашиб бориш жараёни вужудга

¹ Ходжайов Т.К. Этнические процессы в Средней Азии в эпоху средневековья.— Т.:1987.—С.52—59.

² Турсунов С., Қобилов Э., Муртазов Б. Сурхондарё тарихи.—Т.:Шарқ,2004, 15—30-бетлар.

келган. Воҳада сиёсий вазиятнинг ўзгариши Салавкийлар империяси (мил. авв. 312—250), Юнон-Бақтрия давлати (мил. авв. 250—140 йиллар) даврида¹ уруғ-элатларнинг аралашиб, тиллар ва ҳатто элат номлари унутилиб борилди. Саклар, массагетлар, бохтарлар, сўғдийларнинг аралашуви натижасида тил жиҳатдан батамом турклашган гуруҳлар шаклланди. Юнон-Бақтрия давлатини ағдарган кўчманчи қабилалар ассиёлар (ассианлар), пассианлар, тохарлар, саклар маҳаллий аҳолига қўшилиб, милoddан аввалги II аср ўрталарида ўтроқ туркий аҳолига айланди².

Сурхондарё худудида яшаган халқларнинг шаклланишига оид манбаларни ўрганиш жараёнида сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳаёт маҳаллий аҳолининг этник таркиби, этномаданий алоқалари ҳақида маълум илмий билимга эга бўлиш имкониятини яратди. Қадимги Окс (Амударё), Сурхон (Чағонруд) ва Шерободдарё (Туркондарё) ўзанларида ўзбек халқи аجدодлари-саклар, массагетлар, хионийлар, бохтарлар, тахорлар ва бошқа халқлар яшаганлиги манбаларда қайд этилади³. Қадимий моддий-маънавий ҳаёт маркази бўлган Термиз илк ўзбек давлатчилигининг асосий марказларидан бири сифатида танилган. Сурхон худудидаги Сополлитепа, Жарқўтон, Кучуктепа, Таллашқон, Жондавлаттепа, Қизилтепа, Ҳайитободтепа, Фозмулла, Бандихонттепа, Далварзин, Холчаён, Чағониён, Термизда истехкомли кўрғонлар қад ростлаган даврда, илк давлатчилик сиёсий марказлари маҳаллий ўтроқ аҳолининг этник шаклланиши билан боғлиқдир. Воҳадаги қулай иқлим, ҳосилдор тупроқ сунъий сурғоришга асосланган деҳқончиликнинг ривожланишига имконият яратиб, қабилалар ва қabila иттифоқларининг жипслашувига, моддий ва маънавий ҳаётнинг ривожланишига имконият яратди. Қомусий олим Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Жарир ат-Табарийнинг (839—923) «Тарих ар-расул ва-л-мулук» («Пайғамбарлар ва подшоҳлар тарихи») асарида Тоҳаристон—Амударёнинг юқори қисмида, унинг ҳар иккала соҳилидаги вилоятлар, туркий ва эрон тилли аҳоли ҳақида, эфталийлар, қарлуқлар, туркешларнинг айрим урф-одатлари, эътиқодлари ҳақида фикр юритилган⁴.

Сурхон воҳаси ўзбек халқининг этник тарихи илк аجدодлари яшаган ҳудуд билан бевосита боғлиқ бўлиб, ўлкамизнинг қадимий

¹ Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. Т.: Шарқ 2001, 117-бет.

² Ўша ерда, 120-бет.

³ Ўша ерда, 122-бет.

⁴ Материалы по истории Средней и Центральной Азии. X—XIX в.в (МИС-ЦА), Т.: 1998. С. 17.

маданият маркази ҳисобланиб, Холчаён, Далварзинда олиб борилган археологик қазилмалардаги ноёб манбаларга асосланиб, милoddан аввалги II мингинчи йилларда ўтроқ деҳқончилик мавжуд бўлганлигини исботлади. Бу даврда қадимий қабилаларга хос моддий маданият ёдгорликлари, турар жойлари, сопол идишлари, деҳқончилик, чорвачилик билан шуғулланиб келинганлигига оид манбалар топилиб, бу осори-атиқалар Сурхон воҳасида туб маҳаллий аҳоли яшаганлигини тасдиқлади. Милoddан аввалги I мингинчи йилларнинг ўрталарида суғорма деҳқончилигининг ривожланиши билан бу ҳудудда Бақтрия кулдорлик давлати шаклланди. Юнон-Бақтрия танга пулларида, санъат буюмларида, аслаҳа-анжомларнинг безакларида, санамларнинг суратлари ўйилган олтин товоқларда ва ҳар хил тош битикларда маҳаллий халқнинг миллий қиёфаси, урф-одатлари, хўжалиги, ташқи алоқаларига оид воқеликлар акс эттирилган ¹.

Милoddан аввалги I мингинчи йилларнинг ўрталарида Бақтрия давлати ҳудудида қадимий элатлардан бақтрияликлар, сўғдийлар яшаб, деҳқончилик ривожланиши туфайли хўжаликнинг бошқа тармоқлари, тўқимачилик, кулолчилик, темирчилик равнақ топиб, маҳсулотнинг маълум бир қисми бозорга чиқарилган. Бу маҳсулотларнинг талайгина қисмини кўчманчи чорвадорлар харид қилганлар ёки товарга-товар алмашиб олганлар. Шу тариқа савдо ҳамкорлиги пайдо бўлиб ўтроқ аҳолининг қишлоқ хўжалиги, кўчманчиларнинг эса чорвачилиги яна ҳам тараққий этишини рағбатлантирган.

Юнон-Бақтрия давлати доирасида бўлган Сурхон тинимсиз кўчманчи қабилаларнинг ҳужуми таъсирида маҳаллий аҳолининг аралашув ва қўшиливи кучайиб бориб², Салавкийлар империяси (милoddан аввалги 312—250) даврида маҳаллий аҳолининг иқтисодий ва маданий ҳаёти тубдан ўзгариб борди. Милodнинг бошида бу давлатни Юе-Чжи (Хитой манбаларида шундай аталган) қабилалари ўзига бўйсундириб, Кушон империяси (милoddан аввалги I аср охириларидан тортиб милodнинг IV асрининг иккинчи ярмигача) таркибида бўлиб, сиёсий ва маданий жиҳатдан Сурхон ерлари ҳам Кушон империяси ихтиёрида бўлган. Страбоннинг маълумотларига қараганда Юнон-Бақтрия давлатини ағдарган қабилалар асийлар (ассианлар), пассианлар, тохарлар, сакароукалар бўлган. Рим тарихчиси Юстин (милodий II—III асрлар) Помпей Трогнинг (милoddан аввалги I аср) маълумотларига таяниб, Бақтрия ва Сўғдиёнани сакараук

¹ Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. М.: Изв. Вост. Лит., 1962, с. 108—109.

² История Узбекистана в источниках. Т. I. Т.: «Фан», 1967, с. 173—174.

ва азианлар (ассианлар бўлиши керак) босиб оладилар, деб ёзган эди.

Сурхон аҳолисининг этник таркибига таъсир кўрсатган юечжи (юди—Еттисувга, сўнгра Бақтрияга кўчиб ўтган юечжилар «даюечжи» (катта юечжи) деб, ўз юртларида — Шарқий Туркистонда қолган қисми эса «кичик юечжи» деб номланган) этносини тадқиқотчилар антик муаллифларнинг асарларида тоҳарлар, яна ассиёлар билан тенглаштирилган. Тоҳарлар (юечжи) Амударёнинг чап томонидаги Бақтрия худудидан ташқари шу дарёнинг ўнг томонидаги, ҳозирги Ўзбекистон ва Тожикистоннинг жанубидаги минтақаларни ҳам эгаллаганлар, бу вилоятлар милоддан аввалги II асрда Тоҳаристон деб номланган¹.

Хитой сайёҳи Чжан Цянь Тоҳаристон ҳақида жуда кўплаб тарихий манбалар келтириб, бу юртда деҳқончилик маданияти юксак ривожланганлиги хусусида фикр юритиб, Амударё (хитойча гўйшуа) бўйлаб савдо-сотик билан шуғулланадиган кишилар яшайдилар, улар қуруқлик ва сув орқали (Амударё суви орқали) ўз молларини бир неча минг лигача бўлган масофага етказиб борадилар², деб ёзади. Ҳозирги 1 ли 579 метр, қадим ва ўрта асрларда 1 ли 350 метрга яқин бўлган³. Хитой сайёҳлари маълумотларида милоддан аввалги II аср ўрталарида хуннлар билан бўлган кучли ҳарбий тўқнашувларда мағлубиятга учраган юечжиларнинг асосий (даюечжилар — катта юечжилар) қисми Тангритоғнинг шимоли-шарқидаги худудларда Даха (Тоҳаристон)га кўчиб ўтиб, милодий I асрда Кушонлар сулоласига асос солдилар. Бу Даха (Тоҳаристон)нинг шимоли ҳисор тизма тоғлари билан (Сурхон-Шеробод водийсига чиқадиган) жанубий Темур дарвоза ёки Бузғол танглиги билан чегараланади. Дахага келиб жойлашган юечжиларнинг тил шеваларини илмий таҳлил этган тилшунос этнограф М.Н.Воробьев-Десятовскаянинг фикрича, тоҳир тилларидан бирида сўзлашувчи халқнинг номи «кучония» деб аталган. Бу сўз илк уйғур қўлёзмаларида мавжуд бўлган Kusan атамасига боғлиқдир, деб таъкидлайди. Қадимий сак қўлёзмаларига оид VII—VIII асрлардаги маълумотларда Хўтонни вайронага айлантирган «Кхоча» халқи ҳақидаги фикр билдирилиб, кручное, кхочо, susan, kusan номлари кушон этник номига этник ва этнолингвистик жи-

¹ Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. Т.: Шарқ, 2001, 122-бет.

² Бичурин Н.Я. Собрания сведения о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Том II, стр. 151. М., 1960.

³ Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Соч. т. I. М., 1963. с.134.

ҳатдан яқин деган фикрни билдиради. «Кучони» атамаси ўз навбатида санскрит тилидаги «Тоҳарика—тоҳарлик иборасига тўғри келади», деган тарихий фикрни келтиради¹.

Этник жараёнларнинг мураккаблашуви натижасида маҳаллий аҳоли билан кўчиб келувчи қабилалар ўртасида мунтазам равишда ҳудудий тўқнашувлар бўлиб ўтган. Маҳаллий туркий ўтроқ қабилалар доимий тарзда бўлган ташқи хавф, босқинчи қабилалар ҳужумига жиддий қаршилик кўрсатишига қарамасдан шимолий ҳудудлардан халқлар кўчиши натижасида ҳаракатга келган кўп минг кишилик қабилаларга мунтазам қаршилик кўрсата олмаганлар. Йирик кўчманчи қабилалар қулай табиий географик ҳудудларга маҳаллий қабилаларнинг қаршилигини синдириб жойлашиб олган. Ана шундай кўчишлар натижасида Хитой манбаларида қайд этилган милодий V асрнинг иккинчи ярмида (аниқроғи 468 йили) Тоҳаристонга эфталийлар қабилалари келиб жойлашиб, улар Йеда (иеда, еда) номи билан ҳам аталган. Эфталийлар Тоҳаристонга Олтой тоғлари жанубидан, шунингдек, Фарғона ҳудудларидан кўчиб келишган², бироқ эфталийларнинг этногенези ҳали тўлиқ ўрганилмаган ҳамда уларнинг Мовароуннаҳр ҳудудига қачон келганлиги ҳақида аниқ маълумотлар йўқ. Хитой манбаларини ўрганган этнограф Н.Я.Бичуриннинг таъкидлашича, эфталийлар (йеда, еда) Тоҳаристонга IV аср охири—V аср ўрталарида келганлиги қайд этилган. Бу маълумотни Прокопий Кесарскийнинг V—VI асрларда эфталийлар Мовароуннаҳр шаҳар ва қишлоқларида ўтроқ ҳолда яшаган деган фикри ҳам тасдиқлайди. Араб тарихчилари Муқаддасий, Ёкут ва Маъсудийлар эфталийларни ҳайтал номи билан тилга олади, унинг эфтал, афтал, ҳафтал, ҳаптал (ҳафт-ҳапт ҳат, ҳатл, ниҳоят ҳатлон) шакллари ҳам бор. Тоҳаристонда VI—VIII асрларда маҳаллий ўтроқ ҳамда кўчманчи туркий қабилалар аралашиб яшаб, маҳаллий халқнинг урф-одатлари, маданияти таъсири кучайди. Шуни алоҳида қайд этиш керакки, кўчманчи қабилаларнинг сиёсий сиқуви, кўпчилик аҳолини ташкил этиши, сиёсий бошқарувни ўз қўлига олиши натижасида кўпинча кўчманчи қабилалар номи билан маҳаллий халқ ҳам атала бошланади. Натижада маҳаллий халқнинг номи тезликда унутилади, Тоҳаристон ҳудудлари VI аср охири — VII аср бошларида Турк хоқонлигига бўйсунган бўлиб, бу ҳудудга туркийзабон қабилалардан қарлуқ, халач, чигил қабилалари кўчиб келиб, бу қабилаларга Тоҳаристонда

¹ Воробьева-Десятовская М.Н. Памятники Центрально-Азиатской письменности. Ученые записки института Востоковедения АН СССР. Т. 16. М.Л. 1958, с. 306.

² Гумилев Л.Н. Эфталиты и их соседи в IV в. ВДИ. 1959, № 3.

қарлуқ ябғулари раҳбарлик қилди. Хитойлик сайёҳ Сюань-Цзяннинг (639—645) тарихий манбаларга асосланиб берган маълумотларига кўра, Тоҳаристон ҳудуди 27 вилоятдан иборат, вилоятларга Турк хоқонлари раҳбарлик қилган. Хи (Балх) вилояти Турк хонлигининг қароргоҳи бўлиб,¹ Шаман ёки Шу:ан (ҳисор водийсининг Марказий ва Шарқий қисми), Ахорун вилоятлари ҳокими ҳам турлар бўлган. Шунингдек, хитойлик сайёҳлардан Тан-Шуда ва Хуань-Чаонинг қайд этишича, Кумед, Вахон ва Хутталон вилоятлари барлари ҳам турклар бўлган. VIII асрларда Тоҳаристон шу ерда яшачи қарлуқлар бошлиғи ябғулар томонидан бошқарилган, ябғу(яб ёбу-жобу)ларнинг қароргоҳи Балх шаҳрида бўлган. Юань-Цзянь тил олган 22 вилоятнинг кўпчилигини бошқарган ҳокимлар қарлуқ туркийларидан тайинланган ябғу ўз навбатида Турк хоқонлигига тўғри ёки ярим тобеликда бўлган бўлиши керак. Этнограф Н.Я.Бичурин Гандхара ва Гибан ҳудудларини 719 йилда қарлуқ қабиласига мансуб турк сулоласи бошқарганлигини Хитой сайёҳи Тан-Шу маълумотларига асосланиб қайд этади. Шунингдек, Тоҳаристоннинг жануби ва шарбий ҳудудида жойлашган Яйен ёки Цяогючжа деган жойда турклар ва тоҳарлар яшаганлар, деб этнограф Н.Я. Бичурин ўз фикрини тасдиқлайди.

Умуман олганда, ўзбек халқининг шаклланишида Сурхон ҳудуди алоҳида ўз ўрни ҳамда сиёсий мавқеига эга. Бунда туркий қабилаларнинг жипслашувида Кушонлар салтанати (I—IV), эфталийлар (V) ва Турк хоқонлигининг (VI) сиёсий ўрни муҳим омил бўлиб хизмат қилди.

VI асрлар давомида қарлуқлар ўз мавқеларини сиёсий жиҳатда мустақкамлаб олдилар. Қарлуқларнинг сиёсий бошқарув ҳокимияти Тоҳаристонда ябғулар кўлида бўлиб, ябғу мансаби авлоддан-авлодга мерос бўлиб ўтган. Хитойлик Хой Чаонинг қайд этишича, ҳокимлар аслзода хонадонлардан тайинланиб, уларга тегин ва тархун унвонлари берилган. Бошқарув ҳокимияти қарлуқлар кўлида бўлса-да, бироқ туманларни, айрим вилоятларни маҳаллий турк аҳолисининг вакиллари бошқариб, улар қарлуқ ябғуларига бож тўлаб турган. Чунки қарлуқлар Тоҳаристонда маҳаллий туркийзабон, форсийзабон халқларга нисбатан озчиликни ташкил этган. Қарлуқлар маҳаллий аҳоли билан аралашиб, ўтроқлашиб яшаган бўлишларига қарамай, ўз номларини сақлаб қолганлар. Чунки Тоҳаристонда турк хоқонлиги ўрна-

¹ Боровкова Л.А. Граница западно-тюрских владений в Средней Азии по Сюань Цзану. Вопросы советской тюркология. Тезисы докладов и сообщений. Ашхабад, 1985, с. 345.

тилгандан кейин ҳам қарлуқлар ўз мустақилликлари учун курашиб, VI—VIII асрларда Ғарбий ва Шарқий ҳоқонликларга жиддий қаршиликлар кўрсатдилар¹. Тарқоқ, ўзаро сиёсий жиҳатдан бирлашмаган туркий қабилаларга қарши босқинчилик урушларини бошлаган араб истилочиларига қарши курашда қарлуқлар воҳада яшовчи туркий, форсий халқларга қўшилиб, ўз ерларини ҳимоя қилдилар. Араблар истилоси бошланган вақтда VII аср охирларида Мовароуннаҳр ва унга туташган ҳудудлар 15 га яқин кичик давлатчаларга бўлиниб, Тоҳаристон ҳудудида Чағониён, Термиз каби мустақил давлатлар ташкил топган. Араб лашкарбоши Қутайба Термиз ва Чағониённи истило қилиб, турк қабилаларининг кўпини қириб ташлади. Араб истилочиларига қарши курашда туркий, форсий қабилалар бирлашиб, жиддий қаршилик кўрсатди. Айниқса, қарлуқ қабилалари Тоҳаристонни ҳимоя қилишда қаҳрамонлик кўрсатдилар. 736—737 йилларда Хуросон ва Мовароуннаҳр ноибни Асаб ибн Абдуллоҳ кўзғончиларга раҳбарлик қилиб, Хутталон ҳокими туркешлар ҳоқони Абу Музахим ёрдами билан арабларга қарши курашга чиқди. Бироқ вақтда ҳарбий лашкарга Абу Музахим удабуронлик билан раҳбарлик қила олмаганлиги туфайли озодлик ҳаракати мағлубиятга учраб, хўплаб турк қабилалари араблар томонидан қириб ташланди. Халқ ҳаракатига раҳбарлик қилган Музахим (сузоғич—бу турк ҳоқонининг оти эмас, унга араблар томонидан берилган лақаб) араб қўшинлари билан жанг қилиб, уларни бир неча маротаба «сузиб» талофат этказгани учун шундай лақабга сазовор бўлган².

Маҳаллий туркий забон аҳолининг ўсиши туфайли VI—VIII асрларда Сурхон воҳаси ҳудудида ҳам этноҳудудлар вужудга келиб, ижтимоий ҳаётда ҳам ўзгаришлар юз берди. Бу даврда этник гуруҳлардан қарлуқ, халач, чигил қабилалари келиб ўрнашиб, Тоҳаристонда қарлуқ ябғулари ҳукмронликни ўз қўлларига олдилар. Араблар истилоси даврида Сурхон аҳолиси қаттиқ талофат кўриб, шаҳар ва қўрғонлар яқсон қилинди. Мовароуннаҳр ҳудудида мавжуд бўлган Чағониён ўзаро курашлар ва ички низолар билан овора бўлиб, ўз кучлари билан ерларини босқинчилардан ҳимоя қилишга ожизлик қилган. Чағониён воҳасида яшовчи туркий халқлар форсий аҳоли билан елкама-елка туриб, араб қўшинлари билан жанг қилиб, ўз ерларини ҳимоя қилиб келганлар. IX—X асрларда Мовароуннаҳрда бўлганидек, Чағониёнда ҳам этник таркиб бир хил бўлмай, асосий

¹ Шаниязов К.Ш. О роли карлукского компонента в этногенезе узбекского народа. ОНУ, 1981. № 1. с. 24.

² История ат Табари. М. 1987. с. 242.

халқ қадимдан турғун яшаб, деҳқончилик, ҳунармандчилик ва савдо-сотик билан шуғулланиб келган. Араб истилосидан кейин Чағониённинг жанубий (ҳозирги Денов, Қумқўрғон) ҳудудларида араблар турғун бўлиб жойлашиб, туркийзабон аҳолига сингиб борди. Шимолий Тоҳаристон ҳудудида IX—X асрларда бир неча тарихий ҳудудлар мавжуд бўлиб, энг нуфузлиси Чағониён (Сағониён) ҳисобланган. Унинг марказий шаҳри Чағониён бўлиб, араб географларининг асарларида Чағониён шаҳри Шимолий Тоҳаристон ўлкасидаги энг йирик шаҳар ҳисобланган бўлганлиги таъкидланади. Аммо ундаги аҳоли сони Термиз шаҳри аҳолисидан оз бўлган. О.Г.Большаковнинг тахмин қилишича, Чағониён Шаҳристонида 9-10 минг киши яшаган¹. Аммо унинг работида қанча киши яшаганлиги аниқланмаган. Муқаддасийнинг маълумотида Чағониён вилоятида 16 минг қишлоқ мавжуд бўлганлиги тасдиқланди. Чағониённинг 16 минг қишлоғида 800 мингдан ошиқ аҳоли яшаганлиги ҳақида маълумотлар мавжуд.

Шимолий Тоҳаристонда яна бир ҳудуд Чағонруднинг (Сурхондарё) юқори оқимларида жойлашган Ахарум вилояти бўлиб, аҳоли сонини аниқлаш қийин бўлса-да, аҳоли зич яшаган шаҳар ва қишлоқлари ниҳоятда кўп бўлган. Ўзбек элати шаклланиш жараёнининг кучайиши X—XII асрларда Мовароуннаҳрда ва унга туташ минтақаларга ўтади. Унинг таркибий қисми бўлган Сурхонда яшовчи турк ва тожик халқлари маданий-иқтисодий алоқалари анча ривожланган².

Турғун аҳоли билан ярим кўчманчи ва ярим ўтроқ чорвадорлар орасида ўзаро иқтисодий муносабатлар ўрнатилган. Савдо-сотик туфайли деҳқончилик ва чорвачилик маҳсулотлари билан айирбошлаш кенг йўлга қўйилган. Чорвадорлар бозорга қўй, от, туя, қорамол, жун, тери ва бошқа маҳсулотларни сотиб, ўрнига бугдой, арпа, тарик, гуруч ва бошқа маҳсулотларни олганлар. Вилоят бозорларида, Марказий Чағониёнда қишлоқ хўжалик (жумладан чорвачилик) маҳсулотлари, ҳунармандчилик товарлари кўп бўлган. Марказий бозордан товарлар аҳоли ва савдогарлар томонидан сотиб олиниб, ҳар томонга тарқалар эди³.

Бу даврда Чағониённинг сиёсий нуфузи ошди. Чағониён амирли-

¹ Шониёзов К. Кўрсатилган асар. 186, 211, 212-бетлар.

² Турсунов С., Қобилов Э., Пардаев Т. ва бошқ. Сурхондарё тарих кўзгусида.-Т.: Шарқ, 2001, 44—45-бетлар.

³ Турсунов С., Қобилов Э., Муртазов Б. ва бошқ. Сурхондарё тарихи. -Т.: Шарқ, 2004, 46—48-бетлар.

гининг Сомонийлар салтанати (875—1005)даги нуфузи гоятда катта бўлиб, бу сулоладан етишиб чиққан амирлар аксар Хуросон ноиблигини бажарган. Чағонийлар сулоласининг вакили Абу Бакр 930—939 йиллари Чағониённи бошқарган. Чағонийлар сулоласининг асосчиси Муҳтож Чағоний ҳисобланади, бироқ унинг амирлик даври аниқ эмас. Умуман, Чағониён амирлиги сарҳадлари кенг бўлиб, унинг ҳудудларига гарбдан Бойсун, Дарбанд, шимолдан Ҳисору Душанбе, жанубдан Жаркўрғондан юқоридаги туманлар, шарқдан Боботоғ этакларигача чўзилган заминлар кирган. Бутун воҳа Чағониён номи билан юритилган. Қадимги Сурхон бўлса, Чағонруд дейилган. Чағониён ва Чағонруд кўҳна Сак элати номи билан ҳамоҳанглик касб этади, яъни дарё атамаси Саконруд-Шаконруднинг талаффузидаги ўзгаришлар натижасидир. Бу эса Сакониён-Шакониён ёхуд Чағон-Сакон-Шакон-Чаконга ҳам тўкис тааллуқлидир. Зеро, бу ном, айримлар айтганидек, чағона (қизил) сўзига мутлақо алоқадор эмас¹. Сакларнинг Бақтрия билан алоқаси қадимдан мавжуд эканлиги маълум, чунончи, аҳамонийлар давриданоқ (балки ундан ҳам илгарироқ) сак ва бохтар (бохтарий)ларнинг қўшинлари ягона лашқарга бирлаштирилиб, эрон-юнон урушларида қатнашганини яхши биламиз². Чағониённинг қадимги маркази ҳозирда харобага айланган Будрачтепа ўрнида Қизилсув (Сангардак)нинг Сурхонга қуйиладиган чап соҳилида бўлган, кейинроқ бу марказ Деновга кўчган, воҳа ҳам, унинг маркази ҳам Чағониён дейилган. Араб манбаларида Сағониён (гоҳо Сакониён) тарзида битилади, бу эса араб тилида «ч» товушининг йўқлиги туфайли рўй берган ҳодисадир³.

Сурхон ҳудудида яшаган туркий аҳоли тожиклар билан бирга аجدодлар яратган моддий бойликнинг ворислари бўлиб, уни авайлаб сақлаб, ҳимоя қилиб, ўз ҳиссаларини кўшиб, уни бойитиб келар эдилар. Тожикларнинг баъзи гуруҳлари воҳадаги қарлуқ уруғлари билан аралашиб, кўшилиб кетган, натижада қоришув вужудга келган. X—XII асрларда Сурхон воҳаси ҳудудларига Мовароуннаҳрнинг шимолий қисми Тошкент ва Фарғона тарафидан Арғин кўчманчи туркий қабилалари келиб жойлашиб, ўтроқ аҳолига кўшилиб кета бошлайдилар.

IX—X асрларда Марказий Осиё ҳудудларида этник жараёнлар турли

¹ Дала ёзувлари. 2001 йил, апрел. Денов тумани Чуқур қишлоғи.

² Қодиров Б., Муртазоев Б. Чағониён адабиёти.—Т.: Янги аср авлоди, 2002, 17—21-бетлар.

³ Турсунов С.Н. Сурхондарё вилояти тарихини ўрганиш.—Т.: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. 1997, 15—16-бетлар.

хил бўлиб, қадимдан турғун яшаб келиб, деҳқончилик, ҳунармандчилик ва савдо-сотик билан шуғулланиб келган. Сурхон воҳасида туркийзабон ва тожик халқи ёнма-ён яшаб келган. Шунингдек, араблар ҳам маҳаллий ўтроқ ҳолда яшаб қолдилар. Тоҳаристон ҳудудида яшган аҳоли бевосита кўчманчи, ярим кўчманчи туркий қабилалар билан яқин иқтисодий ва маданий алоқада бўлиб келган. Араб сайёҳларининг ёзма манбаларида қайд этилишича, Чағониён шаҳри Шимолий Тоҳаристон ўлкасидаги энг йирик шаҳар ҳисобланган, аммо ундаги аҳоли сони Термиз шаҳри аҳолисидан оз бўлган.

Сурхон воҳасида Амударё қуйилиш қирғоғида жойлашган Термиз шаҳри мустақкам мудофаа истехкоми бўлиб, X асрда шаҳарда 33—35 минг киши истиқомат қилган. Термиз Мовароуннаҳрдаги энг йирик аҳоли марказларидан бири бўлиб, Тоҳаристоннинг иқтисодий ва маданий тараққиётида муҳим роль ўйнаган. Термиз шаҳридан Буюк ипак йўли ўтган бўлиб, савдо ва маданий алоқалар маркази ҳисобланган. Шимолий Тоҳаристонда Чағонруд(Сурхондарё)нинг, умуман, Тоҳаристон аҳолисининг сони 3 миллион 300 мингга етган¹.

Этнограф-тарихчи О.Прицакнинг таъкидлашича, қорахонлар давлатини Улуғхон (Қорахон) бошқариб, Улуғхон номига хурмат маъносида «Қора» унвони қўшилиб айтилган². Улуғхоннинг маркази Боласоғун (Қора ўрда—Буюк ўрда ёки Куз ўрда) шаҳри бўлиб, Улуғхон билан бир вақтда давлатни Шерикхон бошқарган. Қорахонийлар давлатининг ғарбий қисмидаги Исфижоб (ҳозирги Сайрам, гоҳо Тароз ҳам дейилган) ва Қашғар вилоятларига Шерикхон раҳбарлик қилган. Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, давлатни шу усулда бошқариш Еттисувда қарлуқлардан олдин туркешларда ҳам бўлган. Мураккаб ижтимоий-иқтисодий ҳаёт таъсирида ўзаро низо-жанжаллар туфайли Мовароуннаҳрда этник жараёнлар анча мукамаллашиб борди. Ушбу ҳудудда яшовчи халқларнинг бир-бирлари билан араллашиб, яқинлашиб, қоришиб боришида умумий иқтисодий, маданий турмуш тарзи шаклланди, натижада IX—X асрларда ўзбек аجدодлари алоҳида этник бирлик (элат) бўлиб шаклланди. Албатта, шаклланган ўзбек этносининг асосини (илдизини), бу ерда муқим яшовчи маҳаллий аҳоли ташкил этади. Маҳаллий ўтроқ аҳолига кўчманчи, ярим кўчманчи этник гуруҳлар ҳам қўшилган, бироқ улар аҳоли-

¹ Раҳим Масов. Таджики; История с грифом. «Совершенно секретно». Душанбе, 1995. с—69.

² Pristak O. karachanikfi sene strei fragen «Orins» 1950. vof. 3. №2, S. 210-212. Die Karachmaniden-Der islam. S. 23—25.

нинг озчилик қисмини ташкил этиб, кейинчалик улар ўтроқлашиб, маҳаллий ўтроқ аҳоли билан аралашиб, қоришиб кетганлар. Йирик этнограф олим академик К.Ш.Шониёзовнинг таъкидлашича, X аср ўрталарида ўзбек элатининг шаклланиш жараёни иккинчи босқичи бошланиб, бу ҳолат XI аср ўрталаригача, яъни Қорахонийлар давлатининг икки (Ғарбий ва Шарқий) хоқонликка бўлиниб кетганига қадар давом этди. Ушбу даврда Мовароуннаҳр ва унга туташ минтақаларда яшовчи аҳоли этник, иқтисодий ва маданий жиҳатдан бир-бирлари билан яқинлашиб, қоришиб борадилар. Этник иқтисодий ва маданий тараққиёт яна ҳам ривожланиб, аҳолининг кўпчилиги он-гида ўзлигини англаш ҳиссиёти кучаяди¹.

Ўзбек элатининг шаклланиш жараёнининг учинчи босқичи XI аср ўрталаридан XII аср ўрталаригача давом этган. Мазкур босқич асосан Қорахонийлар давлатининг ғарбий қисмида вужудга келган мустақил давлат доирасида ўтади. Бу даврда (XI—XII аср) элатга хос этник белгиларнинг ривожланиши меъёрига етиб, ўзбек халқининг шаклланиш жараёни ниҳоясига етади². Марказий Осиёнинг водий ва воҳаларида яшовчи аҳолининг асосий қисми X аср ўрталарида ислом динини қабул қилиб, ислом дини то Иссиққўл атрофларигача бўлган ҳудудни ўз ичига олди.

Ўзбек элатининг шаклланиш жараёнида қарлуқ, чигил, халач, яғмо, дуғлат, нушиби, арғу, туғси, аз, ўз, дулу, туқеш, қанғли, қипчоқ, ўғуз, басмил, сари, кун ва бошқа этнослар ва этник гуруҳлар ҳам қатнашганлигини К.Ш.Шониёзов ўз илмий тадқиқотларида асослаб берган. XV асрнинг иккинчи ярмидаги туркий тил кўп шева-ли бўлиб, адабий тилдан анча фарқ қилган. Чунки кўп сонли туркий этнослар шевалари лаҳжасидан бир-бирларидан қисман фарқ қилган. Шунингдек, ўша даврдаги туркий этник халқнинг шаклланиш жараёнини ўрганишда тилшунос олимларнинг ҳам алоҳида хизматлари бўлиб, бу борада ўрта асрлардан буён муҳим аҳамиятга эга бўлган асарлар яратилди. Олиб борилган тадқиқотлар натижасида ўзбек халқининг шаклланишига оид манбалар X—XIII асрларга хос тилшунослик ва адабиётга оид асарларда таҳлил этилган бўлса-да, ўзбек тилининг пайдо бўлишида қайси қабила ҳал қилувчи омил бўлиб хизмат қилди, деган жавоб ҳанузгача ўзининг илмий асосини топгани йўқ. Бироқ олиб борилган тарихий-этнографик тадқиқотлар на-

¹ К.Шониёзов. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. Т, «Шарқ», 2001, 337-бет.

² К.Шониёзов. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. Т, «Шарқ», 2001, 338-бет.

тижасига кўра таъкидлаш мумкин, IX—X асрлар ўзбек аждодларининг алоҳида этник бирлик (элат) бўлиб шаклланиш даврида унинг элат тили ҳам шаклланганлиги илмий жиҳатдан асосланди.

Тилшунос олим академик Ш. Шоабдурахмонов «Ўзбек халқ шевалари» асарининг «Ўзбек шевалари ва уларнинг ўзгариши ҳақида умумий маълумот» бўлимида ҳозирги ўзбек шеваларини уч гуруҳга бўлиб, улардан бирини қарлуқ лаҳжаси деб номлайди¹. Бунга асос қилиб қарлуқ тили туркий тиллар ичида илк ўрта асрларда пайдо бўлганлигини изоҳлаб ўтади. Тилшунос олим профессор Н.А.Баскаков қадимги туркий тилларни ўрганиб, уларни бир неча гуруҳларга бўлади, ушбу тиллар ичида қарлуқ тилини, X—XI асрларда Қорахонийлар давлати тили бўлган деган хулосага келди². Бироқ тарихдан маълумки, Қорахонийлар давлати X—XI асрда эмас, IX—X асрларда ташкил топган. Шарқшунос олим А.Григорьев «Қорахоний» иборасини тарих фанига шартли равишда киритган. Ўзбек тилининг ривожланишида асосий аҳамият касб этган қарлуқ диалекти IX—X асрларда шу қавм авлодларининг алоҳида элат бўлиб ташкил топиш даври билан бир вақтда шаклланган. Қарлуқ диалекти асосан қарлуқ қабила уюшмасига кирган қабилалар, яъни чигил, халач, лабан ва бошқалар тилидан ташкил топган. Элат тили бўлиб шаклланиш давомида қарлуқ таркибига уйғур, туркеш, аргу, тухси, ўғуз, қипчоқ ва бошқа қабилалар ва қабила лаҳжаларидан ўтган сўзлар ҳам оз бўлмаган. Қарлуқ тил диалектининг шаклланишида ва тараққий этишида маҳаллий турғун аҳолининг (хусусан Фарғона водийси, Тошкент воҳаси, Чимкент вилояти) тил таъсири ҳам сезиларли даражада бўлган албатта³.

Туркий тилларни мукамал ўрганган Маҳмуд Кошғарий туркий тиллар ичида энг очиқ ва раvon тил, Ҳақония ўлкасида яшовчи (ҳақонликлар) тили деб ёзган⁴. Этнограф олим А.К.Баровков туркий тилларни чуқур ўрганиб, «хоқонликлар» тили деб «қорахонлар давлати таркибига кирган туркий қабилаларнинг тилларидир» деган фикрни билдиради. Ушбу фикрни К.Шониёзов тўлиқ қўллаб-қувватлайди⁵. Этнограф, туркий тилларни чуқур илмий ўрганган О.Прицак қорахонлар сулоласини ташкил этган қарлуқ қабиласи бўлган-

¹ Ш.Шоабдурахмонов. Ўзбек халқ давлати луғати.—Т., 1971, 397—404-бетлар.

² К.Шониёзов. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни.—Т., «Шарқ», 2001, 72-бет.

³ К.Шониёзов. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни.—Т., «Шарқ», 2001, 72-бет.

⁴ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғатит турк.—Т.: Фан, 1960, 60-бет.

⁵ Баровков А.К. Очерки истории узбекского языка. Ученые записки института востоковедения. Т.ХVI. М. Л. 1958, с. 217.

лигини илмий асослаб берган¹. Ушбу давр манбаларига, кейинги олиб борилган илмий тадқиқотларга асосланиб IX—X асрларда ўзбек элати тилининг шаклланишида қарлуқ тили асосий устувор йўналишни ташкил этган, деган хулосага келиш мумкин. Адабий тил таркибида тожик ва араб сўзлари кўпроқ қўлланилган. Туркий аҳолининг жонли тилида учта асосий шева — қарлуқ, қипчоқ ва ўғуз диалектлари мавжуд эди. Бу учта шева Ўрта Осиёнинг марказий ҳудудларига турли тарихий даврларда пайдо бўлиб, қарлуқ ва ўғуз шевалари энг қадимгиси бўлиб, VIII—X асрларда шаклланди. Мовароуннаҳр ва Хоразмда XI асрнинг биринчи ярмида пайдо бўлган қипчоқлар XIV—XV асрларга келиб ўзларининг ижтимоий-иқтисодий, маданий-сиёсий таъсири натижасида қипчоқ шеваси ўзбек халқининг жонли тилига асос солишга хизмат қилди². Тадқиқотлар тарихий, бадиий адабиётларни чуқур илмий ўрганиш натижасида ўзбек адабий ва жонли тил тожик тили билан яқин алоқалар натижасида ривожланган. Кўҳитанг, Бойсун, Ҳисор тоғ тизма йўналишидаги туркий аҳолининг маълум қисми тожик тилида сўзлашган. Ўқимишли ўзбек зиёлилари тожик тилида ёзганлар, адабий ва тарихий асарлар яратганлар.

XIII—XV аср ўрталарида Мовароуннаҳрда ижтимоий-сиёсий вазият мураккаблашиб, иқтисодий таназулик натижасида сиёсий вазият анча заифлашди. Бу даврда ўзбек элатининг ижтимоий-иқтисодий, маданий жиҳатдан мустақамланиб бориши турғунлик ҳолатига тушиб қолди. Ўзбек элатининг шаклланишига ҳисса қўшган кўпгина маҳаллий ўтроқ, кўчманчи, ярим кўчманчи аҳоли мўғул босқинчилари томонидан қириб ташланди ҳамда асир қилиб олиниб, шаҳар ва қишлоқ, овуллар вайрон қилиниб, моддий ва маънавий маданият таланиб, миллий руҳ ҳамда миллий ўзликка жиддий талофат етказилди. Мовароуннаҳр ҳудудига бостириб кирган мўғуллар босқинчилиги натижасида маҳаллий аҳолининг тўртдан уч қисмини қириб ташлаб, асирга олган бўлса, жон сақлаб қолган маҳаллий халқ (ўзбек ва тожиклар) оғир иқтисодий шароитда яшаганлар. Маҳаллий аҳоли мол-мулкидан, ердан ажралиб, оғир иқтисодий шароитда деҳқончилик қилганлар. Мўғуллар жабр-зулмидан қийналган маҳаллий ўтроқ халқ очлик, қашшоқлик, турли хил касаллик, миллий-маънавий камситиш натижасида қирилиб, жуда кам сонли бўлиб қолди. Ана шундай оғир шароитда мавжуд ўзбек этник гуруҳларнинг кўпчили

¹ К.Шониёзов. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни.—Т., «Шарқ», 2001, 73-бет.

² К.Шониёзов. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни.—Т., «Шарқ», 2001, 393-бет.

ги мўғул хужуми таъсирида ўз этник номларини, шеваларини унутиб юборди. Энг ачинарлиси, ўзаро курашлар таъсирига берилиб, сиёсий жиҳатдан заифлашиб қолган маҳаллий этник гуруҳлар, мукамал она тилини, маданиятини, ягона сиёсий, иқтисодий, географик худудини, маънавий урф-одатлари, қадриятларини, диний-ахлоқий тафаккурининг тўлиқ шаклланиши, мукамал ўзбек миллатининг пайдо бўлишини анча орқага суриб ташлади. Тарихий тараққиёт ҳамиша миллий ўзликни, миллий онгни, миллий ҳамжиҳатликни, урф-одатлар, қадриятларни мукамал ривожлантирган, ўз юрти, она заминни муқаддас билган, миллат ор-номусини чуқур англаган халқни юксакликка олиб чиққан.

XIII—XIV аср ўрталаридаги Мовароуннаҳрдаги этник ҳолатнинг шаклланишига тўсиқ бўлган ўзаро миллий зиддият, келишмовчилик, сотқинлик, мансаб учун кураш, ўзбек этник гуруҳларидаги ўзаро келишмовчиликлар ушбу оғир ҳолатни келтириб чиқарди. Натижада этник қиёфада мўғул босқини туфайли монголоид белгилар ўз ифодасини топди. Чунки ҳимоясиз қолган, тинимсиз жабр-зулмага тортилган, миллий камситилган маҳаллий халққа мўғул истилочилари ўзларининг мажбурий никоҳ қонун-қоидаларини ўтказиб, этник қиёфада монголоид белгиларнинг ўтишига таъсир ўтказди.

Мўғул истилоси таъсирида XIII асрнинг 60-йилларида Марказий Осиёда Чигатой давлати ташкил топиб, бу давлат худудига Ила дарёсининг жануби-шарқий минтақаларидан то Амударёнинг юқори қисмигача бўлган худудлар кирган эди. Чигатой давлати XIV асрнинг 40-йилларига келиб Шарқий ва Фарбий қисмларга бўлиниб, Сирдарё ҳар икки давлат ўртасида чегара бўлиб қолди. Рус шарқшунос олими академик В.В.Бартольд Чигатой давлатининг Еттисув ва Шарқий Туркистонда яшовчи қисмидаги аҳолини, мўғул қабилаларини турклашган бўлишига қарамай, қадимги мўғул анъаналарини ҳанузгача сақлаб қолган, деб ёзма маълумот қолдирган. Шарқий мўғул турклашган қабилалар Мовароуннаҳрда яшовчи қардош мўғул турклашган қавмларини менсимасдан караунас, яъни аралашган (метис) халқ деб атаганлар. Академик В.В.Бартольд фикрини давом эттириб, Мовароуннаҳрда яшовчи туркийлашган мўғул қавмлар Еттисувда ва Шарқий Туркистонда яшовчи кўчманчи мўғул қабилаларни писанд қилмай жете (жета), яъни босқинчилар деб аташганлар¹.

Мовароуннаҳрда маҳаллий ўтроқ туркий халқларнинг ижтимоий, иқтисодий, маданий тараққиёти натижасида «мўнғул-мўғул» туркий

¹ Бартольд В.В. история Туркистана. Соч.—Т. 2. ч. 1. М. 1963. с. 154, Улугбек его время. Соч.—Т.2. с. 36.

атамаси ишлатилиб, Чигатой давлати номи билан ўзбек ва тожиклар ўзларини «чигатой» деб атай бошладилар¹. Мўғуллар ҳукмронлиги даврида XIII—XIV асрнинг ўрталаригача Мовароуннаҳрга мўнғул ва турклашган олчин, дуғлат, мўғул, сулдуз, баҳрин, маркит, манғит, кўнғирот ва бошқа қабилалар кўчиб келиб ўрнашдилар. Шуни алоҳида таъкидлаш зарурки, кўчиб келган турклашган қабилалар маҳаллий ўтроқ аҳолига нисбатан унча кўп бўлмаган ҳамда кўчманчилик билан турмуш кечиришган. Ўз навбатида ушбу туркийлашган мўғул қабилалари ярми ўтроқликка ўтиб, чорвачилик билан бир вақтда деҳқончилик ҳам қилишган. Маҳаллий ўтроқ халқнинг ижтимоий, иқтисодий, маданий турмуш тарзи кўчманчи туркий қабилаларга нисбатан кучли бўлганлиги сабабли кўчиб келиб жойлашган, Мўғул қабилалари XV аср ўрталарида ўз тилларини батамом унутиб, туркий тилни, урф-одатларни қабул қилдилар².

Маҳаллий ўтроқ ўзбек аҳолиси узоқ давом этган этно-маданий жараёнларда илк ўзбек аجدодлари бўлган туркий этносларнинг сўғд-тожик ва бошқа халқлар билан аралашиб, қоришиб бориши жараёнида шаклланиб, бу жараён XIV—XV асрларда янада кенгроқ давом этди. Ўтроқ аҳолининг асосий қисмини ўзбек ва тожиклар ташкил этиб, бу аҳоли деҳқончилик, чорвачилик, савдо-сотиқ ҳамда қисман чорвачилик билан шуғулланган. Бу даврда кенг тарқалган сарт атамаси этник ном эмас, маҳаллий аҳолининг маълум гуруҳлари ўзларини турк этник ном билан қадимдан атаб келган. Турк ҳоқонлиги инқирозидан кейин турк элати тарқалиб кетди, фақатгина маълум қисми турк этник номини XIV—XV асрларда сақлаб қолди ва «турк» ёки «турк элати» этник гуруҳга нисбатан кенг маънода қўлланилган. Муқим яшаган аҳолининг асосий қисми XIV—XV асрларда туркийзабон этнослардан иборат бўлиб, булар аллақачонлар этник бирлик бўлиб шаклланиб ва кейинчалик ўзбек номини олган, узоқ тарихга эга бўлган халқ эди³.

Маҳаллий ўтроқ туркий халқларнинг ўзаро ижтимоий-иқтисодий, маданий алоқалари, қўшни халқлар билан муносабатлари, чет эл босқинчиларига қарши олиб борган курашлари натижасида моддий-маънавий маданияти ривожланди ҳамда мукаммал ютуқларга эришди. Шу жумладан, адабий тил ривожланиб, тилшуносликка оид

¹ Якубовский А.Ю. К вопросу об этногенезе узбекского народа. Ташкент, 1941, с. 10.

² Греков Б.Д. Якубовский А.Ю. Золотая Орда и ее падение. М.Л. 1950, с. 279.

³ К. Шониёзов. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни.—Т., «Шарқ», 2001, 392-бет.

адабиётларда «туркий» ёки «чиғатой» тилидаги адабий-бадий асарлар яратилди ¹. XV асрнинг иккинчи ярмида тараққий этган ўзбек адабий тили Алишер Навоий даврида энг юқори нуқтага кўтарилди ². Тилшуносликка оид адабиётларда XIV—XV асрлардаги ўзбек адабий тили шартли «чиғатой» ёки «эски ўзбек тили» деб номланган. Бу ҳар иккала ибора шартли қабул қилинган бўлса, ўша даврдаги ўзбек адабий тилини тўла тавсифлаб беролмайди. Ўрта Осиё туркий халқларининг тили «турки» дейишган, бу ибора ҳақиқатдир. Лекин Мовароуннаҳр ва унга туташ аҳолининг «туркий» тилини Усмонли турклар тили билан аралаштириш мумкин эмас, деб ёзади академик К.Ш.Шониёзов³.

XIII—XV асрларда Сурхон худудида ички сиёсий курашлар кучайган бир давр бўлиб, мўғул қавмларининг маҳаллий туркий гуруҳлар билан аралашуви кучайди. Мўғулистондан кўчиб келган арлот қавмларининг бир қисми XIII асрнинг биринчи чоракларида худудга ўрнашадилар ва арлотлар ўз тилларини аста-секин унутиб, туркий тилини қабул қиладилар. Шу асрнинг 60-йиллари Еттисув арлотларининг бир гуруҳи кўчиб келиб, Сурхондарё вилоятининг жанубида, Термиз атрофларида ва Афғонистоннинг шимолий минтақаларида яшайдилар. Арлотларнинг ушбу гуруҳи кейинчалик Амир Темурга садоқат билан хизмат қилиб, унинг ҳарбий юришларида қатнашадилар ⁴.

XIV—XV асрларда Мовароуннаҳр ва унга туташ минтақаларда яшовчи нуфузли этнослардан бири арғунлар бўлиб, уларнинг анчагина қисми Сурхон-Шеробод водийсида ва Афғонистонда ўрнашган. Илк Ўрта асрларда ва ундан кейинги даврларда араблар ҳам Сурхон воҳасининг Шеробод даштликларида ва Сурхондарё қирғоқларида жойлашиб, аста-секин ўтроқлаша бошлайдилар⁵. Ўзбек элатининг таркибида ярим ўтроқ тарзда яшовчи этник гуруҳлар маҳаллий этник уруғлар билан аралашиб уруғ-аймоқларга бўлиниб, турғун ўтроқ аҳолига қўшилиб, ўз номларини ҳам унутиб юборишади. Натижада Мовароуннаҳрнинг бошқа худудларида бўлганидек, Сурхондарёда ҳам мўғулларнинг асосий қисми маҳаллий аҳоли таъсирида тил жиҳатдан туркийлашган мўғул номини олиб, мўғул этник гуруҳини

¹ Шербак. А.М. Грамматика старо-узбекского языка. М. Л. 1962. с. 12—16.

² Бартольд В.В. Двенадцат лекций по истории турецких народов Средней Азии. Соч. Т.5. М. 1968. с. 508.

³ К.Шониёзов. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни.—Т., «Шарқ», 2001, 392-бет.

⁴ Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни.—Т.: Шарқ, 2001, 388-бет.

⁵ Дала ёзувлари. 2-дафтар, 1999 йил. Шеробод тумани, Гегирдак қишлоғи.

ташқил этади. Аммо қадимдан деҳқончилик билан шуғулланиб келган аҳолининг таъсирида мўғул гуруҳларининг маданиятида, турмуш тарзида, тилида ва руҳиятида кескин ўзгаришлар юз беради. XIV—XV асрларга келиб, улар Мовароуннахрнинг барча туркий аҳолиси қатори, ўзларини турк ёки турк-чиғатой деб номлаши уларнинг ҳаётида кескин ўзгаришлар юз берганлигидан далолат беради. Сурхондарё вилояти Шеробод тумани Улаш Туропов номли хўжаликдаги, Термиз тумани «Дўстлик» хўжалигида яшовчи турк-чиғатойлар шуларнинг авлодларидир¹.

Амир Темур ворислари ўртасидаги ўзаро тожу тахт кураши, ички низоларнинг жиддий кескинлашуви темурийлар салтанатининг инқирозига сабаб бўлди. Бу эса темурийларга қарашли ерларнинг бирин-кетин дашти қипчоқлик Шайбонийхон томонидан истило қилинишига олиб келади. Шайбонийлар истилоси арафасида Сурхон воҳаси ва унинг маркази Термиз шаҳри Балх ҳукмдори Султон Ҳусайн ўғли Бадиуззамон Мирзо ҳукмронлигида эди. У Термиз шаҳрини шайбонийларга топширмасликка уриниб кўради, бироқ Ҳисор ва Бадахшон вилояти ҳокими Хусравшоҳ ҳарбий ёрдам бермагач, 1504 йили Шайбонийхон Термиз ва Жайхун соҳилидаги ерларни ўз қўли остига олади. Шаҳарга шайбонийлардан Саид Муҳаммад Султон ҳоким этиб тайинланади², натижада Мовароуннахрнинг бошқа ҳудудларида бўлганидек, Сурхон воҳасида ҳам Шайбонийхон бошлиқ Дашти қипчоқ қабилалари ўзбек номи билан қарор топади. Шу тариқа воҳага найман, кенагас, хитой, манғит қавмлари ва бошқа Дашти қипчоқ уруғлари кириб кела бошладилар³. Умуман, XVI—XVIII асрларда ва кейин ҳам ҳозирги Ўзбекистон хусусида расмий тил ўзбек тили бўлиб, XVI асрнинг 20-йилларида Жайхун дарёсининг ўнг соҳилидаги Сурхон ерларига Бобурийлар сулоласи хавф солиб турган. Бухоро ва Балх ўртасидаги курашда XVI асрнинг 40—60-йилларида Термиз, унинг атрофи тез-тез юз берадиган жанжаллар туфайли ўзаро кураш майдонига айланади. Термиз шаҳри ўз тарихининг энг қора кунларини бошидан кечираётганда воҳада янги марказ шаклланади, бу Бухоро хонлигининг янги ҳудудий бирлиги—Шеробод беклиги эди. Сурхон воҳасида XVIII асрнинг биринчи ярмидан бошлаб сиёсий ҳаёт манғитлар сулоласи билан боғлиқ ҳолда кечади, аҳолининг асосий машғулотги эса деҳқончилик ва чорвачилик бўлган.

Сурхондарё Бухоро амирлиги таркибида бўлган, Бухоро амирли-

¹ Дала ёзувлари, 2-дафтар. 1999 йил. Шеробод тумани, Чиғатой қишлоғи.

² Турсунов С. ва б. Сурхондарё тарих кўзгусида. Т.: Шарқ, 2001, 19-бет.

³ Бартольд В.В. Термез. Т. III, М.: 1965, с. 38, 403, 410.

ги ҳозирги Ўзбекистон ҳудудидаги Бухоро, Қашқадарё, Сурхондарё ва Тожикистон ҳудудини ўз ичига олган. Сурхондарё ҳудуди Бойсун, Денов ва Шеробод бекликларидан иборат бўлиб, Шарқий Бухоро деб юритилган. Айнан шу даврда Россиянинг Туркистонга, жумладан, Бухоро хонлигига бўлган босқинчилик иштаҳаси кундан-кун кучайиб боради. Россия-Бухоро ўртасида тузилган 1893 йил 15 январдаги битимга мувофиқ 1894 йил 12 декабрда Амударё чегараларини қўриқлаш учун Паттакесар қишлоғига рус чегарачи қисмларининг 31-Амударё бригадаси келтирилади¹. Шу тариқа феодал ишлаб чиқариш усули ҳукмрон бўлган Сурхондарёга XIX асрнинг 90-йилларида чоризм, яъни рус капитализми кириб кела бошлайди. Айрим маълумотларга қараганда ўша даврда Сурхондарёда 200 минг аҳоли яшаган².

Сурхондарё ҳудудидаги Бойсун, Денов ва Шеробод бекликлари ўз навбатида амлақдорликларга бўлинган. Бойсун, Денов ва Шеробод бекликлари аҳолисининг зичлиги, таркиби ҳақида ўрганган маълумотларимизга асосланиб шу нарсани айтиш мумкинки, аҳоли асосан дарё ўзанлари, тоғ олди кенгликлар, кориз³ яқинларида зичроқ жойлашган. Бу ҳудудда сув танқислиги ниҳоятда сезиларли даражада бўлганлиги учун аҳоли зичлиги 1 кв.км га 8,4 кишини ташкил этиб⁴ ҳудуднинг асосий аҳолиси (99,9 фоиз) ўзбеклар ва тожиклардан иборат бўлган.

Ўзбекларнинг сони шимолдан-жанубга ва ғарбдан шарққа қараб кўпайиб борса, тожикларда эса бу нарсанинг акси, яъни уларнинг сони жанубдан шимолга ва шарқдан-ғарбга қараб кўпайиб боради. Ўз навбатида Б.Х.Кармишева ҳам бу ҳақда айтиб ўтган эди⁵. Дала кузатувлари, олиб борилган бошқа тадқиқотлар жараёнида бу нарсанинг тўғрилиги яна бир бор исботланди. Бу нарса шуни кўрсатадики, текисликларда, тоғ олди ҳудудларида кўпроқ ўзбеклар, тоғли ҳудудларда эса кўпроқ тожиклар яшаганлар. Ўз навбатида Б.Х.Кармишева томонидан бу ҳудудлар аҳолиси этник тарихи ҳақида яратилган харита муҳим манба бўлиб ҳисобланилади.

Шеробод беклиги жанубида ўзбеклар аҳолининг 73,5 фоизини

¹ Козловский В.Л. История города Термеза. Т., 1959, с. 14-15.

² Логофет Д.Н. Бухарское ханство под русским протекторатом. Т. I.-СПб., 1911, с. 254.

³ Кориз—ер ости канали.

⁴ Материали по районированию Средней Азии. Территория и население Бухары и Хорезма. —Ташкент, 1926. Ч.1. Бухара с. 148.

⁵ Кармишева. Б.Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. М.: Наука, 1976. с. 44.

ташқил қилса, айнан шу ҳудудларда тожиклар 18,7 фоизни ташқил қилган. Ўзбеклар ва тожиклардан ташқари бу ҳудудларда туркманлар, араблар, лўлилар кейинроқ руслар ва бошқа миллат ва элатларга мансуб бўлган турли этник гуруҳлар тинч-тотув ва ёнма-ён яшаб ҳудуд аҳолисининг шаклланишида муҳим роль ўйнаган. Аҳолининг шаклланиши узоқ йиллар, бир неча асрлар оша давом этган бўлиб, узлуксиз жараён бўлган.

Тарихий-этнологик манбаларга асосланиб хулоса қилиб айтиш мумкинки, ўзбек халқининг ажралмас қисми бўлган Сурхон воҳаси аҳолиси энг қадимий ўтроқ маҳаллий аҳолидан иборат бўлиб, палеолит даврида шаклланганлиги, унинг моддий ва маънавий маданияти ҳар томонлама юксак ривожланганлигидан далолат беради¹. Маҳаллий ўтроқ аҳоли билан кўчманчи туркий ва форс қабилаларининг ўзаро яқинлашуви ва бирикиб қўшилиши жараёнида ягона туркий ва форс-тожикларни умумлашган ҳудудий жойлашуви вужудга келди. Воҳада яшовчи ўзбек ва тожиклар ўртасидаги ўзаро алоқалар икки халқни бир-бирлари билан яна ҳам яқинлаштирди. Натижада XVI—XVIII асрларда айрим ўзбек гуруҳлари тожиклар таркибига, баъзи тожик уруғларининг ўзбеклар таркибига кириши давом этиб, Сурхон ҳудудидаги Ангор, Бойсун, Денов, Шўрчи, Узун, Шеробод, Жарқўрғон, Термиз ҳудудларида XIX аср охири—XX аср бошларида чигатой ўзбеклар, чигатой тожиклар, ўзбекларнинг қўнғирот, чигатой, хўжа, манғит, турк уруғлари, тоқчи тожиклар ўтроқ ҳолда истиқомат қилишди.

Шундай қилиб, Сурхон воҳаси аҳолисининг келиб чиқиши қадимий моддий ва маънавий манбаларга асосланган бўлиб, қулай табиий иқлим, сунъий суғорма деҳқончиликнинг кенг тараққий этганлиги ҳамда ҳунармандчиликнинг ривожланишига имконият бўлганлиги туфайли аҳоли ўтроқ ҳолда яшаган. Қадимий воҳа аҳолиси, унинг этногенезиси илмий адабиётларда ва олиб борилган тадқиқотларда ўрганилди, шунингдек, ўзининг амалий натижалари билан монографияда ўз аксини топди.

Мавжуд этник гуруҳлар ва уларнинг ҳудудий жойлашуви

Этногенез ва этник тарихни ўрганиш алоҳида илмий мушоҳадани талаб қиладиган ўта муҳим илмий соҳадир. Элшунослик фанида мил-

¹ Жабборов И. Ўзбек халқи этнографияси.—Т.: Ўқитувчи, 1994, 54—55-бетлар.

лий, ирқий хусусиятларни ўрганиш, урф-одатларни таҳлил қилиш, ҳар бир этник қатламнинг бир-биридан фарқини англаш алоҳида аҳамиятга эгадир. Чунки бир-бирига жуда ўхшаш этник гуруҳлар, элатлар, халқларни ажратиш ва билиш жуда мураккаб масала саналади. Мазкур фанда тадқиқотлар олиб бориш ҳамда бу тўғрида хулосалар бериш, таққослаш, тавсифий белгиларни аниқлаш, тил иловаларини фарқлаб олиш учун узлуксиз изланишлар қилиш, тадқиқот натижаларидан олинган назарий хулосаларни амалиёт билан боғлаш зарур. Воҳада энг қадимий ўтроқ аҳолининг асосий қисмини ташкил этган туркий халқлар ўзининг сиёсий ва ижтимоий мавқеига эга бўлган. Бу этник гуруҳлар «ўзбек» этноними билан аталган ва ўзбеклар XX аср бошларида ҳудуд аҳолисининг 64 фоизини ташкил қилган. Шеробод беклигида яшаган 29580 кишининг 23255 таси, яъни 78,7 фоизи, Бойсун беклигида яшаган 50495 кишидан 27914 таси, яъни 55,2 фоизи ўзбеклардан иборат бўлган¹. Жаҳонда этник жараёнлар бир хилда намоён бўлмаган, чунки ер юзида ҳозиргача биронта ҳам аралашмаган соф миллат ёки халқ учрамайди, ўзбеклар ҳам бундан мустасно эмас.

Элшунос олимлар XX аср бошларида ўзбек халқи таркибида маълум этник гуруҳлар (субэтнос) мавжуд бўлганлигини қайд қиладилар. Улардан биринчиси энг қадимий даврлардан ўтроқ ҳолатда яшаган туркий элатлар ва Ўрта Осиёга милодий I мингйиллик охириларидан бошлаб узоқ давр давомида кўчиб келиб аста-секин ўтроқлашган келгинди ва кўчманчи элатлар билан аралашиб кетган аҳолидир. Иккинчиси субэтнос шайбонийлар келишидан олдин қадимий туркий элатлар билан турк-мўғул қабилаларининг аралашмасидан келиб чиққан. Улар XX аср бошларигача уруғ-қабилавий анъаналарини сақлаб, сартларга кўшилмай ярим ўтроқ турмуш тарзида яшаб келганлар ва этнографик адабиётда турклар деган ном билан маълум. Уларнинг авлодлари ҳам Сурхондарёни ўзларига макон қилишган.

Маълумки, ўзбек уруғларининг вакиллари бир вақтнинг ўзида Дашти қипчоқда ҳам, Мовароуннаҳрда ҳам яшаган. Турк-мўғул қабилалари Олтойдан Уралгача бўлган беқиёс кенгликларни макон қилишган. Шунинг учун ҳам баъзи уруғларни қадимги ёки сўнгги кўчманчи уруғларга киритишда қийинчилик туғилиши табиий бир ҳолдир. Уларни бир-биридан ажратишда шевалар (тил лаҳжалари), антропологик тип (ташқи кўриниш), этнографик хусусиятлар, яъни мод-

¹ Кармышева Б.Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. М.: «Наука», 1976. С.34.

дий ва маънавий маданият қўл келади. Сурхон аҳолисининг этник таркиби учта йирик этник гуруҳдан иборат. Илмий адабиётларда улар турмуш тарзи, уруғчилик кўринишларига қараб қуйидаги этник гуруҳларга бўлинади¹:

1. Уруғ-қабилаларга бўлинмайдиган аҳоли, яъни «сарт-чиғатойлар», «хўжалар» ва «қаршилиқлар».

2. Қадимги уруғлар, яъни мўғуллар истилосига қадар ва мўғуллар билан бирга келган турк-мўғул қабилалари, яъни юқорида тилга олинган турклар.

3. Дашти қипчоқдан Шайбонийхон билан келган сўнгги кўчманчи ўзбек уруғлари, яъни юқорида айтиб ўтилган «ўзбеклар».

Бу этник гуруҳлар (субэтнослар) ҳақида қуйида алоҳида-алоҳида фикр баён этилади.

«Чиғатой» улуси, «Чиғатой»лар ҳақида илмий адабиётларда турли далиллар келтирилади. Н. Хаников, А. Борнс, Г. Маллицкий, А. Н. Писарчик, Б. Х. Кармишева каби муаллифлар чиғатойлар ҳақида турлича фикрлар билдиришган. Шулардан энг эътиборлиси Н. Г. Маллицкийнинг фикри бўлиб, унинг қайд қилишича, «чиғатой» сўзи Чингизхон иккинчи ўғли Чиғатойга Мовароуннаҳрни тортиқ қилгач, яъни бу ҳудудни бошқаришни топширгач, у ернинг халқи «чиғатой улуси» — чиғатой халқи деб номлана бошлаган². Маълумки, ўша вақтда бу ҳудудларда форсийзабонлар, яъни тожиклар, туркийзабонлар, яъни турли турк қавмлари яшашган, лекин уларнинг барчаси бир ном билан, яъни «Чиғатой» номи билан аталган. Бу ном Дашти қипчоқ ўзбеклари мазкур ҳудудларни забт этгунга қадар барча маҳаллий аҳолига тааллуқли бўлган. Сурхон воҳасида яшаган ўтроқ аҳоли ўша туркийзабон ва форсийзабон чиғатойларнинг авлодлари эди, шунинг учун ҳам чиғатойлар ўзларини шу ҳудуднинг «туб аҳолисими» деб аташган³. Дашти қипчоқ ўзбеклари эса шу даврда ҳам ҳали турмуш тарзида ўзларининг ярим кўчманчилик анъаналарини сақлаб қолишган. Қизиги шундаки, «чиғатойлар» Дашти қипчоқ ўзбекларидек уруғ-қабилаларга бўлинмайди, бунга сабаб қадим-қадимдан уларнинг аجدодларининг шу ҳудудда азалдан (автохон) муқим яшаб келгани бўлса керак. Шунинг учун ҳам чиғатойларни «уруғ-қабилаларга бўлинмайдиган» аҳоли деб таъкидлаш мумкин.

¹ Кармишева Б.Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. М.: Наука, 1976. С. 66.

² Кармишева Б.Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. М.: Наука, 1976. с. 123.

³ Дала ёзувлари, 3-дафтар, 1999 йил. Шеробод тумани, Пошхўрд қишлоғи.

Уларнинг авлоди қон-қариндошлиги, бош отадан тарқалиши, қайси ҳудуддан (қишлоқдан) келиб чиқиши билан номланади. Шунинг учун ҳам чигатойлар ҳақида гап кетганда «авлод», «тўда» ва ҳудуд номлари қўшиб айтилади. Масалан, «Каллар авлоди», «бойтўда», «зарабоғи», «қорабоғи», «шержони», «вандоби» ва ҳоказо¹. Деярли барча «чигатой» қишлоқлари сув манбаига яқин ҳудудларда — дарё қирғоғида, булоқ бошида, канал бўйида, кориз яқинида жойлашган бўлиб, бу эса уларнинг қадимдан ўтроқлашиб маданий деҳқончилик билан шуғулланганидан дарак беради. Чигатой қишлоқларидаги боғроғлар, узумзорлар, тутзорлар, қадимий чинорлар ҳам буни тасдиқлаб турибди, бежизга кўпчилик чигатой қишлоқлари «Қорабоғ», «Зарабоғ», «Навбоғ» деб аталмаса керак².

Ўзбек «чигатой»лари, 1924 йилги маълумотларга қараганда, Бойсун беклигида 2127 кишини, яъни умумий ўзбек аҳолисининг 7,7 фоизини, Шеробод беклигида эса 2660 кишини, яъни умумий ўзбек аҳолисининг 11,7 фоизини ташкил қилган. Умуман, биз ўрганаётган ҳудудда чигатойлар ўзбек аҳолисининг 10,5 фоизини ёки 4787 кишини ташкил қилган³. Бойсун ва Шеробод бекликларида ўзбек чигатойлари Шеробод дарёсининг бошланиш қисмида, Пошхўрд ва Шеробод водийларида (биз Пошхўрд ва Шеробод кенгликларини «водий» деб атадик) ва Амударё, Сурхондарё соҳилларида Термиз атрофларида умргузаронлик қилишган. 1925 йили ўтказилган аҳоли рўйхатига асосланиб, Сурхондарё ҳудудида аҳоли сони ва у ҳақидаги маълумот қуйидагича бўлган: Сурхондарё округи умумий ҳудуди 20217 кв. км. бўлиб, аҳоли сони 134436 кишидан иборат бўлган. Бу округда қуйидаги ҳолат бўлган: Бойсун ҳудуди жами 2021 кв.км., аҳолиси 26685 киши. Шундан Бойсундарё ҳавзасида 10190 киши, Гуммат ва Айландара ҳавзасида 6935 киши, Юқори Шерободдарё ҳавзасида 9560 киши истиқомат қилган.

Юрчи ҳудуди жами 8794 кв.км., аҳолиси 54361 киши (1926 йилда), шундан Юқори Сурхон бўйида 16067 киши, Ўрта Сурхон оқимида 38294 киши истиқомат қилган.

Шеробод ҳудуди жами 7024 кв.км, аҳолиси 53390 киши. Шундан Амударё қирғоқларида 9686 киши, Шарқий Кўҳитанг тоғ олди ёнбағрида 9715 киши, Қўйи Сурхонда 6670 киши, Шеробод воҳасида

¹ Дала ёзувлари, 3-дафтар, 1999 йил. Шеробод тумани, Зарабоғ қишлоғи.

² Материали по районированию Средней Азии. Кн.1 Территория и население Бухари и Хорезма. —Ташкент, 1926. Ч.1. Бухара с. 148.

³ Дала ёзувлари, 4-дафтар, 2000 йил. Шеробод тумани, Қорабоғ, Зарабоғ қишлоқлари.

18034 киши, Шерободдарёнинг ўрта оқимида 9285 киши истиқомат қилган. Шерободдарё ҳавзасида ўзбек чиғатойлари асосан дарёнинг бошланиш, яъни юқори қисмида, дарё ҳавзасининг ўрта оқими яқин атрофида ва Шеробод воҳасида, яъни ҳозирги Шеробод атрофидаги қишлоқларда Ўзбек чиғатойлари Шеробод дарёсининг юқори қисмида Юқори Мачай қишлоғида яшашган, улар билан бирга бу қишлоқда, шунингдек турклар ва ҳардурилар истиқомат қилишган¹ (турклар ва ҳардурилар ҳақида кейинроқ ўз навбатида маълумот берилади). Дарё ҳавзасининг ўрта оқими яқин атрофидаги асосан учта қишлоқда, яъни Лайлагон қишлоғи икки қишлоқдан иборат бўлиб Юқори Лайлагон (бу қишлоқ Хатак яқинида жойлашган), Пастки Лайлагон (бу қишлоқ Шерободдарё соҳилларидаги Калламазор қишлоғи яқинидадир) қишлоқларидан иборат бўлган. Пастки Лайлагон қишлоғи Фузор-Шеробод йўлида жойлашган бўлиб, карвонсаройи мавжуд бўлгани учун бу қишлоқни «Сарой» ҳам деб аташган. Қорабоғ ва Пошхўрд қишлоқларида қисман тожик чиғатойлари яшашган. Шерободдарё қуйи оқими, яъни Шеробод атрофида бир нечта ўзбек чиғатой қишлоқлари бўлган. Чиғатой ёки Азон Чиғатой қишлоғи, Азон ариғи қирғоғида Қишлоқбозор қишлоғида 200 дан ортиқ ҳовли бўлиб икки маҳалладан иборат бўлган, Арслонбойи маҳалласида чиғатойлар, Хўжа маҳалласида ўзбек-хўжалар яшашган², Навбоғ (бу қишлоқда ўзбек-чиғатойлари билан ёнма-ён афгонлар ва турклар ҳам яшашган), Гегирдак аҳолисининг бир қисми турклардан иборат бўлган, Чўянчи қишлоғида ўзбек-чиғатойлари билан бирга араблар яшашган). Амударё ва Сурхондарё соҳилларида, яъни Сурхондарёнинг Амударёга қуйилиш жойида, Термиз (ҳозирги Термиз шаҳри жойлашган ҳудуд) «Паттакесар» қишлоғи жойлашган) ундан юқориси ўзбек-чиғатойлари қишлоғи бўлган, Солиҳобод ва Чиғатой, Мангузар ва Солиҳобод қишлоқларида чиғатойлар билан бирга ўзбек-хўжалари яшашган бўлса, Чиғатой қишлоғи аҳолиси фақат чиғатойлардан иборат бўлган³.

Чиғатойларнинг авлоди, юқорида таъкидлаб ўтилганидек, қонқариндошлиғи, бош отадан тарқалиши, қайси ҳудуддан (қишлоқдан) келиб чиқиши билан номланади. Ўзбек-чиғатой қишлоқларидан бири Қорабоғ қишлоғида олиб борган тадқиқотларимиз буни

¹ Дала ёзувлари, 3-дафтар, 1999 йил. Бойсун тумани, Юқори Мачай қишлоғи.

² Дала ёзувлари, 2-дафтар, 1999 йил. Шеробод тумани, Чиғатой қишлоғи.

³ Турсунов С. Сурхондарё вилояти тарихини ўрганиш. Т.: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1997, 14-бет.

яққол тасдиқлади. Қишлоқ зиёлилари, оқсоқолларидан олинган маълумотларга қараганда, Қорабоғ қишлоғида 15 дан ортиқ авлод ва тўда гуруҳлари яшайди.

Биринчи гуруҳ — хўжа-эшонлар (қорабоғликлар уларни «эшон»-лар деб аташади). Булар Тошкентдан аввал Бухорога, сўнг Қорабоғқа кўчиб келиб жойлашган эшондан тарқалган авлод.

Иккинчи гуруҳ — бегон тўда, ёки бек тўда, яъни Арбоб бачча ёки Халифа баччанинг авлодлари, Тошкентдан келган эшонга «халифа» (ёрдамчи) бўлиб бирга келган ўсмирнинг авлодлари.

Учинчи гуруҳ — куллар, уларнинг бош отаси ҳам эшон билан бирга келган ўсмирлардан бири бўлган. Эшон бу йигитни ўзининг чўриларидан (кул қизларидан) бирига уйлантирган, шунинг учун улардан тарқалган авлод «куллар» деб юритилган.

Тўртинчи гуруҳ — авлоди тирноқ, ёки авлоди боймурод, айтишларига қараганда улар Ғузор чўлларидан кўчиб келиб қолган Боймурод исми кишининг авлодлари. Ўзбек тилида «тирноқ» сўзи «авлод», «фарзанд» маъноларида ҳам ишлатилади.

Бешинчи гуруҳ — говлар, «говтўда» («гов» тожикча «хўкиз» маъносини англатади, бош отанинг лақаби «гов» бўлган), айтишларича, улар Афғонистоннинг Шибирғон вилоятидан келишган.

Олтинчи гуруҳ — «калтатой» тўдаси, улар асли Балхдан келишган бўлиб, маълумотларга қараганда «тоқчи» лардан бўлишган ва кўшни Хатак қишлоғи билан қариндошчилиги бор экан.

Бундан ташқари яна бойтўда, арслонбой, увадихўр, калхўжа тўдалари ҳам мавжуд¹.

Сурхондарёдаги уруғ-қабилавий бўлинишига эга бўлмаган ўтроқ аҳолисидан яна бири **хўжалардир**. Аввало, илмий адабиётларда хўжалар ҳақида берилган таърифларга биров тўхталамиз. Илмий тадқиқотлар натижаларига асосланиб, биринчи бўлиб ислом динини қабул қилган ерли, маълумотли ва обрўли одамларни «хожа» дейишган. «Хожа» унвони X асрда Сомонийлар давлатида пайдо бўлиб, аввало вазирларга, кейинчалик барча мансабдорларга шу унвонни қўллаш одат тусига кирган. Салжуқийлар даврида давлатнинг муҳим соҳаларини бошқарган билимдон, ақл-заковатли кишиларни «хожа» лар деб аташган. Сурхондарё хўжаларига келсак, уларнинг аجدодлари тарихий-илмий маълумотларда араб халифаларнинг авлодларига бориб тақалади. Тадқиқотлар жараёнида хўжаларининг қайси халифа авлодидан эканлигини тасдиқловчи шажаралари мавжудлиги аниқланди². Масалан, Термиз шаҳри яқинидаги Салихобод (Салават) қишлоғи хўжалари халифа Али авлодига, унинг ўғли Ҳусайнга мансуб

¹ Дала ёзувлари, 5-дафтар, 2000 йил. Шеробод тумани, Қорабоғ қишлоғи.

² Дала ёзувлари, 5-дафтар, 2000 йил. Шеробод тумани, Қуллуқшо қишлоғи.

эканлиги ҳақида баҳсга ўрин қолдирмайдиган аниқ тарихий маълумотлар мавжуд¹. Термизлик хўжалар давлат идораларида, юқори мартабали амалдорлар орасида «Термизлик саййидлар» деб юритилган. Сабаби хўжаларга Алининг Фотимадан (пайғамбаримиз Муҳаммад САВ қизидан) бошқа хотинларидан бўлган авлодлари кирган. Термизлик хўжалар эса Алининг хотини Фотимадан туғилган фарзанди Хусайндан тарқалган. Уларнинг фарзандлари Ҳасан ва Хусайнлардан тарқалган авлод арабларда «саййидлар» деб юритилган. «Саййид» сўзи арабчада «жаноб» маъносини беради².

Арабларда мусулмон давригача «саййид» қабиланинг сайланадиган раҳбарининг унвони бўлиб, масъул, бошлиқ деган маънони билдирган. Муҳаммад Пайғамбарнинг амакиваччаси Алининг отаси Абутолиб бир вақтлар Қурайш қабиласининг саййиди, яъни бошлиғи бўлган. Шунинг учун бу унвон Муҳаммад пайғамбарнинг неваралари, Алининг ўғиллари Ҳасан ва Хусайнларнинг бутун авлодлари исмига кўшиладиган фахрий унвон ҳисобланган. Саййид қизига уйланган кишининг фарзандлари ҳам саййид ҳисобланган, шунинг учун кўпгина ҳукмдорлар ўз авлодлари мавқеини кўтариш мақсадида саййидлар қизига уйланганлар. Бухоронинг сўнгги амири Саййид Олимхон ҳам она томонидан Алининг авлоди ҳисобланган. Ўрта Осиёда, хусусан, Ўзбекистонда саййидлар тўралар ҳам дейилган³.

Хўжалар этник гуруҳларга эмас, балки ижтимоий келиб чиқишига қараб табақаларга бўлинган. Улар барча мусулмон мамлакатларида бўлганидек, ҳукумат томонидан белгиланган имтиёзларга эга бўлган. Хўжаларнинг кўпчилигининг катта-катта ер майдонлари ва кўплаб бойликлари бўлган. Лекин шунга қарамасдан ҳамма хўжаларнинг ҳам ижтимоий аҳволи ва яшаш тарзи бир хил бўлмаган. Хўжаларнинг кўпчилиги ўз меҳнатлари билан кун кўришган, лекин шундай бўлса-да, хўжалар фақат хўжалар билан қиз олиб қиз беришган. Бу билан эса улар ўзларининг улуғ авлодлардан келиб чиққанлигини яна бир бор таъкидлаб ёки тасдиқлаб туришган.

Маҳаллий аҳоли хўжаларни икки қисмга бўлган: мурид овлайдиган хўжалар ва мурид овламайдиган хўжалар. Мурид овлайдиган хўжаларни эса эшонлар деб аташган. Илмий адабиётларда эшонларга қуйидагича таъриф берилади: эшонлар мусулмонлар жамоасининг бошлиғи, мураббийси ва сўфийлик оқимида диний раҳнамолардир⁴.

Маълумотларга қараганда, Сурхон ҳудудларидаги хўжалар асосан саййид ва миёнлардандир, яъни уларнинг аجدодлари шажаралари

¹ Семенов А.А. Происхождения Термезских сейидов и их древняя усыпальница «Султан Садат» // ПТКЛА, Т. XVIII, 1914. С. 3–20.

² Ислам. Энциклопедический словарь. М.: 1991, с. 203.

³ Сафаров Ш. Термиз ва Термизийлар. Термиз: Жайхун, 1993. 114-бет.

⁴ Херман Вамбери. Бухоро ёхуд Мовароуннахр тарихи. Т.: 1990, 87-бет.

халифалар Умар ва Алининг авлодларига бориб тақалади¹. Хўжалар ҳам чигатойлардек форсийзабон ва туркийзабон бўлишган, шунга кўра улар ўзбек ва тожик хўжаларга бўлинишган. Ўрта Осиёни районлаштириш комиссиясининг 1924 йилги маълумотларига қараганда, ҳозир тадқиқот олиб борилаётган ҳудудда ўзбек хўжалари асосан икки жойда яшаганлиги кўрсатиб ўтилади.

Пошхўрд водийсида ўзбек хўжалари асосан Зарабоғ, Қорабоғ ва Пошхўрд қишлоқларида яшашган бўлиб, шу атрофдаги бошқа қишлоқларда ҳам оз бўлса-да, истиқомат қилишган. Кумкўрғон атрофидаги хўжалар эса Сурхондарёнинг ўнг тарафидаги Жалоир, Тактўғай қишлоқларида ва шу дарёнинг чап тарафидаги Хўжа қишлоғида яшашган. Маълумотларга қараганда, XVII асрнинг машҳур мутафаккирларидан бири Хожа Самандар Термизий жалоирлик хўжалардан бўлган. Ҳозирги кунда ҳам унинг еттинчи авлодига мансуб авлодлари Жалоирда яшашади².

Эски Термиз қалъасининг шимолида, Амударё қирғоғида қад кўтариб турган нодир мақбара ичида термизлик Хусайний саййидлардан бўлган Хожа Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Али ибн Хусайн ибн Башир ал-Ҳаким ат-Термизийнинг хоки поклари қадим Жайхун соҳилида жойлашган. У кишини халқимиз «Термиз ота» дейдилар, махсус дарвешлик тариқати — «ал-ҳакимия»га асос солганлиги учун ал-ҳаким ат-Термизий номини олган. Солиҳободлик хўжалар айнан ана шу улуғ аллома, яъни Хусайний саййидлар авлодига мансубдирлар. Уларнинг шажаралари ҳақида биз юқорида ҳам айтиб ўтган эдик. Шундай бўлса-да, улуғ бобомиз Ал-ҳаким ат-Термизий ҳазратларининг руҳи-покларини ёд олиб бу ҳақда яна бир бор таъкидлашни лозим топдик.

Омонхоналик хўжалар авлоди эса, ривоятларга қараганда, ҳазрат Султон Вали аждодларига бориб тақалади. У киши асли Балхдан бўлиб, Термизга илм ўрганишга келган. Ал-Ҳаким ат-Термизий ўз шогирдининг сабр-бардошини синаш учун тоғлар орасида жойлашган Омонхона қишлоғига жўнатади³. Саҳоба Султон Сиддиқ Вали Омонхонада жойлашган ғор ичига кириб, ғойиб бўлганлиги тўғрисида халқ орасида машҳур ривоят мавжуд. Ҳазрат Султон Сиддиқ Вали ҳам

¹ Дала ёзувлари, 2-дафтар, 1999 йил. Шеробод туманидаги Пошхўрд, Зарабоғ, Қорабоғ, Кумкўрғон туманидаги Жалоир, Тактўғай, Хўжа қишлоқлари.

² Эсонов Ж. Хожа Самандар Термизий, (Дастур-ул-мулкга шарҳ). Т.: 1997, 10—12-бетлар.

³ Кармышева Б.Х. Очеркч этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. М.: Наука, 1976, С. 149.

Абу Бакр авлодидан бўлган, чунки унинг султон унвони бу ҳақда далолат бериб турибди. Маълумки, Султон унвони ислом ва халифалик билан боғлиқ бўлган¹. Саҳоба Султон Сиддиқнинг Омонхона яқинида ғойиб бўлгани, ҳазрат Султон Сиддиқ Вали ҳақидаги воқеаларни таҳлил қилсак, Бойсун ва Шеробод ҳудудларидаги хўжалар асосан саййид ва миёнлардан, яъни халифалар Али ва Умарнинг авлодларидан тарқалган, деган фикрни айтиб ўтган бўлсак-да, омонхоналик хўжаларнинг айнан сиддиқийликлардан эканлигига шубҳа қолмайди².

Сурхондарёнинг уруф-қабилавий бўлинишга эга бўлмаган ўзбек аҳолисининг яна кичик бир гуруҳи **қаршиликлардир**. Ўтроқ аҳоли келиб чиқиши Қарши воҳаси тарафидан бўлган, яъни Қуйи Қашқадарёдан келган барча аҳолини қаршиликлар деб атаган. Улар орасида Фарбий Бухоронинг турли ҳудудларидан: Бухородан, Ургутдан, Қаршидан, Косондан, Ғузордан келганлар бўлган, лекин уларнинг барчаси умумий ном билан «қаршиликлар» деб аталган. Уларнинг косонликлардан ташқари барчаси ўзбек тилида сўзлашган, яъни ўзбеклар эди. Шарқий Бухорога қаршиликларнинг келиши айниқса, 1916 йилда Бухоро темир йўлининг Когон-Термиз йўналиши ишга тушгандан кейин анча кўпайган. Қаршиликлар кичик-кичик гуруҳ бўлиб шаҳарлар ва катта қишлоқларда яшай бошлаганлар. Улар асосан савдогар, ҳунарманд ва косиблардан иборат эди, кейинчалик улар катта-катта ер эгаларига ва эътиборли бойларга айланишган. Қаршиликлар маҳаллий аҳоли билан ҳамжиҳат яшаб, кейинчалик уларга қўшилиб кетган, 1924 йилдаги комиссия материалларида улар ҳақида аниқ маълумотлар йўқлиги ҳам шундан бўлса керак. Шу маълумотларда Бойсун беклигида 426 нафар, Шеробод беклигида 5445 нафар номаълум аҳоли кўрсатилган³. Бизнингча, қаршиликлар шу номаълум аҳоли таркибига киритилган бўлса керак. Қаршиликлар асосан Бойсун беклигидаги Пошхўрд, Зарабоғ, Қорабоғ қишлоқларида, Шеробод шаҳри ва Шеробод атрофидаги чиғатой қишлоқларида яшашган. Масалан, Пошхўрд қишлоғининг бир даҳаси аҳолиси қаршилик кутчи ва батошлардан иборат, Зарабоғ қишлоғида ҳам кутчилар даҳаси бор, Қорабоғ қишлоғи аҳолисининг «Боймурад авлоди» асли Ғузор чўлларида келган. Илгари изоҳлаб ўтганимиздек, Шеробод шаҳри ва Шеробод атрофидаги чиғатой қишлоқларида яшаган қаршиликлар аста-секин маҳаллий аҳоли билан қўшилиб кетган⁴.

Сурхон ҳудудининг ўзбек аҳолиси таркибидаги муҳим қатлами

¹ Дала ёзувлари, 5-дафтар, 2000 йил. Бойсун туманидаги Омонхона қишлоғи, Термиз туманидаги Саловат қишлоғи.

² Дала ёзувлари, 5-дафтар, 2000 йил. Бойсун тумани Омонхона қишлоғи.

³ Кармишева Б.Х. Кўрсатилган асар, 72-бет.

⁴ Дала ёзувлари, 2-дафтар, 1999 йил. Шеробод тумани, Қорабоғ, Зарабоғ қишлоқлари.

бўлган туркий қабилаларнинг авлодлари турклар, калтатойлар ва тоқчи-қатагонлар ҳам кўпчилиқни ташкил қиларди. Улар ўзининг уруғ-қабилачилиқ тартибини ХХ аср бошларигача сақлаб қолган турк-мўғул қабилаларидир. Илмий адабиётларда уларни қадимги уруғлар деб аташади¹, улар асосан тоғолди қирлари ва тоғларнинг ён қисмида яшашган. Тоғларда яшашгани учун уларни ўз навбатида «тоғли турклар» деб ҳам юритишади. Тарихий маълумотларнинг гувоҳлиқ беришича, ўша даврда Бойсун ва Шеробод ҳудудларида 4,5 минг туркий қавмларга, яъни қадимий уруғларга мансуб аҳоли яшашган².

Энди биз қадимги уруғлар ҳақида алоҳида-алоҳида тўхталамиз. Юқорида айтиб ўтганимиздек, биз ўрганаётган ҳудудда улар турклар ва тоқчилар деб номланган.

«**Турклар**» ўз навбатида тўртта уруғни ўз ичига олган:

1) Асл турклар. Бу уруғ қадимдан турк номи билан аталиб келинган. Шунинг учун илмий адабиётларда уларни «асл турклар» деб ҳам аташади, биринчи бўлиб бу иборани Б.Х.Кармишева қўллаган.

2) Калтатойлар.

3) Мусабозори.

4) Барлослар³.

Шунингдек, қадимги туркий уруғларга қарлуқ, халач уруғлари ҳам киради. Қадимги туркий уруғлардан фақатгина асл турклар ва калтатойларгина истиқомат қилганлиги аниқланди. Мусабозори, барлос, қарлуқ ва халач каби қадимги туркий уруғларнинг авлодлари Бойсун, Денов ва Шеробод ҳудудларида яшаган⁴. Асли турклар Бойсун ҳудудида асосан уч жойда яшашган—Халқаёр дарёсининг юқори қисмида (бу дарёни Хўжаипок ҳам деб аташган) Саройтош, Турк қишлоқларида, Омонхона амлақдорлигида, Инқобод атрофидаги Олчабулоқ ва Турк қишлоқларида ва Мачай дарё ҳавзасидаги Юқори-Мачай ёки Каттақишлоқда. Саройтош қишлоғида асли турклар қатагон - тоқчилар билан, Юқори Мачай қишлоғида эса ўзбек тилида сўзлашувчи ҳардурилар билан яшашган. Қолган қишлоқларда эса аҳоли асосан турклардан ташкил топганлиги учун бу қишлоқлар Турк қишлоқ деб аталган⁵. Шеробод беклигида асли турклар фақат икки

¹ Кармишева Б.Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. М.: Наука, 1976, С. 72.

² Қаюмов А. Шеробод воҳаси аҳолисининг этник таркиби (ХІХ аср охири—ХХ аср бошлари) // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар.—Т.: 1998, №3, 34—38-бет.

³ Дала ёзувлари, 5-дафтар, 2000 йил.

⁴ Дала ёзувлари, 5-дафтар, 2000 йил.

⁵ Дала ёзувлари, 5-дафтар, 2000 йил. Бойсун тумани, Саройтош, Турк, Омонхона, Мачай қишлоқлари.

қишлоқда: Гегирдак қишлоғида ўзбек тилида сўзлашувчи чигатойлар билан ва Навбоғ қишлоғида чигатойлар ва афғонлар истиқомат қилишган¹. Бойсун ҳудуди асли туркларининг кўчишлари (келиб чиқишлари) ҳақидаги баъзи маълумотлар бизгача етиб келган. Масалан, Юқори Мачай қишлоғи турклари аجدодлари Сангардак дарёси бошланиши жойида жойлашган Даҳана қишлоғидан кўчиб келишганлиги ҳақидаги маълумотлар шулар жумласидан. Бу маълумотларни 1954 йилда Б.Х.Кармишева Қашқадарё вилояти Бошчорбоғ қишлоғида ёзиб олган. Унга кўра, Ҳайиткул дўққи номли чўпон Сангардак тоғларида ёзги яйловда отаси Саригбой ва бобоси Норбой (лақаби «кўр») лар билан урушиб қолади ва ўз отари ва оиласини (унинг тўрт ўғли бўлган) олиб кўчиб жўнайди. Ўғилларидан бири Юқори Мачай қишлоғида жойлашиб деҳқончилик билан шуғулланади, Ҳайиткул дўққининг ўзи эса қолган уч ўғли билан Бошчорбоққа бориб, чорвачилик билан шуғуллана бошлайди. Мачай ва Бошчорбоғ турклари ана шу Ҳайиткул дўққининг авлодларидир, шунинг учун бу икки қишлоқ қиз олиб, қиз беради². Бу маълумотларнинг ҳақиқатга яқинлигидан шу нарса далолат берадики, ҳозиргача бу икки қишлоқ турклари Сангардак тоғларидаги Даҳана қишлоғи аҳолиси билан алоқа қилиб туришади. Бундан ташқари Ҳайиткул дўққи авлодининг Ҳайиткулдан Сайдуллоғача бўлган шажараси аниқ кўрсатилган. Бошчорбоғ ўн битта катта-кичик қишлоқлардан иборат бўлиб, фақатгина битта турк қишлоқда турклар яшаган, қолган қишлоқларда ҳардури тожиклар яшашган³. Бошчорбоғ вақти-вақти билан гоҳ Бойсун, гоҳ Ғузор тасарруфига киритилган⁴.

Шеробод ҳудудидаги Гегирдак қишлоғи туркларининг келиб чиқиши ҳақидаги маълумотлар ҳам анча диққатга сазовордир. Бу маълумотларга қараганда, уларнинг аجدодлари Бухоро вилоятининг Қоракўл туманида яшашган. Амирга солиқ тўлашдан бош тортганлиги учун улар Шерободга қувғин қилинган, улар аввал Гегирдак қишлоғидан унча узоқ бўлмаган Қорағочота қишлоғида макон қилишган, лекин уларнинг ўз ерлари бўлмаган. Кунлардан бирида халқ сайиллари вақтида шу турклардан бири кураш голиби бўлиб энг

¹ Дала ёзувлари, 3-дафтар. 1999 йил. Шеробод тумани, Новбоғ ва Гегирдак қишлоқлари.

² Кармишева Б.Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. М.: Наука, 1976, С. 167.

³ Дала ёзувлари, 3-дафтар, 1999 йил. Қашқадарё вилояти Деҳқонобод тумани. Бошчорбоғ қишлоғи. Бойсун тумани, Мачай қишлоғи.

⁴ Кармишева Б.Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. М.: Наука, 1976, С. 168.

кучли полвон сифатида тан олинади. Бек кураш ғолибига ер инъом қилишини айтади. Курашда ғолиб чиққан турк полвон инъом қилинган ернинг Гегирдак қишлоғидан берилишини сўрайди. Шу тариқа улар Гегирдакка келиб жойлашади. Ўша курашда ғолиб чиққан полвоннинг номи Уста Қобил бўлиб, у темирчи бўлган. Бу маълумотлар 1954 йилда Гегирдак қишлоғида Жаббор Тоғаевдан ёзиб олинган. Маълумотларни ёзиб олган Б.Х.Кармишевнинг гувоҳлик беришича, у ғолиб турк-полвоннинг ўғли Турдиалини ўз кўзи билан ўша йили Гегирдакда кўрган. Кейинроқ Б.Х.Кармишева гегирдаклик туркларни асл турклардан эмас, балки турк-қарлуқлардан бўлса керак, деган ғояни ҳам илгари суради. Унинг фикрича, Бухоронинг Қоракўлида умуман асл турклар яшамаган, балки қарлуқлар яшашган ва ҳозир ҳам Бухоронинг Олот районида Қарлуқ қишлоғи мавжуд¹.

Қадимги турк уруғларидан яна бири калтатойлар. Улар Шеробод худудининг Оққўрғон қишлоғида кўнғиротлар билан яшашган. Калтатойлар асосан учта гуруҳга бўлинган: муҳаммадзамон-калтатой, мирза-калтатой ва муҳаммад-калтатой. Дала кузатувлари жараёнида етарли маълумотларга эга бўлаолмаганлигимиз сабабли Оққўрғон калтатойларининг қайси гуруҳлардан эканлигини аниқлаш қийин. Тарихий маълумотларнинг гувоҳлик беришича, калтатойлар Сурхондарёга Шаҳрисабз, Самарқанд тарафлардан, у ерларга эса Тошкент, Фарғона томонлардан келишган. Тошкент шаҳрининг Шайхонтохур даҳасида калтатой маҳалласининг бўлганлиги бунинг гувоҳидир². Сурхондарёга келган калтатойлар Тўполанг дарёси буйидаги Юрчи қалъасига бориб жойлашган. Оққўрғон қишлоғи калтатойлари асли Юрчидан келган бўлса керак, деган тахминлар бор³.

Сурхондарё «турк»ларини ўрганган антрополог Қ.Нажимов «калтатой»ларнинг келиб чиқиши ҳақида қизиқ ривоят келтиради. Эмишки, бир туркнинг авлодлари жанг пайтидами ёки кўпқаридами отлари бўлмаганлиги учун той минишган экан. Ғалаба улар тарафда бўлганлиги учун калтатой минганлар, «калтатой»лар ғалаба қилишди дейишган, шундан бошлаб бу турк авлоди «калтатойлар» деб ата-ла бошлаган экан⁴. Бу бир ривоят, лекин унда қисман ҳақиқат бўлиши мумкин.

¹ Шаниязов К.Ш. Узбеки- карлуки Т.: «Наука» 1964, с. 195. Дала ёзувлари, 3-дафтар, 1999 йил. Шеробод тумани, Гегирдак қишлоғи.

² Малицкий М.Г. Тошкент маҳалла ва мавзелари. Т.: 1996, 9-бет.

³ Дала ёзувлари, 1-дафтар, 1998 йил Шеробод тумани, Оққўрғон қишлоғи.

⁴ Наджимов К. Антропологический состав населения Сурхандарьинской области. ТСАТУ. Вып. 143. Т.: 1958, С. 7.

Сурхондарё худудида яшаган қадимги уруғлардан яна бири **тоқчилардир**. Баъзан бу уруғнинг вакиллари ўзларини Дашти қипчоқ ўзбек уруғларидан бўлган қатағонларга киритишган. Бу нотўғри, чунки аслида тоқчиларнинг аجدодлари бу худудларда Дашти қипчоқ ўзбеклари келишидан анча илгари яшашган. Тоқчилар асосан тоғларда яшашган, шунинг учун ҳам уларни «тоқчилар» деб бежиз аташмаган¹.

Тоқчилар тоғларда тожиклардан ҳам юқори қисмида истиқомат қилишган, 1924 йилги районлаштириш бўйича комиссиянинг материалларига қараганда, тоқчилар ҳақида ҳеч нарса айтилмаган, лекин 5605 киши қатағонлар таркибига киритилган, баъзи тадқиқотчиларнинг фикрича, айнан ана шу «қатағон»лар аслида тоқчилардир².

Бу уруғ атамасида чалкашлик туғилмаслиги учун ушбу қадимги уруғни «тоқчи-қатағонлар» деб аташга жазм қилдик. Улар сони жиҳатидан Сурхондарёдаги чигатойлар ва ўзбек-қўнғиротларидан кейинги йирик этник гуруҳдир. Тоқчи-қатағонлар икки гуруҳга бўлинган: сарибош-қатағон ва чубош-қатағонларга бўлинган. Сурхондарёда улар куйидаги худудларда тарқалганлар: Кўҳитанг тоғининг шарқий қисмида — 1190 киши, Шерободдарёнинг Ўрта оқимида — 2695 киши, Шерободдарёнинг юқори оқимида—665 киши³. Тоқчи-қатағонлар Кўҳитанг тоғининг шарқий қисмида Шержонда тожик-чигатойлар билан, Зарабоғда тожик-чигатойлар ва ўзбек-хўжалар билан Хўжанқо, Бедак, Шерқишлоқ (бу қишлоқ Зараутсой деб ҳам аталади)да тожик чигатойлар билан яшашган. Шерободдарё ўрта оқимидаги икки йирик қишлоқ — Хатак ва Тангидуvalда ҳам тоқчи-қатағонлар жойлашган.

Шерободдарёнинг юқори оқимидаги (дарёнинг юқори оқими Мачайдарё деб ҳам юритилган) Қизилнавор, Кўмирчи, Кўксой, Кентала (Кенг дала қишлоқнинг асли номи шундай бўлса керак) қишлоқларида ҳам тоқчи-қатағонлар яшашган, улар чубош-қатағон гуруҳига мансуб бўлиб худойберди ва алмахит каби оила-қариндош тўдаларга бўлинади. Кентала қишлоғидан юқорида бошқа қишлоқ бўлмаган, бу ҳам тоқчилар тоғларнинг энг юқори қисмида яшаганлигидан далолат беради. Бу қишлоқларда тоқчи-қатағонлар соф ҳолда яшашган, яъни бу қишлоқларда улардан ташқари бошқа аҳоли яша-

¹ Кармышева Б.Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. М.: Наука, 1976, с.196—197.

² Материалы по районированию Средней Азии. Кн.1 Территория и население Бухары и Хорезма. Ташкент, 1926, с.120—130.

³ Дала ёзувлари, 5-дафтар, 2000 йил. Шеробод тумани Зарабоғ, Шержон, Хўжанқо қишлоқлари.

маган. Шунингдек, тоқчи-қатағонларнинг камсонли гуруҳи 30, 40 уй бўлиб Бойсун атрофидаги Навлон (тожик чигатойлар билан), Авлод (тожик хўжалар билан), Сарносиё (қўнғиротлар, хўжалар ва тожик чигатойлар билан) қишлоқларида яшашган¹.

Бойсун атрофидаги маҳаллий аҳоли ўртасида тарқалган баъзи ривоятларга қараганда, бу ҳудудларнинг туб (автохтон) аҳолиси тоқчилардан иборат бўлиб, улар аста-секин чигатойлар билан аралашиб кетишган. Бу ҳудудлар этнографиясини яқиндан ўрганган олима Б.Х.Кармишева қизиқ бир маълумотни келтиради. Унинг ёзишича, Бойсун яқинидаги Тўда қишлоғидаги баъзи ер томорқалари («ҳаят») қачонлардир тоқчиларга тегишли бўлиб қўнғиротлар томонидан сотиб олинган, лекин қўнғиротлар бу ер томорқаларини аввалги эгалари, яъни тоқчилар номи билан атаб келишган. Масалан, Хидирнинг ери, Бойкелдиннинг ҳаяти ва ҳоказо. Бунга ўхшаш номланиш атрофдаги бошқа қишлоқларда ҳам мавжуд бўлган.

Қўнғиротлар билан тоқчилар ўртасида ер ва яйловлар учун доимо тўқнашувлар бўлиб турган. Қўнғиротларнинг қўли устун келавергач, тоқчилар уларга ўз ерларини сотиб, бу ҳудудлардан кетишга мажбур бўлишган. Б.Х.Кармишева бу маълумотларни 1971 йилда ҳудуд тарихини яхши биладиган маҳаллий ўқитувчи Ботир Хўшмуродовдан ёзиб олган². Бу ҳудудларда тоқчи-қатағонлар яшаганлигига ишонч ҳосил қилинди. Тоқчи-қатағонлар ўзларининг хушбичимлиги, хушрўйлиги, полвонлиги билан ажралиб турган. Мачайдарё оқимининг юқори қисмида жойлашган тоқчи-қатағонлар қишлоқларида уларнинг ажлодлари гўё парилардан тарқалганлиги ҳақида ривоят юради. Музрабод тумани тоқчи-қатағонларнинг авлодлари яшайдиган ҳозирги қишлоқлардан бири ҳақиқатан ҳам Пари қишлоқ, Парихона деб аталишига дуч келдик. Қизиғи шундаки, бу қишлоқ қариялари бугунги кунда ҳам ўзларини парилар авлодидан эканлигини рўқач қилишиб, қишлоқ ёшларининг бошқалар билан турмуш қуришига қаршилик кўрсатишади³, гўёки авлод қони бузилар эмиш.

Тоқчи-қатағонларнинг асосий машғулотлари чорвачилик, деҳқончилик ва ҳунармандчиликдан иборат бўлган. Ҳунармандчиликда улар кўпинча металл эритиб бекликка топшириб турганлар ва уни «Қанди пиширди» деб атаганлар. Металл эритилган ўчоқ излари Кўҳи-

¹ *Мухетдинов А.* По Восточной Бухаре // Народное хозяйство Средней Азии. Т.: 1924, №2—3, С. 15.

² *Кармишева Б.Х.* Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. М.: Наука, 1976, С. 200.

³ Дала ёзувлари, 2,4-дафтарлар. 1999—2000 йиллар. Музробод тумани, Парихона қишлоғи.

танг тоғ ён бағирларида ва Бойсунтоғ этакларида ҳозиргача сақланиб қолган¹. Сурхондарё тоқчи-қатағонлари бу юртнинг туб аҳолиси бўлиб уларнинг бу ерларда тарқалиши ҳақида турли хил қарашлар мавжуд, кўпчилик Бойсун ҳудудида ҳатто уларни чиғатойларга ҳам мансуб дейишган. Тарихий маълумотларга қараганда, тоқчи-қатағонлар Пошхўрд водийсига Афғонистоннинг Қундуз, Тошқўрғон ва Балх вилоятларидан келган. (Маълумки, Қундуз вилояти қатағонларнинг юрти бўлган.) XX аср бошларида Сурхондарё тоқчиларининг Амударёнинг чап қирғоғидаги авлодлари билан борди-келди қилиб турганлиги ҳақидаги маълумотлар мавжуд.

Баъзи манбаларда уларнинг келиши 200—300 йил бурун бўлган дейилса, бошқаларида 700—800 йил дейилган². Бошқа бир маълумотда айтилишича, тоқчилар Бойсун, Денов ва Шеробод ҳудудларининг туб аҳолиси ҳисобланиб Дашти қипчоқ ўзбеклари юришлари даврида уларнинг аجدодлари қатағон уруғига кўшилиб Шимолий Афғонистонга, яъни қатағонлар юртига кетади. Кейинроқ кетма-кет бўлиб турган феодал урушлардан ҳориган тоқчилар, энди бу сафар тоқчи-қатағонлар номи билан ўзларининг ота юртларига, Амударёнинг ўнг қирғоғига, яъни Сурхондарёга қайтишган. Бу кўпроқ тоқчиларнинг сарибош-қатағон гуруҳига тааллуқлидир, чунки ҳозир ҳам Шимолий Афғонистонда тоқчи сарибош-қатағонларнинг яшашлари ҳақида аниқ маълумотлар мавжуд³. Юқоридагилардан келиб чиқиб, тоқчиларнинг қадимги турк уруғларидан эканлигига тўла ишонч ҳосил қилиш мумкин.

Тоғчи қавми тоғчи/тоқчи/, тахчи/ ўзбек уруғларидан бири. Бу сўз «тоғлик» деган маънони англатади. Жиззах вилоятининг Зомин, Қашқадарё вилоятининг Чироқчи туманларида Тоқчи, Жиззах вилоятининг Жиззах туманида, Қашқадарё вилояти Китоб шаҳрининг маҳаллаларидан бири Тоқчилик, Сурхондарё вилоятининг Шеробод туманидаги Тоқчигузар топонимлари тоқчи этноними асосида вужудга келган. Сурхондарё вилоятининг Сарийосиё туманидаги Тоғчиён атамаси тоқчилар ёки тоғчилар маъносини билдиради.

Элшунослар фикрича (К.Ш.Шониёзов, Б.Х.Кармишева ва бошқалар), тоғчилар дастлабки ўзбек қабилалари гуруҳига киради. Улар баъзан ўзларини Дашти қипчоқ қатағонларига ҳам мансуб деб билдилар. Лекин тоғчиларнинг аجدодлари Жанубий Ўзбекистон ҳудуди-

¹ Қаямов А. Шеробод воҳаси аҳолисининг этник таркиби (XIX аср охири—XX аср бошлари) // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. Т.: 1998. №3, 34—36-бетлар.

² Гребенкин А.Д. Узбеки //Рус. Туркестан.—М.: 1872.—Вып. II.

³ Бурхан-уд-Дин-Хан-и-Кушкеки. «Қаттаган и Бадахшан». Пер. с перс. Ташкент, 1926.

да дашти Қипчоқ ўзбеклари келмасидан ҳам бурун яшаганлар.

Бу қавм вакиллари тоғларда истиқомат қилганликлари сабабли тоғчилар (тоқчилар, тахчилар) деб аталган. Қатағон уруғининг жон қатағон тармоғида тахчи гуруҳи мавжуд. Тоғчилар сони ва нуфузи жиҳатидан чигатойлар ва кўнғиротлардан кейин туришиб, асосан Сурхондарё воҳасида яшаганлар. Бойсун беклигида учта йирик — тожик чигатойлар, хўжалар ва тоғчилар доимо ёнма-ён истиқомат қилганлар. 1924 йилги маълумотларда Бойсун туманида 5605 нафар тоғчи қайд этилган.

Кўхитанг тоғининг шарқий қисмида тоқчилардан 190 киши, Шерободдарёнинг ўрта оқимида 2695 киши, Шерободдарёнинг юқори оқимида 665 киши, Сурхон ҳавзасининг ўнғ қирғоқ қисмида 1055 киши истиқомат қилган. Улар шу ҳудуддаги қишлоқлар — Қизил қирғизда, Шержонда (тожиклар билан), Зарабоғда (тожик ва ўзбек хўжалари билан), Хўжақонда, Бедакотада, Шерқишлоқда (Зараут-сой мавзеси) яшаганлар. Пошхўрддаги Вандоб қишлоғида Хатақдан келган тоғчилар туришган. Шерободдарёнинг ўрта оқимида тоғчиларнинг иккита йирик қишлоғи — Хатақ ва Тангидувал бўлган. Шержон ва Зарабоғдан ташқари бу қишлоқларнинг умумий номи Хатақ деб аталган. Хатақда 500 хонадон истиқомат қилиб, аҳолиси ўзларини хатаки деб аташган. Улар сарибош-қатағонларга мансуб бўлиб, қуйидаги оила-қариндошлик гуруҳларига бўлинган: шер (шердики), боймоқ (боймоқдики), хидир (хидирдики), кўчак (кўчакдики).

Тоғчиларнинг юз сонли қисмлари Бойсун шаҳри атрофларида ҳам кун кечирганлар. Мазкур шаҳарнинг Навлон маҳалласида бир неча тоғчи оилалари тожик-чигатойларга кўшни бўлган. Бойсун шаҳри атрофидаги Сарийосиё қишлоғида тоғчилар тожик-чигатойлар ва хўжалар ҳамда кўнғиротлар билан бирга турмуш кечиришган. Асосий аҳолиси тожик-хўжалар ҳисобланган. Авлод қишлоғида 30-40 тоғчи оиласи алоҳида маҳаллани ташкил этган. Сурхон ҳавзасидаги тоғчилар Халқаёр (Қайроқ, Фашноз) кўнғиротлари билан бирга, Қизил қишлоқ, Саройтош (турклар билан бирга), Боғчиқ, Олачапон, Хўжапарновот қишлоғида ҳамда Сангардак, Чанглоқ, Чакана ва Боғча қишлоқларида, дарёларнинг юқори қисмларида кун кечиришган.

XX аср бошларида Чанглоқда 400 хўжалик истиқомат қилган, умуман, Сангардак тоғчилари тожиклар билан бирга турмуш кечиришган. Уларнинг озчилик қисми тожик тилида, кўпчилиги эса ўзбекча гаплашганлар, бу ҳудуддаги тоғчиларнинг энг йирик қишлоғи Тоғчиён (қарлуқлар билан бирга яшаган) ҳисобланган. Денов беклигидаги Катта Вахшивор қишлоғида тоғчилар ўзбек-чигатойлари, Тўхта-

миш қишлоғида ўзбек туркман юзлар билан яшаганлар. Денов шаҳри атрофидаги Работ ва Остона қишлоқларида ҳам Вахшивордан келган тоғчилар туришган.

Тоғчиларнинг оз сонли гуруҳлари Тўпалангдарёнинг ўнг қирғоғидаги тоғ олди ҳудудидаги Тохчи, Тутай, Тагитов қишлоқларида жойлашган. Тўпалангдарёнинг юқори қисмидаги тожик кўҳистонийлар келиб чиқишларини ўзбек тоғчиларига боғлайдилар. Денов шарқидаги Жатта қишлоғида тоғчилар барлосларнинг жатта уруғи билан бирга умргузаронлик қилишган. Шунингдек, Деновдаги Сина қишлоғида тоғчилар ўзларини Афғонистоннинг Қундуз туманидан келган деб ҳисоблайдилар. Сурхон воҳасида тоғчиларнинг қорапойча, норбадал, кўксой, ажина, исбилмас, кўкчи каби гуруҳлари яшаган.

Тожикистоннинг Регар туманидаги Жатта қишлоғида тоғчилар барлослар билан бирга туришган. Шунингдек, Пархар туманидаги Саёт, Қўрғонтепадаги Тоғчи, Кофирниҳоннинг чап ва ўнг қирғоқларидаги Қўшчинор ва Даққи қишлоқлари аҳолиси ҳам асосан тоғчилардан иборат эди. Мазкур қишлоқлардаги тоғчилар 1917 йилда Хатакдан кўчиб боришган. Тоғчиларнинг жисмоний кўриниши бошқа этник гуруҳлар каби бир хил эмас. Уларнинг ташқи қиёфасида монголоид ирқига хос белгилар камроқ бўлиб, тоғда яшовчи тожикларга кўпроқ ўхшайди.

Тоғчиларнинг тили турк ва қарлуқларнинг тилига яқин бўлиб, қатагонлар шеvasи каби ўзбек тилининг қарлуқ лаҳжасига киради. Уларда ички никоҳ — эндогамия анъаналари жуда кучли сақланган бўлиб, фақатгина баъзан тожиклар ва турклар билан қиз олиб беришган. Маҳаллий қўнғирот, дўрмон, юз, лақай каби ўзбек қавмлари билан никоҳ алоқалари умуман тақиқланган эди. Тоғчиларнинг асосий анъанавий машғулоти чорвачилик (қўй, эчки боқиш), деҳқончилик ва ҳунармандчиликдан иборат бўлган. Ҳунармандчиликда арча кесиб, чўян эритиш, кўмир, руда қазиш билан шугулланганлар. Улар сув тегирмонларини кўплаб қуриб ишлатишган.

Тоғчилар аجدодларининг келиб чиқишини Афғонистоннинг Қундуз (ўзбек қатагонлар юрти), Тошқўрғон ва Балх вилоятларига боғлайдилар. Сурхондарё ва Қашқадарё воҳаларининг тоғчилари Амударёнинг ўнг қирғоғи ҳудудларида яшовчи ўз уруғдошлари билан ҳар томонлама алоқада бўлишган. Этнографик манбаларга кўра, тоғчилар Жанубий Ўзбекистоннинг қадимги туб (автохтон) туркий қавмларидан бири ҳисобланади. Дашти қипчоқ ўзбеклари юришларида тоғчилар қатагонларга қўшилиб Шимолий Афғонистонга кетишган. Кейинчалик турли феодал низолар туфайли тоғчи қатагон номи би-

лан ўзларининг юртларига қайтиб келганлар. Мухтасар қилиб таъкидлаш лозимки, юртимизнинг жанубий сарҳадларидаги пурвиқор тоғ этакларида тоғчилар азалдан умргузаронлик қилишган.

Турли хил уруғлардан ташкил топган Даҳпаракент қишлоқлари ўз урф-одатлари, келиб чиқиши, ҳудудий жойлашуви билан бир-бирларидан алоҳида ажралиб турмаса-да, этногенезис билан маълум маънода фарқлари мавжуд. Даҳпаракент гуруҳига кирувчи Вандоб, Шержон, Пошхўрд, Зарабоғ, Қорабоғ, Панжоб, Сайроб, Дарбанд қишлоқлари Сурхон воҳасида ташкил топган энг қадимий ҳудудлар бўлиб ҳисобланади. Юқоридаги қишлоқлардан Вандоб, Пошхўрд, Зарабоғ ва Қорабоғ қишлоқлари Пошхўрд воҳасига кирувчи аҳоли манзилгоҳлари ҳисобланади. Тоғчи-ўзбек қишлоқларидан энг қадимгиси Вандоб ва Шержон қишлоқлари ҳисобланиб, бу қишлоқ аҳолиси маҳаллий туб ерли ҳисобланиб, унинг энг қадимги аҳолиси Хатак қишлоқ ҳудудий гуруҳидан кўчиб келиб жойлашган. Асосий марказий ҳудудда жойлашган Пошхўрд қишлоғининг вужудга келиш тарихи бундан 300 йил олдин шаклланганлиги XVII—XVIII аср бошларидаги тарихий манбаларда ўз аксини топган. Шерободнинг сиёсий марказ бўлиб шаклланишида XVIII асрда муҳим сиёсий ҳоқимиятни вужудга келтирган Шералихон давридаги тарихий манбаларда, Бухоро амири Убайдуллахон (1702—1711)нинг Шеробод воҳасига нисбатан юритган босқинчилик юришларида 1757—1758 йилги Бухоро ҳукмдори Муҳаммадбой билан олиб борилган сиёсий кураш жараёнларини акс эттирувчи воқеа-ҳодисаларда Пошхўрд қишлоғи ҳақида кўплаб тарихий манбалар акс эттирилган. Пошхўрд қишлоғининг келиб чиқиши ҳақида мавжуд ривоят-афсоналарга эътибор бериш билан биргаликда қишлоқ тарихига оид манбаларни этнология нуқтаи назаридан таҳлил этиш муҳим аҳамиятга эгадир.

Пошхўрд қишлоғининг номи, аҳолисининг келиб чиқиши ҳақидаги маълумотлар бир-бирини тасдиқлаши натижасидан келиб чиқиб, Пошхўрд қишлоғи қадимий туркий халқлар томонидан асос солинганлигини тасдиқлайди. Пошхўрд қишлоғига Қоракўлдан кўчиб келган туркманларни Хидир эли уруғига мансуб иккита ёш туркман йигити дастлаб асос солган деган маълумот киритилади. Бухоро амирлигига қарашли Қоракўл ҳудудидан келган туркманлар эшон Арбоби Калон хизматида бўлиб, Пошхўрд қишлоғининг жанубидаги Бузрукобод қишлоғига келиб жойлашади. Уруғ эшон Арбоби Колондан Қорачашма булоғини ва унинг атрофини беришни туркман йигитлар илтимос қилиб сўрайди. Эшонни Қорачашма булоғи бўйига таклиф этиб, атрофидаги ерларга деҳқончилик қилиб, қовун-тарвуз экиш

учун ижозат фотиҳасини оладилар. Туркманлар томонидан ўзлаштирилган Қорачашма булоғи атрофига бошқа уруғлардан ҳам аҳоли келиб жойлашиб, кейинчалик бу ерни аҳоли Довулқўрғон деб атайти.

Қорачашма булоғи атрофининг ўзлаштирилганлигини кўрган Вандоб қишлоғи аҳолисининг бир қисми булоқ бўйидаги бўш ерларга келиб жойлаша бошлаган. Қорачашма булоғини обод қилиб, ер очиб деҳқончилик қилаётган туркманлар вандобликларнинг келиб жойлашишига тўсқинлик қилишган. Шунда бу жанжалга Шеробод беги араллашиб, вандоблик ҳамда бошқа уруғларнинг келиб булоқ бўйларида жойлашишига рухсат этишган. Шеробод беги туркманларга Қорачашма булоғининг бошланиши ҳамда ўзлари обод қилган жойларни уларнинг ихтиёрига қолдирган. Ривоятларга эътибор берсак, Пошхўрд қишлоғи номининг келиб чиқишига асос бўлган нарса—Бошхуд (яъни туркча—ўзбекча «бош»—бошланиш, бош, эга, худ—тожикча—ўз)—бош худуд, бошланган ер, маъносини беради. Пошхўрд сўзи ушбу маънодан келиб чиққан, деган ривоят мавжуд. Шунингдек, Пошхўрд сўзининг яна бир ривоят бўйича номланишига эътибор қилинса—Пошхўрд сўзи форс тилидан олинган бўлиб, «Подшои хурд», яъни «кичик подшолик» деган маънони билдиради. Шу сабабли ҳам «Бошхурд», яъни бу ерда кўплаб қирғинлар бўлганлиги сабабли кўп кишиларнинг бошини еган, деган маълумотлар ҳам учрайди. Умумий мулоҳазалар, этнологик тадқиқотлар натижасига асосланиб, биринчи маълумот ҳақиқатга мос келади.

Кейинчалик Пошхўрд қишлоғидаги мавжуд булоқлар, деҳқончилик учун қулай бўлган ерларга Шержон қишлоғидан ҳам аҳоли кўчиб келиб, Чакоб қишлоғига асос солади. Чакоб деб аталишига сабаб, булоқнинг ортиб қолган суви ёки энг охириги қолдиқ сув Чакоб қишлоғига етиб келган, яъни «томчи сув» ҳисобида деҳқончилик қилиб, Чакоб қишлоғи аҳолиси кўпинча сувни пулга сотиб олишган. Шунингдек, Пошхўрд қишлоғига Қарши воҳасидан Кутчи, Афғонистондан Ботош, Шерободнинг қўйи воҳасидан Хитой уруғлари ҳамда мурид овлаб, хўжалар, эшон, миёнлар ҳам кўчиб келиб жойлашганлар. Пошхўрд қишлоғи йирик қишлоқ кўп уруғли аҳоли маркази сифатида XVIII асрда кўплаб тарихий манбаларда учрайди. Пошхўрд ижтимоий, иқтисодий, маданий ва сиёсий марказ сифатида шаклланиб, бу ердаги уруғлар бир-бирлари билан араллашиб, никоҳ, урф-одатлари, қадриятлари умумбашарий жипслашиб, асосий тил бирлиги ўзбек тили бўлиб, ватандошлари шержонликлар тожик тилида тоғчи-чиғатойлар гуруҳига кириб, тожик ва ўзбек тиллари бабаробар ишлатилади.

Қадимий тарихий манбаларда Зарабоғ қишлоғининг пайдо бўлиши ҳақида бир қатор илмий, адабий манбалар мавжуд бўлиб, маҳаллий аҳоли Зарабоғнинг келиб чиқиши ҳақида алоҳида ривоятларни қайд этишади. Мавжуд этнологияга оид дала тадқиқотларида Зарабоғ қишлоғи XVIII асрга оид бўлиб, унинг шаклланишига асос пошхўрд қишлоғи бўлиб ҳисобланади. Ривоят қилишларича, Пошхўрдлик ака-укалар Пошхўрднинг юқори шимолий қисмида жойлашган тўқайзорга ов қилгани боришганда, катта акасини йўлбарс тўқайда ғажиб ташлаб ўлдиради. Акасининг қасосини олиш учун укаси тўқайзорга олов кўйиб, ёқиб юборади. Акасининг хотирасини абадийлаштириш мақсадида тўқайзорни ўзлаштириб боғ қилиб, Пошхўрд қишлоғидан кўчиб келиб, катта боққа асос солади. Катта меҳнат эвазига яратилган боғ гўзал, серҳосил боғу-бўстонга айланади. Зар — олтин, боғ — тўқчилик рамзи сифатида қишлоқ номи Зарабоғ номини англатади.

Зарабоғ қишлоқ аҳолиси таркибига Пошхўрд қишлоғидан ташқари Шержон қишлоғидан аҳоли келиб жойлашган. XVIII аср бошларида Балх воҳасидан Оқбой ва Кўкбой исмли ака-укалар оиласи шунингдек, Бухоро амири Убайдуллахон даврида Балх вилоятида ўтказилган босқинчиликдан кейин зулм, очлик, қашшоқлик, азобуқубатига тортилган, кенагас, қутчи, қатағон, хазар, хархур, лўли, хурузак каби уруғлар билан бирга хўжалар ҳам мурид овлаб Зарабоғ қишлоғига келганлиги ҳақида маълумотлар мавжуд. Зарабоғ қишлоғи аҳолиси ҳам тоғчи-чигатой гуруҳига кириб, ўзбек тилида сўзлашади. Мавжуд тоғчи-тожик чигатойлар ҳам тожик-ўзбек тилларида баб-баробар гаплашади.

Элшунос олимларнинг илмий манбаларида алоҳида ўрганилган, кўп уруғларни ўзига мужассам этган Лайлагон қишлоғи ҳақида элшунос олима Б.Х.Кармишева куйидаги фикрни билдиради: “Пошхўрд воҳасидан шимолий йўналишда Даҳпаракент гуруҳига кирувчи Лайлагон қишлоғида яшовчи ўзбеклар панжобликлар билан куда-андачилик қилиб келганлар. Чигатой-тожиклар билан никоҳ жиҳатидан яқин бўлса-да, лайлагонликлар чигатой-ўзбеклар бўлиб, ўзбек тилида сўзлашган, урф-одатлари чигатой-ўзбек қабилалар урф-одатларидан иборат бўлган”. Лайлагонликлар бир қисмининг Панжоб яқинида суғориладиган ерлари бўлиб, улар ёзда ана шу боғ ва дала-ҳовлига кўчиб келиб яшаганлар. Шу боисдан Юқори Лайлагон қишлоғи аҳолисининг бир қисми тожик тилини билмасалар ҳам Панжобдан кўчманчи бўлганда ўзларини чигатой-тожиклар деб ҳисоблаганлар. Юқори Лайлагонда эса Хатак дарёсининг қўйи оқими бўйлаб

Шеробод дарёси соҳилида жойлашган Калламосор қишлоғигача бўлган худудлар кирган. Бу худуддаги аҳолининг кўпчилиги элбеги уруғлари бўлиб, Хўжабулғон қишлоғидан кўчиб келган. Б.Х.Кармишева маълумотларида юқори лайлагонликлар ҳақида икки хил фикр мавжудлигини айтади. Бири — бу ерда яшовчи кўнғирот ва тожиклар, уларни чигатой тожиклар дейишади, иккинчиси — лайлагонликлар, улар ўзларини кўнғирот уруғи элбегилар деб аташади.

Лайлогонлар узоқ вақтдан бери панжобликлар билан қиз бериб-қиз олиб келганликлари учун ўзларини чигатой тожикларга яқин дейди. Бу фикрлар этнологик дала тадқиқотларида ўз исботини топмади. Чунки Лайлагон қишлоғидаги уруғлар турклар бўлиб, антропологияси, шеvasи, урф-одатлари, қадриятлари маҳаллий ўзбек чигатойларга хосдир.

Шерободдарё ҳавзасида учта катта тожик қишлоқлари (Панжоб, Сайроб, Дарбанд) мавжуд. Бу номлар битта қишлоққа мансуб бўлмасдан, яъни қишлоқ ичида қишлоқчалар бўлиб, уларнинг ҳар бири ўзларининг махсус номларига эгадир. Бу қишлоқчалар худди занжирсимон ҳолда бир сой бўйлаб ўзлари мансуб қишлоқларнинг квартал (даҳа)ларида жойлашган. Бундай қишлоқлар Дарбандда 11 та, Сайробда 6 та, Панжобда 2 та. Панжобдаги бу икки қишлоқ Ички ва Ташқи Панжоб деб аталади. Олиб борилган дала тадқиқотлари, маҳаллий аҳоли турмуш тарзи, урф-одатлари, қадриятлари, аҳолини тил сўзлашуви, шеваларнинг ўхшашлиги, никоҳдаги ўзаро алоқалар натижасига кўра, ўхшаш ҳолатларни қиёсий таққослаб ўрганиш натижасида муҳим хулосалар чиқариш имкониятини яратди. Профессор Рўзимурод Қаландаровнинг маълумотлари асосида «Панжоб», яъни «беш сув» беш дарадан оқиб ўтадиган Ҳазархона, Бинерез, Качдара, Камарак, Товсанг дараларидан иборат бўлган ном билан аталади. Панжоб дарасининг ичкарасидан Малғузор (Малғузор тури)дан оппоқ шўрсув отилиб чиқиб, Шеробод дарёсининг юқори қисмига Панжобдарё номи билан келиб қўшилади. Шўрсув дарё Ҳамкондаги катта Кенгбошқулоқ деб аталадиган кўлдан келиб, сув туз кони орқали ўтиб, тоза сув шўрланади. Умуман, Панжобда 114 та булоқ бўлиб, ҳаммаси Шўрсув дарёсига қўшилиб, Шеробод дарёсига ирмоқ бўлиб қўшилади. Панжоб ички ва ташқи Панжобга бўлиниб, Малғузор худуди Ички Панжобга қиради. Ташқи Панжобга Қапақуйди, Шўрбулоқ, Ҳовлин эшон, Қўриқи калон, Арратош, Фузори, Одил, Газак, Бошбулоқ худудлари кирган.

Пошхўрд воҳасидан шимолий йўналишда Даҳпаракент қишлоқ гуруҳига кирувчи Панжоб аҳолиси чигатой-тожиклар гуруҳига кир-

ган. Чингизхоннинг ўгли Чигатой хукмронлиги таъсирида бўлган маҳаллий туб аҳоли ўзининг номига чигатой хукмдорининг номини кўшиб айтган. Панжобликлар кўйидаги уруғлардан ташкил топган: 1) Саънони уруғи бешта авлоддан иборат бўлиб, 18 та шохга бўлинган. 2) Шехони уруғи асосан 3 авлоддан иборат бўлиб, 13 та шохга бўлинган. 3) Каънон-Солиҳ уруғи асосан 2 авлоддан иборат бўлиб, 10 та шохга бўлинади. 4) Ошиқ уруғи асосан 3 авлоддан иборат бўлиб, 10 та шохга бўлинади. 5) Шоҳистона уруғи асосан 4 авлоддан иборат бўлиб, 8 шохга бўлинади.

Йирик тоғчи-тожик қишлоқларидан бири **Сайроб Даҳпаракентнинг** энг йирик қадимий қишлоқларидан бўлиб, Бухоро амирлигининг амлақдорлиги ҳисобланган. Сайроб Кўхитанг тоғ тизмаларини ясси сувсиз тоғнинг унча баланд бўлмаган ясси тоғ тизмаларида жойлашган. Сайробда нуфузли эшон ва хўжалар катта лавозимга эга бўлиб, чигатой тоғчи аҳоли уларга мурид ҳисобланган. Сайробда тоғчи чигатойларнинг тўрт уруғи: келдик, мардон, арбоб ва етти уруғ уруғлари яшаб келмоқда. Этнолог олим Н.А.Кисляков Сайроб қишлоғида этнологик дала тадқиқотлари ўтказиб, қишлоқ ҳудудида мавжуд бўлган 13 та даҳани аниқлаб берган. Улоқли, Кабути, Танда, Қабчиғай, Чинор, Пойқум, Қоли-Қўрғон, Қизилжар, Қудуқ, Калмушкул, Обгир, Мунчоқ, Бодомчилик даҳалари Сайроб қишлоқ ҳудудига кирган. Н.А.Кисляковнинг қайд этишича, Улоқли, Кабути, Танда, Қабчиғой, Чинор даҳаларида нимдаҳлар яшаб, улар икки гуруҳга бўлинади. Келдик авлоди ва Мардон авлоди қолган даҳаларда, турклар, яъни ўзбек-чигатойлар, яъни эттуркавлони ва арбоб авлодлар яшайди. Сайроб чигатой тожикларида ўзбек-чигатойларининг, яъни туркийларнинг этно таъсири кучли, деб ёзади этнограф Н.А.Кисляков.

Сурхон воҳасидаги Даҳпаракент қишлоқларининг келиб чиқиш тарихи қадимий бўлиб, бу қишлоқларда турли уруғ-аймоқлар яшаб келган. Бу уруғлар этногенезисини ўрганиш мураккаб илмий тадқиқотлар олиб боришни талаб этади. Бироқ ушбу қишлоқлар аҳолисининг этногенезис ўзагини туб ерли аҳоли бўлган тоқчи-ўзбек ва тожиклар ташкил этиб, уларнинг этник тарихи бир неча минг йилларни ташкил этади. Машҳур қадимшунос олим А.Сағдуллаев «Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда» китобидаги Сактиши ва ёзуви бўлимида «Авесто»да милоддан аввалги V асрда жуда ҳам кўп атамалар Сурхон воҳасида қадимдан ҳозиргача ўз номини ўзгартирмаганлигини қайд этади. А.Сағдуллаевнинг қайд этишича, Зар-ут-сой, Зар-боғ, Дар-банд, Дара-банд, Сар-банд, Кўҳи-тоғ, Банд-и-хон

номлари шулар жумласига киради. Шунингдек, Сурхондарёдаги Вахшивор—бу «даҳшат қишлоқ, макон» деб таржима қилинади ва «Авес-то» сўзлари «Вахш» (даҳшат), «Вара» (макон) билан боғланади деб олим ўз фикрини билдиради. Катта Вахшивор қишлоғи кўп уруғлар яшайдиган турли хил урф-одатлар ва қадриятларга эга бўлган қадимий аҳоли истиқомат қилиб келаётган манзил ҳисобланади. Тоғчи-чиғатой гуруҳига кирувчи катта Вахшивор аҳолисининг маълум қисми тожиклар бўлиб, уларнинг қўйидаги уруғ-авлодлари этнология дала тадқиқотлари рўйхатидан ўтган: Марғиён авлоди (Зарафшон чап қир-роғидаги Марғиёна воҳасидан кўчиб келишган), Ушорийлар авлоди (Ушорийлар уруғидан қиз олиб уйланган маҳаллий йигит авлодлари номига қўйилган), Ургут авлоди (Ўрта Зарафшон воҳасидан кўчиб келган), Қатарий авлоди (Халқаёр қишлоғининг чап ирмоғи воҳасидан кўчиб келган қатарликлар). Аҳолининг асосий қисми тоқчи-ўзбеклар Сангардак қишлоғидан кўчиб келган. Катта Вахшивор қишлоғи асосий аҳолисининг ўзагини чиғатой ва тоқчи-ўзбеклар ташкил этиб, қишлоқ аҳолисининг тили ўзбек тилидир.

Сурхондарё ирмоқларининг юқори қисмида жойлашган **Вахшивор** ва унинг атрофидаги қишлоқлар аҳолисининг асосий қисмида ўзбеклар яшайди. Йирик чиғатой тоқчи аҳоли марказларидан Сина, Кўкбулоқ, Куясув, Ушор ва Дуғоба қишлоқлари ҳам қадимий туб ерли аҳолининг турар жойлари ҳисобланади. Денов беклигининг йирик аҳоли маркази ҳисобланган Синада 1889 йилда 600 оила хўжалиги яшаб, аҳоли асосан тоқчи-тожиклардан иборат бўлган. Сина қишлоғи XI—XII асрлардаги тарихий манбаларда ҳам тилга олинди, йирик аҳоли маркази, савдо-сотик тараққий этган истеҳком сифатида қайд этилган. Бухоро хони Убайдуллахон Сина қишлоғига қарши юриш қилиб, қишлоқни батамом талаб, аҳолини шафқатсизларча қириб ташлаган. Уруш ва талончиликдан жабр тортган Сина аҳоли-сидан 400 оила Афғонистонга, 300 оила Қарши воҳасининг Косон ҳудудига кўчиб кетган. Қолган аҳоли вайронага айланган Сина қиш-лоғига қайтиб келиб, уни қайта тиклайди. Синалик тожиклар билан бирга Абдурахмон раҳбарлигидаги Қирқ-тоқчи тожиклар ҳам қўши-либ, Сина қишлоғига келади. Абдурахмон раҳбарлигидаги тоқчилар Кундуз шаҳридан икки минг қўй билан келишган. Абдурахмон тоқ-чи маҳаллий синалик қизга уйланиб, ўтроқ аҳолига айланади. Шу жиҳатдан синаликларнинг никоҳ томондан тоқчилар билан алоқа-дорлиги бор.

Сина қишлоғи ўзининг меҳнаткаш аҳолиси, ижтимоий-иқтисо-дий ривожига, йирик зиёли, аллома, шоирлари билан кенг танилган.

Тоқчи қишлоқлар гуруҳига кирувчи Кўкбулоқ қишлоғи ҳам қадимий аҳоли марказларидан бўлиб, Сина каби қадимий, катта иқтисодий, маданий тараққиётни ўз бошидан кечирган, асосан узумчилик, боғдорчилик билан шуғулланувчи аҳоли марказидир. Кўкбулоқ қишлоғида тоқчи чигатой аҳолиси истиқомат қилади.

Куясув қишлоғи XIX аср ўрталаридаги тарихий манбаларда тилга олинади ва бу Тўпаланг дарёсининг юқори қисмидаги Даран-Нахон ҳудудига мансуб бўлиб, туб ерлари аҳолиси чигатой-тоқчи тожиклардир. Ушор ҳам тоқчи тожиклар яшайдиган аҳоли маркази ҳисобланиб, XX аср бошларида бу ерга аҳоли Сангардак қишлоғидан кўчиб келган.

Тоқчи чигатой қишлоқлари гуруҳларига кирувчи Дўғоба қишлоғи аҳолиси маҳаллий тоқчи-турк ўзбеклардан иборат бўлиб, Бухоро амири Музаффархон давридаги тарихий манбаларда тилга олинган. Дўғоба ва Ойбарак қишлоқлари аҳолиси тоғ ирмоқларидан бошланадиган дарё ҳавзасидаги қулай ерларга деҳқончилик қилишган. Синаликлар илтимоси билан Бухоро амирлиги Дўғобадан деҳқончилик қилиш учун маълум қисм ерларини синаликларга олиб беради. Натижада Дўғоба ва Ойбарак қишлоқларидаги турк-ўзбек аҳолисига синалик тоқчи-тожиклар аралашиб яшайдилар.

Дахпаракент гуруҳига кирувчи қишлоқлардан ҳисобланган Сангардак қишлоғида тоқчи-ўзбек ва тожиклар қадимдан ўзаро алоқада яшаб, бир-бирлари билан ижтимоий, иқтисодий, маданий жиҳатдан яқин алоқада бўлишган. Сангардак таркибига кирувчи бир қатор кичик қишлоқлар аҳолиси тожик тилида сўзлашган. Сангардакнинг ўзида яшаган аҳоли тожиклар тожик ва ўзбек тилида сўзлашган. Сангардак қишлоғидаги тоқчи-ўзбекларнинг тоқчи тожиклар билан никоҳ ёки ўзаро ҳамкорликда иш олиб борган қисми тожик тилида сўзлашган. Сангардак қишлоғи қадимий бўлиб, қадимшунос олимларининг қайд этишича, топилган буюмлар, сопол идишлар, қабристондан очиб ўрганилган манбалар бунга мисол бўлади. Авесто манбаларида X асрда машҳур аллома тарихчи Мақсудий Сангардак қишлоғи ҳақида тўхталиб, Чағониёндан Сангардаккача бир кунлик йўл деб ёзма манбасида ўз фикрини баён этади. Академик В.В.Бартольд Сангардак шу ном билан аталувчи дарё ўзанида жойлашган қадимий аҳоли маркази деб маълумот беради. Мақсуд ибн Ховқал Сангардакни икки қисмдан иборат деб, бу Ички ва Ташқи Сангардак деб ёзади. Биринчи қисми Сангардакнинг ўзи бўлиб, иккинчи қисми Кеш (Шаҳрисабз)ни Чағониён билан боғлайдиган Сангардак дарёси орқали ўтадиган йўл бўйи қишлоқлари деб аталади. Бу қишлоқлар Хонжиза, Хўжаосмин, Чакоб каби қишлоқлар гуруҳини ташкил этади.

Сурхондарёнинг юқори қисмида жойлашган йирик Чигатой қишлоқларидан Дашнобод, Шоқишлоқ, Газарак, Эрман кабиларнинг аҳолиси асосан ўзбек-тожиклардан иборат бўлиб, маълум қисмигина тожик тилида сўзлашади. Баъзи маълумотларга эътибор берсак, XIX аср 80-йилларида ушбу қишлоқларнинг асосий аҳолиси тоқчи-тожиклар ҳисобланган. 1924 йилги аҳоли рўйхати ўтказилган манбаларда қайд этилган аҳолининг асосий қисми ўзбеклар бўлиб, қишлоқлардаги тожик аҳоли икки тилда, яъни ўзбек ва тожик тилларида сўзлашган. Қишлоқ аҳолиси урф-одатлари, маиший турмуш тарзларида маҳаллий тоқчи-ўзбекларнинг қатлами кучли бўлган. Дашнобод ва Шоқишлоқда яшаган барлослар, Газарак қишлоғида яшаган калтатойлар ўз урф-одатларини қадриятларда ўзбек миллий урф-одатларини кенгроқ тарғиб этган. Тоқчи-ўзбек ва тожик оилалари ўзаро никоҳ, ҳамкорлик жиҳатидан бир-бирларига жипслашиб кетишган. Обизаранг дарёси ирмоғида жойлашган Дашнобод, Чигатой, Тоқчи қишлоқларида Ҳисор беқлиги даврида савдо-сотик, хунаромандчилик, деҳқончилик, айниқса, боғдорчилик кенг ривожланган.

XIX аср бошларида Дашнобод аҳоли маркази шаҳар миқёсига тенглаштирилиб, аҳолиси асосан тоқчи-тожиклардан иборат бўлган. Обизаранг дарё воҳасининг юқори қисми Дашнободда тоқчи-тожиклар истиқомат қилишган. Дашнобод ва дарё ўзанининг куйи қисмида турк барлослар ўтроқ туб ерли аҳоли сифатида турмуш кечирганлар. Барлос уруғлари асосан хунаромандчилик билан шуғулланиб, тикувчилик, совун ишлаб чиқариш, қассоблик билан шуғулланган. Барлослар деҳқончиликнинг ривожланишига ҳисса қўшиб, боғдорчилик айниқса, анор етиштиришга алоҳида эътибор берганлар.

Ўзбек уруғларининг маълум бир қисми — кўнғиротлар, жузлар, катагонлар, манғитлар ва бошқалар Бойсун, Денов ва Шеробод беқликларида яшашган. Улардан энг йириги, яъни кўп сонлиси кўнғиротлардир.

Кўнғирот уруғининг этногенезини ўрганишда тарихий манбаларнинг ўрни беқийсдир. Чунки айнан манбалар орқали биз кўнғиротларнинг келиб чиқиши ва уларнинг Ўрта Осиё ҳудудига кўчиб ўрнашиш тарихини ўрганиш имкониятига эга бўламиз. Кўнғиротлар ҳақида маълумот берувчи манбалар кўп бўлиб, улар орасида «Мўғулларнинг яширин тарихи»¹ муҳим ўрин тутади. Муҳимлик томони шундаки, у кўнғиротлар ҳақида маълумот берувчи асарларнинг энг қадимийси ҳисобланади. Бундан ташқари асар бошқа ўзбек қабилаларининг келиб чиқиши ҳақида қимматли маълумотлар келтириб, тарихдаги қатор

¹ Сокровенное сказание монголов. Перевод С.А.Козина, Улан-Удэ, 1990.

чигалликларни ечишга хизмат қилади. «Мўғулларнинг яширин та-рихи» 1240 йилда мўғулларнинг улуг қони Ўғадой буйруғи билан ёзилиб, кейинроқ Хитойга олиб кетилган. Россияга бу асар Хитойга диний миссия бошлиғи сифатида борган Палладий Кафаров томо-нидан маълум қилинади. Унинг ўзи Пекиндан Петербургга келиши чоғида Марсель (Франция)да йўлда вафот этганлиги боис бу асарни нашр эттира олмайди, фақат 1866 йилдагина асарнинг русча таржи-маси нашр этилади. 1941 йилда академик С.А.Козин томонидан бу асарнинг мўғулча матни билан бирга русча таржимаси ҳам берилиб, олдинги нашрдаги қўпгина хатоликларга тузатиш киритилади. Не-мис мўғулшуноси Хейниш, француз Пауль Пеллио, австралиялик Рашевелитцлар мўғулларнинг тарихига доир бу нодир манбани ўр-ганиб, қатор асарларни чоп эттирадilar.

Қўнғиротлар тарихи ҳақида маълумот берувчи яна бир тарихий манба XIV асрда яшаган машҳур шарқ тарихчиси Рашидиддин Фаз-луллоҳ Қазвиний (Ҳамадоний)нинг «Жомеъ ат-таворих»¹ асаридир. Таниқли ўзбек олими Х.Дониёровнинг таъкидлашича, Рашидиддин-нинг ушбу асари шу вақтгача ғарб ва шарқ олимлари томонидан мўғуллар деб атаб келинаётган ўзбек (туркий) қабила ва уруғлари-нинг аслида ким эканлигини аниқлаш учун бевосита калит бўлиб хизмат қилади. Масалан, ўзбек халқи таркибидаги барлос, жалойир, мўғул, кенагас, қиёт нирун, сулдуз, қиёт, қўнғирот, боёвут каби айрим қабила ва уруғлар тарихи шу қадар чигаллашиб кетган эди-ки, агар Рашидиддиннинг шу китоби сақланиб қолмаганда эди, уларнинг тарихини, қайси халқдан чиққанлигини ечиб бериш амри-маҳол бўларди, чунки бу уруғларнинг айрим вакилларида тортиб, ғарб ва шарқ олимларигача уларни мўғуллардан келиб чиққан, деб ҳисоблар эдилар².

XIX асрда қўнғиротлар тўғрисидаги маълумотлар асосан рус ва бо-шқа Европа олимларининг, хусусан, Н.Хаников³, А.Борнс⁴, Ҳ.Вамбе-ри⁵, А.Д.Гребенкин⁶, Н.А.Маев⁷ ва Д.Н.Логофетнинг⁸ бир қатор асар-

¹ *Рашид ад-Дин*. Сборник летописей. —М.-Л.: Изд. АН СССР. Т.1, кн.1. 1952. стр. 102—103.

² *Дониёров Х.* Ўзбек халқининг шажара ва шевалари. Т.: 1968, 18-бет.

³ *Ханьков Н.* Описание Бухарского ханства. СПб, 1843, стр. 58.

⁴ *Борнс А.* Путешествие в Бухару. М.: 1849. Ч.1, с. 528.

⁵ *Вамбери Х.* Путешествие по Средней Азии. СПб., 1865.

⁶ *Гребенкин А.Д.* Узбеки. В сборнике «Русский Туркестан», вып. II, 1872, стр. 55—58.

⁷ *Маев Н.А.* Очерки Гиссарского края. МСТК, вып. V, 1879.

⁸ *Логофет Д.Н.* Бухарское ханство под русским протекторантом. Т. I, СПб., 1911, стр. 340.

ларида келтирилади. Қўнғиротларнинг келиб чиқиши ҳақида сўз юри-тадиган бўлсак, бу мавзу кўпчилик тадқиқотчиларнинг диққатини ўзига жалб этди. Турли фикрлар билдирилди, мақолалар чоп этилди, аммо уларнинг келиб чиқиш тарихи қоронғулигича қолаверди. Аниқ маълумотларнинг йўқлиги турли-туман ривоят ва афсоналарнинг тўқилишига олиб келди. Қуйида ана шундай афсона ва ривоятларнинг айримлари ҳақида тўхталиб ўтишни лозим топдик.

Қўнғиротлар орасида тарқалган ривоятга кўра, Қўнғирбойнинг катта хотинидан Вахтамғали, Қўштамғали, Қонжиғали ва Ойинли исмли тўрт ўғли бўлган экан. Бешинчи ўғли Тортувли тухфа этилган кенжа хотинидан туғилган, барча қўнғирот уруғлари шу ўғилларнинг авлодлари деб ҳисобланади¹. Қўнғирот сўзининг этимологияси аниқланмаган. Баъзи фикрларга кўра, у қорақарға², бошқа бир фикрга кўра, «қўнғир» ва «от» сўзларидан ҳосил бўлган дейилади. Тарихий далиллар ҳар икки фикрни инкор этади. Қўнғирот сўзи аслида хунн-хурр-ют сўзларидан ташкил топиб, олдинги икки сўз қабилалар (яъни, хунн(хион)лар билан хуррийлар) номини, ют эса ҳам кўплик, ҳам ҳарбий тузилма³ маъносида келиб, хунн ва хуррларнинг ҳарбий иттифоқи деган маънони англатади. Иттифоқ номи этник номга айланиб, хунхурот-хунхирот-қўнғирот тарзида ифодаланиб, талаффуз ўзгаришлари билан боғланади.

Қўнғиротларнинг қиётларга, яъни чингизийларга яқин бўлганлиги уларнинг мавқеи юқори бўлишига олиб келади. Чингизхоннинг юришлари даврида Дашти қипчоқ ва Мовароуннаҳрдаги кўпгина катта-кичик ёки кучсизроқ қабилалар асл мўғуллардан ҳисобланган қўнғиротлар таркибига кирган ва ўзларини шу ном билан аташган. Бунинг сабабини Рашидиддин қуйидагича изоҳлайди: «ҳар хил уруғлар ўзларининг улуғлиги ва қадрини ўзларини мўғулларга қўшиш билан белгилай бошладилар, чунки Чингиз ва унинг уруғи мўғул деб аталар эди. Ана шунинг учун ҳам жалоийр, татар, ойрат, унгут, керайит, найман, тангут каби ҳар хил қабилалар эндиликда ўзларини мўғулга қўшиб ҳисоблайди.⁴ Агар қўнғирот уруғлари жадвалига назар ташланса, у ҳолда келиб чиқиши қўнғиротларга алоқаси бўлмаган ойинли, тароқли, қорақалпоқ, сарой, мўнка, тўғиз, тулкичи, меркит сингари йирик қабилаларнинг қўнғиротлар таркибига кирганлиги-

¹ Кармишева Б.Х. Ўша асар, 87-бет.

² Дониёров Х. Ўзбек халқининг шажара ва шевалари, 86-бет.

³ Салдатзе Л. Ибн Сина. Авиценна. Т.: 1985, С. 40.

⁴ Рашид ад-Дин. Сборник летописей. Том I, Москва-Ленинград, 1952, С.102.

нинг гувоҳи бўламиз. Бу қабилалар бир вақтлар катта нуфузга эга бўлган, кейинроқ турли сабабларга кўра ҳар ерга тарқалиб, бошқа туркий қабилалар таркибига кириб қолганлар. Бир вақтнинг ўзида бир номдаги уруғнинг қатор қабилалар таркибида бўлиши фикримизнинг далилидир. Масалан, Шарқий Бухоро ва Хоразм қўнғиротлари билан қорақалпоқ уруғлари ўзаро таққосланганда, ҳар учалласида очамайли, болғали, бўғажели, қонжигали, қорақурсоқ, қўштамғали, тортувли, тўғиз, бароқ, борбай, жилонтамғали, қорабувра, нўғай уруғларининг; Шарқий Бухоро қўнғиротлари билан қорақалпоқларда ойинни, оқпичоқ, баймоқли, қазаёқли, қозоқ, қайчили, қанчи, қорабўйин, қарға, қўлдовли, қопиш, қуюн, қурама, тароқли, урус, ҳандақли, чожайли, чоллик, чўмичли, ирғоқли, туркман уруғларининг; қўнғиротлар билан жузларда қазоёқли, қозоқ, кесовли, болғали (булар туркман жузларининг вахтамғали уруғи таркибига киради), кўса, қарға, тароқли (булар туркман жузларининг жилонтамғали гуруҳига киради) уруғларининг; қўнғиротлар ва кенаслардаги тароқли, ўр, болғали, очамайли, абоҳли, қорақалпоқ, найман тароқли уруғларининг; қанғиллар билан қўнғиротларда қора, болғали, тароқли, ирғоқли, очамайли, чўмичли уруғларининг; сарой қабиласи билан қўнғиротларда тўғиз, қўштамғали, қонжигали, қазоёқли, авохли (абоқли), баймоқ каби уруғларнинг учраши маълум бўлади.

Қўнғиротларнинг анъанавий турмуш тарзи эса ўз навбатида Сурхон воҳаси аҳолисининг моддий ва маънавий ҳаётига ўз таъсирини ўтказмасдан қолмаган. Лекин шундай бўлса-да, ҳудудда яшаган бошқа ўзбек этник гуруҳлари ва халқлари моддий ва маънавий ҳаётларининг айнан ўзларига хос хусусиятлари ўрганилган даврда, ҳатто ҳозиргача ҳам сақлаб қола олган. Балки уларнинг авлоддан-авлодга ўтиши учун муҳим шароит яратиб берилгандир, чунки ҳар бир қавмнинг моддий ва маънавий ҳаётидаги ўзига хослик, унгагина тааллуқли хусусиятлар, ушбу қавмни бошқа этник гуруҳлардан ажратиб туради, унинг мавжудлигини исботлайди. Айнан моддий ва маънавий маданиятдаги ўзига хос этник хусусиятлар қавмларнинг ўзлигини билишига, тарихий урф-одатларининг ривожланишига, миллатнинг камол топишига замин яратади.

Қўнғиротларнинг Мовароуннаҳр томон силжиши Чингизхон номи билан боғлиқдир. Қўнғиротлар Чингизхонни биринчилардан бўлиб қўллаб-қувватлаб, мўғул қабилаларини бирлаштиришда унга катта ёрдам беришган. Чингизхон, қўнғиротларга таяниш билан бир қаторда, уларнинг сардори Дай нойоннинг қизи Буртэ Фужинга уйланади. Шу даврдан бошлаб Чингизхон мансуб бўлган қиёт уруғи билан қўнғиротлар мўғуллар орасида энг обрўли ва энг

нуфузли қабилаларга айланишади. Улар ҳамиша қариндош-уруғчилик муносабатларини боғлаб келишган, Алишер Навоийнинг «Чор девон» номли асарида қўнғирот ва қиёт қабилалари ҳамда уларнинг хонлар билан муносабатлари ҳақида қуйидаги мисралар битилган:

Мен тилаб ҳусн, вале шоҳ тилаб аслу насаб
Менга лўли била ҳинду анда қўнғироту қиёт.

Ёки :

Эй Навоий, чу гадосен, сену бир лўливаш
Шоҳга мирзою мирак, хонга қиёту қўнғирот!

Ушбу мисраларда нафақат ҳар икки уруғнинг муносабатлари ҳақида, балки бошқа уруғлар ўртасидаги муносабатлар ҳақида ҳам маълумот берилади.

1206 йилда Онон дарёси бўйида мўғул қабилаларининг қурултойи бўлиб ўтади, шу қурултойда Темучин Чингизхон бутун мўғуллар ҳукмдори этиб сайланади. Қурултой чоғида Чингизхонга тобе бўлган ҳар бир қabila мингтадан жангчи беришади, қўшин берган қабилалар орасида қўнғиротлар ҳам бор эди². Чингизхоннинг истилочилиқ юришлари жараёнида қўнғиротлар биринчи марта Ўрта Осиёга келадилар. Лекин бошқа кўчманчилар сингари даштда яшаганликлари боис Мовароуннаҳрга унча кўп кўчиб келмай, бепоён Дашти Қипчоқда ўрнашадилар. Чунки бу вақтга келиб, Дашти Қипчоқ қабилаларининг катта қисми ғарбга суриб юборилган ва уларнинг ерлари анча бўшаб қолган эди.

Мўғулларнинг ўша замондаги удумига кўра, Чингизхон ўзи забт этган ерларини тириклигида ўғилларига тақсим қилиб беради, тўнғич ўғли Жўжигга Мўғулистондан энг узоқ бўлган ўлкалар тегади. Жўжининг қароргоҳи Иртиш дарёси бўйида эди, ана шу жойдан бошлаб ғарб томонга қараб кетган «мўғул отларининг туёғи бориб етган» ҳамма ерлар Жўжигга қарар эди. Мовароуннаҳр, Шарқий Туркистон ва Еттисувни иккинчи ўғли Чигатойга беради, унинг дастлабки қароргоҳи Или дарёси ҳавзасида бўлиб, аста-секинлик билан ғарбга қараб силжийди. Забт этилган бошқа ерлар Чингизхоннинг қолган икки ўғлига берилади.

Қўнғиротлар бу ҳудудда XIII асрда ҳам яшаганликларини исботловчи ишончли далиллар бор. Машҳур шарқ тарихчиси Рашидиддиннинг ёзишича, Чингизхон ўз ўғли Чигатойга ажратган 4 минг

¹ Дониёров Х. Ўша асар, 30-бет.

² Сокровенное сказание монголов. Улан-Удэ, 1990.

кишилик қўшини орасида қўнғирот Мугэ (Мухэ) нўён бошчилигидаги минг кишилик қўшин бўлган, мўғул қўшини таркибидаги қўнғиротлар Бодғис ва Балх оралиғида турганлар¹. Қўнғиротларнинг Мовароуннаҳрда оммавий равишда ўрнашуви Шайбонийхоннинг истилочилик юришларидан кейин бошланади. И.П.Магидович фикрига кўра, Шайбонийхоннинг истилочилик юришларида қозоқ қўнғиротлари эмас, балки хоразмлик ўзбек қўнғиротлари қатнашган. Бунга далил сифатида у ўзбек ва қозоқ қўнғиротлари ичидаги уруғларнинг бир-бирига тўғри келмаслигини ҳамда Н.Ф.Ситняковский ёзиб олган ривоятни келтиради. Ривоятда қўнғиротларнинг Бухорога бундан 400 йил олдин Хивадан кўчиб келганлиги айтилади. Ривоятнинг тўғрилигини, деб ҳисоблайди И.П.Магидович, Хоразм ва Бухородаги қўнғирот уруғлари номларининг бир хилда бўлиши ҳам тасдиқлайди².

XV асрнинг 80-йиллари — XVI аср бошларида Абулхайрхоннинг невараси Шайбонийхон билан қозоқ султонлари ўртасида шиддатли курашлар бўлиб туради. Курашда кўпинча қозоқ султонларининг қўли баланд келган. Дашти қипчоқ қабилаларининг ҳаммасини бўйсундиришга кўзи етмаган Шайбонийхон ўзaro урушлар натижасида заифлашиб қолган Темурийлар давлати устига юриш қилишга қарор қилди. Юришда иштирок этиб Мовароуннаҳрда ўрнашган дашти қипчоқлик қабилалар бундан кейинги даврда ҳам ўзбек деб аталган, Дашти Қипчоқда қолган қавмлар қозоқ деб аталган. Юқоридаги маълумотлар И.П.Магидовичнинг фикри асосли эканлигини кўрсатади. Шайбонийхоннинг Мовароуннаҳрга юришида хоразмлик ўзбек қўнғиротлари иштирок этган, қозоқ қўнғиротлари эса ҳали шаклланиб улгурмаган, боз устига улар Шайбонийхонга рақиб эдилар. 1503 йилда Шайбонийхон Ҳисорни бўйсундириш учун қўшин юборади, қўшинлар ичида қўнғирот амири Саид Аҳмад ҳам бор эди³, Шайбонийхон қўшинлари Ҳисорни вайронага айлантирадилар. Шайбонийхон Мовароуннаҳрни забт этгач, унинг турли ўлкаларини истилода иштирок этган ўзбек қабилаларига бўлиб беради.

А.А.Семёновнинг маълумотига кўра, XVI—XVII асрлардаги тарихий манбаларда Термиздан шимолдаги ерларнинг қўнғиротлар юрти деб аталиши таъкидланади. Улар уни Шайбонийхон билан бирга Мовароуннаҳрга келган кўчманчи ўзбек қабилалари ўртасида босиб олинган ерларни тақсимлаш чоғида ўз мулкларига айлантирганлар⁴.

¹ Рашидиддин. Ўша асар, 275-бет.

² Материалы по районированию Средней Азии, кн.1 ч.1, стр. 189—190.

³ Мухаммад Солиҳ. Шайбонийнома. Т.: 1989, 148-бет.

⁴ История народов Узбекистана. Том II Т.: 1947. стр. 42. Яна қаранг: Мухаммад Юсуф Мунши. Мукум-ханская история. Т.: 1956, стр. 164.

XVIII аср бошларида кўнғирот қабиласидан бўлган Шералихон Термиз ҳокими бўлгач, аввало Термиз қалъасини мустақкамлайди, сўнгра Шеробод қалъасини курдиради.

1705—1708 йилларда Бухоро хони Убайдуллахон билан қатағонлар бийи Маҳмуд ўртасида кураш кетган вақтда кўнғиротлар Маҳмудбий томонига ўтишади. Лекин урушда енгилганларидан сўнг қатағонлар ва кўнғиротлар юрти талон-торож этилади, аҳолиси ҳар ёққа қараб қочиб кетади. Шундан сўнг кўнғиротлар ўлканинг сиёсий ҳаётида унчалик аралашмайдди, сиёсий ҳокимият аввал дара бекликларининг, сўнгра юзларнинг қўлига ўтади. Манғит амирларининг Ҳисор ўлкасидаги дара бекликларига қарши олиб борган қирғинбарот урушларидан сўнг бу худуддаги кўпгина жойлар аҳолисиз ҳувиллаб қолади. Бу эса Қашқадарё ва Зарафшон водийларидаги кўнғиротларни ўзига жалб этмай қолмайди, бўшаб қолган ерларга кўнғиротларнинг кўчиши бошланади, кўчиш аста-секинлик билан то 1917 йилга қадар давом этади.

Б.Х.Кармишеванинг кўнғиротлардан ёзиб олган маълумотига кўра, уларнинг аجدодлари Кўҳитанг тоғ тизмаларининг ҳар икки томонидаги дашт ва адирликларда яшаганлар. Кейин улар аста-секинлик билан ғарб ва шарққа ёйилиб, Шеробод воҳаси ва Бойсунтоғ тизмасининг тоғолди адирликларини эгаллай бошлаганлар¹. Ўлкада бўлган рус олими Н.А.Маев Шерободдан Амударёгача бўлган ерларда кўнғиротларнинг ўрнашганлигини ёзади². Сурхондарё кўнғиротлари таркибидаги қорақалпоқларнинг илк аجدодлари Сирдарё бўйларида яшаганлар. Б.Х.Кармишеванинг қайд қилишича, кўчиш вақтида қорақалпоқларнинг катта қисми Зарафшон водийсига, Жомбойга, кичик қисми Кўқонга кетган. Зарафшонга кўчган қорақалпоқлардан Олтинбош деган одам бундан 250 йил аввал уч (айрим маълумотларда олти) укаси билан ажралиб чиқиб, дастлаб Ғузор даштидаги Пачкамар деган жойга кўчиб келади, сўнгра XVIII аср охирида Хомкон ва Киршақда ўрнашиб олади³.

XIX асрнинг сўнги чорагида кўнғиротларнинг қонжиғали уруғи Деҳқонбоддан шарққа қараб силжий бошлайди. Аста-секинлик билан улар Сурхон дарёсидан ўтиб, Кофирниҳонгача бўлган ерларда ўрнашадилар. Кўнғиротларнинг Деҳновда жойлашуви фақат юзларнинг амир Музаффар қўшинлари томонидан тор-мор келтирилган (1865 йил) дан кейингина бошланади⁴. Деҳнов юришидан сўнг амир Музаффар Россияга қарши уруш олиб боришга мажбур бўлади. Ле-

¹ Ўша асар, 221-бет.

² *Маев Н.А.* Очерки Гиссарского края,-МСТК, вып. V, 1879, стр. 155.

³ Ўша асар, 213—214-бетлар.

⁴ *Кармишева Б.Х.* Ўша асар, 222-бет.

кин урушда энгилиб, 1868 йилнинг 28 июнида чор Россияси билан «тинчлик» сулҳини тузади. Битимга кўра, Хўжанд, Ўратепа, Жиззах, Самарқанд ва Каттақўрғон Россияга қўшиб олинади.

Амир Музаффарнинг Қарши вилоятида бек бўлиб ишлаётган катта ўғли Абдулмалик русларга ва уларга ён берган отасига қарши исён кўтаради. Абдулмалик руҳонийлар ёрдамида Шахрисабз амири деб эълон қилинади, Музаффар илтимосига биноан рус генерали Абрамов 1870 йилда шиддатли жанглардан сўнг Абдулмалик кучларини тор-мор этади. Абдулмалик Шерободга чекинади ва қўнғиротларни курашга даъват қилади, лекин шерободликлар бу исёнга қўшилишдан бош тортадилар. Ҳазабланган Абдулмалик Шерободдан то Амударёгача бўлган ҳудуддаги қўнғиротларнинг қишлоқларига ўт қўйиб, бутун аҳолини Кўҳитанг тоғига қочишга мажбур қилади¹. Қўнғиротларнинг чиғатойлар билан аралашиб яшаши ва кейинчалик айрим қишлоқларнинг қўнғиротлашиш сабаби ҳам шунда.

Қўнғиротларнинг қабилаларга бўлиниши ҳақида дастлаб рус олими Н.Хаников хабар беради. У Бухорода бўлган вақтида қандайдир бир ўзбек киши томонидан ёзилган «Насабномайи ўзбекия» деган китобни қўлга киритади. Ана шу китобда қўнғиротларнинг бешта катта уруғга бўлиниши кўрсатилган, булар қўйидагилардир: қонжигали, ойинли, қўштамғали, увоқтамғали ва қир². Бухоро амирлигида яшаган қўнғиротларнинг шажарасини ишлаб чиқишда Тўра Нафасов ва Б.Х.Кармишевлар катта ҳисса қўшишди. Кармишева аса-рида келтирилган қўнғиротларнинг генеологик жадвалида бу қаби-ланинг бешта катта уруғдан: вахтамғали, қўштамғали, қонжигали, ойинли ва тортувлидан иборат эканлиги кўрсатилади³.

Қўнғиротлар орасида энг катта гуруҳ вахтамғали бўлиб, у 18 та катта уруғга бўлинади, булар: очамайли, баймоқли, тароқли, чаничқли, қазаёқли, чўмичли, қайчили, ишқили, қийғочли, жилонтамғали, болғали, қорақўнғирот, бўгажэли, ўювли, ҳандақли, ирғоқли, абоқли, кесовлидир. Х. Дониёров маълумотига кўра, вахтамғали таркибида гиламбобли уруғи⁴ ҳам бор, бундан ташқари у ишқили уруғи билан бирга ушқули уруғини келтиради, бу уруғлар айнан борми ёки йўқми, номаълум. Агар гиламбобли ва ушқули уруғларини Б.Х.Кармишева тузган уруғлар жадвалига киритадиган бўлсак, у ҳолда

¹ *Маев М.А.* Очерки горных бекств Бухарского ханства //МСТК, вып.V. СПб, 1879.

² *Ханьков Н.* Описание Бухарского ханства. СПб, 1843, стр. 58—63.

³ *Кармишева Б.Х.* Ўша асар, 90—93-бетлар.

⁴ *Дониёров Х.* Ўша асар, 87-бет.

вахтамғали 18 эмас, 20 та катта уруғдан иборатлиги маълум бўлади.

Қўштамғали 16 та: туллангит, тиловмат, қорақасмоқ, кал, бармоқ, кўлоби, саврибузар, замбури, кўса, ўтроқли, кўчахўр, банди-кучук, оқпичоқ, чол, мавлиш ва қорақалпоқ уруғларига бўлинади.

Қонжиғали 14 та: улус, чўллик, қуюн, қорағурсоқ, молтака, қўлдовли, қорабувра, дўска, тўпқора, кўртўғай, нўғай, желкиллак, гала ва қора уруғларига бўлинади.

Ойинлилар 12 та: тўпар, қачай, қорақалпоқ, қовға, чўрон, хожибачча, туркман, қора, кал, бешбола, оқтона ва ойтамғали уруғларига бўлинади.

Қўнғирот тортувлилар эса тўғиз, мўнка, майдатоба, чўпоқ, абоқли, ўр уруғларига бўлинади.

Юқорида қўнғирот қабиласининг уруғларга бўлиниши ҳақида сўз юритган эдик. Қуйида уларнинг XX аср ўргаларига қадар ўрнашган жойлари ҳақида тўхталиб ўтамиз. Вахтамғали кўпроқ Шеробод воҳаси, Сурхоннинг қуйи оқими, Амударё водийси ва Термиз атрофида, Қоратоғдарё ҳавзасида, Шерободдарёнинг ўрта оқими ҳамда Кўҳитанг тизмасининг шарқий ён бағридаги бир қатор қишлоқларда, Кўҳитангдарё водийсида яшашлари қайд этилган¹.

Қўштамғалилар Шерободдарёнинг ўрта оқими (Калламозор қишлоғи), Киришак дарёси ҳавзаси ва Хомконда, Кичик ва Катта Ўрадарё ҳавзаларида, шунингдек, Шеробод воҳаси ва Кўҳитангнинг шимолий қисмидаги Шўроб, Чакчак доवони яқинидаги Мавлиш ва ҳозирги Олтинсой тумани ҳудудларида ўрнашганлар².

Қонжиғали уруғи Шеробод воҳасидан Жарқўрғонгача, шунингдек Сурхон дарёсидан то Боботоғ тизмасига, Термиз атрофидан Деҳқонободгача бўлган ҳудудда тарқалганлар³.

Ойинлилар кўпроқ Шеробод воҳасида, Кўҳитангдарё ҳавзасининг ғарбий қисмида, Кўҳитанг тизмасинининг шарқий ёнбағирларида тарқалган⁴.

Тортувлилар асосан Бойсун беклиги, яъни ғарбда Шерободдарё (Дарбанд)дан шарқда Сурхондарёгача, шимолдаги Ҳалқаёр дарёси водийсидан то Шеробод беклигигача бўлган ҳудудда тарқалганлар⁵.

1926 йилги маълумотларга кўра, Бухоро амирлиги қўнғиротлар-

¹ Кармишева Б.Х. Ўша асар, 94-бет. Дала ёзувлари, 4-дафтар, 2000 йил.

² Дала ёзувлари, 5-дафтар, 2000 йил. Шеробод тумани, Хомкон қишлоғи.

³ Дала ёзувлари, 3-дафтар, 1999 йил. Термиз тумани, Янгиариқ қишлоғи.

⁴ Дала ёзувлари, 2-дафтар, 1999 йил. Шеробод тумани, Калламозор қишлоғи.

⁵ Дала ёзувлари, 4-дафтар, 2000 йил. Шеробод тумани, Қизилорма қишлоғи.

нинг умумий сони 87760 кишидан иборат бўлган. Бу қабила асосан Бойсундарё ҳавзасида (3525 киши), Қоратоғдарё (13140), Шерободдарё (18385) ва Сурхондарё (9375) ҳавзаларида, Амударё водийси ва Термиз атрофида (3525) яшаган¹.

Юзларнинг Марказий Осиёга келиши, ижтимоий турмуши ва ҳўжалиги ҳақида Н.А.Аристов, В.В.Бартольд, В.И.Липский, Н.А.-Маев, Л.П.Потапов, И.П.Магидович, Б.Х.Кармишева, Х.Дониёров каби олимлар ўз асарларида тўхталиб ўтадилар². Б.Х.Кармишеванинг таъкидлашича, туркман юзларининг Сурхон-Ҳисор воҳасига келиши ҳақида учта фикр мавжуддир: биринчиси кўнғиротлар каби орқа юрдан; иккинчиси — авлодлари юрти Ўрателадан ва Нуротадан. Соҳибқирон Амир Темур даврида Сурхон воҳасида Туркман дашт мавжуд бўлиб, ривоятларга қараганда, Туркман дашт Амир Темур отасининг кўрғони бўлган дейилади. Худди Амир Темурнинг бешинчи бобоси Қорачар Нўёнга Кеш вилояти суюрғол қилинганидек, учинчиси Султон Санжар мозий томонидан юзга туркман кўчириб келтирилган, шунинг учун юз (жуз), яъни туркман-юз деб аталади³.

Сурхон воҳасидаги юзлар ўзларини Жиззах ва Самарқанддан отабоболаримиз кўчиб келган деб таъкидлашади⁴. Х.Дониёровнинг таъкидлашича, самарқандлик юзларнинг аجدодлари асли Ҳисор ва Қўлобдан келган⁵. 1924 йилги аҳоли рўйхатига асосланиб, И.Магидович қўйидаги маълумотларни тақдим этади. Ўзбек қабилалари орасида «Қирқ юз» деган қабилалар иттифоқини (бирлашмасини) ажратиб, уларни қандайдир ҳарбий маънога эга бўлган қабилалар иттифоқининг қолдиғи деб ҳисоблайди. Бу иттифоқдаги баъзи гуруҳларни ҳам кўрсатиб ўтади: марқа (Кофирнигон воҳасида), хитой-юз (Қоратоғдарё водийсида), қорапчи (Сурхондарёнинг юқори оқими), қирқ (Қашқадарё ва Самарқандда) ва юз (Самарқандда). И.Магидович этнографик ҳисобот маълумотларига суяниб, «юз» қабиласининг вакиллари Фарғона, Хўжанд ва Тошкент вилоятларида ҳам истиқомат қилишини таъкидлайди⁶. Олиб борилган тадқиқотларимизда бу қабила иттифоқини қўйидаги илмий асосланган бўлимларга бўлиб ўргандик. Қорапчи ва марқадан ташқари, сўров натижаларига асосланиб, биз юз қабиласи таркибига яна иккита уруғни киритдик; вахтамғали (ёки бахтамғали)

¹ Материалы по районированию Средней Азии, стр.188.

² Муаллифларнинг асарлари библиографияда келтирилган.

³ Кармишева Б.Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. —М.: «Наука», 1976, с. 148.

⁴ Дала ёзувлари. 1998 йил. Шўрчи тумани, Тўла қишлоғи.

⁵ Дониёров Х. Ўзбек халқининг шажара ва шевалари.—Т., 1968, 48-бет.

⁶ Магидович И.

ва жилонтамғали. Ўз навбатида, сўровлар натижасида бу икки уруф яна майда даҳаларга бўлинишини аниқладик:

Юз-вахттамғали Юз-жилонтамғали

1. Кесовли	5. Алифли	1. Қарға	5. Болахўр
2. Қозиёқли	6. Бўгажили	2. Иярчи	6. Йўрға
3. Жориқ бош	7. Батош	3. Кўса	7. Боғанали
4. Қоропчи	8. Қозоқ	4. Потас	8. Қоратамғали ¹

Қайд этилган кесовли ва қозиёқли уруғлари хусусида Н.Ф.Ситняковский тузган ўзбекларнинг қўнғирот уруғи генеологик жадвалида қозиёқли ва кесовли вахтамғали қабиласи таркибида, кўса эса қўштамғали таркибида кўрсатилади², қозиёқли эса, биз юқорида қайд этганимиздек, қўнғирот қабиласи таркибида гавдаланади. И.Магидовичда ҳам қозиёқли қўнғирот қабиласи таркибига киритилган, юз қабиласининг майда гуруҳларини ҳам одамларнинг лақаби бўйича номлаш одати бўлган. Шўрчи туман Кўлтөпа ва Тўла номли қишлоқларнинг 81 ёшли Тойир Бердиев ва 72 ёшли Хурсанд Исмоиловлар берган маълумотларга кўра, юз қабиласи таркибида қўйидаги майда гуруҳлар ёки лақаб билан айтиладиган уруғ-қариндош бўлган:

1. Халфабачча (устага тааллуқли бола, шогирд).
2. Юнғабачча (жун босган бола).
3. Сарибачча (сарик бола, сарик кишининг боласи).
4. Кўса (соқоли кам, соқоли сийрак).
5. Банғибачча (наша чекадиган кишининг боласи).
6. Калбачча (сочи йўқ кишининг боласи ёки сочи йўқ бола) ва ҳоказо.

Юз қабиласи тўғрисидаги маълумотлар қадимий манбаларда учрамайди, ёзма манбаларда турк, мўғул қабилалари таркибида бу қабилалар ҳақида фикр юритилмайди. Хусусан, бу қабилалар Сурхондарёда қандай пайдо бўлганликлари ҳақида ҳам аниқ илмий этнографик манбалар ҳозирча тўлиқ ёритилмаган. Фақатгина ўзбекларнинг юз қабиласи XVII асрдан бошлаб Бухоро, Самарқанд, Хўжанд ва Ўратөпада яшаган аҳоли таркибида яшаганлиги баъзи бир манбаларда қайд этилган. Қайд этилган маълумотларга асосланиб, тадқиқот ва сўровлар натижасига таяниб, юз қабиласи Сурхондарё вилоятига Бухоро ва Самарқанд худудларидан кўчиб келиб жойлашганлиги аниқланди. Масалан, биз юқорида эслатиб ўтган Шўрчи тумани Тўла қишлоқ

¹ Дала ёзувлари. 1998 йил, Шўрчи тумани маркази, Шалдиروق қишлоғи. 1999 йил, Олтинсой тумани, Чуқур Обшир қишлоғи.

² Ситняковский Н.Ф. К генеологической таблице узбекского рода Кунград. ИТОРГО. Т. VII. 1907, стр. 17.

фуқароси Хурсанд Исмоиловнинг маълумотига кўра, қачонлардир юз қабиласи «Қирқ юздан» ажралиб чиққан ва Жиззахдан кўчиб келган¹. Бошқа далилларга келсак, уларнинг шеvasи бизнинг кузатувларимизга қараганда, кўнғиротларнинг шеvasидай, яъни улар ҳам «ж»лаб гапиради².

Юз қабиласини антропологик жиҳатдан ўрганишлар шуни кўрсатадики, уларнинг ирқий асосида европоид, яъни Ўрта Осиё ирқи ётади. Аммо озроқ монголоид ирқи белгилари аралашмаси ҳам мавжуд, бу белгиларда ўзбек-турк қабиласига нисбатан кўпроқ, аммо ўзбек-кўнғиротларига нисбатан озроқ. Вахтамғалининг алифли уруғи Жиндибулоқ (Олтинсой тумани)да, кесовли уруғи Ободон, Толли (Шўрчи тумани) ҳамда Ҳазарбоғ (Денов тумани)да, жориқбош уруғи Ялти ва Совжиронда, қозоқ уруғи Миришкор ва Олатемирда, кўстамғали уруғи Култепада, қозоёқли уруғи Хўжасоат, Қумпайкал, Тўхтамиш, Лўкка (Олтинсой туманида), бўгажили уруғи Ҳайрабод (Денов тумани)да ва бошқа худудларда яшайди³.

Жилонтамғалиларнинг кўса уруғи Тўла, Олатемир (Шўрчи тумани), Пахтакор, Иккираз, Дегрез (Олтинсой тумани), иярчи уруғи Охунбобоев, патос уруғи Хидиршо, Дуғоба, Иккираз, Мормин, Сайрак, Қоратепа, Жолти, Мўминкул (Олтинсой)да, болахўр уруғи А.Сафаров (Шўрчи тумани)да, Сайрак (Олтинсой тумани)да қарға уруғи “Толли” ширкат хўжалигида, йўрға уруғи «Ижтимоият» ширкат хўжалигида, боғонали уруғи «8-март» ширкат хўжалиги (Денов тумани) ва Боштепа (Шўрчи тумани)да, қоратамғали уруғи Регар тумани атрофларида яшайдилар⁴.

Вахтамғали уруғининг юқорида 8 уруғга бўлинишини таъкидлаган эдик. Вахтамғалининг алифли уруғи 5 ота алифли деб, бўкай, қакувот, бешботир, болхи, чулуққа бўлинган.

Қозоқ уруғи тўрт ота қозоқ деб, кўк калабош, кирмоли, ўнтўрт, гўрға сифмасга бўлинган.

Қозоёқли уруғи ўн ота қозоёқли деб, туяжақ, кўрновуз, ҳайитқорақош, галаҳая, қовчин, олчин, паритўп, куябош, калтўп, гўрховга бўлинган.

Кесовли уруғи тўққиз ота кесовли деб, халфабачча, калбачча, қозибачча, сарибачча, жўнғбачча, чолишбачча, ойнакўз, гўрға сифмас, бадирга бўлинган⁵.

¹ Дала ёзувлари 1998 йил. Шўрчи тумани Тўла қишлоғи.

² Дала ёзувлари. 1999 йил. Олтинсой тумани Боташ қишлоғи.

³ Дала ёзувлари. 1997—2002 йиллар. Олтинсой тумани Жийдабулоқ қишлоғи.

⁴ Дала ёзувлари. 1997—2002 йиллар. Денов тумани 8-март ширкат хўжалиги.

⁵ Дала ёзувлари. 1998—2002 йиллар. Шўрчи тумани Боштепа қишлоғи.

Уруғларнинг бу каби номланишига ўтмишда бўлиб ўтган воқеа-ҳодисалар сабаб бўлган. Масалан, қозоёқли деб номланиши ҳақида халқ орасида шундай ривоят мавжуд: «Сирдарёда бир подшо бўлиб, қозиси билан ер-сув масаласида тортишиб қолади, аҳолининг маълум қисми қозини қўллаб-қувватлайди. Подшо қозини ўлдирмоқчи бўлганда, подшоликда хизмат қиладиган бир киши қозига подшонинг ниятини айтади. Шунда қози ўзининг тарафдорлари билан тунда подшолик худудидан қочади, ҳозирги Сурхондарё худудларига келиб жойлашади. Демак, қозоёқлилар қози билан келган кишилар авлодидир»¹.

Юзнинг катта уруғларидан яна бири бу қаробчи уруғи бўлиб, қаробчилар Олтинсой туманининг Обшир, Чуқур, Жобу, Дегрез, Овчи, Зардақўл, Тўхтамиш, Чинор, Бодиҳаво қишлоқларида, Шўрчи туманининг Охунбобоев жамоа хўжалиги, Денов туманининг Охунбобоев жамоа хўжаликларида яшайдилар². Қаробчи деб номланиши ҳақида шундай ривоят бор: «Амир замонида 40 та қароқчи бўлиб, бу қароқчилар амир ясовуллари томонидан қўлга олинади. Қароқчиларни ўлдиришга амирнинг кўзи қиймайди, чунки уларнинг ҳар бири бек бўладиган соғлом, бақувват йигитлар экан. Амир уларнинг ҳар бирини турли қишлоқларга бошлиқ қилиб жўнатади, шундан тарқалган уруғ қароқчи сўзининг бузилиб талаффуз қилинишида қаробчи деб аталиб кетган»³.

Қаробчилар бир неча уруғга бўлиниб: гардон, чичқоқ, холмат, кўкан, ашурбек, жаҳастуби, гадойхўжа уруғларидан иборат. Қаробчиларнинг Сурхон воҳасига келишини Сўфи Оллаёр эшон бобо билан боғлайдилар. Қаробчилар Сўфи Оллаёр эшон бобо билан Каттақўрғондан бирга келишган, деган ривоятлар ҳам бор⁴.

Қатағон уруғи ҳақида Абулғозихон, Б.Х.Кармишева, Муҳаммад Солиҳ, Н.Г.Маллицкий, С.М.Абрамзон ва бошқалар ўз асарларида тўхталиб ўтганлар. Абулғозихон «Шажараи турк» китобида Аланкувони Нурдан уч ўғил — Букун қатағон, Бускун чолчи, Бузанжир Мунқоқни кўрди, Букун қатағон қатағон элининг бош бобоси деб таъкидлайди⁵.

Қатағонлар Сурхон воҳасининг Шеробод, Ангор, Сароиосиё, Денов туманларида кўпчиликни ташкил этади. Қатағонлар Ҳисор

¹ Дала ёзувлари. 1998 йил. Шўрчи тумани Шалдироқ қишлоғи.

² Дала ёзувлари. 1998 йил. Шўрчи тумани Тўла қишлоғи, 1999 йил Олтинсой тумани Дегрез, Жобу, Тўхтамиш, Обшир, Чуқур Обшир, Зардақўл, Чинор, Бодиҳаво қишлоқлари. 2000 йил. Денов тумани Охунбобоев жамоа хўжалиги.

³ Дала ёзувлари. 1999 йил. Олтинсой тумани Чуқур Обшир қишлоғи.

⁴ Дала ёзувлари. 1999 йил. Олтинсой тумани Вахшивор қишлоғи.

⁵ *Абулғозий. Шажарайи турк.*—Т., «Чўлпон», 1992, 45-бет.

тоғ тизмасининг Сангардак, Вахшивор қишлоқларида ҳам яшайдилар. Тоғчи қатағонлар қарапойча, норбадал, кўмирчи, кўксой, ажина, бутошиқ, исбилмас оила-қариндош уруғларига бўлинадилар. Тоғчи қатағон уруғларининг номланиши кўйидагича:

Қорапойча — уларнинг бош бобоси бойга қул бўлиб сотилган, бойдан қочиб келганда, пойтоваси қора жундан бўлган, шундан буларни қорапойча деб атайдиган фикр ҳам мавжуд¹. Улар Бойсун туманининг Кенгтала қишлоғида яшайдилар.

Норбадал — бош бобосининг исми. Бу даҳа уруғдагилар Бойсун туманининг Кенгтала қишлоғида яшайди.

Кўмирчи — бу уруғнинг бош бобоси кўмирчи қишлоғида яшаган, Боймат сўфининг авлоди. Боймат сўфи эшондан қул олиб фарзанд кўрган. Бойсун туманининг Кўмирчи қишлоғида яшайдилар².

Кўксой — бу уруғ жой номи билан аталган. Бойсун туманида жойлашган.

Ажина — бу уруғнинг асли номи Алмахат бўлиб, бу уруғ тоғдан кўчиб келаётганда кеч бўлган, олов ёқиб тунашганлар, саҳарда туриб қишлоғига кетган, шунда исбилмасларнинг бош бобоси Раҳмон бобо бу алмахати кеча ажинадек олов ёқиб, эрталаб йўқолибди, дейди. Шундан бу уруғни «ажина» деб атаб кетишган³.

Бутошиқ — Тошмурод халфа Кенгталадаги «Бўтакўз ота» зиёратгоҳига шайхлик қилган. Халқ «Бўтакўз отанинг шайхи» деган сўзни нотўғри талаффуз қилиши натижасида «бўта шайх», «бутшайх», «бутшоик» деб кетилган⁴.

Исбилмас — бу уруғдагилар мусулмончиликка кам эътибор берган, намоз ўқимаган, шунинг учун бу уруғнинг исбилмас деб аталганлиги ҳақида маълумотлар мавжуд.

Сангардак тоғида Хубон, Чанглоқ, Боғча, Тожик қишлоқ, Дунанги қишлоқлари бўлиб, бу ҳудудда яшовчи аҳоли асосан қатағон уруғига мансубдир. Сангардаклик қатағонлар ўзларини Афғонистоннинг Кундуз ва Балх вилоятларидан келганмиз дейишади. Сангардакликлар қатағонларнинг қайси даҳасидан эканликларини билишмаса-да, ўзларининг бу ерларга биринчи кўчиб келган ота-боболарининг номини сақлаб қолишган, яъни ҳозирги вақтда кишиларни даҳаларга эмас, балки авлодларга бўлишади. Айтишларича, Сангар-

¹ Дала ёзувлари. 2000 йил Денов тумани Қорахон қишлоғи.

² Дала ёзувлари. 1998 йил. Шўрчи тумани Ялти қишлоғи.

³ Дала ёзувлари. 1999 йил. Олтинсой тумани Бобур жамоа хўжалиги.

⁴ Дала ёзувлари. 1999 йил Олтинсой тумани Қоратепа қишлоғи.

дакка Афғонистондан Шоҳрух махсум, Шохонбой, Шоқосим махсум каби кишилар кўчиб келишган экан. Сангардак қишлоғида яшовчи ҳар бир қатағон ўз шажараси (генеологияси)ни юқорида келтирилган номлар билан боғлашади¹.

Қарлуқлар. Қарлуқлар илк араб манбаларида — харлуқ, форс манбаларида — халлуқ, хитой манбаларида — гэлолу деб келтирилган². Милодий VI—VIII асрларда Шимолий Сурхон ҳам Тоҳаристон таркибида бўлиб, мавжуд аҳоли ўтроқлашган туркий қабилалардан иборат гуруҳларни ўз ичига олиб, маълум қисми кўчманчи ва ярим кўчманчиликда турмуш кечирган. Бу аҳоли асосан турк хоқонлиги ихтиёрида бўлиб VI аср охири—VII аср бошларида Еттисув ва Шарқий Туркистондан кўчиб келган туркийзабон қарлуқ халач, чигил қабилалари билан қўшилиб, аралашиб истиқомат қилган. Натижада сиёсий нуфузи устун бўлган қарлуқ ябғулари Тоҳаристонда ўз мавқеларини кучайтириб, ҳокимият бошқарувини қўлга оладилар. Ябғу мансаби авлоддан-авлодга мерос қолдирилиб уларга тегин ва тархун унвонлари берилган³. Шу тариқа Шимолий Сурхон воҳасида илк қарлуқ қабилаларининг келиб жойлашишига асос солинади. Қарлуқлар қоракхоний туркларнинг Мовароуннаҳр бўйлаб юришларида, шунингдек, уларнинг давлат бошқаришида фаол қатнашганлар.

Тадқиқотлар даврида “Қарлуқ” қишлоқ кенгаши аъзоси Худойқул Бозоров (турк қабиласига мансуб ўзбек) таъкидлашича, “Бу ерлар салқин, қор кўп, чунки тоғлар яқин, шу туфайли бу ерни “Қорлиқ” деб атайти деган фикрни билдирди⁴. Шунга ўхшаш яна бир тадқиқот манбасида “Ўғуз ўз халқи билан Ғура-Ғарчистондан ўзининг эски юртига қайтаётганда йўлда катта тоғ ёнига келганида қалин қор ёғади. Натижада кўплаб оилалар қорда йўлда қолиб кетади, ўғуз орқага қайтишни истамай қорда қолган оилаларни “кимдир қор ёққани сабабли орқада қоладими?” деб таъкидланади. Шу сабабли қорда қолган бир неча оилага ўғуз қорлуқ номи берилади, яъни “қорнинг эгаси, қорлиқ” деган маънони билдиради⁵. Қарлуқ қабиласи ана шу одамлардан келиб чиққан эмиш. Бу афсонанинг илдизи ҳақиқатга қанчалик тўғри келиши ёки келмаслиги бизга номасълум. Эҳтимол, Қарлуқ

¹ Дала ёзувлари. 2000 йил. Денов тумани Хубон, Чанглоқ, Дўнанги қишлоқлари.

² Бартольд В.В. Тюрки. Соч. т.У. —М., 1968, с. 584.

³ Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. -Т.: «Шарқ», 2001, 147-бет.

⁴ Дала ёзувлари. 1999 йил. Олтинсой тумани Қорлуқ қишлоғи.

⁵ Дала ёзувлари. 1999 йил. Олтинсой тумани Қумпайкал қишлоғи.

қишлоғи ўзоқ ўтмишда бу ерларга келиб қолган турк-қарлуқлар номидан олингандир. Ўзбек халқининг шаклланишида муҳим ўрин эгаллаган қарлуқ уруғлари бошқа қабилалар ва ўтроқ маҳаллий аҳолини ҳам ўз таркибига қўшилишига таъсир кўрсатиб “Қарлуқ туркларини” ёки “Ҳоқонликлар”нинг шаклланишига имконият яратган. Ўз навбатида “Қарлуқ” атамаси бир қанча қabila ва ўтроқ аҳоли учун этник ном ҳам бўлган, қарлуқ тили илк ўрта асрларда вужудга келган, у қадимий туркий гуруҳга мансуб бўлиб, IX—X асрларда ташкил топган. Қарлуқ диалекти ривожини IX—X асрларда ўзбек аждодларининг алоҳида элат бўлиб шаклланган даврига тўғри келади¹. В.В.Бартольд қарлуқларни бошқа туркий халқларга қараганда уларнинг эрон маданияти таъсирига кўпроқ тортилганликларини таъкидлаб, антропологик юз тузилиши жиҳатидан бошқа туркий халқлардан фарқ қилишини таъкидлайди². Шимолий сурхон воҳасининг Олтинсой, Сарийосиё ва Узун туманиларида қарлуқлар яшайди. Олтинсой туманининг Қарлуқ қишлоғида 1925 йилда 636 киши яшаб, 120 хўжаликни ташкил этган. Сарийосиё ва Узун туманларидаги қарлуқлар беш юз уйли қарлуқ бўлиб, улар Чолмиён, Нелова, Бойқишлоқ, Саримозор, Тоғчиён, Кўлмозор, Буйрапуш, Фозилкўчди қишлоқларида яшаганлар. Олтинсой туманидаги Қарлуқ қишлоғи Ипоқ дарёси соҳилида жойлашган, шу боисдан, бу қарлуқларни Ипоқ қарлуқлари ҳам дейишади. Ипоқ қарлуқлари ўтроқ ҳаёт кечириб, асосан деҳқончилик ҳамда қисман чорвачилик билан шуғулланганлар. Ипоқ қарлуқлари антропологик, лингвистик ҳамда урфодатлари жиҳатидан Муборак туманида яшовчи қарлуқларга ўхшайдилар³. Сарийосиё Узун туманларида яшовчи қарлуқлар ярим ўтроқ ҳаёт кечирган, улар баҳор ва ёз ойларида тоғларда ўтов ва қапатикиб чорваларини олиб борсалар, кузда қишлоқ учун қишлоқларга қайтганлар. Бу қарлуқлар, оз бўлса-да, деҳқончилик билан ҳам машғул бўлганлар.

Турклар Сурхондарёнинг шимоли-шарқий қисмидаги Шўрчи, Сарийосиё, Узун ва Денов туманларида яшаб, XIX аср охирида ҳам энг йирик қabila-уруғлардан бири ҳисобланган. Турклар асосан Сурхондарёнинг ўрта ва юқори оқимларида деҳқончилик, қисман савдотик билан шуғулланганлар. Турк атамаси ҳақида академик В.В.Бартольд қуйидаги фикрни таъкидлайди: «Турк» сўзи тўла маънода этник атама эмас. Урхун ёзувларида ҳамда кейинчалик шарқшунос олим-

¹ Шонийёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. Тошкент, Шарқ, 2001, 72-бет.

² Бартольд В.В. Тюрки. Соч. т.У. —М., 1968, с.584.

³ Шонийёзов К. Қарлуқ давлати ва Қарлуқлар. Т., 1999, 152-бет.

лардан А.Ю.Якубовский, А.Н.Бернштам ва С.П.Толстовларнинг асарларида «турк» сўзи ҳар хил қабиаларнинг сиёсий бирлашмаси маъносини англатади¹. Машҳур этнограф олим академик К.Шониёзов «Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни» асарида турк атамаси 445 йилдан манбаларда тилга олиниб, улар эфталийларга қаттиқ зарба бериб, Мовароуннаҳрни эгаллаб, Амударё соҳилларига чиқди. Турк хоқонлиги даврида VI—VIII асрларда Тоҳаристон ҳудудида 27 вилоят мавжуд бўлиб, булар турклар томонидан идора қилинган, шундан биттаси Сурхон-Шеробод ҳудудига тўғри келади. Қайд этилган маълумотларга асосланиб, турклар VII—VIII асрларда Шимолий Сурхон ҳудудларига кириб келиб, маҳаллий ўтроқ турк қабилалари билан аралашиб, муқим яшай бошлаганлар, деган фикрни билдиради².

И.Магидович раҳбарлигида тузилган 1924 йилдаги аҳоли рўйхатида Шимолий Сурхон ҳудудида учта турк: балос (барлос), мусо бозори ва калтатой уруғлари борлиги қайд этилган. Дала-кузатув тадқиқотларига асосланиб, биз ҳам турк қабиласининг учта уруғини қайд қилдик: барлос, калтатой ва қарлуқ. Дала тадқиқотлари билан И.Магидович маълумотларини солиштирсак, фарқ фақат уруғ номида сезилмоқда. И.Магидович қарлуқ (қаллиқ) қабиласи «турк» қабилалари иттифоқидан бўлак қабила сифатида келтирилади³. Тадқиқотлар давомида кўплаб дарё бўйи аҳолиси ўзларининг «турк» эканлигини таъкидлаб, сўнгра «қарлуқ» сўзини кўшиб айтади. Бу асосан Олтинсой тумани Қарлуқ, Жобу қишлоқларига хос, ўз навбатида Сурхондарё бўйларида ўзларини фақат «турк» деб атайдиган соф, яъни уруғларга бўлинмайдиган гуруҳлар ҳам мавжудлиги аниқланди.

Албатта, олиб борилган тадқиқотлар ва дала кузатувлари асосида Мовароуннаҳрга, шунингдек, Шимолий Сурхон воҳаси ҳудудида келиб ўрнашган бу турклар тарихий, археологик, тилшунослик ва антропология маълумотларидан маълумки, улар шимоли-шарқдан, яъни Ёйиқ, Балхаш, Сирдарё бўйларидан келганлар⁴. Турк-калтатойлар Сурхондарёнинг Денов туманидаги Кенагас қишлоқ фуқаролар йиғини ҳудудидаги қишлоқларида истиқомат қилиши аниқланиб, олиб борилган тадқиқотлар давомида бу уруғга оид бир қатор фаразлар ўз тасдиғини топди. Бу уруғнинг келиб чиқиш, улар ўрта-

¹ *Наджимов К.* Антропологический состав населения Сурхандарьинской области. - Т., Изд.САГУ, с. 1958.

² *Шониёзов К.* Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. Т., «Шарқ», 2001, 139,142,146-бетлар.

³ *И.Магидович.*

⁴ Дала ёзувлари. 2000 йил. Денов тумани Ўшор қишлоғи.

сида келиб чиқадиган ўзаро низо-жанжаллар, ер, яйлов, суғориш ариқлар масаласидаги келишмовчиликлар натижасида айримлари уруш бошлаб бостириб келса, иккинчиси ҳимояланарди. Баъзан шундай ҳолатлар бўлганки, улар бир уруғ вакиллари иккинчи уруғ вакиллари жанг ва жанжалларда ўзини қандай иштирок этганлиги билан кўрсатган бўлса, уларни шу ном билан атардилар. Кексаларнинг ҳикоя қилишларича, турк-калтатойлар бу жангларда ўзларининг чаққонликларини намоён этганлар, шу сабабли улар бир-икки ёшли тойнинг номини оладилар. Бундай ёшдаги тойчоқлар «калтатой» деб аталади, чунки бу ёшда уларнинг тезроқ чопишлари учун думларини кесиб калта қиладилар¹. Олиб борилган тадқиқот маълумотлари бу ҳикоя ва суҳбатларда ҳақиқат борлигини, бир қабила-уруғ вакиллари иккинчисидан қандайдир бир белгилари билан ёки хулқ-атвори бўйича ажралиб туришини тасдиқлайди. Эҳтимол, «калтатой» сўзи туркларнинг бир қисми, бошқа қисмига қўйган лақаб ном бўлиши мумкин. Ўтказилган дала тадқиқотлари буни асослайди. Турк қабиласининг ичида майда гуруҳлар мавжудлиги аниқланди:

1. Оқсоқбачча (чўлоқ бола).

2. Шошбачча.

3. Пўлатбачча (Пўлат исмли бола)².

Тил шеваси лаҳжаларида бу уруғлар турк тилини қабул қилган бўлсалар-да, ўзлари антропологик жиҳатдан ҳам ўзгардилар. Кузатилган тадқиқотлар шуни исботлайдики, тадқиқ этилган туркларнинг (қарлуқ, барлос, калтатой) ирқий таркибида асосан Ўрта Осиё икки дарё оралиғи ирқи ётади, монголоид ирқи белгилари аралашмаси эса унча кўп эмас, аммо бу белги турк-қарлуқ ва турк калтатойларига нисбатан турк барлосларида кучлироқ ифодаланган³. Турк-барлослар Шимолий Сурхон воҳасининг Узун тумани Жончекка қишлоғида истиқомат қилиб, тарихчи Рашидиддиннинг «Жомеъ-аттаворих» асарида таъкидланишича, Чингизхон даврида барлослар Онон ва Керулен дарёси ҳавзасида яшаб, кучли ҳарбий қувватга эга бўлиб, Кубалай Нўён йирик ҳарбий саркарда бўлиб истилочилик урушларида мўғул армияси сафида бўлган⁴. Барлос Қорачур Нўён Чингизхоннинг нуфузли амирларидан бўлиб, Амир Темур аждодларининг бешинчиси (катта бобоси) бўлган⁵. Чингизхон ворислари даврида барлосларнинг бир қисми Шарқий Туркистонга, XIII асрнинг 60-йил-

¹ Дала ёзувлари. 2000 йил. Денов тумани Бешкапа қишлоғи.

² Дала ёзувлари. 2001 йил. Узун тумани Чинор қишлоғи.

³ *Наджимов К.* Антропологический состав населения Сурхандарьинской области. —Т., Изд.САГУ, 1958, с. 151.

⁴ *Рашидиддин.* Сборник Летописей.-М.-Л., Т-2.ч.1, 1952, стр. 92—94.

⁵ *Низомиддин Шомий.* «Зафарнома». —Т., 1996, 21-бет.

ларида Шаҳрисабз воҳасига келиб жойлашиб, улар Амир Темурнинг қариндошлари бўлган. Рашидиддин барлосларнинг илк аждодларини турклар бўлган, кейин мўғул номини олган Нурун қабила иттифоқи таркибида тилга олади. Бу фиркни хитойшунос олим А.Ю.Зуев тасдиқлаб, барлосларни туркий халқ деган хулосага келади¹. Ўзбекистонда, жумладан, Шимолий Сурхон воҳасида яшайдиган барлослар ўзларини турк-барлос деб атайдилар.

Шарқшунос А.Ю.Якубовскийнинг қайд этишича, «Жалойирлар ва барлослар Еттисувдан Шарқий Туркистонга Сирдарё ҳамда Шимолий Амударё, Тоҳаристонга тил жиҳатидан анча-мунча турклашган ҳолда келдилар янги ҳудудларга улар шунчалик турклашиб кетдиларки, XIV аср ўрталарида улар ўзларининг она тилларини турк тили деб ҳисоблай бошладилар². Демак, олиб борилган дала тадқиқотларига асосланиб Шимолий Сурхондаги барлослар Қашқадарёнинг Шаҳрисабз воҳаси орқали келиб жойлашиб қолган дейишга асос бор, чунки маҳаллий барлос уруғи кексалари ўзларининг асл боболарини шаҳрисабзликлар деб атайдилар.

Сурхон воҳасида кам сонли этнос сифатида дўрмон, кенагас, қовчин, қўтчи, туркман, багош, қоратамғали кабиларни мисол тариқасида кўрсатиш мумкин. Бу кичик, кам сонли уруғлар маҳаллий қадимий ўтроқ уруғлар билан ёнма-ён яшаб, истиқомат қилиб, ўзларининг маълум этник тарихи билан ажралиб туради. Дўрмон кам сонли этноси ҳақида И.Магидович қуйидаги маълумотни келтиради: «Дўрмон мўғуллардан келиб чиққан қабила бўлиб, Чингизхон давридан маълум ва улар Жануби-Шарқий Туркистоннинг мўғуллар томонидан истило қилинишида ҳамда ўзбеклар томонидан истило қилинишида ҳам қатнашганлар»³. Шунингдек, дўрмонлар XV асрда ўзбеклар давлати бирлашмаси (уюшмаси)даги қабилалар қаторида тилга олинган. Хўжалиги ва турмуш тарзини этнологик жиҳатдан ўрганишда дўрмонлар ҳақида қуйидаги хулосага келиш мумкин: дўрмонлар ўтовининг қурилиши, шеваси ва антропологик типи бўйича улар ўзбек-қўнғиротлардан ҳеч нимаси билан фарқ қилмайдилар. Эҳтимол, улар Сурхондарё воҳасига Чингизхон қўшинлари тарки-

¹ Зуев А.Ю. «Джами-ат-таварих» Рашидиддин. Как источник по ренней истории Жалойридов (Письменный помятки востока, историко-археологические исследования). Ежегодник.1969. М., 1972, с. 178—185.

² Дала ёзувлари. 2000 йил. Денов тумани Ушор қишлоғи.

³ Материалы по районированию Средней Азии. Территория и населения Бухары и Хорезма. Кн. 1—2. Ташкент, 1926, Ч.1 // МСТК, вып. V. СПб, стр. 43.

бида ҳамда кейинчалик Шайбонийхон кўшинлари билан келиб муқим, ўтроқ жойлашиб қолганлар.

Худди шундай кам сонли этнослардан яна бири **кенагас уруғи** бўлиб, 1924 йилда И.Магидович кенагас уруғи ҳақида Яворскийнинг қуйидаги фикрини келтириб ўтади: «Эмишки, бу уруғ аввал манғит уруғининг бир бўлими бўлиб, аммо кейин ундан ажралиб чиққан ва энди улар бир-бирига ашаддий душман». Бу фикрни И.Магидович қуйидагича давом эттиради: «Кенагасларнинг манғитлардан келиб чиққанлиги шубҳали, кенагаснинг бўлимлари номидан кўришиб турибдики, бу қабила бир неча турк қабилалари бўлакчаларининг иттифоқидир»¹. Тадқиқотлар давомида ўтказилган сўровларда эса сурхондарёлик кенагаслар ўзларини Қашқадарёдан келган, деб ҳисоблайдилар.

Қовчин ва қутчи уруғлари ҳақида ахборотга эга бўлган И.Магидовичнинг билдирган маълумотида Сурхондарё воҳасига бу уруғлар Қашқадарёдан кўчиб келиб ўрнашган, аммо уларнинг асл чиқиб келишлари мўғуллардан эканлиги эҳтимолга жуда яқин. Сурхондарё воҳаси ниҳоят кўп уруғлар яшайдиган, маданий тараққиётга ҳисса қўшган, касб маҳорати бўйича маълум ютуқларга эга бўлган воҳа сифатида алоҳида нуфузга эга. Кам сонли этносларда **туркман уруғлари** ҳам қайд этилган бўлиб, И.Магидович ўз маълумотларида туркман уруғини ўзбек қабиласи ёки уруғи Қашқадарё ва Самарқанд ҳудудидан Сурхондарё воҳасига кўчиб келган, деб таъкидлайди. И.Магидович уларнинг ҳақиқий туркманлар билан қариндошлигини инкор этиб, уларни ўзбек қабилалари билан бир уруғдан эканлигини тасдиқлашга ҳаракат қилади. 1924 йилда ўтказилган районлаштириш бўйича комиссия ходимлари ва Гребенкин томонидан рўйхатга олинган қозиеқли, бўғайтили, қонжигали ва ойтамғали уруғлари ўзбекларнинг найман, қўнғирот ва кенагас қабилалари таркибида учрайдилар, аммо булар туркман қабилалари таркибига кирмайди, деб ёзади. И.Магидович туркманларнинг эрсари уруғининг тўрт авлодини тадқиқот даврида ўрганиб, уларнинг қуйидаги уруғлар эканлигини аниқлайди: улугтепа, ғунаш, қора ва бакавул. Шунингдек туркманларга тааллуқли бўлган 50 га яқин авлод — қариндош-уруғларни ҳам аниқлайди, қайд этилган тўрт уруғ Термиз тумани Халқобод жамоа хўжалигида жойлашган Каптархона қишлоғида яшаб, ҳар бири кичик гуруҳ-авлодларни ўз ичига олганлиги аниқланди. Мисол учун Ғунаш

¹ Материалии по районированию Средней Азии. Территория и населения Бухары и Хорезма. Кн. 1—2. Ташкент, 1926. Ч.1 // МСТК, вып. V. СПб, стр. 44.

уруғи Чақир, Ариқботир, Чеқир, Сулаймон каби гуруҳларга бўлинган бўлса, Эрсари уруғи 12 та авлод: Муқри, Хатап, Шайх, Улам, Дали, Қорача, Чайлар, Сурху, Тоғон, Қозон, Арслонбоб, Этбош каби гуруҳларга бўлинган¹.

Туркманларнинг тўрт катта авлоди яна ўн олтита майда уруғларга бўлинади. Катта авлодларга Ультепа, Ғунаш, Қора Бакавул уруғлари, кичик уруғларга Муқри, Хатан, Шайх, Улом, Дали, Чайлар, Сурху, Тоғон, Қозон, Этбоши, Қоранча, Арслонбоб, Чеқир, Чақир, Ариқботир, Сулаймон уруғлари киради. Шу нарсани таъкидлаш керакки, бизлар қайд этган уруғ бўлинмаларидан фақат еттита-си — Улом, Сурху, Этбош, Қорача, Чеқир, Чақир ва Сулаймон 1924 йилда И.Магидович томонидан қайд этилган уруғ бўлинмалари рўйхати билан мос келади².

Сурхондарё туркманлари ҳақида маълумот келтирган этнограф В.Г.Мошкованинг фикрича, Нурота тумани «туркман» ўзбек қабиласи иккита катта қabila бирлашмаларига бўлинади: 1. Йигирма тўрт ота. 2. Беш ота манғишлов. Йигирма тўрт ота, унинг келтирган маълумотларига кўра тўртта қабиллага бўлинади: 1. Олти ота қозиёқли. 2. Олти ота қонжиғали. 3. Олти ота ойтамғали. 4. Олти ота бўғайтили³. Этнограф В.Г.Мошкова бу қабилаларни (уларни уруғлари билан биргаликда) Каспийорти туркманлари билан таққослаб, уларни (аммо энди уруғ сифатида) Каспийорти йирик туркман қабилалари — теке (така), салир, гоклен (кўклан?), эрсари, иомуд каби қабилалар таркибида ҳам қайд этди. В.Г.Мошкова Нурота туркманлари (улар ўзларини ўзбек деб ҳисобласа ҳам) ва Каспийорти туркманлари ўртасида қариндош-уруғчилик мавжуд, деб ўз фикрини билдиради. Шунингдек, ушбу кўрсатиб ўтилган қабилалар ўзбек ва қорақалпоқ кўнғирот қабилаларининг таркибида ҳам бор эди. Бу ҳақда В.Г.Мошкова қуйидаги фикрни давом эттириб ёзади: «Умумийлашган ном билан бир-бири билан тарихий чамбарчас боғланган бир неча уруғларнинг мавжудлиги, бу жуда мураккаб ҳодиса. Бир томондан, бу уруғлар бирон-бир яхлит умумий қадимги қabila номига бирлашиб, шу номни ўзлаштирган, иккинчи томондан, бу уруғларнинг аста-секин бирлашиб олиши натижасида Нурота туркманлари «24

¹ Материалии по районированию Средней Азии. Территория и населения Бухары и Хорезма. Кн. 1—2. Ташкент, 1926. Ч.1 // МСТК, вып. V. СПб, стр. 52.

² Дала ёзувлари, 1-дафтар. 2003 йил. Термиз туманидаги Каптархона қишлоғи.

³ Мошкова В.Г. Некоторые общие элементы в родоплеменном составе узбеков, каракалпаков и туркмен// ТИИАН УзССР. Ташкент, 1950. Т. С. 47.

ота» номи билан шаклланган қабилалар эканлиги, буларнинг юқорида тилга олинган қўнғиротлар билан яқин ҳудудий ва тарихий алоқада бўлганлиги натижасида туркманлар уруғлари атрофни ўраб турган қабилалар орасига ҳам кўчиб юриб, аралаш бўлиб, яшаганлар¹. Шу нарсани алоҳида қайд этиш керак, ўзбекларнинг «туркман» қабиласи ҳам тарихий, ҳам этнографик, ҳам антропологик нуқтаи назардан чуқур ўрганишни тақозо этади. Туркман ўзбек қабиласи вакилларининг сони озлиги сабабли уларни жиддий ўрганиш имконияти катта тадқиқотларни талаб этади. Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, В.Г.Мошкова Нурота тумани ўзбек-туркманлари орасида топган уруғлари Сурхондарё воҳасидаги ўзбек-туркман қабилалари орасида қайд этилмади. Уларнинг антропологик типига келсак, улар уруғ-қабилаларга бўлинмаган қўшни ўзбеклар ҳамда туркманлардан ҳеч бир фарқи йўқ.

Этник тадқиқотларда эса кам сонли туркман уруғларини илмий таҳлил этиш, уларнинг урф-одатларини, анъаналарини чуқур ёритиш долзарб масаладир. Ана шу кам сонли этнослардан бири Батош уруғи бўлиб, И.Магидович 1924 йили қуйидаги маълумотни келтириб ўтади. Батош уруғи таркманлар аймақ қабиласининг бир қисми бўлиб, бу уруғ Сурхондарё воҳасига Қашқадарё ҳудудидан келиб жойлашган².

Кам сонли этносларни тадқиқот жараёнида таҳлил этиб, хўжалик ҳаётига оид анъанавий урф-одатларини ўрганиш ўзининг ижобий натижаларини беради. Йирик этнослар каби кам сонли этносларнинг хўжалигини ўрганиш муҳим аҳамиятга эгадир. Сурхон воҳасининг ўтроқ аҳолисига айланган кам сонли этносларнинг деҳқончилик маданияти қадимий ҳамда кенг тармоқли бўлиб ҳисобланган. Деҳқончиликда сабзавот, полиз экинлари пиёз, шолғом, кади, сабзи, ловия, тарвуз, қовун, сўли экилиб, боғбонлар узум, шафтоли, ўрик, олча, олма, нок, ёнғоқ, бодом, анор, анжир, тут етиштирганлар. Денов беклигида дўрмонлар томонидан тайёрланиб қуритилган мевалар амирликнинг ташқи бозорига чиқарилган асосий маҳсулотлардан бўлиб, катта миқдорда мева чиқарилган. Дўрмонлар сугорма деҳқончиликдан кенг фойдаланиб, деҳқончиликда муҳим ўрин эгаллаган экинлардан бири бўлган пахта экиш билан шуғулланишган.

¹ Мошкова. В.Г. Некоторые общие элементы в родоплеменном составе узбеков, каракалпаков и Туркмен //ТИИААН УзССР. Ташкент, 1950. Т., С. 48.

² Материалии по районированию Средней Азии. Территория и населения Бухары и Хорезма. Кн. 1—2. Ташкент, 1926. Ч.1 // МСТК, вып. V. СПб, стр. 49.

Шунингдек, дўрмонлар пахтанинг кўк ва малла чигитлисини экишган. Бухоро амирлигида 5 фунт пахта уруғини 20 тийин баҳолаганлар¹. Деновда пахта толасига эътибор катта бўлиб, ушбу пахтани Термиз орқали Россияга жўнатишган. Кам сонли этнослардан Батош, Туркман уруғларида ҳам пахта экиб, деҳқончилик қилиш ривожланиб, пахтанинг Америка нави экилган. Батош, Кенагас, Қавчин, Қўтчи уруғлари Сурхон, Шерободдарё бўйларида деҳқончилик қилиб полиз ва сабзаёт экинлари экилиб, қисман чорвачилик билан шуғулланишган. Асосий қишлоқ хўжалигида ишлатиладиган меҳнат қуроллари омов, панчшоха, мола, кетмон, белкурак, ўроқ, ходи, сихмоладан иборат бўлган, бу меҳнат қуролларининг барчаси маҳаллий ҳунармандлар томонидан тайёрланган. Батош, Туркман, Қоратамғали уруғлари ўз қишлоқларидаги темирчи усталарга ёки беклик марказидаги темирчи усталарга керакли асбобни буюртма бериб ясаптирганлар. Бундан ташқари ҳунармандлар эгар-жабдуқлар, ароба, тақа, тегиримон тошлари турмушда кенг қўлланиладиган кулолчилик ва кўнчилик маҳсулотларини ҳам тайёрлаб деҳқонларнинг эҳтиёжларини қондирганлар. Битта омов 90 тийин, ўроқ 40 тийин бўлган². Туркманларда чармгарлик ривожланиб, бу ерда қўй, эчки, сигир, хўкиз, от, эшак катта миқдорда боқилган, туркманлар Амударё бўйларида чорвачилик билан шуғулланишган. Батош, Қоратамғали уруғлари томонидан тайёрланган эчки жунига талаб жуда катта бўлиб, маҳаллий ҳунармандлар ундан гилам, кигиз, хўржин, қоп, арқон, мато тайёрлашган. Қўй терисидан тайёрланган чармдан ҳунармандлар этик, махси, кавуш, меш, дам, чолвор, камар каби буюмлар тиқишган. Туркман, батош, кенагас уруғларида асосий транспорт воситаси от ҳисобланиб, йирик шохли ҳайвонлар, эчкилар боқилган. Батош, дўрмон ва қоратамғали уруғлари қишлоқ хўжалигида ишлатиладиган меҳнат қуролларидан кетмон, бел, ўроқ, омов сўқаси, қайчи ва бошқа буюмларни ўзлари ясаганлар, ҳатто буюртмалар олиб бошқа қишлоқларга ҳам сотганлар.

Денов ва Шеробод бекликларида истиқомат қилган кам сонли этнослар ҳам турли солиқ, йиғим ва ҳашарларга жалб этилган. В.В. Бартольднинг маълумотига кўра, амир Шоҳмурод даврида барча солиқ ва йиғимлардан Шарқий Бухоро аҳолиси ҳам қисман озод этилган, шу жумладан, кам сонли этнослар ҳам 1920 йилга қадар бу имкониётлардан фойдаланганлар³.

Кам сонли этнос ҳунармандларнинг аҳволи амирликнинг бошқа ҳунармандлари аҳволига қараганда бироз оғир эди. Архив маълумотларига қараганда, Денов беклигидаги Қизилсув дарёси тошиб кўприк-

¹ ЎЗРМДА, 1-фонд, 15-ёзув, 3-иш, 11-варақ.

² ЎЗРМДА, 1-фонд, 15-ёзув, 3-иш, 11-варақ.

³ Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. Сочинение. Т., 2, ч. 1 М.: Изд-в АН СССР, 1963.

ни бўзиб кетганда дўрмон, кенагас уруғлари жалб қилиниб, кўприк қайта тикланган. Бу ҳашар ёғингарчилик кунларида 20 кун давом этган, агар аҳоли орасидан кимки ҳашарда қатнашишдан бош тортса, унга жарима, яъни боқи пули солишган. Масалан, Ҳазарбоғдан ҳашарга келмаганлардан 1 тангадан, Хўжасоат ва Синадан келмаганлардан 2 тангадан боқи пули олишган¹.

Батош, кенагас ва дўрмон ҳунармандларининг кундалик турмуш тарзи ниҳоятда оғир бўлиб, аянчли турмуш кечирган. Шунингдек, Денов, Шеробод бекликларидаги бозорларда бу ҳунармандларнинг маҳсулотлари кам нархда баҳоланган. Шу туфайли 1883 йили Деновда бўлиб ўтган кўзғолонда дўрмон ва кенагас ҳунармандлари ҳам фаол иштирок этган. Кам сонли этносга кирувчи ҳунармандлар ўз маҳсулотларини сотиш учун бозордан дўкон очишга рухсат беришни, маҳсулотлар нархининг баҳосини туширмасликни талаб қилганлар. Бироқ ушбу талаблар бажарилмасдан кўзғолончилар ва унинг раҳбарлари қаттиқ жазоланади. Бошқа уруғларда бўлгани каби кам сонли этносларда ҳам бошқарув услуби умуман бўлмаган, шунинг учун қишлоқ ҳунармандлари шаҳардаги бобо ва оқсоқолга бўйсунганлар. Бу ҳол қишлоқлардаги ҳунармандчилик соҳаларининг кам тараққий этганлигидан дарак беради. Чунки қишлоқларда ҳунармандчиликни ривожлантириш учун имкониятлар бўлмаган, етарли хом ашё билан таъминлаш қийин ҳолатда эди. Шу туфайли тадқиқотларда кам сонли этносларнинг ҳунармандчилигига тааллуқли манбаларни аниқлаш ва таҳлил этиш кўп оғир меҳнатни талаб қилади. Бошқа йирик уруғларда бўлгани каби кам сонли этносларнинг диний урф-одатлари ислом динига хос бўлиб, қишлоқ анъаналари айнан шунга мосланган.

Кенагас уруғи этносиёсий бирликларни шакллантиришда иштирок этиб, шайбонийлар қўл остидаги қабилаларнинг йирик уюшмаларидан бири бўлиб, Мовароуннаҳрга кўчиб келган кўчманчи ўзбекларнинг тарихий тараққиётида алоҳида ўрин тутган. Шайбонийхоннинг ҳарбий юришларида кенагас уруғи фаол иштирок этиб, Шимолий Сурхон воҳасида маълум бир қисми муқим ўрнашиб қолади². 1924 йилдаги аҳоли рўйхатига асосланган И.Магидович изланишлар асосида этнограф Яворский фикрини келтиради. Ушбу фикрда «Кенагас уруғи манғит уруғининг бир таркибий гуруҳи бўлиб, кейинчалик ундан ажралиб чиққан. Бу иккала уруғ сиёсий устунлик учун бир-бирларига қарши узоқ рақобат олиб боришган», деб таъкидла-

¹ ЎЗРМДА, 121-фонд, 1-ёзув, 1268-иш, 6-варақ.

² Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни.—Т.: Шарқ, 2001, 410-бет.

нади. Бу қайд этилган изоҳга И.Магидович «Кенагасларнинг мангитлардан келиб чиққанлиги шубҳали. Кенагас ва унинг уруғлар таркиби мангитлардан тубдан фарқ қилувчи бир неча турк қабилаларининг бўлақчалари иттифоқидан иборатдир», деган фикрни билдиради. Олиб борилган тадқиқотларга асосланиб Шимолий Сурхон воҳасининг Шўрчи, Денов туманларидаги кенагаслар Қашқадарёдан келган деб ҳисобланади. Заки Валидийнинг таъкидлашича, «Кенагас беш аймақдан иборатдир: қаюрасали, қайроқли, очамайли, жиккут, абокли. Булар Хива ва Шаҳрисабз атрофида бўладилар»¹. Бу манба юқоридаги фикримизни тасдиқловчи асардир. Академик Б.Аҳмедов «Ўзбек улуси» номли китобида «Маъсуд ибн Усмон Кўҳистоний шаҳодатлик беришича, Оқ Ўрда, яъни кўчманчи ўзбеклар таркибига қуйидаги қабилалар кирган: бурқут, қиёт, кўшчи, қўнғирот, ушун (усун), ўтачи, найман, жот, чимбой, қарлуқ, кенагас ва бошқалар»² деб фикр билдириб, кенагас уруғини ҳам алоҳида қайд этиб ўтган.

Қовчин ва Қутчи уруғлари XIII—XV асрлар давомида Мовароуннаҳр ҳудудларига кўчиб келган бўлиб, XVI—XVIII асрлар давомида ўтроқлашиб, бир қисми деҳқончилик билан, қолган қисми чорвачилик билан шуғулланар эдилар. Академик К.Шониёзовнинг қайд этишича, уларнинг хўжалигида деҳқончилик чорвачиликдан кўра муҳим ўрин эгаллаган. Улар асосан лалмикор ерларда деҳқончилик қилганлар, ярим ўтроқ қавмлар тоғ олди ҳудудларида ва воҳаларга туташган адир, чўлларда жойлашиб ўтов ва капаларда яшаганлар. Эрта баҳорда чорва молларини, от-йилқиларни ҳайдаб дашт-адирларга чиқиб кетганлар³. И.Магидовичнинг таъкидлашича, қовчин ва қутчи уруғлари асл мўғуллардан бўлиб, Чингизхон ҳужуми даврида Мовароуннаҳр ҳудудига кўчиб келганлар. Шимолий Сурхон воҳасининг Шўрчи, Денов, Сариосиё туманларида жойлашган кам сонли қовчин ва қутчи уруғлари Қашқадарё воҳасидан кўчиб келган, деган тахминлар мавжуд⁴.

Қоратамғали уруғи Шимолий Сурхон воҳасида оз сонли уруғлардан бири бўлиб, Узун, Сариосиё, Денов туманларини, Сурхондарё қирғоқларидаги қишлоқларда истиқомат қилиб, улар асосан қайси йирик уруғлар таркибига кириши аниқ эмас. Бироқ бу уруғ ўзларининг шеvasи, антропологик типи бўйича қўнғирот-юз ва дўрмонлардан деярли фарқ қилмайди. Тадқиқотлар натижасида қоратамғали

¹ Ўзбегим. «Звезда Востока» журнали кутубхонаси.—Т., 1992, 112-бет.

² Ўша асар, 131-бет.

³ Шониёв К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. — Т., Шарқ, 2001, 406-бет.

⁴ Дала ёзувлари. 1998 йил. Шўрчи тумани Элбоён қишлоғи.

уруғининг ичида майда гуруҳлар аниқланмади. Умуман, олганда Сурхондарё вилоятидаги этник гуруҳлар ҳам ўзининг антропологик типи бўйича юз, турк ва уруғ-қабиллага бўлинмаган, бошқа ўзбекларга нисбатан анча мўғулийларга яқин, лекин қўнғиротларга нисбатан мўғулийлардан бир мунча узоқ¹. Баъзи бир уруғларнинг вакиллари оз сонли бўлганлиги сабабли бу гуруҳга оид тадқиқотлар натижасида уларнинг антропологик таркиби ҳақида бирон фикр беришимиз қийин. Фақат шуни таъкидлаш мумкинки, дўрмон ва қоратамғалилар ўзларининг юз кўриниши жиҳатидан ўзбекларнинг қўнғирот ва юз қабилаларига анча ўхшаш. Уларнинг яқинлиги шеvasида, ўтовининг тузилишида, аёлларнинг тақинчоқларида ва бош кийимларида ҳам яққол билиниб туради.

Авахли. Аслида авах эли бўлиб, «авахли» сўзи қисқартмасидир. Бу уруғнинг сарой, қўнғирот ва кенагаслар таркибида бўлиши уларнинг қачонлардир йирик қабил бўлганлиги ҳамда Чингизхон юришларидан сўнг Ўрта Осиё ва бошқа ўлкаларга кўчиб келиб, турли элларга тарқалиб кетганлигини кўриш мумкин.

Баймоқли. Қанели, қўнғирот ва қорақалпоқлар таркибидаги уруғ, бўлиб уларнинг шаклланиш вақти ҳақида ҳозирча ҳеч қандай маълумот йўқ. Айрим тадқиқотчилар баймоқ сўзининг бойбоқ, яъни кемирувчи ҳайвон номидан олинганлигини тахмин қилишади-ю, лекин уни ҳеч қандай далил билан асослашмайди.

Болғали. Қўнғирот, юз, қорахитой қабилалари таркибидаги уруғ. Тамғаси болға шаклида бўлганлиги учун болғали деб аталган². Болға, болғали уруғи бошқирд ва қозоқларда ҳам бор.

Тўпар. Қўнғирот қабиласи ойинли бўлимининг бир уруғи. Тўпар сўзи уруғ-қабиланинг бир тўпи, тармоғи демақдир³.

Чўмичли. Қўнғирот қабиласи, вахтамағали бўлими таркибидаги уруғ. Қорақалпоқларда бу уруғ шўмишли деб аталади. Х. Дониёровда чўмич тамғали тарзида берилиб⁴, «тамғаси чўмич шаклидаги уруғ» маъносини англатади.

Қазаёқли. Қўнғирот қабиласининг бир уруғи. Бу уруғнинг тамғаси фознинг изига ўхшашлигидан қазаёқли, яъни фоз оёқли уруғ деб аталган. Фоз қадимда, жумладан, «Бобурнома»да қоз дейилган. Қозоқлар фозни ҳозир ҳам қоз дейишади⁵.

Қайчили. Қўнғиротларнинг вахтамағали бўлимидаги уруғ. Қорақал-

1 Дала ёзувлари. 1998 йил. Шўрчи тумани Ойнакўл қишлоғи.

2 Қораев С. Географик номлар маъноси. Т.: 1978, 39-бет.

3 Қораев С. Ўша асар, 129-бет.

4 Дониёров Х. Ўша асар, 81-бет.

5 Қораев С. Ўша асар, 51-бет.

поқларда бу уруғ қайшили деб аталади¹. Маъноси «тамғаси қайчи бўлган уруғ» демакдир².

Кейинги эллик йил ичида янги ерларнинг ўзлаштирилиши муносабати билан тоғ ва адирликларда яшаган аҳоли пастга кўчирилди. Ярим кўчманчи ва кўчманчи қабилалар аввалги ҳаёт тарзларини ташлаб ўтроқ ҳаётга ўтадилар. Ички миграциянинг кучайиши туфайли ўрганилаётган ҳудуд, Сурхон воҳасида яшовчи уруғларнинг кўпчилиги аралашиб яшаб қоладилар. Кўнғиротлардан ташқари Бойсун ва Шеробод бекликларида XIX аср охири — XX аср бошларида Дашти қипчоқ ўзбекларининг жуз (юз), дўрмон, найман, манғит, ўзбек-хитой, жалойир каби уруғларининг ҳам ниҳоятда оз бўлса-да вакиллари яшашган³.

Жузлар. Шеробод беклигининг Оқтош қишлоғи аҳолиси жуз уруғининг туркман-жуз гуруҳига мансуб бўлган.

Дўрмонлар. Шеробод беклигидаги Хўжақийё қишлоғининг кўпчилик аҳолиси дўрман уруғидан бўлган. Бу қишлоқ Шерободдарё ҳавзасининг ўнг томонида жойлашган.

Найманлар. Тарихий манбаларга қараганда XIII аср охиригача Термиз атрофидаги қишлоқларда кўпчиликни ташкил қилган⁴. Феодал урушлари кучайган бир пайтларда улар аввал Балх тарафга, кейинроқ эса Зарафшон водийсига кўчиб кетишган, лекин найманлар оз бўлса-да ҳозир ҳам ўрганилаётган ҳудудда учраб туради.

Манғитлар. Шеробод беклигининг Азон, Мангузар, Хўжақийё қишлоқларида бир неча оилалардан иборат, кичик-кичик гуруҳ бўлиб яшашган.

Сурхон ҳудудида ўзбеклардан кейин аҳолининг кўпчилик қисмини тожиклар ташкил қилган. Ўрганилган даврда Бойсун ва Шеробод бекликларида жами 23647 тожик яшаган бўлиб, улар умумий аҳолининг 34 фоизга яқинини ташкил қилган⁵. Илмий адабиётларда ўша даврда Шарқий Бухорода яшаган тожиклар икки этник гуруҳга бўлиб кўрсатилган⁶: чигатой тожиклар ва кўлоби тожиклар. Ўрганилаётган ҳудудда яшаган тожиклар фақат чигатой тожикларга мансуб

¹ Дониёров Х. Ўша асар, 39–41-бетлар.

² Қораев С. Ўша асар, 164-бет.

³ Дала ёзувлари. 1-дафтар. 2001 йил. Термиз тумани, Мангузар қишлоғи.

⁴ Васильев С. Статистические материалы для описания Бухары. Бекство Шерабдское и часть Бойсунское. СМА, вып. LVII, 1894.

⁵ Материалы по районированию Средней Азии. Кн. 1 «Территория и население Бухары и Хорезма». 4–2, Хорезм, Ташкент, 1926, С. 129.

⁶ Кармышева Б.Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. М.: Наука, 1976, С. 323.

бўлган. Дала кузатувлари ва ўрганилган илмий адабиётларнинг гувоҳлик беришича, тожик чигатойлари Сурхондарёда асосан Кўхитанг тоғининг шарқий ёнбағирлари, Шерободдарё ҳавзасида (қуйи қисмидан ташқари), Бойсундарё ҳавзасида яшашган¹.

Кўхитанг тоғининг шарқий ён бағирларида ўндан ортиқ қишлоқлар бўлиб, уларнинг аҳолисининг кўпчилигини чигатой тожиклар ташкил қилишган. Жумладан, Шержон, Вандоб, Зарабоғ, Пошхўрд, Чакоп ўша даврда ниҳоятда катта қишлоқлардан ҳисобланган². Шержон, Вандобда тожик чигатойлар, ўзбек тоқчилар (қатағон-тоқчилар) билан Зарабоғда ўзбек хўжалари ёнма-ён яшашган. Пошхўрд аҳолисининг ярмига яқинини тожик чигатойлар ташкил қилишган, шунингдек, Зарабоғ, Чакоп қишлоқларида ҳам аҳолининг маълум қисмини тожик-чигатойлар ташкил қилишган. Юқориди санаб ўтилган қишлоқлардан ташқари жануброқда Газа, Ёқуббойкориз, Оқтош, Ёрмакориз, Чорвоқкориз, Булоқкориз, Каттақамиш, Бузруқобод каби бир тўда қишлоқлар бўлиб уларда ҳам ўзбек қўнғиротлари, ўзбек чигатойлари билан ёнма-ён тожик чигатойлар яшашган³.

Шерободдарё ҳавзасининг ўрта қисмида учта катта тожик чигатой қишлоқлари жойлашган: Сайроб, Панжоб, Дарбанд. Дарбанд эса Қолчигай, Оқмачит, Исфандиёр, Жалғизбулоқ каби қишлоқ-маҳаллаларни ўз ичига олиб, Мачайдарёнинг ўнг ва сўл соҳилларида жойлашган⁴.

Бойсундарё ҳавзасида жойлашган Бойсун шаҳри ва унинг атрофидаги 14 та қишлоқнинг асосий аҳолиси тожик-чигатойлардан иборат бўлган. Бойсун унча катта бўлмаган тоғ дарёсининг тоғ қояларидаги ораликда жойлашган. Дарёнинг қоялардан ажралиб чиққан бош ҳудудида Авлод, Сароисиё ва Кўчкак қишлоқлари жойлашган бўлиб, қолган қишлоқлар дарёдан тортилган икки ариқ бўйлаб жойлашган. 1) Пасурхиариқ дарёнинг ўнг қирғоғида жойлашган—Пасурхи, Кўрғонча, Қорабўйин, Бибиширин, Мирқоракўз қишлоқлари, 2) Шайитариқ ариқ эса дарёнинг чап қирғоғида жойлашган. Шайит, Боғиболо, Чинор, Қизилкорез, Пойгабоши, Кўкчи, Шўрсой, Газа

1 Семенов А.А. Происхождения Термизских сейидов и их древняя усыпальница «Султан-Саодат» // ПТКЛА, Т. XVIII, 1914, С. 342; Дала ёзувлари, 5-дафтар 2000 йил. Термиз тумани, Саловат қишлоғи.

2 Дала ёзувлари. 3-дафтар, 1998—1999 йиллар. Шеробод тумани, Вандоб, Шержон қишлоқлари.

3 Материалы по районированию Средней Азии кн.1 «Территория и население Бухары и Хорезма». 4—2, Хорезм, Ташкент, 1926, с. 127, таблица №7.

4 Дала ёзувлари. 3-дафтар, 1999 йил. Бойсун тумани, Дарбанд қишлоғи.

қишлоқларини суғорган. Бибиширин, Кўчкак, Боғиболо, Чинор ва Кўкчи қишлоқларида асосан тожик чиғатойлари яшашган. Пасурхи қишлоғи аҳолиси ҳам асосан тожиклардан иборат бўлиб, тожик хўжалари ва тожик-чиғатойларга бўлинган, хўжалар кўпчиликни ташкил қилган. Авлод қишлоғида тожик хўжалари ва тожик чиғатойлардан ташқари ўзбек тоқчилари ҳам яшаган. Шайит, Газа, Пойгабоши, Шўрсой, Қорабўйин қишлоқларида тожик-чиғатойлар ўзбек қўнғиротлари билан яшашган. Қизилкоризда ҳар ердан келган тожик чиғатойлар орасида тоқчи-ўзбекларни учратиш мумкин. Газа ва Шайит қишлоқларида, шунингдек, қаршилик ўзбеклар ҳам, кам сонли бўлса-да, яшашган.

Сурхон воҳасида оз бўлса-да бошқа халқларнинг ҳам вакиллари яшашган, жумладан, ўша даврда руслар, туркманлар, араблар, жўғилар, эронийлар, яҳудийларнинг ўрганилаётган ҳудудда яшаганликлари ҳақида тарихий маълумотлар гувоҳлик беради ва дала кузатувлари жараёнида ҳам бунга амин бўлдик.

Руслар. Сурхон воҳасида XIX асрнинг 90-йилларидан бошлаб, яъни Бухоро хонлигида Россия протекторати ўрнатилиб, амирлик ҳудуди Россия божхонаси доирасига киритилгандан кейин русларнинг муқим яшай бошлаганлиги кузатилади. Ҳудудда биринчи руслар яшайдиган аҳоли маркази эски Термиз яқинидаги Паттакесар қишлоғида бўлган ва Паттакесарнинг руслар яшайдиган қисмида 1914 йилда 2500 дан кўпроқ руслар яшаган. Улар асосан ҳарбийлар ва Россиянинг Орёл, Тамбов губернияларидан кўчириб келтирилган курувчи усталардан иборат бўлган¹.

Араблар. Тарихий манбаларда кўрсатилишича, Сурхон воҳаси араблари бундан икки юз йиллар илгари Шимолий Афғонистондан, аниқроғи Балх тарафдан келишган. Баъзи манбаларда уларнинг ажодлари кўйчилик билан шуғулланиб кенг яйловлар қидириб Сурхон воҳаси орқали ўтиб Самарқанд, Зарафшон ва Қашқадарё тарафларга бориб қолган дейилса, бошқа бир маълумотларда 1513 йилда бу ўлкаларнинг султони Жонибек арабларни Амударё соҳиллари Балх ва Шибирғондан Зарафшон, Самарқанд ва Қашқадарё ҳудудларига кўчирган, деган фикрлар бор. Ўрта Осиё араблари тарихини ўрганган олимлар С.А.Волин, Г.В.Церетелиларнинг гувоҳлик беришича, Амударёга яқин яшовчи араблар бу ҳудудларга VIII—IX асрларда махсус кўчириб келтирилиб, манзилгоҳлар ташкил этилган бошқа ҳудудларни эгаллашда (босиб олишда) араб лашкарбошилари бу манзилгоҳлардан махсус таянч қароргоҳ сифатида фойдаланганлар, деган

¹ Фомченко А.Б. «Русские поселения в Бухарском эмирате». Т.: 1958.

фикрни олға суришади¹. Сурхон воҳасида араблар асосан Шеробод беклигида яшаган ва бу араблар Работак араблари деб юритилган. 1957 йилда Куйи Қашқадарёнинг Жейнов қишлоғида яшовчи араблар элшунос олима Б.Х.Кармишевага диққатга сазовор маълумотлар беришади². Уларнинг гувоҳлик беришича араб чўпонлари Қарши чўлларида қурғоқчилик келган йиллари ўз отарларини боқиш учун Ҳисорнинг сўлим тоғли яйловларига ҳайдашган. Шу жейновлик арабларнинг айрим гуруҳлари ўз отарларини Ҳисор яйловларига ҳайдашда ва қайтишда Шеробод орқали ўтиб, шу ҳудудда яшаб қолишган. Шунинг учун ҳам бу араблар қаршилиқ араблар ёки Работак араблари деб аталади.

Лўлилар. Ҳаёт тарзи, ташқи кўриниши, тили, қачон, қаердан кириб келишига қараб, лўлилар Сурхондарёда маҳаллий аҳоли томонидан «жўги» дейилади. Сурхондарё жўгилари уч гуруҳга бўлинади. Сурхон воҳасида жўгилар асосан Шеробод дарёсининг Дарбанд қишлоғига яқин жойларида, Шеробод, Жарқўрғон атрофидаги тўртта қишлоқда ўзбеклар билан бирга яшашган, маълумотларга қараганда уларнинг сони 300 кишидан ошмаган³. Тадқиқотларимиз жараёнида ҳозирги Шеробод туманининг В.Қодиров ширкат хўжалиги, Жарқўрғон туманининг Оқтепа қишлоқлари жўгилари билан учрашиб уларнинг ҳаёт тарзи билан яқиндан танишганимизда Сурхон жўгилари асосан юқорида айтиб ўтилган ерли жўгиларга, яъни биринчи гуруҳга киришига ишонч ҳосил қилдик⁴.

Эронийлар. Шерободнинг Қорабоғ қишлоғида бир авлод эронийлар бўлиб, улар маҳаллий судхўр бойнинг эроний чўпони ва унинг қизидан никоҳсиз туғилган фарзандидан тарқалган⁵. Ҳозир ҳам Қорабоғда «эронийлар» маҳалласи мавжуд.

Яҳудийлар. Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, яҳудийлар Сурхон воҳасига XIX аср ўрталарида Бухоро хонлигининг марказий ҳудудларидан кўчиб келишган. Бойсунда бир нечта яҳудий-савдогарлар оиласи бўлган, масалан 1924 йилги аҳолини рўйхатга

¹ Волин С.А. К истории среднеазиатских арабов - «Труды второй сессии ассоциации арабистов 19—23 октября 1937 г. «Труды». института востоковедения АН СССР», вып. XXXVI, М.-Л., 1941.

² Кармишева Б.Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. М.: Наука, 1976, С. 252.

³ Кармишева Б.Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. М.: Наука, 1976, стр. 254—255.

⁴ Дала ёзувлари, 5-дафтар 2000 йил. Жарқўрғон тумани, Оқтепа қишлоғи.

⁵ Материалы по районированию Средней Азии. Кн.1 «Территория и население Бухары и Хорезма». 4—1, Бухара, Ташкент, 1926, С. 148.

олиш материалларида кўрсатилишича Бойсунда ўша даврда 36 та яҳудий яшаган. Шунингдек, термизлик (паттакесарлик) яҳудийлар ҳақида ҳам 1889 йилда рус зобити Галкин маълумот бериб ўтган¹.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, Сурхон воҳаси аҳолисини асосан ўзбеклар ва тожиклар (тожик чигатойлар) ташкил қилган. Шеробод аҳолиси таркиби асосан Дашти қипчоқ ўзбеклари ва ўзбек чигатойларидан иборат бўлса, тожиклар бу ҳудудда атиги 3,7 фоизни ташкил қилган, Бойсунда тожик чигатойлари биров кўпчиликни, яъни аҳолининг 44,7 фоизини ташкил қилган².

Умуман олганда, воҳа аҳолиси ва воҳада шаклланган қатор этник гуруҳлар ўзбек халқининг этногенезида ҳамда халқ бўлиб шаклланишида фаол иштирок этган этник компонентлар сирасига киради. Чунки қадимги даврлардан воҳада яшаган бақтар қабилалари минтақада яшаган дастлабки этник бирикмалар сирасига кирса, кейинчалик воҳа ҳудудида жойлашган юейчжилар, тоҳарлар ҳам минтақада кечган этник жараёнларда фаол иштирок этган.

Ўрта асрлар шароитида юз берган муҳим миграцион жараёнлар ва этник консалидация воҳада яшовчи этник гуруҳларнинг янги-янги қавмлар билан аралашуви ва ўзаро жипслашувига сабаб бўлган. Бу эса воҳада яшаган аҳолининг этник тараққиётига муҳим ўзгаришлар киритди.

¹ Галкин П. «Военно-исторический очерк средней и южной частей Сурханской долины» //СМА, вып VII, 1894.

² Материалы по районированию Средней Азии. Кн.1 «Территория и население Бухары и Хорезма». 4-2, Хорезм, Ташкент, 1926, С. 141.

II БОБ. АҲОЛИНИНГ ХЎЖАЛИК ФАОЛИЯТИ ВА МОДДИЙ МАДАНИЯТИ

Аҳолининг анъанавий хўжалиги ва машғулотлари

Ўзбек халқининг, жумладан, Сурхон воҳаси аҳолисининг аجدодлари қадимдан бошлаб ҳудудий табиий шароитга мослашиб ўзига хос ҳаёт тарзини бошидан кечиришган. Чунки этносларнинг хўжалик фаолиятларини юртишларида ҳудудий табиий шароит қай даражада муҳим бўлса, ўша даврда, мазкур ҳудуддаги ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражаси ҳам шу қадар муҳим бўлган. Бу икки ҳолатнинг таъсир белгиларини этник маданиятнинг барча соҳаларида ишлаб чиқариш воситаларидан, айниқса меҳнат қуролиларидан бошлаб маиший турмуш буюмлари ва ҳатто қавмларнинг номларигача сезиш мумкин. Табиий шароит, ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражаси этносларнинг турмуш тарзи, маданияти ва ҳатто миллий ҳис-туйғуларини ҳам шакллантирган. Ҳолатларга қараб одамларнинг (аҳолининг) хўжалик фаолияти, турар жойлари (қишлоқлари, уйлари), кийим-кечаклари, рўзгор-буюмлари, алоқа ва транспорт воситалари ривожланган ва тобора мукаммаллашган.

Деҳқончилик. Сурхон воҳаси аҳолиси хўжалик фаолиятида ҳам юқоридаги манбалар муҳим аҳамиятга эга. Бу ҳудуд аҳолиси хўжалик фаолиятида асосан деҳқончилик, чорвачилик, ҳунармандчилик ва савдо-сотиқ ривож топган. Бу соҳалар воҳада айтиб ўтилган манбалар таъсирида фақатгина шу ҳудуд аҳолисига хос тарзда ривожланган. Илмий манбалар ва олиб борилган тадқиқотларнинг кўрсатишича Сурхон воҳаси табиий-географик шароитга қараб учта қисмга бўлинган: тоғли ва тоғолди, суғорма ерлар (дарёларнинг ҳавзаларидаги лиман-қайир ерлар) ҳамда дашт-яйлов ерлар¹. Биринчи қисм тоғли ҳудуд бутун минтақанинг учдан икки қисм ерини ташкил этади. Бунга Бойсун ва Деновнинг шимоли-ғарбий қисмлари ҳамда Шеробод, Сарийосиё ва Узун туманларининг тоғли ҳудудлари кирди, бу ҳудудларда асосан лалми экинлар экилади.

¹ Турсунов С. Сурхондарё вилояти тарихини ўрганиш. Т.: 1997, 33-бет.

Кўхитанг ва Бойсун тоғ ҳамда тоғолди худларида асосан чига-тойлар (кўпроқ тожик чигатойлари) жойлашган бўлса, Ҳисор тоғ ва тоғолди худудларида эса тожик (Хонжиза, Чоч, Маланд, Хуфар, Хурватан, Киштут ва ҳоказо)лар, юзлар, турклар, қатагонлар кўпроқ жойлашган.

Иккинчи қисм суғорма ерлар зонаси Шерободдарё ҳавзасининг ўрта, қуйи қисми, Денов ва Сариосиёнинг жануби-шарқий қисмлари Сурхондарё бўйлари киради. Бу худуд аҳолиси суғорма деҳқончилик билан шуғулланган.

Учинчи қисм, яъни бепоён дашт-яйлов ерларда: Фузор-Бойсун чўлларида, Шеробод-Қизириқ даштларида, Боботоғ этакларида асосан ўзбек қўнғиротлари (қисман Дашти қипчоқ ўзбек уруғлари; юзлар, дўрмонлар, ўзбек-хитойлар, жалойирлар ва ҳ.к.) ўрганилган даврда ҳали бутунлай ўтроқлашиб улгурмаганлиги учун ярим ўтроқ тарзда ҳаёт кечиришиб, деярли деҳқончилик билан шуғулланмаган. Уларнинг хўжалик фаолияти асосини чорвачилик ташкил қилган¹.

Воҳада суғориш тизими ўзига хос тарзда бўлиб, асосий сув манбалари Сурхондарё, Шерободдарё ҳамда Амударёдан иборат. XX аср бошларида Шеробод дарёси 24 та ариққа, Сурхондарё 22 та ариққа сув берган. Шунингдек, Хўжайпок дарёси 10 та ариққа, Сангардак дарёси 13 та ариққа, Тўпаланг дарёси 7 та ариққа, Обзорон дарёси эса 5 та ариққа сув берган. Сурхон воҳасида қадимдан деҳқончилик лалми ва сунъий суғоришга асосланган, лалми ерларга буғдой, арпа, нўхат, зигир каби экинлар экилган. Сунъий суғоришга асосланган ерларга сувли экинлар экилган, хусусан, ўтган аср бошларида воҳанинг бутун экинли ери 77718 десятинани ташкил этиб, сувли ердаги экинларнинг 60% ини донли экин, 16,3 %ини пахта, 8,5 % ини ёғли экин, 6,5 %ини боғдорчилик, 4,9 %ини шоли, 3,6 %ини беда ташкил этган.

Сурхон воҳасининг деҳқончилик билан шуғулланган чигатой қишлоқлари шартли равишда уч гуруҳга бўлинади.

Биринчи гуруҳ: Кўхитанг тоғларининг шарқий ёнбағирларида жойлашган қишлоқлар: Шержон, Вандоб, Зарабоғ, Қорабоғ, Пошхўрд, Чакоб, Хатак, Қизилолма, Лайлагон ва ўша вақтларда умумий Корезот номи билан аталмиш: Оқтош, Ёқуббойкорез, Газ, Ярмакорез, Чорвоқкорез, Булоқкорез, Каттақамиш қишлоқлари².

¹ *Мухетдинов А.* По Восточной Бухаре. «Народное хозяйство Средней Азии». Ташкент, 1924, № 2—3.

² *Қобилов Э.* Сурхондарёда суғориш тизими // Мустақиллик, маънавият ва тарбия. Термиз, 2000, 130-бет.

Иккинчи гуруҳ: Шерободдарё ҳавзасида жойлашган қишлоқлар (юқори, ўрта ва қуйи оқими): Мачай қишлоқлари (Юқори Мачай, Ўрта Мачай, Қуйи Мачай), Дарбанд, Сайроб, Панжоб, Калламазор, Чилонзор, Шеробод атрофидаги Чигатой, Азончигатой, Қишлоқбозор, Сеплан, Навбоғ, Гегирдак, Чўянчи, Сурхондарё ва Амударё сохилларидаги Жалойир, Тактўғай, Мангузар, Саллиабод, Чигатой, Паттакесар қишлоқлари¹.

Учинчи гуруҳ: Бойсундарё ҳавзасидаги қишлоқлар: Авлод, Саросиё, Кўчкак, Шайит, Пасурхи, Қўрғонча, Бибиширин, Боғибало, Чинор, Қизилкориз, Тоза, Пойгабоши, Кўкчи, Шўрсой, Қорабўйин, Омонхона, Тўда, Инқобод қишлоқлари, бу қишлоқлар кўпинча дарё ҳавзасида кориз яқинида булоқ бўйида жойлашганлиги учун суғорма деҳқончилик яхши ривожланган, лекин воҳада лалми деҳқончиликнинг ҳам ўз ўрни бўлган².

— Биринчи гуруҳ Қишлоқлари аҳолиси аҳолининг зичлиги, тоғ ва тоғолди ҳудудларида жойлашганлиги, кўпроқ булоқ ва кориз сувларидан фойдаланганлиги учун асосан боғдорчилик, узумчилик билан шуғулланган ва қисман ерларида ўз оиласини таъминлаш даражасида сабзавот ва полиз экинлари экса, лалми ерларида эса дон экинлари эккан.

— Иккинчи гуруҳ Шерободдарё ҳавзасидаги қишлоқлар деҳқончиликда асосан дарё сувларидан фойдаланганлиги учун бу ҳудудларда сабзавот, полиз экинлари, дуккакли экинлар кўпроқ экилган, боғдорчилик ва узумчилик кам ривожланган. Бухоро хонлигининг рус чоризмига қарам мустамлака бўлиб қолиш натижасида ҳудудда рўй берган ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар натижасида экин майдонларининг кўпчилик қисмини аста-секин пахта эгаллай бошлаган. Агар воҳада 1914 йилда 4400 гектар ерга пахта экилиб, 3900 тонна ҳосил олинган бўлса, 1929 йилда 25925 гектар ерга пахта экилиб 16738 тонна пахта ҳосили олинган³. Кўриниб турибдики, пахта яқка ҳокимлиги ўша даврларда бошланган экан.

— Учинчи гуруҳ Бойсундарё, Денов, Саросиё, Узун, Шеробод ҳавзасидаги қишлоқлар дарё ва шу билан бирга булоқ, кориз сувларидан ҳам унумли фойдаланганлиги, ҳудуднинг мўътадил иқлими туфайли Бухоро амирлигида энг зарур маданий ўсимликлар экилган, боғдорчилик, узумчилик ҳам яхши ривожланган.

¹ Материалы по районированию Средней Азии». Кн.1 «Территория и население Бухары и Хорезма». 4-1, Бухара, Ташкент, 1926, С. 45.

² Уша жойда, 45—46-бетлар.

³ Рўзиев А. Сурхон-Шеробод қишлоқ хўжалиги. Т.: 1967, 8—20-бетлар.

Маълумотларга қараганда, Сурхон воҳаси аҳолиси ўрганилган даврда дон экинларидан буғдой, арпа, шоли, тарик, жўхори, макка: дуккакли экинлардан: мош, ловия, нўхат (хўл экинлар жумласига кирувчи беда ҳам емиш учун кўп майдонларда экилган), мойли экинлардан эса: кунжут, зиғир етиштирилган.

Сабзавот экинларидан пиёз, сабзи, шолғом, ошқовоқ (кади), полиз экинларидан қовун, тарвуз, бодринг; техник экинлардан тамаки, пахта (кейинроқ катта-катта майдонларни эгаллай бошлаган) каби экинларни кўпроқ экканлар. Сув чиқмайдиган ерларга баҳори буғдой, зиғир, нўхат сепишган, у ерларни лалмикор деб юритганлар¹.

Мевали дарахтлардан олма, ўрик, шафтоли, анжир, анор, гилос, олча, бодом, ёнғоқ ва бундан ташқари тут ўстиришган. Боғларнинг четларига уй қуриш учун маҳаллий терак ва тол гузарлар, ҳовузлар ва булоқларнинг бошларига соя-салқин учун чинор ва гужум экишган. Ҳозиргача ҳам чиғатой қишлоқларининг кўпчилигида шундай қадимий чинор ва гужумлар мавжуд бўлиб, аҳоли уларнинг соясидан бахраманд бўлмоқда. Масалан, Сайроб қишлоғидаги қадимий чинор ўзининг катталиги, йўғонлиги ва танасидаги коваги билан киши диққатини тортади. Термиз-Тошкент автойўлида, антиқа баликларга макон бўлган қадимий булоқ ёқасида ўсган бу чинор танасидаги ковақдан ўз вақтида қишлоқ мактаби, кутубхона, қишлоқ фуқаролар йиғини хонаси, тиббиёт маскани мақсадида ҳам фойдаланилган ва бугунги кунда қишлоқ аҳли ва йўловчилар эъзозида бўлиб давлат муҳофазасига олинган. Умуман, тоғли чиғатой аҳолиси боғ-роғларни яхши кўрган, шунинг учун бўлса керак уларнинг баъзилари номига ҳатто боғ ибораси қўшиб айтилган: Қорабоғ, Зарабоғ, Навбоғ ва ҳоказо².

Иккинчи қисм Бойсун, Денов, Шўрчи, Шеробод, Сариосиё, Узун туманларидаги дарё сувига яқин қишлоқларда кўпроқ узум, анор экилган. Дашнобод анорлари қадимдан ўзининг катталиги ва ширинлиги билан жуда машҳур. Узумнинг эса Сурхон воҳасига мос турлари экилган: ҳусайни, оқ кишмиш, қора кишмиш, саипи, тўрмана, наҳол, қора, бахтиёри, аллаки, тоипи, султони, авақ, шувургони, кампирзум, беш қадоқ, сопидак, қизил сурхон, гов сурхон, оқ гов сурхон, чилги, от бағри сурхак, милдир узум, дил каптар, эшвой, сабзак, қанёруғ, туятиш, обаки ва бошқалар³.

¹ Дала ёзувлари, 4—6 дафтарлар, 2000—2001 йиллар. Шеробод туманидаги Қорабоғ, Майдон, Юқори Лайлагон қишлоқлари.

² Дала ёзувлари, 3-дафтар, 1999 йил, Шеробод тумани, Зарабоғ қишлоғи.

³ Дала ёзувлари, 3-дафтар, 1999 йил, Шеробод тумани, Навбоғ қишлоғи.

Деҳқонлар катта пайкалларни, очиқ ерларни «дала» деб юритганлар ва у ерларга буғдой, шоли, мойли экинлар, пахта ва полиз экинлари экканлар¹. Тўрт томонини пахса девор билан ўратиб, битта дарвоза ёки эшик қўйилиб томорқага ўрик, олма, гилос, алволи, шафтоли ва бошқа мевали дарахтлар экилган ерларни «чорбоғ» деб аташган. Кўпчилик қишлоқларда узум экишган, бу тоқзорларни «боғ» деб юритганлар. Қишлоқ ичидаги сабзавот, бедазор ерларни «ҳаёт» («ҳаят») деб юритганлар².

Тўпланган этнографик материалларимизга кўра деҳқонларнинг кўпчилиги ўз ерларини қандай бўлишидан қатъи назар уч пайкалга бўлганлар. Каттароқ бўлган майдонга буғдой, арпа, тарик, кунжут, мош, зиғир экишган, бу экинлар оз сув талаб қилган, 2—3 марта суғориш билан чегараланган, кўп меҳнат талаб қилмай, эрта пишган, май-июнь ойларида йиғим-терим тутаган. Уларни йиғиштириб олгандан кейин ўрнига иккинчи пайкални экишган: жўхори, макка, кечки қовун-тарвуз ва бошқа экинлар³.

Учинчи пайкал ер майдони кўп бўлган деҳқон хўжаликларида бўлиб, у ер майдонини экин экмасдан унумдорлигини ошириш учун қолдиришган ва бу пайкаллар «шудгор» деб юритилган. Деҳқонлар кузги экилган экинларни «оқ экин», баҳоргисини эса «кўк экин» деб атаганлар⁴.

Ўрганилаётган ҳудуднинг ҳамма ерида пайкал бирдай бўлмаган, шаҳарга, дарё ва ариқ сувларига яқин бўлган қулай ерларда майдонга дам бериш ҳоллари кам учраган. Масалан, Бойсун шаҳри атрофидаги Авлод, Сариосиё, Пасурхи, Кўрғонча, Бибиширин, Шайит, Чинор, Газа, Қизилкориз, Кўкчи, Шўрсой; Шеробод атрофидаги Қишлоқбозор, Сеплан, Навбоғ, Гегирдак, Чўянчи, Тароғли, Қўштегирмон қишлоқлари: Термиз атрофидаги Салавот, Мангузар, Чигатой, Паттакесар қишлоқлари деҳқонлари ернинг камлиги туфайли пайкалга дам бермай, маҳаллий кичик ва йирик молларнинг чиқитларини, эски чол (чор) деворларининг гувала кесакларини кўпроқ ерга солиб, узлуксиз мўл ҳосил олишни йўлга қўйишган⁵.

Деҳқончиликда кетмон, белдан ташқари асосий меҳнат қуролла-

¹ Басов Д. Пайкалы Шерабадской долины // За реконструкцию сельского хозяйства. Самарканд. 1929. №2., стр. 112—126.

² Кубаков К. Этнический состав сельского населения верхней Кашкадарьи в конце XIX — начале XX в. (Историко-этнографическое исследование) Автореф. Дисс. канд. ист. наук. Т.: 1973, С. 32.

³ Дала ёзувлари, 5-дафтар, 2000 йил, Ангор тумани, Таллимарон қишлоғи.

⁴ Туркестанские ведомости. № 17, 1872 г.

⁵ Дала ёзувлари, 5-дафтар, 2000 йил, Термиз тумани, Мангузар қишлоғи.

ри омоч, бўйинтуруқ, мола бўлган ва бу меҳнат қуроллари қишлоқ хунармандлари (дурадгор, темирчи)дан сотиб олинган¹. Хусусан, ерни ҳайдашда ёғочдан ясалган омоч ишлатилган. Омоч уч қисмдан иборат бўлиб, у буйинтуруқ ва тиркаш билан ҳўкизларга қўшилган. Ҳайдалган ердаги кесакларни эзиш, ерни текислаш ҳамда уруғ сепилгандан сўнг устидан тупроқ тортиш учун мола ишлатилган. Моланинг икки хил тури мавжуд бўлган бири катта, узунлиги 3—3,5 м бўлиб кўп йиллик тут ёки ўрик ёғочидан ясалган (йўғон танали тут ёки ўрикнинг танаси пойтеша билан йўнилган), Моланинг эни 40—60 см бўлган, молани ҳўкизлар тортган, ҳўкизларни бир киши етаклаган, мола устида бир одам ўтирган. Мола аксарият лалмикор ерларда, қатқалоқ ва хашакли ерларда ишлатилган, баҳорги экинлар экиладиган ерларда мола ўрнида шох - шаббали кичик дарахт танаси ишлатилган. Мола ясашга имкони бўлмаган камбағал омочнинг шотисидан мола сифатида фойдаланишган. Моланинг кичиги 2—2,5 м чамаси бўлган, буни қўш ҳўкиз ёки от тортган.

Сурхондарё воҳасида қадимдан ишлатилиб келинаётган ер юмшатгич воситаси бел темирдан ясалган бўлиб, ишлатувчининг хоҳишига қараб, махсус қулоғи ўнг ёки чап томонида бўлган. Баъзи хонадонларда икки тепки қулоқ ишланган бел бўлган, бел ерни ковлаш, аравага гўнг ёки тупроқ ортиш, ариқ қазилар ва пахса девор қуришда қўлланилган. Белнинг узунлиги 25—27 см, эни 20—23 см атрофида бўлган, дастасининг узунлиги 1,3—1,5 метрни ташкил этган. Лой ишларида белдан фарқлироқ лойни кесишга қулай ва енгил бўлган капча ишлатилган. Қадимда деҳқончиликда ишлатиладиган қурол кетмон бўлиб, Сурхондарё зироатчилари учун ҳам бу қуролнинг хизмати катта бўлган. Боғдорчилик, полизчилик, сабзавотчилик ва ғаллачиликда, умуман, ер ишларида кетмон ишлатилган. Кетмонлар ҳам шакли ва ҳажмига қараб бир-биридаи фарқланган. Эни 30—32 см, узунлиги 25—27 см бўлган кетмонлар тупроқ ишларида, айниқса, жўяк олиш, уват кўтариш, ер текислашда кўпроқ ишлатилган. Ҳажми кичик кетмонлар эса ўсимликларнинг тагини юмшатиш ва чопиқ қилишда кенг қўлланилган. Кетмон сопи ҳам тол дарахтдан тайёрланган. Воҳа деҳқонлари ердан кўпроқ ҳосил олиш учун унга сифатли ишлов беришган, деҳқончилик агротехникаси ҳам ўзига хос бўлган.

Деҳқонлар кўпроқ сувни тежашга ҳаракат қилганлар, шунинг учун экиш ва сугориш усули экин турига қараб танланган. Полиз

¹ Дала ёзувлари. 5-дафтар, 2000 йил, Термиз туманидаги Саловат, Чигатой қишлоқлари.

экинлари (қовун, тарвуз, қовоқ (кади) шох олиб, сабзавот экинлари (сабзи, пиёз, шолғом), пахта ва ҳоказолар жўяк олиб, беда, шоли каби экинлар пол қилиб экилган ва суғорилган¹.

Ерни шудгорлаш ҳам деҳқончиликда муҳим агротехник тадбир ҳисобланган, ерни яхши дам олдириш учун октябрь, ноябрь ойлари, яъни кузда («Ер ҳайдасанг куз ҳайда, куз ҳайдамасанг юз ҳайда» халқ мақоли шу туфайли айтилган бўлса керак) кетмонлаб ёки омов билан ҳайдаш биринчидан деҳқоннинг иқтисодий аҳволига (яъни унинг омовчи, ҳўкизи, бўйинтириғи бўлса), иккинчидан, экин май донининг ҳажми ва жойлашган ҳудудига боғлиқ бўлган, албатта.

Деҳқончилик кузги ва баҳорги деб юритилиб, ҳосил май, июнь июлда, ғўза каби экинлар кечи билан октябрь ойларида йиғиштириб олинган². Зироатчилик билан шуғулланиш деҳқондан кўп нарсани билишни талаб қилган, масалан, экишни бошлашдан олдин анъанавий бой тажрибаларига таяниб, кекса деҳқонларнинг насиҳатларига амал қилиб жорий йилда об-ҳаво шароити қандай келиши, сувнинг оз-кўп бўлиши, ҳашарот ва кемирувчи (чигиртка, сичқон)ларнинг кўп-оз бўлишига қараб экин турлари ва навларини тўғри танлай билиши керак бўлган, чунки ҳосил тақдири юқоридагилар билан бевосита боғлиқ бўлган. Маҳаллий деҳқонлар ўртасида бундан ташқари мучал (йиллар тартиби) муҳим ўрин тутган, йилларнинг келишига қараб ҳам экин турлари ва навлари танланган. Масалан, илон йили ҳудудда ўта қурғоқчил келиб, ёғингарчилик деярли бўлмай доимий равишда гармсел, афғон шамоли эсиб турган ёки аксинча, қўй йили ўта серёмғир келган³.

Воҳа деҳқонлари қадимдан сақланиб келган ва деҳқончиликда ниҳоятда зарур бўлган маълум бир ҳисобларга қатъий амал қилишган. Улар шу ҳисоб билан қайси вақтда экишни бошлаш ва ҳосилни йиғиштириб олишни яхши билганлар. Маҳаллий аҳоли ҳисоби бўйича ҳар бир йил фасли 4 қисмга бўлинган: 1) баҳор: ҳамал, савр, жавзо; 2) ёз: саратон, асад, сунбула; 3) куз: мезон, ақраб, қавс; 4) қиш: жадди, далв, хут⁴. Ана шу фаслларга қараб ер ҳайдалган, экин экилган, суғорилган, ишлов берилган, ўрим-йиғим қилинган. Баҳорги экинларни экиш март ойидан бошланган, июнь ойида арпа, бугдой ўриб олинган. Март ойларидан бошлаб жўхори, тоғли ҳудудларда нўхат, апрель ойида ғўза, тарик, шоли каби экинлар экилган.

¹ Дала ёзувлари, 2-дафтар, 1999 йил, Шеробод тумани, Пошхўрд қишлоғи.

² Дала ёзувлари, 2-дафтар, 1999 йил, Шеробод тумани, Бойбулоқ қишлоғи.

³ Дала ёзувлари, 2-дафтар, 1999 йил, Музробод тумани, Авжин қишлоғи.

⁴ Дала ёзувлари, 3-дафтар, 1999 йил, Шеробод тумани, Майдон қишлоғи.

Июль - август ойларида алмашлаб экилган ва куз ойида пишадиган жўхори, гўза ва бошқа маданий ўсимликларга ишлов берилиб, сентябрь ойдан бошлаб йиғиштиришга киришилган¹. Воҳа аҳолиси қишлоқ хўжалигидан келган даромаддан бекликка ва амирликка солиқ тўлаб турган. Деҳқончиликдан олинадиган солиқ хирож ва таноб ҳисобида бўлган. Ҳосилдан солиқ тўлаш куйидагича бўлган: деҳқончилик қилинадиган ерларга сув оқадиган катта ариқларнинг бири яқин бўлса, буғдой ва тарикдан олинадиган ҳосилнинг 1/4 қисми, шолининг 1/3 қисми солиққа берилган. Агар деҳқончилик қилинадиган пайкал тоғли ерда бўлса ёки сув оқадиган ариқларга узоқ бўлса буғдой ва тарикдан олинадиган ҳосилнинг 1/5 қисми, шолининг 1/4 қисми солиққа тортилган².

Чорвачилик. Сурхон воҳаси аҳолиси хўжалик фаолиятининг муҳим тармоқларидан яна бири чорвачилик эди. Аҳолининг турмушида чорвачиликнинг ўз ўрни бўлган. Истеъмол учун керак бўлган гўшт, сут, тухум, ёғ каби маҳсулотлар шу чорвачилик соҳаси орқали етказиб турилган. Деҳқончиликка ўхшаш чорвачилик ҳам бу ҳудудда қадимдан мавжуд бўлган. Воҳада XX аср бошларида 477197 бош мол бўлиб, шундан 66%ини майда моллар, 20,1 %ини йирик шохли моллар, қорақўл қўйлар эса бутун молларнинг 20,5 %ини ташкил қилган.

Сурхон воҳаси қишлоқ хўжалиги ерларини шартли равишда уч қисмга бўлиб ўрганган эдик, биринчи ва иккинчи қисм аҳоли ўтроқ турмуш кечиришгани таъкидланди³. Ана шу ўтроқ аҳолининг хўжалик фаолиятида чорвачилик ёрдамчи соҳа бўлиб келган, асосий сερунум, ҳосилдор ерлар деҳқончилик учун ажратилганлиги туфайли чорва молларини боқиш учун яйлов кам бўлган. Чорва моллари деҳқончиликка ярамайдиган майдонларда фойдаланилган, шунингдек, ҳосили йиғиштириб олинган экинзорларда то баҳоргача ўтлатиб юрилган. Март ойида, яъни янги йилнинг бошида «Наврўз» ўтказилган, деҳқончилик учун фойдаланиладиган ерларда мол боқиш тақиқланган. Бу вақтда бир қишлоқ ёки бир нечта қишлоқлар бирлашиб чорва молларини боқиш учун подачи ёллаган, ҳақиқа кунлик овқати ёки натура тарзида маълум миқдорда буғдой, ун, нон ҳафтада бир марта беришган, бу тўлов «ошолол» («ош ҳалол» бўлса керак) деб

¹ Дала ёзувлари, 4-дафтар, 2000 йил. Жарқўрғон тумани, Минор қишлоғи.

² Қубаков К. Кўрсатилган автореферат, 20—25-бетлар.

³ Дала ёзувлари, 5-дафтар, 2000 йил. Термиз туманидаги Саллиобод, Чигатой қишлоқлари.

юритилган. Қорамоллар учун подавон, майда ушоқ моллар учун чўпон-«чаганачилар» ёлланган.

Воҳа аҳолиси қадимдан йилқичилик билан ҳам шуғулланиб келган. Отлар махсус отхоналарда, ариқ ва дарё соҳилларида арқонлаб боқилган. Отлар жийрон, бўз, тўриқ, саман, чақир, кўк, оқёл ҳамда темир кўк каби номлар билан аталган. Булар орасида жийрон ва тўриқ энг ранги яхшиси ҳисобланган. Отлар ёшига қараб ҳам номланади. Хусусан, янги туғилган от «қулун», бир ёшгача «тойчоқ», бир ярим - икки ёшлиси «той», икки-уч ёшлиси «ғунон», уч-тўрт ёшдагиси «дунан», тўрт ёшдан кейин ургочиси «байтал», эркаги «айғир» деб номланган. Ўтроқлашган ва асосан деҳқончилик билан шуғулланадиган қишлоқларда ҳам чорва моллари кўп бойлар бўлган, улар кўпроқ қўй сақлашган ва боқиш учун чўпон ёллашган. Ижтимоий-иқтисодий шароитнинг ўзгариши, деҳқончиликнинг ривожланиши, айниқса воҳада пахтачиликка эътиборнинг кучайиши туфайли яйлов-ўтлоқлар қисқара борган, бу эса чорвачиликка салбий таъсир қилган ва чорва молларининг ўтроқ аҳоли яшайдиган ҳудудларда камайишига олиб келган.

Ўрганилаётган ҳудудда чорвачилик асосан учинчи қисмда, яъни бепоён дашт-яйлов ерларда: Ғузур-Бойсун чўлларида, Шеробод-Қизириқ даштликларида, Боботоғ этакларида асосан ярим ўтроқ ўзбек аҳолиси бўлган кўнғирот, юз, дўрмон, манғит, найман, жалойир, қовчин, кенагас ва бошқа уруғлар ўртасида кенг ривожланган. Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, бу ярим ўтроқ аҳоли кўпчиликини ташкил қилган. Сурхон воҳасининг деярли барча дашт-чўл қисми ярим ўтроқ аҳоли измида бўлиб, уларнинг чорваси учун яйлов вазифасини ўтаган. Кузатувлар жараёнида қишлоқ қариялари билан ўтказилган учрашувлардаги суҳбатларда ҳам бу фикрлар тўлиқ ўз тасдиғини топганлигини кўрамиз¹.

Ғузур-Бойсун чўллари, Шеробод-Қизириқ даштликлари, Боботоғ этаклари чорвачилик ривож топган ҳудудлардаги қишлоқлар ярим ўтроқ аҳолига хос ҳаёт кечириши, ҳатто қишлоқларнинг кўпчилигининг номлари ҳам ярим ўтроқ аҳоли уруғи номлари билан боғлиқлиги диққатни тортади. Масалан, Бойсун чўлларидаги Қипчоқ, Мунчоқ, Оғзикенг, Узунқудуқ, Бандихона, Даштиғоз, (эътибор қилинг Дашти Қипчоқ нақадар ўхшашлик), Кофирун, Тўда, Оққапчиғай, Бешэркак, Кўнғирот қишлоқлари, Шеробод-Қизириқ даштликларидаги Ойинли, Тортувли, Қўштамғали, Сарик, Такия (кўнғи-

¹ Дала ёзувлари, 1—3-дафтарлар, 1998—1999 йиллар. Қизириқ тумани, Бойқишлоқ қишлоғи.

рот аёллари бошига ўрайдиган салла), Жартарик, Кампиртепа, Оқжар, Кармаки, Новбир, Тўғиз, Бешқўтон, Хомкон қишлоқлари Боботоғ этакларидаги Баймоқли, Қорақурсоқ, Вахтағали, Қорсақли, Арпапоя, Очамойли каби қишлоқлар. Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, улар асосан ислиқи ва ҳисори қўй сақлашган, бу қўйлар гўшт, ёғи кўп бўлиши билан бошқа қўйлардан фарқ қилган. Қўйларни отарларга бўлиб боққанлар. Ҳар бир отарда 800 дан 1500 тагача қўйлар мавжуд бўлган. Ярим ўтроқ чорвадор аҳоли бу қўйларни боқиш учун бир жойдан иккинчи жойга яйлов қидириб кўчиб юрган. Ярим ўтроқ аҳолининг йирик моллари ҳам мавжуд бўлган, улар эрта баҳорда уруғдошлари билан ёки жамоа бўлиб кўчган, чорвалари учун серўт ерларни излашган. Қиш вақтларида ҳам чорвани бир ерда сақлаб турмаган, иложи борича яйловларда ёйиб юрган, совуқ бўлса махсус кўтонларга қамашган. Ярим ўтроқ аҳоли қўшхоналарини катта йўллар ёқасида бўлишига ҳаракат қилишган¹. Шунингдек, ярим ўтроқ ўзбек уруғларидан ташқари воҳада чорвачилик, айниқса қўйчилик билан Работак араблари шуғулланишган. Бу арабларнинг айнан қўй ҳайдаб бу тарафларга Қарши чўлларида келиб қолганлиги, шунинг учун бу арабларнинг қаршилик араблар деб аталиши ҳақида ҳам айтиб ўтган эдик. Работак арабларининг яйловлари асосан Таллашқон, Қизириқ даштликларида бўлиб, улар ярим ўтроқ ўзбек уруғларидан фарқли ўлароқ қорақўл қўйлари боқишган бу қўйлар асосан тери ва жун олиш учун боқилган. Араб бойлари 5—6 сурувгача қўй-эчкиларга эга бўлишган, ҳар сурувда 500—600 дан қўй бўлган. Кўриниб турибдики, воҳа араблари ниҳоятда тўқ яшашган, шунингдек, воҳада қўйчиликдан ташқари қорамол, от, эчки, парранда парвариш қилиш ҳам русум бўлган. Ўзига тўқроқ оилаларда 5—6 тадан сигир, 10 тагача йилқи-от боқишган, отлар асосан кўпқари учун сақланган, бу юртдан кўплаб зотдор отлар ва номдор чавандозлар етишиб чиққан. Чорвадорлар учун асосий транспорт воситаси бўлиб эшак, от, туя, хачир хизмат қилган. Эшак ва кўпқарига ярамайдиган отлардан яйловларда сурувнинг орқасидан миниб юришда фойдаланишган бўлса, туялардан қудуқлардан сув тортишда, хачирлардан эса оғир юкларни ташишда кенг фойдаланишган. Хачирлар² кўчиб юрувчи чорвадорлар учун юк ташиш воситаси сифатида ниҳоятда асқотган³.

¹ Дала ёзувлари, 1—3-дафтарлар, 1998—1999 йиллар. Қизириқ тумани, Бойқишлоқ қишлоғи.

² Хачир—эшак ва отнинг чапишмаси натижасида пайдо бўлган бақувват ҳайвон, лекин улар зот бермаган. Ҳозир воҳада бу жонивор деярли учрамайди.

³ Дала ёзувлари, 4-дафтар, 2000 йил. Бойсун тумани, Гумматак қишлоғи.

Парранда турларидан асосан товуқ боқилган. Воҳада бугун мавжуд бўлган ўрдак, ғоз, курка ва бошқа товуқсимон паррандалар у вақтларда аҳоли томонидан парвариш қилинмаган. Бу парранда турлари воҳага русларнинг келиши билан кириб келган¹.

Юқоридагиларга қўшимча қилиб шуни айтиш мумкинки, воҳада тоғли ҳудудларда, булоқ ва дарё бўйларида яшовчи аҳоли оз бўлсада асаларичилик билан ҳам машғул бўлишган. Асаларичилик билан чиғатойлар, асосан тожик чиғатойлари шуғулланишган². Сурхон воҳасининг асали ўзининг хушгамлиги, шифобахшлиги, табиий кўркемлиги, мусаффолиги билан ажралиб туради.

Хунармандчилик ва уй-рўзгор касблари. Аҳолининг хўжалик фаолиятини ёритишда хунармандчилик намуналарини этнографик жиҳатдан ўрганиш муҳим аҳамиятга эга бўлиб, халқнинг турмуш тарзини, унинг жамият тараққиётида тутган ўрнини аниқлаб олишга, илмий таҳлил этишга имконият яратади. Чунки ҳар бир халқ ўзининг меҳнати билан яратган моддий-маънавий ютуқлари билан жамиятда қай даражада турганлигини билдиради. Қадимги цивилизация марказларидан бўлган Сурхондарёда истиқомат қилган аҳоли касб-кори, яратган меҳнат қуроллари билан хунармандчилик соҳасида ажралиб турган. Шу ўринда таъкидлаш лозимки Сурхон воҳаси аҳолиси хунармандчилик билан қадим-қадимдан деҳқончилик ва чорвачиликдан ажралмаган ҳолда шуғулланиб келган.

Қайд этиш керакки, Сурхондарёда ишлаб чиқариш жараёни натижасида яратилган меҳнат қуроллари доимий тарзда ривожланиб, мукаммаллашиб, халқнинг хўжалик турмуш тарзига мослашиб борган. Чунки хунармандчилик оила учун қўшимча даромад келтирган. Хунармандчиликнинг шундай турлари бўлганки, бу турлар билан фақат баъзи оилалар, маҳаллалар, қолаверса қишлоқларгина шуғулланган. Ана шу хунар турига қараб ҳам шу оила (оила бошлиғи, албатта), маҳалла, қишлоқ ном олган, масалан, Шодмон темирчи, чармгарлар маҳалласи (Бойсун шаҳри маҳаллаларидан бири), Эгарчи, Чўянчи қишлоқлари (Шеробод ҳудудидаги қишлоқлар)³.

Хунармандчилик қайси турининг қайси ҳудудда ривож топиши авваламбор аҳолининг ўтроқ, ярим ўтроқлигига, ҳудуд табиатига, хом ашёнинг мавжудлигига кўп жиҳатдан боғлиқ бўлган. Масалан, кулолчилик фақат Шерободда ривожланган, чунки Шеробод туп-

¹ Дала ёзувлари, 4-дафтар, 2000 йил. Термиз тумани, Паттакесар қишлоғи.

² Дала ёзувлари, 5-дафтар, 2000 йил. Шеробод тумани, Зарабоғ қишлоғи, Бойсун тумани, Авлод қишлоғи.

³ Дала ёзувлари, 2-дафтар, 1999 йил. Шеробод тумани, Эгарчи қишлоғи.

роғи кулолчилик учун жуда мос бўлган. Шеробод кулолларининг ясаган тандирлари, хумлари, кўзалари ўзларининг пишиқлиги, бежиримлиги билан машҳур бўлган. Археологик қазималар даврида Жарқўтон, Сополлитепадан топилган кулолчиликка оид осори-атикалар ҳам фикримизни исботлайди¹. Бугунги кунда ҳам Шерободда ўзига хос кулолчилик мактаби мавжуд.

Ўтроқ аҳоли, яъни чиғатойлар, тоқчилар хунармандчиликнинг темирчилик, дурадгорлик, тўқимачилик, тикувчилик, кулолчилик, тегирмончилик, жувозкашлик, каштачилик, дўппидўзлик, этикдўзлик, чармгарлик, новвойлик, қассоблик каби турли соҳалари билан шуғулланган бўлса ярим ўтроқ аҳоли (кўнғирот, юз, дўрмон ва ҳоказолар) асосан гилам тўқиш, ўтовлар учун керакли анжомлар тайёрлаш, хўжаликда зарур бўладиган ҳар хил буюмлар (бўғжом, қоп, арқон, ойна халта, туз халта ва ҳоказолар) тайёрлаш билан машғул бўлишган². Ярим ўтроқ аҳоли ўртасида хунармандчиликнинг юқорида санаб ўтилган турлари билан асосан аёллар шуғулланган, уларнинг эркаклари эса от-эшаклар учун эгар-жабдуқлар, чавандозлик анжомлари, мол терисидан оёқ кийимлар, ҳар хил идишлар тайёрлашган. Пўстин, тулуп, меш, қовға (қудуқдан сув тортиш учун ишлатилган), кўнғирот бахшилари ўзлари учун дўмбира ясашган³. Воҳада ўтган аср бошларида 467 та тегирмон, 103 та обжувоз ҳамда 812 та жувоз аҳоли учун хизмат қилган.

Халқ усталари оғир меҳнат эвазига турли хил меҳнат қуроллари яратиб, оддий устахоналарда ишлаб меҳнат қилганлар. Бойсун, Юрчи, Денов беклигидаги темирчилар устара ясашда машҳур бўлиб, устара оддий темирдан ясаиб, унга ялтироқ тус берилмаган. У уста томонидан қайроқ, тош ва чарм тасма ёрдамида тиғи ўткирлаштирилиб турилган, ўткир бўлмаган. Қурол тарзида тайёрланган устаралар сифати паст бўлганлиги туфайли бозор нархи 5—10 тийин бўлган.⁴

Денов қишлоқларида аҳолининг турли хил касб-хунар билан шуғулланиб бориш натижасида темир буюмларга бўлган эҳтиёж кўп бўлганлиги туфайли шаҳарда ўнга яқин темирчилик устахоналари мавжуд бўлган. Шарқий Бухоро бекликларида тоғли ҳудудлар кўп бўлганлиги, бекликни ҳимоя қилишга бўлган талаб натижасида қурол-

¹ Аннаев Т., Шайдуллаев Ш. Сурхондарё тарихидан лавҳалар. Т.: 1997, 22—23-бетлар.

² Дала ёзувлари, 1-дафтар, 1998 йил. Шеробод тумани, Кампиртепа қишлоғи.

³ Дала ёзувлари, 3-дафтар, 1999 йил. Шеробод тумани, Қизиллма қишлоғи.

⁴ Дала ёзувлари, 1-дафтар, 2003 йил. Денов тумани Холчаён қишлоғи.

яроқ ишлаб чиқаришга бўлган эҳтиёж катта бўлган. Қуролсозлик устахоналарида қилич, найза, қалқон, пичоқ, сувлиқ, тақол ва турли хил катта-кичик қуроллар, майда буюмлар ишлаб чиқарилган. Юрчи, Бойсун, Шеробод бекликларидаги мавжуд темир, тошқўмир рудаларидан фойдаланилган, Бойсун беклигида 25 та руда эритиш печлари бўлиб, унда 50 киши фаолият кўрсатган¹. Оддий босқон кучи билан тайёрланган меҳнат буюмлари оғир меҳнат эвазига яратилса-да, ташқаридан келтирилаётган сифатли қуролсозлик, игнасозлик, михсозлик каби темирчилик буюмлари маҳаллий усталар томонидан тайёрланган меҳнат маҳсулотларини сиқиб чиқара бошлайди. Шарқий Бухоро бекликларида кўпроқ қишлоқ хўжалигида ишлатиладиган меҳнат қуроллари, тепкили бел, кетмон, ўроқ, омож, сўқа тишли омож, арра, қайчи, шоха ва бошқа меҳнат қуроллари тайёрланган. Қишлоқдаги усталар ҳам оддий меҳнат қуроллари тайёрлашни ўзлаштириб олганлар, тоғли ҳудудлар бўлган Бойсун, Юрчи, Денов ҳудудларида темирчи усталар синчли уйларни қуришда ёғочдан уй қуриш (чўбкор)ни жуда яхши ўзлаштириб олганлар. Усталарнинг доимий иш қуроли бўлган болта, арра, теша, пойтеша, омбир, катта қалпоқли михлар мунтазам тарзда устахоналарда тайёрланган. Уй қурувчи усталар учун тайёрланган болта 60 тийин, омбир 1 сўм 40 тийин, арра 30 тийин, теша 30 тийин, катта қалпоқли михнинг 1 донаси 5 тийиндан сотилган. Бойсун беклигида чўян қуйиш корхонаси бўлиб, унда тошқўмир ёқилғисидан фойдаланилган, чўян қуйиш устахоналарида ойда икки марта чўян эритилган, чунки бу иш машаққатли бўлиб, оғир меҳнатни талаб этган.

Тарихий манбаларга қараганда, *мисгарлик санъати* қадим-қадимга бориб тақалади. Сурхон воҳасида бу санъат XVIII—XIX аср бошларига келиб янада ривожланди. Академик Г.А.Пугаченкова ҳамда Л.И.Ремпелларнинг маълумотларига кўра мисгарлик усталари мис идишларни икки йўл билан ясаганлар:

1. Қуймачилик йўли орқали бўлиб, бунда металлни эритиб, сўнгра қолипга туширишган.

2. Болға ёрдамида ясаш. Бунда мисни болғалаб, кейин бир-бирига улаб, идиш шаклига келтирган. Болғалаб ясашда металл сандонда тез-тез қиздириб турилган, буюмлар ясалгач, тозаланиб, нақш берилган. Сурхондарё археология музейидаги кашкул, қумфон, чойдиш, обдасталарни бунга мисол қилиш мумкин.

Кашкул (ёки *качкул*) уйда, рўзғорда ишлатилган чуқур мис идиш

¹ *Массон М.Е.* К истории черной металлургии Узбекистана. Ташкент, 1947, стр. 56.

бўлиб, XIX асрда ясалган. Кашкулни қаландар ва дарвишлар ёнбошига осиб, унга пул ёки нарсалар солиб юришган.

Чойдиш сув қайнатиш, чой дамлашда ишлатилиб, XVIII—XIX асрларга тааллуқли. Халқимиз чойдишни «чойгум», «чавгум» деб атаган. Чойдишнинг ўртасига медальонга ўхшаш расм туширилиб, жим-жимадор қопқоғи нафис қилиб ишланган. Жўмраги эса қуш тумшугига ўхшайди. Бу чойдишни Сурхон воҳасида Галаосиё қишлоғи мисгарлари тайёрлашган. Чойдишни 1792 йилда сурхонлик машхур уста Баротбой исми хунарманд ҳам кўплаб тайёрлаган.

Қумғон халқимизнинг уй-рўзғорида кўп ишлатилиб, асосан сув солиш, баъзан сув қайнатишда ҳам ишлатилган. XVIII—XIX асрларда Сурхон воҳасида қумғон кўплаб ишлаб чиқарилган. У оғзи, ўртаси, катталиги билан обдасталардан фарқ қилган. Идиш юбқа мисдан ишланиб, марказий қисми овалсимон бўлиб, тухумга ўхшаган. Қумғонлар гулсиз, ниҳоятда силлиқ ишланиб, ранги қизил бўлган.

Обдаста (форс-тожик тилидан олинган бўлиб «об» — сув, «даста» — кўл маъноларига эга, у кўл ва юзни ювишда ишлатилган) XVIII—XIX асрларда маҳаллий халқ томонидан кўп ишлатилиб, маҳаллий халқ уни баъзан «офтоба», «ибриқ» деб ҳам аташган. Юрчи беклигида мисгарлар ўзлари тайёрлаган мис офтобалари билан танилган бўлиб, офтобалар бўғзига, жўмраги атрофига нақшли, ўйма гуллар, безаклар ишланган.

Денов, Шеробод, Бойсун бекликларида қопқоғи очиладиган чиройли туфдонлар тайёрланиб, улар дастилуй-туфдон деб аталган.

Ўзал ва нафис мис буюмлари нақшининг мураккаблиги ҳамда хилма-хиллиги билан ажралиб турган. Мисгар наққош катталиги 12—24 вершок бўлган, палов ейишга мўлжалланган лаганни тайёрлаш учун бозордан 8 сўмдан 12 сўмгача бўлган материални сотиб олиб, ундан 3—3,5 ҳафта давомида лаганни тайёрлай олган ва унинг бозор нархи 30 сўмдан 50 сўмгача бўлган. Мис офтоба тайёрлаш учун мискар 2 сўмлик материал сарфлаб, уни ясашга 2 кун, нақшлашга бир ҳафта вақт сарфланган.

Бойсун, Денов, Шеробод ҳудудларида металлни қайта ишлаш соҳаларидан бири заргарлик санъати кенг ривожланган¹. Заргарлик устахоналарида хотин-қизлар учун чиройли тақинчоқлар кумуш, мис, тилладан тайёрланган. Рангли тошлар билан безатилган туморлар учун гилофлар ҳам шу жойда ясалган. Уста заргарларнинг иш қуроллари

¹ Ремпель Л.И. Далекое и близкое. Страницы жизни, быта, строительного дела, ремесла и искусство старой Бухары. Ташкент: изд-во Лит. и. иск-во им. Г.Гуляма, 1981, стр. 242.

тарози, дам даҳандам, ўчоқ, бута, сандон, манқал, дастаманқол, дастакчўб, қайчи, кира, рачкоса, оташчиरोқ, резак, сувон, болға, болғача, омбир, омбирча, чисток, санчи манак, ҳақиқи сағири, заргар кум, сумба, қолиб, муҳр қалам, масқол, дупоя, босма дамдандан иборат бўлган. Халқимизнинг «Дунёда аёл зоти бор экан, заргар ишииз қолмайди» деган мақоли заргарларга берилган беқиёс таърифдир. Аёллар учун заргарлик буюмлари ранг-баранг, нафис ва чиройли бўлиб, улар турли хил ўзига хос белгиларга эга бўлган. Заргарлик буюмлари—«зеби сина», «тилла баргак», «ақиқ», «қўлтиқ тумор», «заркокил», «халқай Муҳаммади», «халқай сепоя», «халқай-бешоёқ», «тиллақош», «бибишок» каби турли хил номлар билан ажралиб туради¹. Заргарлик касбини эгаллаган усталар ҳар хил буюмлар тайёрлашда ўз маҳоратларини кўрсатиб, эл орасига алоҳида нуфузга эга бўлиб, амалдорлар ўз буюртмаларини ана шундай истейдодли усталарга тақдим этганлар.

Бой-амалдорлар махсус узуклар тайёрлатиб, қўлларига тақиб юрганлар, бу узукларга алоҳида муҳр туширилиб, ўз исмларини ёздириб қўйишган. Масалан, Шеробод беги, Денов қозиси, Бойсун шайхи, Юрчи меросхўри деган ном ва исм билан қўшиб ёзилган. Муҳр тайёрлайдиган усталар алоҳида рўйхатда бўлиб, бу соҳа усталари ҳар бир ишга масъулият ва эътибор билан қараганлар. Бу соҳа усталарининг иш қуроллари тарози, бута, ўчоқ, сандон, болға, оташгирак, қайчи, омбир, шиканжа, даҳандом, зирдам, омбири дамаштез, сувон, муҳрақаламдан иборат бўлган. Мукамал заргарлик санъатини эгаллаган усталар, буюмлар тайёрлаш учун зарур бўлган металл, тилла, кумуш, мис, шунингдек тошлар, қизил ёқут, лаъл, ёқут, зумрад, рангли тошлар феруза, сердолик, ложувард, денгиз инъомлари бўлган дур, маржон, садафларни танлаш, ишлатиш ҳар бир тақинчоққа нафис ишлов беришни дид билан ўрганганлар. XVIII—XX аср бошларида Ҳиндистон, Эрон, Мисрдан сунъий тошлар олиб келиниб, тилло ва кумушлар аралаштирилиб, қимматбаҳо тошлар тайёрланган. Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, заргар усталар соф ҳолда олтин-кумушларни ишлатишмаган. Сабаби тилла табиатан юмшоқ бўлиб, тоза ҳолда учрайди, кумуш бошқа рудалар орасидан ажратиб олиниб, тилла ва кумуш таркибига бироз қаттиқроқ ва чидамли бўлиши учун мис ва бронза қўшганлар.

Халқ удумлари ва анъанавий машғулотларига мос ҳолда маҳсулотлар тайёрлаш, бозор талаб-эҳтиёжларига эътибор бериш ҳунараманд-усталарнинг асосий машғулоти бўлган. Сурхон воҳасида исти-

¹ Дала ёзувлари, 2-дафтар, 2003 йил. Бойсун тумани Чорбоғ қишлоғи.

қомат қилган ўтроқ ва кўчманчи уруғларнинг ҳар бирининг ўзига хос эътиқодлари, урф-одатлари, меҳнат қуроллари, кийимлари, анъанавий турмуш тарзи, бир-биридан маълум жиҳатлари билан ажралиб турган. Бу эса уларни қабилавий уруғларнинг талаб-эҳтиёжларидан келиб чиққан ҳолда маҳсулот ишлаб чиқаришга жалб этган. Халқ ҳунармандлари томонидан ишлаб чиқарилган маҳсулотлар ички ва ташқи бозорларни имконият даражасида таъминлаши талаб даражасида бўлса-да, лекин уларнинг турмуш даражаси анча паст ва ачи нарли аҳволда бўлган. Чунки маҳаллий бекликлар, иш бошқарувчилар ҳунармандчиликнинг ривожланишига моддий-маънавий жиҳатдан амалий ёрдам бермаганлар. Усталар солиқ ва мажбуриятларни ўз вақтида тўлаб туришига қарамасдан қўшимча солиқларга, ноқонуний мажбуриятларни бажаришга жалб этилган. XIX асрнинг 80—90-йилларида Россия мустамлакачилик сиёсатининг Сурхон ҳудудида ўрнатилиши натижасида Денов, Шеробод, Бойсун бекликлари ҳудудларига Россиядан келтирилган арзон ва сифатли маҳсулотларнинг кириб келиши маҳаллий ҳунармандчилик тизимига жиддий салбий таъсир кўрсатди. Маҳаллий ҳунармандлар томонидан ишлаб чиқарилган маҳсулотлар анча паст баҳоларда сотиб олиниб, ҳунарманд меҳнати ниҳоятда қадрсизланган эди. Фақатгина бек ихтиёрида бўлган ҳунармандларгина турли хил ортиқча солиқ, йиғим ва ҳашарлардан озод қилинган эди.

Бухоро амирлигидаги йирик шаҳарлар ўзларининг ҳунармандчилик маҳсулотларини ишлаб чиқиши билан алоҳида нуфузга эга бўлиб, айрим маҳсулотлари билан ажралиб турган. Масалан, Шеробод беклигидаги ҳунармандлар кулолчилик маҳсулотлари, Бойсун беклигидаги ҳунармандлар темир буюмлар ҳамда тери маҳсулотларига қайта ишлов бериш, Юрчи-Денов беклигидаги ҳунармандлар ёғоч, кийим, зеби-зийнат буюмлари ишлаб чиқариш билан ажралиб турганлар. Тадқиқотлар жараёнидаги илмий манбаларни ўрганиш ва таҳлил этиш натижасида амирликнинг бошқа ҳудудларида бўлгани каби Шарқий Бухоро бекликларида ҳам ҳунармандлар барча мусулмонлар учун фарз ҳисобланган закот солиғи тўлашган. Бу солиқ деҳқон, ҳунарманд, савдогар ва бойлардан йиллик даромаднинг қирқдан бир қисми миқдоридан олинган. XIX аср ўрталарида Шеробод беклигидан 1000000 танга, Денов беклигидан 75000 танга закот йиғиб олинган, ушбу закотнинг маълум миқдори ҳунармандлар ҳиссасига тўғри келган¹.

Ҳунармандлар маҳсулоти миллий ифтихоримиз бўлган анъанавий кийимларда алоҳида ўз аксини топиб, миллий каштачилик санъати

¹ ЎзРМДА, 1-фонд, 1-ёзув, 1154-иш, 3-варақ.

ниҳоят даражада ривожланиб, ҳар бир ҳудуд ўзининг зардўзлик ва каштачилик анъанаси билан ажралиб турган. Бойсун беклигида кенг тарқалган Бойсун дўпписи ўзининг айлана жиҳози, сочиқ пўпак жилоси, нақшнинг пухта ва қалин нафис иплар билан тўқилиши, намгарчиликка чидамлилиги, жун иплардан мустаҳкам тўқилиши билан ажралиб турган. Бойсун дўппилари асосан бахмал, сатин, сидирға шоҳидан тайёрланган. Бойсун, Кўҳитанг, Ҳисор, Боботоғ тоғ тизмалари ҳамда тоғ олди қишлоқларида Бойсун, Шеробод, Сарийсиё, Деновда тикилган мўйнали ҳамда қўй терисидан тайёрланган, ичига бахмал ёки бўз матодан тикилган телпақлар кўплаб тайёрланиб, телпақ тикадиган хунармандчилик устахоналарининг махсус савдо дўконлари бўлган.

Сурхон воҳасида миллий урф-одатларимизга анъанавий жило бериб келган тўқима чопонларни тайёрлаш, тўқиш қадимий тарихга эга бўлиб, деҳқончилик маданиятининг ривожланганлиги, пахта ипларидан, момиқ толасидан тайёрланган чопоннинг инсон танасини совуқдан сақлашдаги хизмати бекиёсдир. Чопонлар одамларнинг ёшига, хизмат вазифаси, лавозимига қараб бичилган. Чопон табиий иқлимга хос тўқилиб, Бойсун, Денов, Шеробод чопонлари ўзининг тўқилиши, матоси, астар ҳамда нақш беазаги билан ажралиб турган. Деновда тўн, Шерободда чопон, желак, Бойсунда чопон, бахмал чопон каби умумий номлар билан айтилсада, халқ орасида астарли чопон, тўқима чопон кенг тарқалган. Чопон кийим бўлиш билан бирга, ёпинғич, кўрпа, панагоҳ, озиқ-овқат сақловчи, хазина каби вазифаларни ҳам бажарган¹.

Халқ моддий маданияти ривожига, миллий уйғунлик, ҳис-туйғуларнинг янада мукаммаллашувига алоҳида ҳисса қўшган хунармандчилик муҳим аҳамиятга эга бўлган. Хунармандчилик устахоналарида тайёрланган болға, болғача, омбир, омбирча, қайчи, болта, кесгич, кетмон, белкурак, занжир, эгар-жабдуқ, нуқта, айл, тақа, ўроқ, арава ва бошқа буюмлар халқ турмуши учун зарур бўлган эҳтиёжларни таъминлаган. Бойсун ва Деновда асосан темирчилик кенг тарқалиб, мисгарлик, чўянгарлик, заргарлик, ёғочсозлик, нақшкорлик, зардўзлик, ўйинчоқсозлик, мусиқа асбоблари ишлаб чиқариш ҳам йўлга қўйилган. Хунармандчиликнинг ривожланишида ижодий дунёқараш, халқ урф-одатларига эътиқод, табиат гўзаллигига мос санъат буюмларини яратиш, Кўҳитанг, Ҳисор, Боботоғ, Бойсунтоғ тизмаларини акс эттириш, халқ орзу-умидларини афсонавий ривоят услубида яратиш хунарманд-усталарнинг доимий иш жараёни бўлиб

¹ Дала ёзувлари, 2-дафтар, 2003 йил. Денов тумани Ҳазарбоғ қишлоғи.

қолган. Шу туфайли ҳунармандчилик маҳаллий аҳоли турмушида катта ўрин тутиб, унинг ижтимоий-иқтисодий аҳволининг яхшиланишида муҳим ўрин тутган. Ҳунармандлар ўз шоғирдаларини тайёрлашда, касб-маҳоратга бўлган қизиқиши, меҳнатга чидамлилиги, сабр-тоқати, касбни ўзлаштиришга бўлган маҳоратини ҳисобга олганлар. Шоғирдлар ҳунарни эгаллаши, мураккаб касбларни ўзлаштиришдаги маҳорати, буюм тайёрлаш учун зарур бўлган маҳсулотни танлаши, касб сирларини сақлаши, меҳнат қуролиларини тайёрлаш, ишлатиш, қайси касбни мукамал ўзлаштириб олганлиги билан синовдан ўтган. Шоғирдлар танлаш жараёнида оилавий шажара, яқин қариндош-уруғ, шунингдек, удабурон, етарли қобилиятга эга бўлган бегона кишилар танлаб олинган. Шоғирд касбни етарли даражада ўрганиб олганидан сўнг ўз устаси ёнида халфа вазифасида қолиб ишлаши ёки мустақил равишда дўкон очиб фаолият кўрсатишига рухсат берилган.

Сурхон воҳаси ҳудудидаги йирик қишлоқларда ҳам ҳунармандчилик ривожланиб, ҳар бир ҳунарманд устанинг ўз устози, пири бўлиб, шу пирга сифиниб худодан марҳамат, ризқ-насиба, касбга барака тилаб, садақа ўтказиб турганлар. Денов, Шеробод, Бойсун бекликларидаги ҳунармандлар кулоллар пири Саййид Амир Кулол, чармгарлар пири Ҳазрати Али, рангрезлар пири ҳазрати Жаброил, косиблар пири Бобои Шавқи Порадўз, буюм ва матога нақш берувчи наққошлар пири ҳазрати Баҳоуддин Нақшбандларга сифиниб, ушбу пирлар арвоҳига бағишлаб маросимлар — «арвоҳи пир» ўтказиб турганлар¹.

Қизиғи шундаки, Сурхон воҳасига қўшни ҳудудлардан келган халқларнинг ҳам ўзларига хос ҳунармандчилик турлари бўлиб, уларнинг авлод-аждодлари шу касб билан шуғулланиб келган. Масалан, Сурхондарёда яшовчи лўли(жўги)ларнинг бир тоифасини товоқтарошлар деб аташган. Товоқтарошлар ярим ўтроқ ҳаёт кечиришган ва асосан ёғочга ишлов бериш билан шуғулланишган. Маълумотларга қараганда, бу лўлиларнинг аجدодлари қадимда ёз ойларида Шеробод дарёсининг Дарбанд қишлоғига яқин жойларда яшашиб дарё ўзанларида ўсувчи тол новдаларидан турли ёғоч буюмлар ва идишлар (бешик, товоқ, қошиқ, чўмич) ясашган². Улар ўзлари ясаган буюмларни Шеробод ва Бойсун бозорларида сотишган. Уларнинг ясаган

¹ Дала ёзувлари, 2-дафтар, 2003 йил. Шўрчи тумани Ободон қишлоғи, Бойсун тумани Чилонзор қишлоғи.

² Назаров Х.Х. Влияние Октябрьской революции на положение и быт среднеазиатских цыган (автореф. канд.дисс.). Москва, 1970.

ёғоч-товоқлари айниқса харидоргир бўлган, шунинг учун ҳам улар «товоқтарош» лўлилар деб номланишган. Бу лўлиларнинг авлодлари бугунги кунда Тошкент-Термиз катта автомобил йўлининг Шеробод ва Музрабод туманлари чегаралари туташган жойидаги қишлоқда яшаб келишмоқда¹.

Бу ҳудудда яшаган туркманлар ҳам ўз ҳунарларига эга бўлишган, улар Амударёбўйи тўқайларида ўсувчи дарахтлардан қайиқ ясашган. Бу қайиқларда улар соҳилдан соҳилга юк, йўловчи ташиб тирикчилик қилишган ва шу билан бирга воҳада савдо-сотикнинг ривожланишига ўз хиссаларини қўшишган. Бундан ташқари Амударё соҳилларида яшовчи туркманларнинг эркаклари заргарлик буюмлари ясашга уста бўлишса, темирчиликда ўроқ, кетмон, бел, анғал, пичоқ, теша, найза, қилич ва бошқа қуроллар ясашган. Аёллари эса ўзларининг тўқиган туркмани холи гиламлари билан машҳур бўлишган.

Шунингдек, воҳада яшаган яҳудий ҳунармандлар ҳақида ҳам алоҳида тўхталишга тўғри келади. Маълумотларга қараганда яҳудийлар бу ҳудудларга XIX аср ўрталарида Бухоро хонлигининг марказий туманларидан кўчиб келишган. Улар шаҳарларда яшашиб чилангарлик, телпакдўзлик, заргарлик билан шуғулланишган. 1924 йилги маълумотларга² қараганда, биргина Бойсунда 36 та яҳудий яшаган бўлиб улар Заргузар (заргарбачча) маҳалласида туришган. Шунингдек, паттакесар (термиз)лик яҳудий ҳунармандлар ҳақида 1889 йилда рус зобити Галькин маълумотлар ёзиб қолдирган³. Бундан ташқари яҳудийлар ҳунармандчиликдан ташқари савдогарлик ва судхўрлик билан ҳам шуғулланишган.

Савдогарлик билан ҳудудда яшовчи қаршилиқлар ва афгонлар доимий касб сифатида машғул бўлишган. Қаршилиқлар шаҳарларда бутун-бутун маҳаллаларни эгаллашиб, бой-бадавлат яшашган. Улар кейинчалик шаҳар атрофидан, қишлоқлардан ерлар сотиб олишиб маҳаллий аҳоли билан араллашиб кетган бўлса, афгон савдогарлари эса шаҳарларда кичик-кичик оила бўлиб яшашган ва маҳаллий аҳоли уларни афгон-савдогарлар, афгон-молфурушлар деб атаганлар.

Н.А.Маев 1875 йилда шундай афгон савдогарларидан бири билан Шерободда учрашгани ва суҳбат қургани ҳақида ёзиб қолдирган. Унинг таъкидлашича, Шеробод Сурхон воҳасининг сўлим шаҳарла-

¹ Дала ёзувлари, 1-дафтар, 1998 йил. Шеробод тумани, Лўли қишлоғи.

² Материалы по районированию Средней Азии». Кн.1 «Территория и население Бухары и Хорезма». Ташкент, 1926, Ч.1, Бухара, с. 48.

³ Галькин. «Военно-статистический очерк средней и южной частей Сурханской долины» // СМА, вып. LVII. 1894 г.

ридан бўлган, ундан катта карвон йўли ўтган, бозори эса доимо гавжум эди. Савдо расталарида жаҳоннинг турли мамлакатларидан келтирилган моллар бўлиб, савдогарлар Мағрибу Машриқдан ташриф буюришган. Шеробод тоза ва озода шаҳар бўлиб, кичкина ариқчалардан шаҳарнинг турли бурчакларига сув шарқираб оқиб турган¹.

XX асрнинг 20-йилларида воҳа аҳолиси учун 20 та бозор фаолият кўрсатган. Бу бозорлар ҳафтанинг 2-кунида ишлаган. Бозорлар ичида энг каттаси Паттакесар бозори бўлиб, Афғонистон билан бўладиган хорижий савдода ўз ўрни бўлган. Туманлар ичида эса 8 та катта бозор бўлиб, шундан йириклари Денов, Шеробод, Юрчи ва Сариосиё бозорлари муҳим аҳамиятга эга бўлган. Бу бозорларда воҳанинг 80 % хўжаликлари савдо-сотик қилган, қолган қисми эса кичик қишлоқ бозорлари билан муносабатда бўлган.

Шундай қилиб, Сурхон воҳаси аҳолисининг хўжалиги ва анъанавий машғулотлари ҳудуд аҳолисининг чўл, тоғ олди ва қир-адирликларида истиқомат қилиб, улар сунъий суғорма, лалмикорлик билан деҳқончилик қилганлиги аниқланди. Шунингдек, боғдорчилик, полизчилик ривожланиб тадқиқот давомида чорвачилик ва хунармандчиликка оид бўлган манбалар ҳам илмий ўрганилди. Воҳа аҳолиси урф-одатларига боғлиқ ҳолда савдо-сотик ва хунармандчилик ишларини олиб борганлар. Сурхон ҳудуди аҳолисининг хўжалик фаолияти ва анъанавий машғулотлари узоқ тарихий тажрибага эга бўлиб, ўзининг анъанавий соҳаларини сақлаб зироатчилик, чорвачилик, хунармандчилик соҳаларида маҳаллий халқ юксак маданиятга эга бўлганлигидан далолат беради.

Уй-жой қурилиши ва уларнинг турлари

Анъанавий уй-жойлар қурилиши тарихини ўрганиш моддий маданият тарихида муҳим аҳамиятга эга. Чунки халқларнинг ўтмиш тарихи, моддий маданияти ҳамда табиий-географик шароити уй-жойлар қурилиши билан узвий боғлиқдир. Қадимдан кишилар иқлим ва табиий шароитни эътиборга олиб, уй-жойларнинг турли хилларини, яъни унинг тузилиши, жиҳозлари ва қулайлик томонларини ҳисобга олиб танлаганлар.

Қадим замонлардан буён Ўрта Осиё халқларининг бир қисми турғун яшаб келган бўлса, иккинчи қисми кўчманчи ва ярим кўчман-

¹ *Маев Н.А.* Очерки южных бекств Бухарского ханства // МТСК, вып. V. СПб, 1879.

чиликда ҳаёт кечириб, асосан чорвачилик билан шуғулланган.¹ Сурхон воҳасининг ярим ўтроқ аҳолиси ўз турар жойларини барпо қилишда воҳа табиий-географик иқлим шароити ва анъанавий турмуш тарзи ва машғулотларига асосланган ҳамда минг йилликлар давомида уй-жой барпо этишда синовлардан ўтган анъаналарнинг ижобий томонларини ўзлаштирганлар. Сурхон воҳасининг аҳолиси уй-жойлари мавсумий, вақтинчалик ва доимий турар жойлардан иборат бўлган.² Бу масала дастлаб шаҳар ва қишлоқлар мисолида илмий таҳлил этилади. Сурхон воҳаси аҳолисининг асосий қисми, қишлоқларда яшаган³. Воҳада қадим-қадимдан тарих зарварақларидан муҳим ўрин олиб келган шаҳарлар мавжуд бўлган, бу шаҳарлар Термиз, Шеробод, Бойсун ва Денов шаҳарларидир. Бу шаҳарларнинг қиёфасини (қурилишини, кўринишини), жойлашувини, аҳолисининг этник таркибини, моддий маданиятининг ўзига хос жиҳатларини имкон даражасида ёритишга ҳаракат қиламиз.

Термиз шаҳри, тарихий манбаларнинг ва шаҳар вайроналарининг гувоҳлик беришича, ўзининг икки ярим минг йилдан ортиқ умри давомида уч жойда уч марта қайтадан қад тиклаган: Кўҳна Термиз ёки Кушон Термизи Амударё бўйида милоддан аввалги VII аср ва милодий XIII асрлар (уни Чингизхон вайронага айлантирган), Чингизхон талофатидан сўнг Сурхондарё бўйида, ҳозирги Султон Саодат номи билан аталувчи мақбара атрофида Эски Термиз (XIII—XVIII асрлар), бугунги Термиз шаҳри эса Паттакесар қишлоғи заминда XVIII асрнинг иккинчи ярмида бунёд этилди.

Ҳозирги Термиз 1758 йилда Сурхондарё бўйидаги Эски Термиздан тахминан 8 километр жанубда Паттакесар қишлоғи ўрнида пайдо бўлди. Паттакесар қишлоғи эски термизликлар томонидан ўтин учун кесиб олинган патта чангалзорларидаги дарахтлар ўрнида очилиб қолган майдонда туркманлар томонидан барпо қилинган эди⁴. Термиз шаҳрининг бу ерда қурилиши инглизларнинг Ҳиндистонни забт этиб, Афғонистон, ҳатто Бухоро амирлигини чор Россиясига қарши ундаётган бир даврга тўғри келади. Шундай шароитда Россия ўз таъсирини ошириш мақсадида Ўрта Осиёга, жумладан, Шарқий Бухорога ҳарбий юришни бошлаб юборади. Шарқий Бухоронинг таркибий қисми бўлган Сурхондарёнинг Термиз шаҳри бир қанча ижтимоий ва иқтисодий ўзгаришларни бошидан кечирди.

¹ Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. Т., 2001, 257--бет.

² Дала ёзувлари. 1997—2003 йиллар.

³ Материалы по районированию Средней Азии. Кн.1 «Территория и население Бухары и Хорезма». Бухара, Ташкент, 1926, Ч.1. с. 148.

⁴ Козловский В.Л. История города Термеза. Т., 1959, стр. 8—10.

1873 йилнинг 18 сентябридаги сулҳга биноан, Бухоро Россияга қарам давлат ҳисобланиб, унга бошқа мамлакатлар билан алоқа қилиш ман этилиб, Қаркидан Вахш дарёсининг қуйилиш жойларигача бўлган минтақа руслар учун «стратегик аҳамиятга эга ерлар» деб белгиланади. 1888 йилнинг 23 июнида бу шартнома қайта кўрилади ва Термизда руслар учун турар жойлар қуриш масаласи келишиб олинади ҳамда 1894—1900 йилларда чор Россияси томонидан Термиз қалъаси қурилади¹.

Чор Россияси маъмурларининг талаби билан амир 1900 йилда Термиз ҳудудидаги 10514 десятина ерни Россияга топширади², шундан кейин ҳудудда янада кенгроқ кўламдаги қурилиш ишлари бошлаб юборилади. 1906 йилгача ирригация тизими, Тупроққалъа ҳарбий шаҳарчаси қуриб битказилади. Ҳарбийлар шаҳарчаси уч томондан гишт деворлар билан ўраб олиниб, ўн иккита кўчага эга эди³. Паттакесарда эса асосан рус фуқароларига тегишли бинолар қурилади, қурилиш ишлари жараёнида Термиз ҳудудидаги кўплаб тарихий обидалар вайрон қилинади. 1904 йилда уч қаватли мадраса, катта минораларга эга бўлган масжидлар бузилиб, уларнинг гишглари қурилишда ишлатилади.

Бухоро амирлигида шаклланган бошқа рус манзилгоҳлари сингари Термиз ҳам аста-секинлик билан ўзининг бюджети, мактаблари ва бошқа турли муассасалари бўлган шаҳарга айланиб боради. 1901 йилда газнахона ва метеорология станцияси, 1902 йилда почта ва телеграф ишга тушади, 1906 йилда биринчи мактаб иш бошлайди. 1905 йилдан пахта тозалаш заводи қурилиши бошланади, 1907 йилда Термиз ҳудудида маҳаллий ғўза ўрнига пахтанинг америка нави — упланд экила бошланади. Ака-ука Абдулла ва Иброҳим Матчанбоевларнинг пахта тозалаш заводи 1910 йилда ишга тушади. Кейинчалик А.Ананьевнинг пахта тозалаш ва ёғ заводлари, Ю.Зобернинг лимонад заводи қурилади. Натижада Термиз Бухоро амирлигининг йирик sanoat марказига айлана бошлайди⁴. Шундай қилиб Термиз шарқ ва ғарб моддий ва маънавий маданиятини ўзида уйғунлаштирган ўзига хос байналмилал шаҳарга айланади.

¹ Термиз йилномаси. Тузувчилар: *Турсунов С., Кичкилов Ҳ. Т.*: Шарқ, 2001, 19—20-бетлар.

² Ўзбекистон Республикаси Марказий архиви, 3-фонд, 1-рўйхат, 259-иш, 8-варақ.

³ Ўзбекистон Республикаси Марказий архиви, 3-фонд, 1-рўйхат, 840-иш, 52—53-варақлар.

⁴ Ўзбекистон Республикаси Марказий архиви, 3-фонд, 1-рўйхат, 568-иш, 11-варақ.

Бу даврда нафақат Термизда, балки бутун ўлкада ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар рўй беради, пахта ва бошқа қишлоқ хўжалик маҳсулотларини экспорт қилиш, рус капиталининг кириб келишига имконият яратилади. Шуниси диққатга сазоворки, Термиз шахрининг моддий ва маънавий маданиятини ривожлантиришда маҳаллий бойлар, савдогарлар ҳам ўз ҳиссаларини кўшади. Юқорида номи зикр қилинган маҳаллий савдогар Имомалибой ўз маблағлари ҳисобидан шаҳар марказий шифохонасини, шаҳар маданият уйи ва бошқа кўплаб биноларни куриб берган эди. Кейинроқ Шўролар ҳукуматига бу иморатлар Имомалибой томонидан беминнат топширилади, у ўз даврининг маълумотли, удабурон савдогарларидан эди¹.

Саноат, транспорт, айниқса темир йўл курилиши, савдо-сотиқнинг ривожланиши туфайли аҳоли сонининг ошиши юз беради, аҳоли қишлоқдан иш ахтариб келувчилар ҳисобига кўпая боради. Натижада Термиз ҳудудида ҳарбий қалъадан ташқарига чиқиб Шарқий Бухоронинг ўзига хос саноат марказига айланиб борди, янги Термиз шаҳри пайдо бўлди. Бу шаҳар ўзининг кенг, равон кўчалари, Европа услубига мансуб бинолари, шаҳар аҳолисининг кўпчилигини руслар ташкил қилиши билан Шарқий Бухоро шаҳарлари ичида ажралиб турарди. Хуллас, Термиз ўша даврда чор Россиясининг Шарқий Бухоро жанубида жойлашган ўзига хос ҳарбий истеҳкоми эди².

Шеробод. Шарқий Бухоронинг Сурхон воҳасида жойлашган қадимий шаҳарларидан яна бири Шеробод эди. Шеробод қадимги ўтмиш маданиятида бой моддий ва маънавий тарихни ўз ичига олган бўлиб, унинг атрофидаги узоқ йиллардан бери олиб борилган тарихий-археологик тадқиқотлар ва бошқа тарихий манбалар бу ерда бундан 4 минг йиллар илгари кўплаб аҳоли яшаган масканлар бўлганлигидан далолат беради. Унинг тарихий топономик номи асли Шеробод бўлиб, «Бош», «Работ», «Катта карвонсарой», яъни «Бош бекат» маъносини беради³.

Муҳим географик қулайликлар мавжудлиги туфайли Шеробод Шарқий Бухоро минтақасида савдо ишларини ривожлантириш учун катта аҳамиятга эга бўлган. Қадимда Шеробод орқали Ҳиндистон, Сўғд, Эрон, Бақтрия, Чағониён ва бошқа давлатларни боғлайдиган муҳим савдо йўли ўтган. Шу туфайли Шеробод ҳали милоддан ав-

¹ Сурхондарё вилояти давлат архиви материаллари, 58, 77-фондлар.

² Турсунов С. Сурхондарё вилояти тарихини ўрганиш. Т.:1997, 16-бет.

³ Турсунов С. Шеробод тарихи. Денов, 1993, 18-бет.

валги VI—IV асрлардаёқ ўзининг матосини, ип-газламасини, сопол буюмларининг пишиқлиги ва нафислиги билан шухрат қозонган эди¹. Шеробод дарёси тоғ исканжасидан отилиб чиққан жойда баланд тепалик устида қалъа қад кўтарган. Ўтмишда бу қалъа ёнидан биз юқорида тилга олган савдо йўли ўтган бўлиб, у темир дарвоза орқали Мовароуннаҳрни жануб ва Яқин Шарқ мамлакатлари билан боғлаган. Бу йўл XX асрнинг 20-йилларигача ўз мавқеини сақлаб келган. Шўролар ҳокимияти Шарқий Бухорони, жумладан, Сурхон худудини забт этиб жанубий чегараларни беркитгач, ўта муҳим стратегик аҳамиятга эга бўлган бу савдо йўлининг мавқеига путур етди².

Барча қадимий шаҳарларда бўлганидек, Шеробод қалъаси ҳам Шеробод ва шерободликлар учун муҳим истеҳком вазифасини бажарган, лекин бошқа шаҳарлар қалъасидан фарқли ўлароқ, Шеробод қалъаси яна муҳим бир вазифани ҳам бажарган. Худди ўша жойдан, қалъанинг пастидан Шеробод дарёси суви турли каналларга тарқалиб, чор атрофдаги кенг экин майдонларини обиҳаёт билан таъминлаган. Қалъада турган бек ва унинг амалдорлари сувнинг тақсимланишини қаттиқ назорат қилиб, кузатиб турган. Шунинг учун ҳам бу ерда қурилган қалъа фақатгина карвон йўлини муҳофаза қилиб қолмасдан, балки сувнинг одилона тақсимланишини ҳам таъминлаган. Бу эса сув асосий ҳаёт манбаи ҳисобланган Шеробод даштликларида яшовчи аҳоли учун муҳим аҳамият касб этган. Шеробод шаҳри, унинг қалъасининг ўзга шаҳарлар, ўзга қалъалар қурилишидан, жойлашишидан фарқи ўзига хослиги ҳам ана шунда³.

Шеробод қалъаси Шералихон номи билан юритилган. Бу қалъа шимолдан жанубга 136 метр, шарқдан ғарбга 50 метр чўзилган баланд тепалик устида қурилган. Шерободликлар бу қалъани «қўрғон» деб аташади. Бу «қўрғон» тўғрисида 1875 йилда рус сайёҳи Н.А.Маев куйидагича ёзади: «Қўрғон уч қатор мудофаа деворлари билан ўралган бўлиб, марказда бекка қарашли иморатлар жойлашган. Тепаликнинг қоқ ўртасида (ўркачида) зов бошида алвонли меҳмонхона жойлашган». Бек қалъасининг қиёфасини 1908 йилда рус сайёҳлари сурагга туширганлар, бу сураг Узбекистон Республикаси Маданият ишлари вазирлиги ёдгорликларни муҳофаза қилиш Бош бошқармаси архивида сақланмоқда. Ўзига хос типда қурилган Шеробод бекигининг бу қароргоҳи, афсуски, ҳозиргача сақланиб қолмаган.

¹ Сурхондарё вилояти давлат архиви материаллари, 77, 511-фондлар.

² Турсунов С. Шеробод тарихи. Денов, 1993, 24—25-бетлар.

³ Турсунов С. Сурхондарё вилояти тарихини ўрганиш. Т.:1997, 35-бет.

Ўтмиш манбаларига эътибор берсак, Шерободнинг қадимий номи турлича изоҳланади. Улардан бири шаҳри Ҳайбар бўлиб, унинг Искандар Зулқарнайн замонларида ҳам мавжуд бўлганлигини тасдиқловчи манбалар бор. Ривоятларда айтилишича, ислом динини зўрлаб олиб келган ҳазрат Али бошлиқ араблар шаҳри Ҳайбарни ҳужум билан олганлар. Шу воқеа муносабати билан Шеробод Шер Али деб аталган, деган фикрлар ҳам бор. Қадимги Шеробод шаҳри жануброқда, яъни ҳозирги Э.Бердиев номи жамоа ҳўжалиги ҳудудидаги Хосияттепа атрофида бўлиб, 40 гектарлик майдонни эгаллаган. У ўз даврида Куфтон вилоятининг маркази бўлган. Жуда катта маданий марказ бўлган Куфтон вилоятини 706 йилда араб лашкарбошиси Қутайба истило қилиб, гуллаб-яшнаб турган шаҳарни вайронага айлантиради ва халифалик таркибига киритади¹.

Ундан кейин ҳам Шеробод бир неча бор инқирозга учради, қайта тикланди ва гуллаб-яшнади, лекин академик В.В.Бартольднинг фикрича, Шеробод ҳозирги номини XVIII асрнинг бошларида олган. Унинг таъкидлашича, ҳозирги Шеробод шаҳрининг шаклланиши ҳам бевосита XVIII аср билан боғлиқ². Маълумки, XVII асрдан бошлаб Мовароуннаҳр ижтимоий ҳаётининг барча соҳаларида тушқунлик ва турғунлик ҳукм суради, бунга феодал тарқоқлик, тожу тахт учун тинимсиз урушлар сабаб эди. Айниқса, ашгархонийлар даврида ўзбек уруғларининг ўзаро рақобати ниҳоятда кучайиб кетади. 1702 йили Убайдуллахон ҳокимияти даврида марказ билан маҳаллий ҳукмронлар курашида Термиз ҳокими Шералихон катта мавқега эга бўлади. Қўнғирот уруғидан бўлган Шералихон ўзининг иттифоқчиларига таяниб Убайдуллахонга бўйсунмай қўяди. Таназзулга учраган Термизни тиклашга қилинган уринишлар натижа бермагач, Шералихон ўз мулки доирасида янги қалъа қурдиради ва унга Шеробод номини беради. Убайдуллахон Муҳаммад Раҳимбийнинг маслаҳати билан найман уруғидан бўлган Неъматулло тўқсабони Термиз ҳокимлигига тайинлайди. Неъматуллонинг Термизга келишини кутмасдан Шералихон Шеробод қалъасига кетади. Қўнғирот уруғи умумий мажлисидан сўнг икки қисмга бўлинади, уларнинг бир қисми Шералихонни ёқлаб у билан бирга Шерободга кетади, иккинчи қисми ўз жойларида қолади. Шеробод қалъаси XVIII аср бошларида қайта таъмирланади, Термиз шаҳри тушқунликка кетган бир пайтда Бухоро амирлигининг янги ҳудудий бирлиги—Шеробод беклиги ташкил қилинади ва унинг маркази Шеробод бўлиб қолади³.

¹ Бартольд В.В. «Термез». Т. III. М.: Наука, 1965, с. 403—410.

² Турсунов С. Шеробод тарихи. Денов, 1993, 18-бет.

³ Дала ёзувлари, 4-дафтар, 2000 йил. Шеробод шаҳри ва Сеплон қишлоғи.

XVIII—XIX асрларда Шеробод кўрғони атрофида йирик шаҳар пайдо бўлади, шаҳар бир неча йирик маҳаллалардан ташкил топади. Шаҳарда қулолчилик, этикдўзлик, чармсозлик, темирчилик устоналари билан биргаликда мато, яъни ип-газлама тўқиш ҳам анча ривожланади. Шаҳар аҳолисининг кўпчилигини Шералихон билан ўз даврида келган кўнғиротлар ташкил қилса-да, лекин шаҳарларда тожик чигатоёлар, қаршиликлар, афғонлар ва бошқа элат вакиллари учратиш мумкин эди¹. Бухоро амирлиги рус протекториатига айлангач, бу ерга руслар, татарлар ва Россиянинг Европа қисмидан бошқа турли миллат вакиллари келиши ҳам кучайди. Улар асосан руслар ташкил қила бошлаган корхоналарда ишлай бошлайдилар. Термиз гарнизонида ҳарбий инженер бўлиб хизмат қилган А.Г.Ананьев 1910 йилда Туркистон генерал-губернаторига мурожаат қилиб, Сурхон воҳасини ўзлаштиришнинг истиқболларини асослаб беради. А.Г.Ананьев режаларини тарғиб қилиш мақсадида «Шеробод воҳасини Сурхон сувлари билан суғориш» деб номланган китобини нашр қилади.

1912 йил 26 январда Туркистон генерал-губернатори комиссияси лойиҳани қўллаб-қувватлагач, 1912 йил 23 февралда Бухоро амирлигининг ишончли вакили Мирзо Насруллобий кушбеги билан А.Г.Ананьев ўртасида шартнома имзоланади. Унга кўра, амир А.Г.Ананьевга Шеробод ва Бойсун бекликларига қарашли 72. 500 десятина (тахминан 79 минг гектар) ерни 99 йилга ижарага беради². Шу тариқа Шерободга рус капитали кириб кела бошлайди. XX аср бошларида Шерободда ҳам қадимги пахса уйлар, эгри-бугри кўчалар ўрнида оқланган Европа типигаги турар-жойлар пайдо бўлади. Лекин маҳаллий аҳоли рус капиталининг Шерободга кириб келишидан унча ҳам рози эмасди. Шерободда Бухоро амираи ҳамда рус тўраларининг талончилиги ва зўравонлигига қарши 1916 йили йирик халқ кўзғолони бўлиб, унда меҳнаткаш халқ кетма-кет солиқларнинг кўпайиб боришини тўхтатишни ҳамда рус саноатчиларининг суқилиб киришига йўл қўймаслик талабини қўйган эди.

Бухоро амирлиги емирилиб, ҳокимият Шўролар кўлига ўтган дастлабки йилларда, яъни XX асрнинг 20-йиллари ўрталарида ҳам Шеробод нафақат Сурхон воҳасида, балки бутун Сурхондарёда асосий маъмурий марказ бўлиб қолди. Шеробод шаҳри дастлаб 1925 йил 29 январда ташкил қилинган Сурхондарё вилоятининг маркази бўлган бўлса, 1927 йил 1 мартдан эса Сурхондарё округи марказига айлантирилади³.

Бойсун. Сурхон воҳасининг шаҳарларидан Бойсун ҳақида тарихий

¹ Дала ёзувлари. 4-дафтар. 2000 йил. Шеробод тумани Сеплон қишлоғи.

² *Ананьев А.Г.* Орошение Шерабадской долины водами Сурхана. Т., 1911, стр. 3—5.

³ *Турсунов. С.* Шеробод тарихи. Денов, 1993, 34-бет.

манбаларда қуйидагилар берилган. “Бойсун — Босанд ва Басанд «қатор карвонсаройлари бўлиб, сарбонлари кўпдир, ҳаракатчан уюшқоқ халқи кўп, савдо қиладиган бозори кенг». Ушбу сатрлар 983 йилда номаълум муаллиф томонидан битилган «Худуд ул-олам» китобида баён қилинган. Бу китобдаги фикрни Х асрнинг машҳур географи Абу Исҳоқ Истаҳрий «Ал-масолик ва ул-мамолик» асарида ҳам келтиради: «Басанд шаҳридан Чағониёнга икки кунлик йўл. Бу йўл Самарқанд-Бухоро карвон йўлининг ирмоғи. Тарихан шу нарса маълумки, Бойсун, яъни Басанд, Чағониёнга қарашли бўлган»¹. Т.Нафасов «Бойсун қўшма сўз: Бой ва сун (син)дан иборат бўлиб, Бойсун — улуғ, муқаддас тоғ маъносини англатади», деган фикрни олға суради². Бойсун шаҳри чегаралари аниқ кўзга ташланмасди, шаҳар чор-атрофда жойлашган ўндан зиёд қишлоқлар билан қўшилиб кетган эди. Бойсун беги жойлашган қўрғон-қалъа ва унга яқин турган Шайит қишлоғи дарёнинг тик қирғоғида, баланд жарлик тепасида қурилганлиги учун Шайит қишлоғини маҳаллий аҳоли Жарқишлоқ ҳам деб аташган. Шайит қишлоғида Бойсун бозори ва бир неча косиб ва ҳунармандлар маҳаллалари жойлашган эди: Заргузар—заргарлар маҳалласи, бу гузарни Заргарбачча ҳам деб аташган, Қассобгузар—қассоблар маҳалласи, Чармгузар—мол терисига ишлов бериб чарм тайёрловчилар маҳалласи ва ҳоказо. Бу маҳаллаларда яшовчи косиб ва ҳунармандлар ўз ҳунарларини фарзандларига ўргатиб, касбининг давомийлигини таъминлашган. Қўшни қишлоқларда яшовчи деҳқонлар ҳам деҳқончилик билан косибчиликни (масалан пахтадан бўз тўқишган) қўшиб олиб боришган. Лекин Шайит қишлоғи косибларидек устоз-шоғирд анъаналари давом этмаган, яъни биз юқорида айтиб ўтган косибчиликда узвийлик, давомийлик бўлмаган. Шунинг учун у қишлоқларда Шайит қишлоғидагидек косиблар маҳаллалари юзага келмаган, натижада фақат Шайит қишлоғи косиб-ҳунармандлари туфайли (уларнинг ўз маҳаллаларидаги дўконлари, устахоналари туфайли) шаҳар кўринишини олган.

Бойсун шаҳрининг тузилиши, қурилиши ўзига хос бўлган, биз юқорида ўрганган Термиз ва Шеробод шаҳарларидан бутунлай фарқ қилган. Бойсун деганда, Шайит ва унинг атрофидаги 14 қишлоқ мажмуаси, бирлашмаси яхлит ҳолатда тушунилган. Бошқа шаҳарлар маҳаллалардан ташкил топган бўлса Бойсун қишлоқлардан ташкил топган (бундан маҳаллалардан иборат бўлган Шайит қишлоғи мустасно), аниқроқ қилиб айтсак, Бойсун шаҳри бек қалъаси атрофида жойлашган қишлоқлардан иборат эди. Маҳаллий аҳоли ҳам айнан қишлоқ сўзини ишлатган, чунки маҳалла ибораси бу ерга тўғри

¹ Турсунов Ж. Бойсун. “Фан ва турмуш”, 1992-йил, 8-сон, 18-бет.

² Нафасов Т. Бойсун—Улуғ тоғ дегани. “Фан ва турмуш”, 1991-йил, 2-сон.

келмаган. Бойсуннинг тузилиши ҳам ўзига хос бўлган. Бойсун кичикроқ Бойсун дарёсининг икки тоғ оралигидан, яъни дарадан отилиб чиққан жойида жойлашган. Даранинг ичида Авлод, Сарносиё, Кўчкак қишлоқлари жойлашган, қолган қишлоқлар дарёдарадан отилиб чиққан жойдан тортилган икки ариқ бўйида кенг водий бўйлаб жойлашган. Ўнг қирғоқни сув билан таъминловчи Пасурхи ариқ бўйлаб Пасурхи, Қўрғонча, Қорабўйин, Бибиширин, Мирқоракўз қишлоқлари жойлашган бўлса, чап қирғоқни сув билан таъминловчи Эгриариқ ёки Шайитариқ бўйлаб Шайит, Боғибало, Чинор, Қизилкориз, Қизилмачит, Наулон, Пойгабоши, Кўкчи, Шўрсой ва Газа қишлоқлари жойлашган. Бойсуннинг кўпчилик аҳолисини чигатойлар (асосан тожик чигатойлари), кўнғиротлар, қатағон-тоқчилар, хўжалар ташкил қилган бўлса-да, Бойсун кўп элатли маконга айланиб боради, бу ерда қаршилиқлар (Қарши тарафдан келганлар), яхудийлар, татарлар ва бошқа элат вакиллариининг оз бўлса-да, яшаши кузатилади¹.

Бухоро амирлигида Бойсун беклигининг ўз ўрни бўлган. Фуқаролар уруши йилларида амир лашкарлари шўролар истилосига қарши Бойсун тоғларидан туриб жанг олиб борганлар. Маҳаллий аҳолидан олинган маълумотларга қараганда, ҳатто Бухоронинг сўнги амири Сайид Олимхон амирликни тарк этаётганда сўнги бор Бойсунда (Чинор қишлоғида) тўхтаб ўтган².

Денов. Сурхон воҳасида доимий турар жойларнинг шаклланиши ўзига хос қадимий тарихга эга бўлиб, воҳанинг марказларидан бири бўлган «ҳозирги Денов шаҳри милоддан аввалги X—IX асрларда одамлар яшайдиган манзилга айланган. Милоддан аввалги II минг йилликнинг охирларида Денов қалъаси атрофида манзилгоҳ ҳамда қабристон мавжуд бўлган. Кушонлар замонидан милоддан аввалги I асрларда Қизил сувнинг чап соҳилида ҳозирги қалъадан 100 метр жанубда йирик шаҳар бўлган. Бу шаҳар-қўрғон ерли аҳоли орасида Калламазор деб аталган бўлиб, унинг ўн метр қалинликдаги маданий қатлами ҳозиргача сақланиб қолган. Калламазор атрофида сочилиб ётган сопол синиқларига қараганда, шаҳарнинг умумий майдони унга тақалган кўчалар ва Хўжа

¹ Материалы по районированию Средней Азии. Кн. I Территория и население Бухары и Хорезма. Ташкент, 1926. Ч. I. Бухара, С. 104.

² Дала ёзувлари, 4-дафтар, 2000 йил. Бойсун тумани, Чинор қишлоғи.

Рушноий қабристонни билан биргаликда ўн гектарни эгаллаган. Карвон йўллари чорраҳасида жойлашган Денов кўпгина мамлакатлар, жумладан, Хитой, Ҳиндистон, Миср ва Юнонистон ўрта-сида савдо-сотик ишларида алоҳида ўрин тутган»¹.

Шунингдек, Сурхон воҳасида ўрта асрлар даврида ҳам доимий турар жойлар ўзига хос тарзда ривожланиб келди. Шимолий Сурхон воҳасидаги Сайид Оталиқ мадрасаси XVI асрда Денов марказида икки қават қилиб қурилган. Бу мадраса Бухорадаги Кўкалдош, Мирараб мадрасаларига ўхшаб кетади, мадраса машҳур уста Аҳмад Мамад Бухорий томонидан 1578 йилда қурилган. Мадраса пойдеворининг чуқурлиги 5,5 метр бўлиб, унга бир неча қатор қамиш тўшалиб, пишган гиштлар ганч билан алоҳида усулда териб чиқилган. Мадраса бош тарзи пештоқли, пештоғининг икки ён томонида икки қаватли, уч равоқли пешайвон бор. Кираверишдаги кичик саройнинг икки ёнида чортоқ тарҳли масжид ва дарсхона бор, ҳовли атрофида олди чуқур равоқли икки қаватли хужралар жойлашган. Бу мадраса қадимий Денов ва воҳа учун кўплаб ўқимишли кишиларни етказиб бериб, тарихчи олимларнинг ижодий фаолияти учун энг муҳим илмий марказ бўлган².

Сурхон воҳасининг Катта Вахшивор қишлоғида 1713 йилда авлиё, шоир Сўфи Оллоёр томонидан масжид қурдирилган. Масжид хонақоҳ, икки томони айвон ва қўшма хоналардан ташкил топган. Хонақоҳ ва айвон томи тўсин билан ёпилган бўлиб, синчли пахсадан қурилган, шарқий томони ҳашаматли бўлиб, меҳробсимон равоқлар ишланган. Эшиклар тепасидан табадонлар ганчқори панжаралар билан безатилган, хонақоҳдаги меҳроб равоқи анча чуқур бўлиб, унинг икки томонидаги тўрт равоққа бўртма чизиклар тортилган. Бундай безаклар жануби-ғарбий айвон деворида ҳам мавжуд, айвондаги еттинчи ва хонақоҳдаги олтинчи устун ўйма ва рангли нақшлар билан безатилган³. XVI—XVIII асрларда Денов шаҳри вилоятда йирик хунармандчилик (унинг 120 дан ортиқ тури ривожланган) ва кар-

¹ Турсунов С.Н. Сурхондарё вилояти тарихини ўрганиш. Т., 1997, 41-бет.

² Турсунов С.Н. Сурхондарё—тарихини ўрганиш. Т., 1997, 43-44-бетлар. Бу ҳақда яна қаранг: *Аришавская З.А., Ртвеладзе Э.В., Хакимов З.А.* Средневековые памятники Сурхандарьи. -Т., 1982, с. 67—68.

³ Дала ёзувлари. 1999 йил. Олтинсой тумани Катта Вахшивор қишлоғи. Бу ҳақда яна қаранг: *Турсунов С., Қобилов Э., Муртазов Б. ва бошқ.* Сурхондарё тарих кўзгусида. Т., 2004 ; *Аришавская З.А. Ртвеладзе Э.В., Хакимов З.А.* Кўрсатилган асар, 68—69-бетлар; *Ханжар М.* Сўфи Оллоёр Вахшиворда. Термиз, 1995, 17—18-бетлар. *Ўша муаллиф.* Сени изляяпман. Термиз, 1994, 71-бет; *Аннаев Т., Шайдуллаев Ш.* Сурхондарё тарихидан лавҳалар. Т., 1997.

вон савдоси маркази бўлган. Бу ерда айниқса чармсозлик, этикдўзлик, тикувчилик, зардўзлик, қандолатчилик, ўйинчоқсозлик, миллий-маиший рўзгор буюмлари тайёрлаш каби соҳалар алоҳида диққатга сазовор бўлган. Бу даврда Самарқанд, Ҳирот, Дамашқ, Деҳли, Хитой савдогарлари Денов бозорларида ўз дўконларини очганлар. Шаҳарда маиший хизмат, алоҳида тозалик ҳокимлар томонидан юритилган. Денов Бухоро амирлиги қарамоғига ўтказилгандан кейин унинг бутун ижтимоий-иқтисодий, хўжалик юритиш ишлари бек ихтиёрига ўтказилиб, шаҳар хўжалиги амир қонунларига бўйсунган. Амирлик даврида шаҳар атрофидан келтирилган пахта, зигир, кунжут, куруқ ва ҳўл мевалар қайта ишланиб, савдо-сотик ривожи кучайтирилган. Бироқ солиқларнинг ҳаддан ташқари кўпайганлиги савдо муносабатларининг бузилишига олиб келган. 1907 йилда бунга қарши Деновда йирик норозилик халқ ҳаракати бўлган. Деновнинг янги беги Сувонқулбек (1908—1920) даврида шаҳар, унинг атроф бошқарувига оид тадбирлар амалга оширилади, бозор қайтадан тикланади, жиҳозланади, унда маданий-маиший ишлар бажарилади.

Деновга ҳам совет ҳокимияти ўрнатиш «ташқаридан» зўрлаб олиб келинади, бу ишга дастлаб Ҳамроқул раҳбарлик қилади. Тез орада савдо маркази бўлган Денов кўзғолончилар таъсирида вайронагарчиликка айланади. Маҳаллий халқ иккига бўлиниб, совет Россияси таъсирида бир-бирига душман бўлиб, қирғинларни бошидан кечиради. Савдо, ҳунармандчилик устахоналари ёпилиб, шаҳарга савдо моллари олиб келиш тўхтаб қолади.

Қишлоқлар. Сурхон воҳаси аҳолисининг асосий қисми қишлоқларда яшаган. Қишлоқларнинг катталиги, жойланиши, хўжалиги ва маданий қиёфаси ҳар хил бўлган¹.

Қишлоқлар жойлашишига қараб иккига: сувли ва дашт қишлоқларга бўлинади. Сувли қишлоқлар асосан сувга яқин жойлашган бўлиб, дарё, булоқ, ариқдан сув олган. Бу қишлоқлар аҳолиси кўпроқ деҳқончилик, боғдорчилик шунингдек чорвачилик билан ҳам шуғулланган.

Сувга яқин қишлоқларда кўпроқ чигатойлар (ўзбек ва тожик чигатойлари), қадимги уруғлар: тоқчилар, турклар яшашган. Бу қишлоқлар сирасига асосан илмий адабиётларга ўз даврида Даҳпаракент номи билан юритилган қишлоқлар гуруҳини, мажмуасини киритиш мумкин². Даҳпаракент қишлоқлари гуруҳига асосан Дарбанд, Сайроб, Панжоб, Хатак, Зарабоғ, Қорабоғ, Вандоб, Пашхўрд, Каризот

¹ Кармышева Б.Х. К истории формирования населения южных районов Узбекистана и Таджикистана. // С.Э. №6, 1964.

² Кармышева Б.Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. М.:Наука, 1976, С. 84.

қишлоқлари киритилган. Бу қишлоқларнинг номларига сув (об) сўзининг кўшиб айтилишининг ўзи ҳам уларнинг сувга яқин, сув бўйида жойлашганлигидан далолат беради. Сувли қишлоқлар аҳолиси ўз қишлоқларининг жойланиши, географик шароитига кўпроқ этибор берган, чунки бу қишлоқлар кўпроқ тоғ ёнбағирларида, дарё бўйларида жойлашганлиги учун сув тошиши, сел келиши ва ҳоказо хавфлар бўлган. Шунинг учун бу қишлоқларнинг қурилиши хавфсиз, баландлик жойларда амалга оширилган. Сувли қишлоқлар аҳолисининг кўпчилиги эрта баҳордан қишлоқлардаги доимий уйларида чорбоғларига, мавсумий уйларига кўчиб чиққанлар. Оила аъзолари кўпчиликни ташкил этганлари эса қишлоқда қолганлар, айрим ҳолларда қишлоқда янги уйланган ёш оилалар қолдирилган. Бу қишлоқларнинг кўпчилиги «юқори» ва «пастки», «ички» ва «ташқи», «эски» ва «янги» деб аталган, масалан, Юқори Мачай, Қуйи Мачай, Ички Панжоб, Ташқи Панжоб, Янгиариқ, Эскиариқ қишлоқлари. Аммо бу қишлоқларнинг номлари бир, лекин юқори ёки пастда жойланишига, ерларининг эски ва янги ўзлаштирилганига қараб шундай номланган. Бундан ташқари бу хил қишлоқларни бир-биридан ажратиш учун йўллар ҳам чегара вазифасини ўтаган¹. Аксарият сувли қишлоқлар ариқлар бўйлаб икки томонда ёки йўл ёқаларида жойлашган, кўпчилик қишлоқларнинг аҳолиси зич жойлашган, бунга асосий сабаб ернинг етишмаслиги бўлган. Масалан, Дарбанд, Бойсун, Сайроб ва уларнинг атрофида жойлашган қишлоқлар шулар жумласидандир. Сувли қишлоқларнинг қурилиши ҳам дашт қишлоқларникидан бутунлай фарқ қилган, бу қишлоқлар узунасига ёки кўндалангига қараб баландликка чўзилган ҳолда қурилган. Қишлоқлардаги уйлارнинг деворлари кўпчилик ҳолларда тоғлик томонга қараб қурилган, уйларга чиқиш йўллари пастлик томонга қараб тортилган, бу юқоридан оқиб келаётган қор ва ёмғир сувлари ўз йўлини топиб оқиб кетишига қулайлик туғдирган². Бундан ташқари уйлارнинг эшиги ҳам қайси томондан тоза ҳавонинг келишига, дарё ва ариқларнинг оқишига мослашган. Қиш вақтларида совуқ шамолнинг қайси томондан келишига, қуёш қайси томонда бўлишига этибор берилган, уйлارнинг олд томони қуёшга қараган. Қишлоқларнинг уйлари баланд девор билан ўраб олинган бўлиб, ҳовлилар каби

¹ Материалы по районированию Средней Азии. Кн.1 Территория и население Бухары и Хорезма. Ташкент, 1926, Ч.1. Бухара, с. 148.

² Дала ёзувлари, 3-дафтар. 1999 йил. Бойсун тумани, Дарбанд қишлоғи.

бир-бири билан тутшиб кетган дарвозаси кўп ҳолларда йўлга ёки ариқ томонга қараб қурилган¹.

Дашт қишлоқларнинг аҳолиси кўпроқ лалмикор деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланган. Шунинг учун дашт қишлоқлари кўпроқ чорвачилик учун қулай жойларда жойлашган. Бу хил қишлоқлар бир-биридан узоқ жойлашган ва уй қурилишлари, уларнинг жойланишлари чорвачиликка мослашган.

Дашт қишлоқларнинг аҳолиси чорвани қудуқ суви билан суғорган ва ўзлари ҳам қудуқдан сув ичган. Қудуқ ҳар бир ҳовлида бўлмай, тўда, тўпда, баъзи бир қишлоқларда битта ёки иккита қудуқ бўлган. Сув қудуқдан чиғир билан туя, от ва эшак ёрдамида тортиб олинган. Бойсун ва Шеробод бекликларидаги Даштиғоз, Бандихон, Овзикенг, Бешэркак, Мўнчоқ, Узунқудуқ, Эгарчи, Бешқўтон, Таллашқон қишлоқлари дашт қишлоқлардан ҳисобланган. Кейинги вақтларда дашт қишлоқларининг кўпчилиги аҳолиси сувли қишлоқларга кўчиб ўтишган. Шеробод беклигида кўплаб дашт ерларга сув чиқарилиб деҳқончилик, хусусан, пахтачилик кенг қулоч ёйиб борган, дашт қишлоқларнинг сони аста-секин қисқариб борган.

Қишлоқларда яшаган аҳолининг уйлари ҳам икки хил кўринишда бўлиб, ўтроқлашган ва ярим ўтроқ ҳаётга мослаб қурилган. Кўпроқ деҳқончилик маданияти билан шуғулланиб келган ўтроқ аҳоли обҳаво шароитининг иссиқлиги ва табиий хусусиятларни эътиборга олган ҳолда уй-жойлар қурган.

Воҳада беклик марказларида ҳамда тоғли ҳудудларда ўтроқлашиш бошқа чўл ҳудудларига нисбатан эртaroқ вужудга келиб, доимий турар жойлар асосан сой бўйларида, анҳор ёқаларида ташкил топган. Бу аҳолининг доимий турар-жой, уй томи дастлаб пахса, хом гишт, гувала, яъни «бўрикалла», шапати², тоғли ҳудудларда тош девордан иборат бўлган³. Дастлаб бир хонали, икки хонали, XX аср бошларига келиб «хуржин том», яъни уч хонали, қолаверса, болахонали уйлар ҳам вужудга кела бошлаган. Пахса уйларнинг бўйи беш қадам, эни уч қадам, деворларининг қалинлиги икки ёки уч қарич бўлиб, сирти кесилмаган. Уйларнинг хона номлари унга ёпишга ишлатиладиган ёғоч (асосан тол ёки терак)лар сонига қараб номланган, уйни ёпишда ёғочлар тоқ ҳолда қўйилган. Масалан, ошхона, дахлизлар учун уч ёки бешта ёғоч (хори) ишлатилса, меҳмонхона ва бошқалари учун етти, тўққиз, ўн биттагача, қолаверса, уйнинг хоналари катталашшига қараб ундан ҳам кўп ишлатилган. Томнинг ёғоч (хори)и усти-

¹ Дала ёзувлари. 4-дафтар, 2000 йил. Бойсун тумани, Бибиширин қишлоғи.

² Дала ёзувлари. 1998 йил. Шўрчи тумани Ялти, Тўла қишлоқлари.

³ Дала ёзувлари. 2002 йил. Узун тумани Хонжиза, Хўжаасмин қишлоқлари.

дан васса қўйилиб, васса устидан чий, бўйралар ёки қамиш тўшаб сомон лой билан сувалган. Ҳар йили ёмғир ва қор сувлари ўтиб кетмаслиги учун сомон аралаштирилган лой билан суваб турганлар¹.

Сурхон воҳасининг тоғли ва тоғ олди ҳудуд аҳолиси билан чўл худудида яшовчи аҳолининг турар жойлари ички тузилиши ва жиҳозланиши ва айрим жиҳатлари билан фарқ қилган. Тоғли ҳудуд аҳолисида ўтроқликка хос хусусият уй-жиҳозларида ўзига хос ўринга эга. Хусусан, уйлар даҳлизли, дарчали ҳамда ён деворларида тоқчалар бўлиши билан ажралиб турган². Уйнинг ички томонида безашда аввал ерга чий (бўйра) ёки «бордон»³ тўшалиб, унинг устига кигиз ёки гилам тўшалган. Ҳар хил кашталар қуръон халта ва ойна деворга илинган, юк (жук) учун напрамоч (ўзига тўқ хонадонларда ёғоч сандиқ), бўғчалар мавжуд бўлган, бой хонадонларда меҳмонхонаси алоҳида бўлган⁴.

Шунингдек, воҳада бой оилаларнинг ҳовлилари ички ва ташқи ҳовлилардан иборат бўлиб, ички ҳовли аёллар ва оиланинг тан маҳрамлари учун бўлса, ташқи ҳовлида эса асосан бир неча хонали меҳмонхоналар бўлиб, ташриф буюрган меҳмонлар шу ташқи ҳовлида кутиб олиниб, шу ердан кузатилган. Хонадон соҳибалари эса юзлари номаҳрамга тушмасин деб, ташқи ҳовлига ўтмаган,⁵ бу уйларда қиш фаслида сандаллардан фойдаланганлар. Воҳанинг Киштут, Хўжаасмин, Қорабоғ, Фамбур каби қишлоқларида эса, доимий турар жой уйнинг тепа қисмида мўри, яъни туйнук қўйилган ҳамда уйнинг ичида чой ва овқат тайёрланган, туйнукдан тутун чиқиб, ҳаво янгилашиб алмашиб турган.⁶ Яшаш хоналари асосан етти, тўққиз, ўн бир ёғочли (болорли) бўлиб доимо тоқ сонни ташкил қилган. Ҳовли деворлари лойсувоқ қилинган бўлиб, қуйидаги типда қурилган: 1.Якка синч. 2.Кўш синч. 3.Фишт. 4.Гувала. 5.Пахса. Кўп ҳолларда деворлар пахсадан кўтарилган. Бундай ҳовли уйлар асосан бой ва ўзига тўқ хўжаликларда бўлган, камбағал хўжаликларда уйлар кўп ҳолларда бир уй ва даҳлиздан иборат бўлган.

Дашт қишлоқларидаги уйлар пахса ва чимдан қурилган, уларнинг ҳовлилари сувли қишлоқлардаги ҳовлилар каби бир-бири билан туташиб кетмаган, балки ҳар бир ҳовли бир-биридан алоҳида-алоҳида жойлашган. Уйларининг тузилиши ҳам оддий, етти, тўққиз, ўн бир болорли бир том, бир даҳлиз ва кичик ошхонаси бўлиб,

¹ Дала ёзувлари. 2000 йил, Денов тумани Сангардак қишлоғи.

² Дала ёзувлари. 1999 йил, Олгинсой тумани Кичик Вахшивор қишлоғи.

³ Бордон—арчилмаган қамишдан бўйра (чий)га ўхшатиб тўқилган тўшама.

⁴ Дала ёзувлари. 2002 йил, Узун тумани Чинор қишлоғи.

⁵ Дала ёзувлари. 2001 й.л, Сариосиё тумани. Сўфиён қишлоғи.

⁶ Дала ёзувлари. 1998 йил, Шўрчи тумани Болахўр қишлоғи.

хуржунни эслатган, шунинг учун ҳам бу уйларни «хуржун уй»лар дейишган. Уйларнинг орқа томонида ёзнинг иссиқ вақтларида шамол келиб туриши учун кичик дарча қўйишган, олд томонида битта, баъзи бирлариникида иккитадан эшик бўлган. Кўп уйларнинг олди очик бўлиб, ҳовли девор билан ўралмаган, уйдан 15—30 метр узоқликда чорва учун қурилган молхоналар, ўтинхона ва қўра бўлган¹.

Шунингдек, ҳовлидаги уйлари ёнида тоқлар кўтарилиб «войиш» қилинган ҳамда мевали ва баъзан эса мевасиз дарахтлар экилган. Баъзи ҳовлилар девор билан ўраб олинган. Кўпгина ҳолларда чўл ҳудудларда ярим ўтроқ тарзда яшовчи аҳоли асосан бир хонали уйларда яшаган. Бу уйларда шамоллатиш учун олди ва орқа томонларидан ярим қулоч баландликда битта, иккитадан деворлар тешилган туйнук ясалган, дарчаларсиз ва тоқчасиз бўлган². Қишда уйлар сандалли ўчоқлар билан иситилган, сандалли ўчоқ бутун оиланинг ўтириб суҳбатлашадиган, овқатланадиган, исинадиган қолаверса, ётиб-турадиган жойи бўлган.

Сурхон воҳасида яшовчи ярим ўтроқ чорвадор аҳоли ўз маконларини барпо қилишда ҳудуднинг табиий-географик иқлим шароити, анъанавий турмуш тарзи ва машғулотларини инобатга олишган. Шунингдек, асрлар давомида тажрибада синовдан ўтган анъаналарнинг ижобий томонларини қабул қилишган. Қора уй ўтовни тайёрлаш Сурхон воҳасида умумий жиҳатдан бир хил тайёрланса-да, бироқ Жанубий ва Шимолий Сурхонда қисман фарқлар бўлган. Чунки кўчманчи, ярим кўчманчи маҳаллий уруғларда турмуш тарзида, урф-одатларида маълум маънода ўзига хос фарқлар ажралиб турган.

Сурхон воҳасининг ярми ўтроқ деҳқончилик билан шугулланувчи чорвадор аҳолисининг асосий турар жойлари мавсумий ва вақтинчалик бўлиб, уларни лочиқ, қапа, чум, чайла, чодир, ер том, тўла, чўпон тўла, боғ том, ўтов, қора уй, оқ ўтов, қизил ўтов кабилар ташкил этган³. Сурхон воҳасида мавсумий ва вақтинчалик турар жойлар ичидан энг кўп тарқалгани ўтов (қора уй) бўлиб, унинг вужудга келиш тарихи бир неча мингйилликларга бориб тақалади. Милоддан аввалги V асрда Геродот ўзининг «Тарих» номли асарида аргиппларни мавсумий ва вақтинчалик турар жой сифатида қурган, уй жой учун қурилиш анжомини табиий ўсиб турган дарахтлардан фойдаланганликлари ҳақида тўхталиб: «ҳар бир оила дарахт тагида яшайди, қишда дарахт қалин оқ кигиз билан ёпилади, ёзда

¹ Дала ёзувлари. 1-дафтар, 1998 йил. Бойсун тумани, Работ қишлоғи.

² Дала ёзувлари. 1997 йил. Қумқўрғон тумани Чаёнтепа қишлоғи.

³ Дала ёзувлари. 1997—2003 йиллар. Бойсун, Шеробод, Қизарик, Бандихон туманлари.

эса кигиз олиб ташланади», -деб қайд этган¹. Ўғузларга ўтов бир мингинчи йилликнинг охирларида кириб келган², муаллифи номаълум «худуд ал-олам» номли асарда Иртиш бўйларида истиқомат қилган қалмоқлар ҳақида: «Қишин-ёзин кишилар қора уйларда яшаб, яйлов ва сув ахтариб, кўчиб юрадilar»³ дейилган. Демак, ўтов кўчманчи халқларнинг асосий турар-жой воситаси сифатида милоднинг биринчи мингйилликлари ўрталарида вужудга келган⁴.

Ўзбекистоннинг турли ҳудудлари аҳолисининг ўтовлари баъзи бир элшунос олимлар томонидан ҳам тадқиқ этилган⁵. Аммо Сурхон воҳаси аҳолисининг ўтовлари эса ўзига хос хусусиятлари билан ажралиб туради. Воҳа аҳолисининг қора уй ўтовлари яъни «юрт»лари икки қисмдан; а) тол (сарик тол)⁶ новдаларидан қилиниб, бу уйнинг суяги деб аталувчи керага, увуқ ва чанғароқдан; б) уйнинг устини ёпувчи жиҳозлар-тўрлиқ, узук ва туйнукдан ташкил топган. Уйнинг панжара қисми керага бўлиб, керагалар 48 бошдан 74 бошгача бўлади. Асосан битта ўтовда тўртта керага бўлиб, бу ҳар бир керага уйнинг тўртдан бир қисмини эгаллаган ҳамда қанот деб номланган. Қанотларнинг бирлашган жойини «жафсар» деб аташган, жафсарларга баландлиги олти ярим, саккиз ярим қарич узунликдаги жафсар қозиқлар қоқилган ва керагалар жафсар ип (бов)лар билан жафсар қозиқларга маҳкамланган. Тўртала керага бирлаштирилиб, ўтовнинг панжара қисмини ташкил этган, керагалардан ҳосил бўлган панжара катаклари кўзанақ деб аталган. Кўзанақларнинг кенг, яъни ел кўзанақ ҳамда тор кўзанақ каби турлари бўлиб, Сурхон воҳаси-

¹ Геродот. История в девяти книгах. -Л., 1972, с.21.

² Агаджанов С.Г. Огузские племена Средней Азии IX—XIII вв. // Страны и народы Востока. вып.Х.—М., 1971., стр.184—185.

³ Прошлое Казахстана в источниках и материалах. I. Алма-Ата., 1935, с. 29.

⁴ Вайнштейн С.И. Проблемы истории жилища степных кочевников Евразии / / СЭ., 1976, №4, с. 50.

⁵ Задыхина К.Д. Узбеки дельты Амударьи // Труды ХАЭЭ, т.I.—М., 1952, с. 355—359; Кармышева Б.Х. Узбеки-локайцы Южного Таджикистана // Труды АН Тадж.ССР, т. XXVIII. Сталинабад, 1954, с.133; Шаниязов К. Узбеки карлуки. Т., 1964, с. 95—100; Шаниязов К.Ш., Исмаилов Х.И. Этнографические очерки материальной культуры узбеков конца XIX—начала XX вв. Т., 1981, с. 54—59; Ибрагимов О. История развития жилища населения степных районов Южного Узбекистана в конце XIX—начала XX вв. Автореф. дисс. канд. ист. наук. Т., 1988, с. 16—17; Жабборов И. Ўзбек халқи этнографияси. Тошкент, 1994, 147-бет; Бўриев О., Исмаилов Н. Ўзбек халқининг аънаваный уй-жойлари //Тулистон. 2000. № 4, 44—45-бетлар.

⁶ Сарик толни мустаҳкам ва чидамлилиги ҳисобга олиниб ўтовнинг суягини асосан сарик толдан ясашган. Дала ёзувлари. 1998 йил. Шўрчи тумани Ялти қишлоғи.

нинг ўтроқ, деҳқончилик билан шуғулланувчи аҳолиси асосан тор кўзанакли уйлар қуришган. Воҳанинг ярим ўтроқ аҳолиси эса ел (кенг) кўзанакли уйлар қуришган, чунки, ел (кенг) кўзанакли уйлар нисбатан енгил ва ихчам бўлиб, кўчиш чоғида улов (туя, от ёки эшак)га ихчамгина жой бўлган. Ҳар бир қанотда 12 тадан чиноқ яъни кулоқ бўлса, ўтов 48 бошли, 16 тадан чиноқ бўлса 64 бошли ўтов деб аталган.¹ Керага панжаралари керага кўки, яъни ҳўкиз ёки туя терисидан махсус тайёрланган тасмалар билан боғланган. Шунингдек, керага кўки ўтовнинг ошиқ - мошиғи сифатида ҳам ишлатилган. Хўжамулки, Шалдиروق, Ободон қишлоқларида керагалар ёйилганда 7-8 қарич баландлигидаги панжараларни ташкил этса, Кумпайқал, Қорлуқ қишлоқларида эса 6 қарични ташкил этган. Йиғиштириб олинганда баландлиги 12—14 қарични, эни эса 3—4 қарични ҳосил қилган².

Ўтовнинг эшиги «турди», яъни устки, пастки ҳамда ён бўсағалардан иборат бўлиб, кераганинг олд томони уй эшигининг ён бўсаға, яъни ён устунига беркитилган. Ён бўсағаларнинг икки учи турди (тепа) ва пастки бўсағаларнинг чуқурчасига кийдирилган, турди (тепа бўсаға)нинг устки қисмида бешта етим увуқ учун чуқурчалар қилинган. Икки ён бўсағанинг керагаларга келиб бирлаштирилаётган жойи узунасига ўйилиб, ариқча шаклида қазилган ва керагалар шу чуқурчага жойлаштирилган. Беш-олти қарич баландликда қамишдан чий тўқилиб, керагаларнинг ташқи қисмига тутилган. Бунда икки ёки учта чий етарли бўлган, чий тўқишда эса қамиш пўстлогидан ажратилиб, беш ёки олти қарич узунликда қирқилган ҳамда чий тўқиш дастгоҳида эчки қилидан йиғирилган шардоз (ип)лар билан тўқиб чиқилган³. Қора уйнинг керага ва бўсағалари ўрнатилиб бўлгандан кейин кераганинг қисмидан эни 1—1,5 қарич бўлган, рангга бўялган жундан тўқилган боғиш ҳамда ўрта қисмидан эни ярим қаричдан узунроқ бўлган рангга бўялган жундан тўқилган жафсар бов, яъни айил айлантирилган ва икки учи ён бўсағаларига тортиб боғланган. Булар керагаларнинг ўтириб қолмаслиги, қолаверса жафсарларнинг очилиб кетмаслиги ҳамда керагаларнинг орқага қараб қийшаймаслиги учун кўрилган чорадир⁴.

Сурхон воҳасида ўтовнинг увуқлари тол новдасидан ясалиб, Хўжамулки, Ободон, Тўла, Чақар қишлоқларида ўн қаричдан ўн тўрт

¹ Дала ёзувлари. 1997 йил. Кумқўрғон тумани Хўжамулки қишлоғи; 1999 йил. Олтинсой тумани Қорлуқ, Ипок, Жобу қишлоқлари.

² Дала ёзувлари. 1997 йил. Кумқўрғон тумани Хўжамулки қишлоғи; 1998 йил. Шўрчи тумани Шалдиروق, Ободон қишлоқлари; 1999 йил Олтинсой тумани Кумпайқал, Қорлуқ қишлоқлари.

³ Дала ёзувлари. 1998 йил. Шўрчи тумани Тўла, Толли, Ялти қишлоқлари.; 2000 йил. Денов тумани Чуқур, Хайрабод, Хазарбоғ қишлоқлари.

⁴ Дала ёзувлари. 1998 йил. Шўрчи тумани Тўла, Ялти қишлоқлари.

қаричгача бўлса, Ипоқ, Қумпайкал, Қорлуқ, Чеп қишлоқларида саккиз-тўққиз қарич узунликни ташкил этиб, диаметри қўл ўрта бармоғининг бир ярим — икки бўғин узунлигини ташкил этган. Увуқнинг эгилган жойи керага чиноқ (қулоқ)ларига маҳкамланган, увуқларнинг сони уйнинг неча бошли бўлишлигига боғлиқ бўлиб, қора уй 52 бошли бўлса, увуқ 52 та ёки 74 бошли бўлса увуқ ҳам 74 та бўлган. Албатта, етим увуқлар бунга кирмаган, етим увуқ деб устки бўсағага, яъни эшик устига ўрнатиладиган бешта увуққа ай-тилган. Чунки, етим увуқларнинг эгилган жойи қисқароқ бўлиб, бир қиричдан ошмаган, учи эса чанғароқ тешиқларга киритилган¹. Ўтовнинг чанғароғи толдан доира шаклида эгиб қилиниб, унинг айланаси 8—9 қарични, қалинлиги эса бир қарични ташкил этган, бу қасқоқ деб аталган. Чанғароқ қасқоғининг устки қисмига толдан тайёрланган таёқлар гумбаз шаклида эгилиб чанғароқ тепароғидан ўйилган биринчи қатор тешиқларига тиқилган. Таёқлар хоч шаклида кесишиб, ўрта қисми эса туя ёки ҳўкиз кўни (териси)дан тайёрлан-ган тасма билан боғланган. Чанғароқнинг асоси бўйлаб «чанғароқ солма» деб номланган қизил ип — бов айлантириб тutilган².

Сурхон воҳасида ўтов суягини кўтаришда, яъни тикка қилишда иккита увуқни эчки шохига ўхшатиб, эгилган жойлари бир-бирига қарама-қарши ҳолатда боғлаб, чанғароқ шунинг ёрдамида баланд-ликка кўтарилган ҳамда уч ёки тўртта аёл увуқларни чанғароқнинг пастки қатор тешиқларига киритиб, пастки қисмини керага чиноқ (қулоқ)ларига мустаҳкамлаб боғлаган. Увуқлар чанғароқ тешиқлари-га киритилиб бўлгандан кейин эни 2—2,5 бўғин узунликда бўлган, жундан гулдор қилиб тўқилган тизмалар билан мустаҳкамланган. Увуқларнинг эгилган жойидан, яъни тизманинг тагидан қур уйнинг бутун айланасига тutilган. Қур жундан гулдор қилиб тўқилиб, эни 1,5—2 қарич узунликда бўлган. Ўтовнинг ичини чиройли қип-қизил тусда кўрсатиб туриш учун бир қарич энликда қизил гулли қилиб, жундан тўрлаб, сачоқлари куббали қилиб тўқилган гулдуровуқ қур-нинг тагидан тutilган³.

Ўтовнинг устки қисми кигиз (намат)дан тайёрланган иккита узук ҳамда тўртта тўрлик⁴ билан ёпилган, бунда иккита узук билан уй-

¹ Дала ёзувлари. 1999 йил. Олтинсой тумани Хидиршо, Мормин қишлоқлари.

² Дала ёзувлари. 1997 йил. Қумқўрғон тумани. Жалойир, Сайхон қишлоқлари.

³ Дала ёзувлари. 1998 йил. Шўрчи тумани Шалдиروق, Ободон, Тўла қишлоқ-лари.

⁴ Дала ёзувлари. 1997—2003 йиллар. Сурхон воҳасининг Хўжамулки, Шалди-روق, Ободон, Тўла қишлоқларида «тўрлик», Ипоқ, Жобу, Қарлуқ, Қумпайкал қишлоқларида «тувалиқ» деб аталган. Қумқўрғон тумани Хўжамулки; Шўрчи ту-мани Шалдиروق, Ободон, Тўла; Олтинсой тумани Ипоқ, Жобу, Қарлуқ, Қум-пайкал қишлоқлари.

нинг устки қисмини чанғароқ бўлган жойини ёпишган. Узукнинг юқори қисми чанғароққа мослаб айлана ҳолатда кесилган, олдинги 6-8 та пўпакли қизил бов билан орқа томонга тортилган. 8-10 та бов билан эса орқа узукда уйнинг олдинги қисмига қарата увуқлар устидан тортилади ҳамда олдини узукнинг устки қисмидан бир-бири билан кесишган ҳолатда уйнинг белдовига боғланган. Узук оқ бови бир қарич энликда бўлган, шунингдек, эни ярим қарич бўлган, 38 тадан 64 тагача оқ тағобчилари бўлган. Бу тағобчилар пастга тортиб олиб келиниб, ола белдовга маҳкамланган, тағобчилар уйнинг чиройли ва оқ бўлиб кўринишида муҳим аҳамиятга эга бўлган. Тўртта тўрлиқ ўтовнинг тўртта жафсари (қаноти)га ёпилган ҳамда узуклар тагига тўрлиқларнинг тела қисми қиритилган, кераганинг пастки қисмигача тўрлиқлар ёпиб турган. Ёзнинг иссиқ кунларида тўрлиқлар белдовга туриб кўйилиб, салқин бўлиши учун чийлар очиб кўйилган.

Ўтовда ёруғлик тушиши, ҳаво алмашиши, сандал, ўчоқларнинг тутунлари чиқиши каби масалалар учун қора уй чанғароғининг туйнуги бўлиб, туйнук кигиз (намат)дан қилинган. Туйнукнинг тўртта уч қулоқ узунликдаги туйнук бов (арқон)лари бўлиб, уйнинг тўрт томонидан пастга тушиб турган, туйнукни очиб-ёпишда бу туйнук бовлардан фойдаланилган¹. Ўтовнинг эшиги нарвон шаклидаги икки қанотли «эрганак»² бўлиб, эрганак устидан уч қулоқ узунликдаги махсус чий ҳамда чий устидан кигиз (намат) қопланган эшик ёпқич тайёрланган. Эшик ёпқичнинг тепа қисми узукка бирлаштирилган бўлиб, иссиқ вақтларда тепага букланиб қайтарилган ҳолда кўтариб кўйилган, совуқ вақтлардагина туширилиб, уйнинг оғзи беркитилган. Ёмғир ёққанда ташқаридан ичкарига сув кириб кетмаслиги учун уйнинг ташқи атрофидан «ғўр», яъни ариқча қазилган. Шунингдек, ўтовнинг «оширма» арқонлари бўлиб, оширма арқонлари чанғароқ устидан оширилган ва икки томонига қоқилган қозикларга боғлаб, довул ва шамол бўлганда кўзгалмаслиги учун мустаҳкамланган³.

Сурхон воҳасида ўтовларнинг катта, кичик, баланд бўлиши, безакларнинг турли хилда чиройли бўлиши уй эгасининг иқтисодий жиҳатдан бақувватлигидан келиб чиқиб, уларнинг уйлари икки устма-уст керага, яъни қўш қанотли бўлган⁴. Сурхон воҳасининг Кум-

¹ Дала ёзувлари. 2000 йил. Денов тумани Шар-шар, Жийдабулоқ қишлоқлари.

² Эрганак—эшик бўлиб, уйга ҳайвонларнинг кириб кетмаслиги учун панжара вазифасини бажарган. Шунингдек, кўнғиротларда вафот этган кишини эрганак устида мазорга олиб боришган. Дала ёзувлари. 1997 йил. Қумқўрғон тумани. Жалойир, Хўжамулки қишлоқлари. 1998 йил. Шўрчи тумани Шалдиروق, Ободон қишлоқлари.

³ Дала ёзувлари. 2000 йил. Денов тумани Боботог, Чагам, Хўжакулсун қишлоқлари.

⁴ Қўшқанотли қора уйларда тўртта асосий керага ўрнига устма уст қилиб саккизта керага ишлатилган. Дала ёзувлари. 2000 йил. Денов тумани Сарихалта, Шарҳарўлди қишлоқлари; 1997 йил. Қумқўрғон тумани. Жалойир, Сайхон қишлоқлари.

пайкал, Қарлуқ, Жобу, Жалойир, Оққапчиғай, Хўжамулки, Шалдиروق, Ободон, Тўда, Хомкон, Бешэркак, Мунчоқ каби қишлоқларида ўтовларнинг эшигини жанубга қаратиб қурганлар. Чунки қуёш чиққандан ботгунга қадар уйнинг ичига қуёш нури (айниқса, куз ва қиш фаслларида) тушиб туриши назарда тутилган. Бундан ташқари шарқ — кун чиқиш ва ғарб — кун ботиш томондан эсадиган изғирини шамоллар ва ёғингарчилик ҳисобга олинган¹.

Сурхон воҳасида янги уйланаётган йигитга оқ уй (оқ ўтов) қилинган. Никоҳ тўйига янги ўтов қилиш одати хоразмликларда², қипчоқларда³, лақайларда⁴ ҳам мавжуд бўлган. Оқ ўтовнинг суяги ва кигизларини қуёв томон, ўтовнинг уй сози, яъни ички жиҳозларини келин томон тайёрлаган. Оқ ўтовнинг кигизлари асосан оқ жундан тайёрланган⁵. Воҳада ўтовни тиклаш ва бузиш ишларини фақат аёллар бажаришган⁶.

Қадимий турар жойлардан бири камарлар бўлиб, одамларнинг маълум қисми уйлар қуриш учун имконияти бўлмаганлиги сабабли табиий ҳолатдаги тепаликлар, сунъий равишда тайёрланган камарларнинг ёнларига совуқ, бўрон ҳамда ёмғирдан сақланиш учун «тўғора»⁷ тўқиб тутганлар ва тўғора устуни лойсувоқ қилиб яшаганлар. Чорвадорлар ем- хашагини тўплаб, узоқ ййловларда ёмғир ва қорлардан сақланиш учун камарларда яшаганлар⁸.

Сурхон воҳасида ўтмишдан мавжуд бўлган турар жойлардан яна бири қапа бўлиб, воҳада ўзбекларда қапа «чайла» деб аталса, қозоқларда эса «курке» дейилади⁹. Қапа вақтинчалик ва мавсумий турар жой бўлиб, тезда йиғиштириб олишга қулайлиги ҳамда содда тузилганлиги билан ажралиб туради¹⁰. Воҳада капалар юмалоқ (гумбазсимон) ва тик (конус) шаклида бўлиб, ўртача катталиги энига уч-

¹ Дала ёзувлари. 1997 йил. Қумқўрғон тумани. Қарсақли, Бағара, қишлоқлари; 1998 йил Шўрчи тумани Саксонқапа, Какан қишлоқлари; Қипчоқлар ўтовларни эрталаб қуёш нури билан бирга уйга барака, омонлик ва ризқ келтиради деб Шарқ томонга қаратиб қурганлар. Қаранг: *Шониёзов К. Қанғ давлати ва Қанғлилар*. Т., 1990, 117-бет.

² *Задыхина К.Д.* Узбеки дельты Амударьи // Труды ХАЭЭ., т.1. —М., 1952, с.357.

³ *Шаниязов К. К этнической истории узбекского народа.* -Т., 1974, с. 225.

⁴ *Кармышева Б.Х.* Узбеки-локайцы южного Таджикистана // Труды АН Тадж.ССР, т. XXVIII. Сталинабад, 1954, с. 45.

⁵ Дала ёзувлари. 2002 йил. Узун тумани. Чақар, Чинор қишлоқлари.

⁶ Дала ёзувлари. 2000 йил. Денов тумани Анорбулоқ, Терак қишлоқлари.

⁷ Тўғора—қамишдан, қиёқдан ёки юлғун (жинғил)дан тўқилган.

⁸ Дала ёзувлари. 2000 йил. Денов тумани Бордимқўл, Остона қишлоқлари

⁹ *Муханов М.С.* Халык мурасы. Алма-Ата, 1974, с. 99.

¹⁰ Дала ёзувлари. 1999 йил. Олтинсой тумани Чинор қишлоғи.

тўрт қулоч, бўйига беш-олти қулоч бўлган. Капани тикиш учун узунлиги уч тўрт қулоч, диаметри бир ярим, икки бўғин келадиган тол (ёки тут, юлғун, арча, заранг), яъни «капа чўп» ерга бир қарич узунликда, ораси уч қарич энликда қоқилган. Капа чўплар бўшамаслиги учун икки қулоч юқорироғидан жундан тўқилган тизма билан боғлаб чиқилган. Жундан эни тўрт қулоч, бўйи олти — саккиз қулоч узунликда кигиз қилинган бўлиб шамол, довул кўтариб юбормаслиги учун тўрт бурчагига жундан арқон қилиниб, капа чўпга боғланган. Пишиқ қилиб мустаҳкам тайёрланган бу кигизлардан қор ва ёмғир ўтмаган, шунингдек, кигиздан ташқари қамиш ёки устидан сомонли лой билан лойсувоқ қилганлар. Ёзги капалар қамиш билан ёпилган¹, айримларининг усти сомонли лой билан сувалган. Эшик оғзига қиш фаслида кигиз, бошқа илиқ кунларда бўйра ёки шолдан тўқилган мато тутиб кўйганлар. Ипоқ, Қарлуқ қишлоқларида капа тепасидан тутун чиқадиغان туйнук ҳам қилинган². Ерга чий (бўйра) тўшалиб, устидан кигиз ёки гилам тўшаганлар. Капанинг деворига тақаб напармач, бўғжама, кўрпа, ёстиқ ҳамда бошқа буюмлар кўйилган. Кираверишда эшикка яқинроқ жойда ўчоқ бўлиб, тутун туйнукдан чиқиб турган, шунингдек, қапада сандалдан фойдаланилган³. Воҳада капаларнинг устунни махсус қамишдан тўқилган бўйралар билан ёпганлар, бу капани воҳанинг юз, дўрмон, қарлуқ, барлос уруғига мансуб аҳоли «хос капа»⁴, кўнғиротлар эса «чум»⁵ деб атаганлар.

Сурхон воҳасида яшовчи юз, дўрмон, қарлуқ ва барлосларнинг ўтов ва қапага нисбатан кенг тарқалган асосий турар жойларидан бири лочиқ ҳисобланган⁶. Лочиқ турар жой сифатида туркиялик юрукларда,⁷ озарбайжонларда⁸, қолаверса, қирғиз⁹ ва туркманларда¹⁰ ҳам мавжуддир.

¹ Ўзбекистон ҳудудида милoddан аввалги II асрда ҳам қамиш чайлаларда аҳоли яшаган. Қаранг: *Шониёзов К.Ш.* Қанғ давлати ва Қанғлилар. Т., 1990. 106-107-бетлар.

² Дала ёзувлари. 1999 йил, Олтинсой тумани Ипоқ қишлоғи.

³ Дала ёзувлари. 2000 йил, Денов тумани Кенагас қишлоғи.

⁴ Дала ёзувлари. 1998 йил, Шўрчи тумани Оқ тумшук қишлоғи.

⁵ Дала ёзувлари. 1997 йил, Қумқўрғон тумани Мўнка қишлоғи.

⁶ Дала ёзувлари. 1997—2003 йиллар. Шўрчи, Денов, Олтинсой, Узун туманлари.

⁷ *Еремеев Д.Е.* Происхождение юриков и туркмен Турции и основные этапы их истории // ТИЭ. н.с. т.83., -М., 1963, с.40.

⁸ *Кулиева М.В.* Кибитка на яйлачах тюрок Казахского уезда // Изд. Об.ва обследования и изучения Азарбайджана. Баку, 1927, №5, с. 45.

⁹ *Антипина К.И.* Особенности материальной культуры южных Киргизов. Фрунзе, 1963, с. 166.

¹⁰ *Борозна Н.Г.* Материальное культура узбеков Бабагага и долины Кафирнигана // Материальная культура народов Средней Азии и Казахстана. М., 1966, с.100.

Сурхон худудларида лочиқнинг бир неча турлари бўлган, Сурхон воҳасининг Чинор ва Бодиҳаво қишлоқларида лочиқнинг деворлари керагали бўлиб, бўйига тўрт беш қулоч, энига икки қулочни ташкил этиб, узунасига айвонсимон эгилган ўқлардан фойдаланилган¹. Воҳанинг Дегрез, Чеп қишлоқларида эса айланаси беш— олти қулоч, тепаси гумбазсимон бўлиб, эгилган ўқлардан ташкил топиб, девор қисми ўқлари икки, айрим ҳолларда уч қатордан боғлаб чиқилган². Дўрмон, Чақар қишлоқларида лочиқнинг айланаси тўрт-беш қулочдан иборат бўлиб, тепасига чанғароққа ўхшаш шаклда айланаси бир қулоч бўлган иккита тол новдаси эгилган ҳалқа бўлган. Бу ҳалқа (туйнук)га 35 ёки 45 дона ўқ учлари «тангич» ёрдамида боғланади. Юқори қисми маълум миқдорда эгилган «ўқ новдалари» «ўқ бов» билан керага бошига маҳкамланади. Бир қулоч баландликдаги керагалар асосан айланаси икки бўгин бўлган тол новдасидан ясалиб, икки қанот учун тўрт донадан иборат бўлган³. Эшик «манглай таёқ», иккита «ён таёқ» ҳамда «пастки таёқ»лардан ташкил топган бўлиб, пастки таёқлар ишлатилмаган ҳолларда икки ён таёқлар ерга қоқилиб, қозиқ вазифасини бажарган ҳамда керага қанотлари шунга маҳкамланган. Лочиқлар керагаси мустаҳкам бўлиши учун бир қулоч узунликдаги олти-саккиз дона қозиққа боғланган. Мол ва итнинг кирмаслиги учун «эрганак эшик» қўйилган, шунингдек, унинг устидан кигиз ҳамда чийдан ясалган «солма эшик» ўрнатилган. Тўрт дона кигиз «орқа узук» ва «олдинги узук» деб номланиб, уйнинг устига ёпилган. Рангли чий керага устидан ён деворларига тортилиб, унинг устидан тўрлиқ кигиз маҳкамланган. Уйнинг туйнук боғлари бўлган юмалоқ кигиз билан ёпилган, «оқ бов»лар уйнинг устидан тортилиб, уй атрофидаги қозиқларга боғланган ҳамда кигизлар мустаҳкамланган. Уйнинг устидан боғланган «оқ бов»лар уйни ола чипор кўрсатганлиги сабабли ҳам уни «олачи», «лочиқ» деб атаганлар⁴.

Сурхон воҳасида кўчма турар жойларнинг яна бир тури чодир бўлган, ундан вақтинча турар жой сифатида фойдаланганлар⁵. Ҳозир ҳам Сурхон воҳасида яшовчи лўли(жўги)лар бу вақтинчалик турар жой туридан ёз ойларида кўчиб юрганларида фойдаланадилар.

Воҳада аҳоли янги уйни қуришда кун ўнглаб, ойнинг чоршанба кунларида бошлашган. Бу кунни «саҳатли кун» деб аташган. Янги

¹ Дала ёзувлари. 1999 йил. Олтинсой тумани, Чинор, Бадиҳаво қишлоқлари.

² Дала ёзувлари. 1999 йил. Олтинсой тумани, Дегрез, Чеп қишлоқлари.

³ Дала ёзувлари. 1997 йил. Кумқўрғон тумани, Кал қишлоғи.

⁴ Дала ёзувлари. 2002 йил. Узун тумани, Дўрмон, Чақар қишлоқлари.

⁵ Бўриев О. ва б. «Ўзбек оиласи тарихидан». Т.: Ўқитувчи, 1995, 29-бет.

уйга кўчиш ҳам ўша саҳатли кунда ўтказилган. Уй қуришни бош-лашганда имкони борлар қўй сўйганлар, буни «қон чиқариш» деб аташган, чунки қон чиқарилса, иш ўнгидан келади, уй яхши қури-лади ҳамда бу уйда яшовчиларнинг ҳаёти яхши бўлади деб ўйлашган. Агар саҳатли кунда уйга имкони бўлмаса, ўша куни шу уйга туз олиб боришган ва бошқа кунларда кўчиб ўтаверишган. Янги уйга кўчиб ўтишда исириқ тутатишган, шундай қилинса, ёвуз кучлар қочар экан. Янги уйга кўчиб ўтилгач, қариндош-уруғ ва қадрдонлар ҳар ким топганини олиб келишган (аёллар иккитадан нон). Уй тўйи-га келганлар ҳам уй эгасига яхши ниятлар тилашган.

Хуллас, Сурхон воҳаси аҳолиси турар жойларининг аксарияти бошқа Ўрта Осиё халқлариникига ўхшаганлиги кузатилади. Аммо воҳа турли этник гуруҳларининг турар жойлари баъзи жиҳатлари билан ажралиб ўзини, қадимий анъаналарини сақлаб қолган.

Анъанавий кийимлар ва безаклар

Анъанавий кийимлар ҳар бир миллат моддий маданиятининг аж-ралмас бўлаги саналади, чунки кийимлар халқнинг миллий хусуси-ятлари, урф-одатлари, диний эътиқоди, эстетик диди, ижтимоий мавқеи каби жиҳатларни ўзида намоён қилади. Воҳа аҳолисининг анъанавий кийимлари узоқ тарихий ўтмиш мобайнида шаклланиб, сайқал топиб келган. Албатта, элшунос олима А.Сухарева таъкидла-ганидек, «Кийимларнинг юзага келиши ва турларининг кўпайиши-да кишиларнинг яшаш тарзи, меҳнати, иқлим шароитидан ташқари уларнинг маданий ривожланиши, эстетик дидларининг ўтиши ҳам асосий омиллардандир».

Кийимларнинг асосий вазифаси киши баданини ҳар қандай хавф-хатардан, иссиқ-совуқдан ҳимоя қилишдан иборатдир. Шунингдек, кишиларни жинсий айириш ҳамда уларга эстетик зеб беришда ҳам кийим муҳим аҳамият касб этади. Кийимлар даврлар ўтиши билан ижтимоий, сиёсий, иқтисодий ва маданий ривожланиш жараёнида такомиллашиб, сайқалланиб боради. Аммо даврлар ўтса-ла, ҳар бир халқнинг кийимлари ўз миллий хусусиятларини сақлаб қолади. Сур-хон воҳаси аҳолисининг анъанавий кийимлари ҳам жуда қадимий тарихни ўз бошидан кечирган. Кейинги йилларда воҳа худудида олиб борилган изланишлар унинг қарийб 3,5 мингйиллик тарихга эга экан-лигини исботлади. Юқорида таъкидлаганимиздек, узоқ тарихий давр мобайнида кийимлар тури ва миқдори кўпайиб, такомиллашган, уларни бичиш ва тикиш услублари ҳам анча ўзгарган. Кийимларнинг

қандай ҳолатда чиқиши материал тури ва сифатига боғлиқ бўлган.

Воҳада ҳунармандчиликнинг тармоғи анча қадим тарихга эга. Со-поллитепада олиб борилган археологик қазилма ишлари жараёнида топилган мато қолдиқлари лаборатория текширувларида ипак ва пахтадан тўқилганлиги аниқланди. Ёки илк ўрта асрлар замонида Тоҳаристонда тўқимачиликнинг юксак даражада ривожланганлиги, бу ҳудудда ип, жун ва ипакдан рангли ва гулдор йўл-йўл матолар тўқилганлиги, қимматбаҳо ипак ва жун матолардан эса асосан зодагон аҳоли кийим кийганлиги хусусида тарихий манбаларда кўплаб маълумотлар берилган.

Мато тайёрлаш усуллари. Матолар Ўзбекистон ҳудуди, қолаверса, Сурхон воҳасида асосан уй шароитида тайёрланган. Воҳа аҳолиси деҳқончилик ва чорвачилик билан кўпроқ машғул бўлганлиги учун матолар пахта ва жундан, маълум миқдорда эса пилладан тайёрланган. Денов маркази, Вахшивор, Сангардак, Хонжиза, Сина, Шўрчи, Қарлуқ каби ҳудудларда терига ишлов бериб, бош, устки ва оёқ кийимлар ҳамда шу каби бошқа кийимлар ишлаб чиқариш ўзига хос тарзда ривожланган¹. Ўрта Осиё, хусусан, Ўзбекистонда уй шароитида мато тўқиш ва унинг технологияси ҳақида А.Д.Гребенкин, С.М.Маҳкамova, Р.Г.Муқминова, О.А.Сухарева каби элшунос олимлар томонидан кўпгина илмий ишлар яратилган².

Сурхон воҳасининг қарлуқ, қатағон, турк, қипчоқ, моғёни, ургути ва кам сонли этник гуруҳлари пахтадан турли хилдаги матолар тўқиган. Денов, Қарлуқ, Миршоди, Батош, Жиндибулоқ, Қарсаган, Сариосиё каби ҳудудларида ғўзак етиштирилган³. Шунингдек, пахтани Шеробод бозорига Бухородан келган савдо қарвонларидан сотиб олганлар⁴. XX аср бошларида Сариосиё тумани суғориладиган ерларнинг 8%га, Денов тумани эса 13,3%га пахта етиштирилган⁵. Чорвачилик билан шуғулланган дўрмон, юз, қўнғирот ва шу

¹ Дала ёзувлари. 1997—2002 йиллар, Шўрчи, Олтинсой, Денов, Сариосиё, Узун туманлари.

² Гребенкин А.Д. Узбеки // Русский Туркестан. Сборник изданный по поводу политехнической выставки. М., 1872; Махкамova С.М. Узбекские абровые ткани. — Т., 1963; Муқминова Р.Г. Очерки по истории ремесла в Самарканде и Бухаре в XVI века. — Т., 1976; Сухарева О.А. О ткацких ремеслах в Самарканде // История и этнография народов Средней Азии (Сб).—Душанбе, 1981, с. 25—37.

³ Ўзбекистонни районлаштириш ишидаги материаллар (араб алифбосида) Биринчи бўлак. Самарқанд-Тошкент, 1926, 208-бет.

⁴ Маев Н.А. Очерки Гиссарского края // МСТК, вып.V, СПб., 1883, с.173.

⁵ Ўзбекистонни районлаштириш ишидаги материаллар (араб алифбосида). Биринчи бўлак. Самарқанд-Тошкент, 1926, 208-бет.

бошқа воҳа уруғ аҳолиси кўпроқ жундан мато тўқиганлар. Пахта ва жундан мато тўқишда воҳанинг тоғли худудлари бўлган Вахшивор, Сангардак, Сина, Хонжиза каби тоғ қишлоқлари ҳамда Денов, Юрчи, Қарлуқ, Миршоди, Сарносиё анча тараққий этган. Чунки бу жараён Сурхон воҳасининг ҳамма худудида бир хил тартибда эмас эди¹. Сурхон воҳасининг Денов, Юрчи ҳамда Сарносиё бозорлари воҳанинг бошқа худудларидаги бозорларидан маҳсулот турининг кўплиги жиҳатидан фарқ қилган². Кийим-кечак тайёрлаш учун зарур бўлган пахта, жун ҳамда мол терилари ушбу бозорларда сотилган. Юқорида таъкидлаб ўтилган тоғли худуд аҳолиси пахтани асосан шу бозорлардан харид қилганлар. Сарносиё ва Узун туманлари худудида жойлашган Дебодом, Десурх, Хўжаасмин, Чош, Пастикалон, Пор, Пушти-варақ, Хуфар, Маланд, Киштут каби тоғ қишлоқ аҳолиси тоғ йўли орқали Шаҳрисабз ва Самарқанд бозорларидан кийим-кечак ҳамда бошқа маҳсулотларни харид қилганлар³.

Воҳада пахта етиштириш ва ундан мато тайёрлаш жуда қадим тарихга бориб тақалади. Уй шароитида пахтадан мато тайёрлаш учун пахта чигити махсус асбоб халажи (чиғирик) ёрдамида ажратиб олинган. Шундан сўнг пахта савағичлар орқали саваланган ва урчуқда йигирилган. Урчуқнинг ўндан ортиқ тури мавжуд бўлиб, Б.Х.Кармишева тадқиқотларида унинг 8 та тури кўрсатиб ўтилган. Йигирилиб олинган калава ипга тўқишдан аввал турли хил ранг берилган, ипни бўяшда ишлатиладиган бўёқлар ҳам асосан маҳаллий шароитда тайёрланган. Жумладан, ўсимлик барглари, илдизлари ва пўстлоғлари янгилиб, қайнатилган ва турли ранглар олинган. Чунончи, рўянда қизил испарадан оч қизил, ёки сариқ, ёнғоқ пўстидан қора, анор пўчоғидан сариқ ва ҳоказо ранглар тайёрланган. Ипларга ранг бериб бўлингач, ишқорли сувда ювиб олинган, шундан сўнг тўқимачилик дастгоҳи орқали тўқилган. Тўқимачилик дастгоҳи дўкон деб аталган. Дўконнинг ичи тўртбурчак шаклда бўлиб, эни 3—4 метр, бўйи 4—5 метр, баландлиги 2—2,5 метр бўлган. Дўконда тўқиладиган матоларнинг узун тортилган иплари «танда» ёки «ўрим» деб аталган. Кўнданланг тортилган иплар эса «арқоқ» деб номланган. Мато тўқиш жараёнида моки танда орасидан ўтказилиб, дўкон дастаси билан ҳар сафар уриб жипслаштирилган. Дўкондан икки марта олинган мато бир кийимлик бўлган. Воҳа аҳолиси пахтадан бўз, олача, қалами, кар-

¹ Дала ёзувлари. 1997—2003 йиллар, Қумқўрғон, Шўрчи, Олтинсой, Денов, Сарносиё, Узун туманлари.

² Ўзбекистонни районлаштириш ишидаги материаллар (араб алифбосида). Биринчи бўлак. Самарқанд-Тошкент, 1926, 208-бет.

³ Дала ёзувлари. 2001—2002 йиллар. Сарносиё, Узун туманлари.

бос, сўси, хоса ва чит каби газламалар тўқишган.

Воҳа аҳолиси қадимдан пахта матолар билан бирга жундан чакман, пўстин, туя жунидан ҳам чакмон тайёрлаган. Чорва молларидан қирқиб олинган жунлар ювилиб тозалангач, жун тароқда таралган, сўнгра савалиб, урчуқда йигирилиб, ип ҳолатига келтирилган. Жунни йигиришда сабоқ, чиллак ва иптав сингари қўл асбобларидан фойдаланишган. Йигирилиб калава қилинган жун ип бўёқлар орқали бўяб олинган, шундан сўнг эса ўрмак қурилиб тўқилган. Воҳа аҳолиси қадимдан олача, бўз, шойи, хонатлас, банорас, беқасам, адрас каби матолардан кийим тикишган. Аҳоли орасида кенг қўлланган матолардан бири бўздир. Бўзнинг сарғиш, табиий оқ, малла рангли турлари бўлиб, оқ бўздан кекса ёшли эркакларга кўйлак, иштон, қизил, рангли бўздан аёллар кийими тикилган. Олача ҳам воҳа аҳли орасида кенг тарқалган мато бўлиб, бу матодан турли ёшли аҳоли учун кундалик кийимлар тўқилган. Олача асосан йўл-йўл ранглар бериб тўқилган, жумладан, қадимдан Бойсун, Миршоди, Сангардак ва Юрчи олачалари халқ орасида анча машҳур бўлган. Беқасам ҳам маҳаллий аҳоли севиб киядиган мато ҳисобланган. Воҳа аҳолиси беқасамдан чопон, камзул, курта ва кўрпачалар тайёрлашган.

Аҳоли пахтадан тўқилган қалами матосидан эркаклар учун кийим тайёрлаган, қалами дағалроқ мато кўринишида бўлган. Аёллар ва болалар кийимлиги учун эса дағалроқ тўқилган сўсидан ҳам фойдаланишган. Бундан ташқари бахмал ва адрас матолари ҳам анча қадимий матолар бўлиб, асосан уй шароитида тўқилган. Бахмалдан аёллар ва болалар кийими, дўппи, кўрпа ва ёстиқ тикилган. Воҳа аҳолиси қадимданоқ ипак қурти боқиш ва пилладан ипак олишни анча яхши билишган. Воҳанинг Бойсун, Сариосиё ва Шеробод худудларида ипакчилик анча мураккаб жараён саналган. Ипакдан саллабошлар четига жияк, чироз, соч попуклари ва жамалаклар тайёрлашда фойдаланишган. Шунингдек, воҳанинг юз, қатағон ва тоқчи уруғларига мансуб аёллари ярим шойи матодан тўқилган кийимлар ҳам кийишган. Банорас, шойи, атлас, адрас ва парпаша шойи эркак ва аёллар учун байрам либослари тайёрлашда ишлатилган матолар сарасига киради.

Воҳа аҳолиси анъанавий кийимларининг тикилиш услуби содда бўлган кийимлардаги ўзига хослик минтақавий ва этник кўринишларни сақлаб қолган. Кийимларни бичишда бичиқчи қаричидан фойдаланиб ўлчанган. Ҳар бир худуд аҳолисининг кийимлари тикилиш услуби, матонинг ранги, матони танлаш каби жиҳатлари билан ўзаро фарқланган. Кийимни бичувчи ва тикувчилар чевар номи билан ном

ланган, матолар қайчи, пичоқ ёки қўл билан йиртилган, кесишлар асосан бўй, ён ва енг қийиқларидан иборат бўлган. Бичиқчилар кийимлик матолардан иложи борича қийқим чиқармасликка ҳаракат қилган, чунки матоларнинг эни шуни тақозо қилган. Қолаверса, кийим бичишда чиқадиған мато қийқимларига ёмон кишиларнинг «кўзи» тушса ёки «назари тегса» кийим эгаси касалланади, деган иримга ҳам амал қилинган.

Воҳа аҳолисининг кийимларини мавсумий кийимлар, ўтроқ аҳоли кийимлари, чорвадор аҳоли кийимлари, ёш болалар кийимлари, эркаклар кийимлари, кекса ёшлилар кийимлари, камбағал аҳоли кийимлари, ўзига тўқ одамларнинг кийимлари, байрам ва тантаналарда кийиладиган кийимлар ва аза кийимларига туркумлаш мумкин. Қишлик кийимлар пахтали ва астарли бўлса, ёзлик кийимлар эса астарсиз, яъни бир қават ҳолда тикилган. Кийимлар уни киядиган кишиларнинг ёшига, оила ҳамда жамиятда тутган ўрнига қараб турли матодан ҳар хил қилиб тикилган. Шунингдек, кийим учун танланган матонинг ҳам ранги катта аҳамият касб этган, масалан, сувли қишлоқлар аҳолиси (чиғатойлар, тоқчилар) кўпроқ пахтадан, дашт ҳудуд қишлоқлари аҳолиси (асосан ярим ўтроқ аҳоли) жундан, шаҳар аҳолиси эса (асосан бадавлат хонадонлар) шойи ва ипақдан тайёрланган матолардан кийим кийишган. Кийимларнинг ранги кундалик ҳаётда қувноқлик ҳолатларида кўпроқ қизил, таъзия ва азали ҳолларда эса оқ, қора ёки кўк ҳолатда намоён бўлган. Кийимларнинг ранги асосан кишиларнинг жинсига ва ёшига қараб ҳам фарқланган. Ёши катта кекса кишилар кўпроқ оқ ва кулранг, ёшлар эса қизил ва сариқ рангларда кийим кийишган.

Болалар кийимлари. Воҳа аҳолиси болалар кийимига чақалоқлик давридан оқ алоҳида эътибор беришган, чақалоқларга кўпинча янги кийим кийдиришмаган. Чунки ёмон кишиларнинг назари тушишидан сақлаш учун болалар кийими бироз одмироқ бўлиши лозим бўлган. Бола уч кунлик бўлганида биринчи чилла кўйлак кийдирилган, чилла кўйлак «ит кўйлак» ҳам деб юритилган, сабаби кўйлак тикилгач, дастлаб итнинг бошига бир кийдириб олинган. Бу билан болага келадиган турли бало-қазолар, инсу жинслар итга тегеди, деб тушунилган. Фарзанди турмаган оилада янги фарзанд туғилса, чақалоққа тикиладиган кўйлак ва гуппича тикиш учун зарур бўлган қийқим матолар етти хонадондан тилаб олинган. Чилла кўйлакнинг этаклари қайтарилмаган. Бунинг иккита сабаби бор: биринчидан, кўйлакнинг қайтарилган чоки чақалоқ баданига қаттиқ ботиши мумкин бўлса, иккинчи сабаби эса бола кўйлагининг этаги букиб тикилса, бола-

нинг онаси бошқа фарзанд кўрмайди, деган ирим ҳам мавжуд бўлган. Чақалоқларнинг кўйлаги бўйи баробар қилиб тикилган, болаларнинг кўйлаклари асосан тўғри бичимда бўлган. Болалар 2—3 ёшга етган пайтда йирмочи доирасимон шаклда тикилиб, елка устида кесим жой қолдирилган, ён томонлари эса тасма иплар билан боғлаб кўйиладиган «кўкракча» деб аталган кийим кийдирилган. Ўғил болалар кўйлагининг енг ва ёқа томонлари туташган қисмига «қулфак», учбурчак шаклида кўйилган. Қизлар кўйлаги учун эса тўртбурчак шаклида «хиштак» кўйилган, болалар кўйлагининг ёқа қисми қатланувчан бўлган, ёки айланасимон жирмоч билан кифояланган, бундай кўйлаklar «сўфи ёқа» кўйлак деб аталган. Қиш фаслларида болаларга авра-астарли, ичига пахта солинган «гуппи» ёки «гуппича» кийдиришган. Болаларнинг бошига кўпинча қалпоқча, дўппи, ичига пахта солиб тикилган тўппи кийдиришган.

Сурхон воҳасида эркакларнинг енгил кийимларидан бири асосан кўйлак бўлиб, кўйлаklar ўйма ёқа, елка ёқа ҳамда кифтаки деб номланиб, ёқалари кўлда тикилган ҳошиялар ёки жияklar билан безатилган. Бўйи тиззадан пастга туширилган бўлиб, енглари кенг ҳамда узун бўлган. Эркакларнинг кийим тагидан киядиган енгил ички кийимларидан бири ятак кўйлақдир. Археолог олимлар томонидан тадқиқ этилган «Болаликтепа»дан топилган сурьятлардаги эркаклар кийимларида ятак кўйлак борлиги ўрганилган. Ятак кўйлакнинг ёқаси ичидан тўртбурчак шаклида кўшимча мато кўйилиб, олди очиқ бўлган. Енгил кийимлардан бўлган тик ёқали кўйлак, узун ва кенг енглари, бўйи ҳамда узун олд ёқаси билан фарқ қилган. Тик ёқали кўйлак ўлкамизнинг турли ҳудудларида турлича номланган, масалан, Зарафшон ҳавзаси қипчоқлари «қазақи кўйлак» деб аташган.

Эркакларнинг қадимий кийими бўлган гуппи астар-аврали бўлиб, пахта солиб қавилган, қозоқларда эса «куппи» деб аталиб, туя ёки кўй жуни солиб қавилган. Гуппилар тиззадан баландроқ ёки пастроқ бўлган. Гуппи ҳақида Маҳмуд Кошғарий ҳам ўз асарларида тўхталиб ўтган.

Воҳа эркаклари киядиган иштон, чолбар, пойжома деб аталиб, узун ва кенг бўлиб, липа, оғ (ғиштак) ҳамда пойчадан иборат бўлган. Иштоннинг тикилиш услуби воҳада деярли бир хил бўлган, хусусан, липпасига иштонбоғ ўтказилиб, оғи катта бўлиб, пойча оралигида очилиб турган, пойчалари эса тиззадан паст, тўпиқдан баланд ҳолда тикилган. Эркакларнинг иштони асосан бўздан тикилган.

Эркаклар устки кийимини чопон, желак, чакмон, кебанак, пўстин

ташкил этган. Чопон туркий халқларнинг асосий уст кийимидир. У асосан эркаклар кийими ҳисобланиб, ёзма манбаларда XV асрдан учрай бошлайди тадқиқ этилаётган даврда Сурхон воҳасида чопонлар узун ва кенг бўлиб, авра-астарли, ичига пахта солиб қавилган чопонлар тик ёқали, олди очиқ ҳолатда бўлади. Тикишда йўл-йўл матолардан воҳанинг Денов тумани Сина, Ҳисор, Куёвсув қишлоқларида, Сариосиё тумани, Ҳуфар, Маланд, Кишкут қишлоқларида, Узун тумани Хонжиза, Сариновапуштикапа қишлоқларида қора рангли матодан фойдаланилган. Чопон тўғри тик ҳолатда қавилади, этаги, енг учлари ва ёқасига чиройли кўриниши ҳамда мустақкам бўлиши учун чироз жияк тикилган. Чопонлар икки турда — қалин, пахтали қишки чопон ва юпқа пахтали ёзги чопон бўлган. Воҳада йўл-йўл бўз чопон, яъни олача чопон ҳисори кўй жунидан мато тўқилиб, ҳисори чопон тикилган. Ўзига тўқ кишилар беқасам, кимхоб чопонлар кийганлар.

Воҳада чопон, яъни тўн устидан кийиладиган енгил устки кийимлардан бири желакдир. Воҳанинг айрим ҳудудларида «яктак» деб аталган желак «таш тўн» номи билан Маҳмуд Кошғарий асарларида учрайди. Яктак (желак) пахтасиз авра- астар ёки аврадан иборат енгил кийим бўлиб, ёши катта кишига кўрк бахш этиш билан бирга чопонларни тезда кир бўлишдан сақлаган. Сурхон воҳасида ёз фаслларида чопон кийилмасдан, кўйлак устидан яктак (желак) кийишган.

Сурхон воҳасида аҳолининг қадимий кийими бўлган чакмон кўй ёки туя жунидан хонаки усулда тўқилган матодан тикилган астарсиз, фақат аврадан иборат, чопонга ўхшаган кийимдир. Чакмон кенг ва узун тикилиб, этаклари, ёқаси ва кенг учларига чироз жияк тикилган, чакмоннинг тивитли, босма ва қоқма каби турлари бўлган.

Воҳа чорвадор аҳолисининг асосий устки кийимларидан бири кебанак бўлиб, ичи кигиз (намат)дан, усти эса шолдан кенг ва узун қилиб тикилган.

Пўстин воҳа чорвадор аҳолининг устки кийимларидан бўлиб, тикилиш услуби чопонга монанд, жунини тўкмай ошланган кўй терисидан кенг ва узун қилиб тикилган, совуқда кийиладиган устки кийимдир. Чўпонлар совуқ вақтларда пўстинни чакмон ёки чопон устидан кийганлар. Пўстин ўрта асрларда ҳам шу ном билан аталган, у уй шароитида тайёрланган, пўстин қозоқ ва қирғиз халқларида ҳам бўлган. Воҳа эркаклари чопон, чакмон ва яктак каби уст кийимларининг устидан белбоғ боғлашган, белбоғлар айрим ҳудудларда белқарс ҳам деб номланган.

Белбоғ қадимдан ўзбек ва тожик халқлари томонидан эъозланиб келинади. Белбоғ эркаклар уст кийими, яъни чопон, желак устидан белга боғланадиган рўмол бўлиб, бўз шойи каби матолардан каштали ҳамда каштасиз тикилган. Белбоғни воҳанинг Олтинсой тумани Жобу, Қарлуқ, Ипоқ, Қумпайкал қишлоқлари айрим аҳолиси «белқарс», Денов тумани Сина, Даҳана, Куёвсув қишлоқлари, Сариосиё тумани Ҳурватан, Сўфиён, Хуфар қишлоқлари аҳолиси «миёнбанд» деб атайдди. Воҳа чорвадор аҳолисининг жундан тўқилган матоларидан ҳам белбоғлар бўлган.

Воҳада чопон кийганда, албатта, болбоғ билан белини боғлаб юрганлар, шунингдек тўйларда сарпо сифатида, эркак кишилар белига белбоғ боғланган. Хусусан, тўйда куёвга тўн кийдириб, белбоғ боғлашган, ёш йигитлар эса катта рангдор, каштали, безакли белбоғлар боғлашган. Давлатманд одамлар икки, уч белбоғ боғлаб юришганлар, бу эса уларнинг қай даражада ҳурмат-эътиборга ҳамда бойлигидан далолат берган.

Туркий халқларда бош кийимни тикиш, кийиш ҳамда у билан боғлиқ урф-одатлар қадимдан ривожланган. Мамлакатимизда, қолаверса, Сурхон воҳасида эркакларнинг кенг тарқалган бош кийимлари салла, дўппи ва телпакдир. Воҳада тадқиқ этилаётган даврда асосий бош кийимлардан бири салла бўлган, саллани ёши катта кишилар, ўзига тўқ ҳамда уламо кишилар ўраган. Яна саллани мадрасада таълим олаётган ёш йигитлар ва янги уйланаётган куёвлар ўраганлар. Саллани бошга ўраганда чап томонидан бир учи икки, икки ярим қарич узунликда пеш қолдирилади ва юқорига қистириб қўйилган. Намоз ўқиётганда пеш ён тарафдан кўкраккача осилтириб қўйилган, илмли кишилар пешни орқа томонга осилтириб қўйишган. Воҳанинг Сариосиё тумани Маланд, Хуфар қишлоқлари, Узун тумани Хонжиза, Хўжасоат каби қишлоқларида «пеш»ни «дош» деб аташади. Кекса кишиларнинг саллалари кулранг, оқ рангда, ёшларники эса тўқ қизил ҳамда қизил рангдаги матолардан бўлган. Воҳанинг чорвадор аҳолиси туя жунидан малла рангли, оқ эчки жунидан оқ рангли матолардан салла ўрашган.

Эркаклар бош кийимларидан яна бири дўппи бўлиб, тикилиш услуби, безатилишига кўра бир-биридан фарқ қилган, дўппи авра, астар, жияк ҳамда пилтадан ташкил топган. Дастлаб ҳар бири алоҳида тикилиб, кейин қўшиб тикилган. Дўппиларнинг тикилишида салла тагидан киядиган думалоқ, қиррали, яъни «кулоҳ» ҳамда ўзи якка ҳолда кийиладиган тўртбурчак хиллари бўлган. Шунингдек, воҳада чорвадор аҳоли қиш фасли учун туя жунидан тўқилган матодан ҳам

дўппи тикканлар. Воҳанинг қўнғирот, юз уруғига мансуб аҳолиси дўппини қалпоқ деб аташган. Эркакларнинг асосий қиш фасли бош кийими телпақдир, воҳада чорвадор аҳоли томонидан қоракўл терисидан телпақлар қилинган. Тоғли ҳудудларда тулки терисидан, Сурхондарё ёқаларида яшовчи аҳоли кундуз терисидан телпақ тикишган.

Сурхон воҳасининг деярли ҳамма қишлоқларида оёқ кийим тикадиган усталар бўлган. Аҳолининг анъанавий оёқ кийимлари маҳаллий усталар томонидан тикилган бўлиб, такаки, чориқ, ҳаққари, мўкки, тоштовон каби оёқ кийимлар тайёрланган. Этик ва маҳси ковушларни воҳадаги ҳамма усталар ҳам тайёрлай олмаган, бу хилдаги оёқ кийимлар учун хом ашё сифатида от, туя, қорамол, қўй ва эчкининг ошланган (ийланган) териларидан фойдаланилган. Тери жийда, зардоли, жинжак томирларидан қайнатиб тайёрланган сувга 2—3 кун солиб қўйилади. Кейин қизғиш рангга кирган бу тери ийланади, такаки асосан қорамол терисидан қилинган. Чориқ камбағаллар оёқ кийими эканлиги ҳақида ёзма манбаларда ҳам тўхталиб ўтилган. Маҳси ҳам, мўккилар ҳам сарка терисидан тикилган, асосан ёғингарчилик даврида кийиладиган ҳаққари ковушлар ёғочдан ясалган.

Сурхон воҳаси аёлларининг қўйлаклари ёшларига қараб турли бичимда бўлган, қўйлақлар узун ҳамда кенг қилиб тикилган. Аёлларнинг ички кийими оқ матодан тикилган, қўйлақ ҳамда «кўкракбанд»дан иборат бўлган. Кўкракбандни фақат эмизикли аёллар устки қўйлагига сути ўтиб кетмаслиги учун таққанлар, кампирлар ҳамда қизларнинг кўкракбанд тақишлари гуноҳ саналган. Туркий халқларда ички қўйлақ IX асрда ҳам мавжуд бўлган, ички қўйлақлар устидан ҳамиша кундалик қўйлақлар кийиб юрилган. Воҳада қизлар қўйлагидан аёллар қўйлаги маълум томонлари билан фарқ қилган, фарқ аввало қўйлақ ёқаларида мавжуддир. Аёллар қўйлаги ўйма ёқа ҳамда кўндаланг ёқали бўлган, ўйма ёқали қўйлақ бўйиндан бир қарич узунликда кўкраккача кесилган, ингичка жияк тугилиб, боғич қилинган. Асосан бу қўйлақ аёл кишининг бола эмизишига мўлжалланган, воҳанинг айрим қишлоқларида бу қўйлакни «пешчак», «пешкумо» деб аташган. Воҳада қизлар ҳамда қариялар кўндаланг ёқали, яъни елка ёқали кийганлар, воҳанинг айрим қишлоқларида бу қўйлакни «кифтаки» деб аташган. Бундай қўйлақ ёқалари чап ва ўнг томондан ярим қарич узунликда бош бемалол киришига мўлжаллаб кесилган, бош кириши учун мўлжалланган тепа қисми ип билан боғлаб қўйилган.

Отасиникида юрган келинчак қиз қўйлагига юрган, фарзандлик бўлганда эса қиз қўйлакнинг икки ён томони, яъни қўлтиқ тагидан пастга қарата бир қарич кесилиб, бола ўша ердан эмизилган. Албат-

та, келин куёвнинг уйига келгандан сўнг хотинлик кўйлагини кийган. Сурхон воҳасида аёллар асосан қиш фаслида ҳамда тўй ва байрамларда икки-уч, ҳатто ундан ҳам кўп кўйлақларни устма уст қилиб кийганлар, албатта, устинги кўйлақ қимматбаҳо матодан тикилган. Шунингдек, бу кўйлақ энглари ҳар хил узунликда бўлган, энглар учига кашта, яъни «енг кашта» турли ипак ипларидан тикилган.

Воҳа аёлларининг анъанавий ички кийимларидан бири лозимдир. Эркак ва аёллар лозимлари, яъни иштонлари бичимларида фарқ бўлмаган, фақат тикилишида фарқ бўлган. Аёл кишининг, ҳатто бир ёшга етмаган чақалоқ қизларда ҳам гуноҳ саналади деб лозим кийиши шарт бўлган. Аёллар лозими икки хилдаги матодан тикилган. Лозимнинг пойча қисмига янги матодан липасига, яъни кўзга кўринмайдиган томонига арзонроқ матодан, гиштагига эса пойча қисмига ишлатиладиган матодан тикилган. Ёши катта ва кекса аёллар лозими малла, кўкиш рангдаги матолардан, қизлар ва ёш аёллар лозими эса қизғиш, оч рангдаги матолардан тикилиб, пойчаларига турли хилдаги жияклар қадалган.

Воҳа аҳолиси аёлларининг устки кийимларидан бири чопон бўлиб, аёлларнинг чопони беқасам ипак ҳамда ярим ипакли матолардан тикилган. Аёллар пахталик чопони қишда, пахтасиз энгил чопонлар ёзда кийилган. Аёллар чопони эркаклар чопонидан маълум даражада фарқ қилиб, аёллар чопонига олдиларини ёпиб юриши учун тугма ёки боғичлар қилинган.

Сурхон воҳаси аёлларининг устки кийимларидан бири курта йўл-йўл матодан тикилиб, асосан астарсиз аврадан иборатдир. Куртанинг энглари, ёқаси ҳамда этақларига чиройли жияклар тикилган, аёллар куртани асосан бошга ташлаб юрган. Курта Ўзбекистоннинг бошқа ҳудуд аҳолиларида ҳам бўлиб, қорақалпоқларда «оқ жада» ҳамда хоразм ўзбекларида «жада» деб аталади. Воҳа аёлларининг анъанавий уст кийимларидан мунисак бўлган, мунисак қадимги кийимлардан саналади. Мунисакдан фойдаланиш услуби бир хил бўлса-да, лекин ҳар хил номланган. Хусусан, Бухорода «калгача», Хоразмда «мисак», Тошкентда «мурсак», Фарғонада «мунсак» деб аталган. Воҳада мунисакнинг тикилиш услуби куртага ўхшаб, фақат авра-астарли ҳамда энги тирсаккача кенг бўлиб, унинг тагидан кўйлақ энгига тикилган каштали безаклар кўриниб турган.

Сурхон воҳаси аҳолисининг кенг тарқалган устки кийими паранжидир, паранжи воҳа аёлларининг кўчага кийиб юрадиган асосий кийими ҳисобланган. Паранжи арабча «фарожи» (кўпликда фарожат) сўзидан олинган, асосан XVI асрда аёлларнинг бошига ёпина-

диган ёпинчиғига айланган. Паранжи тикилиш услуби чопонга ўхшаб, фақат сохта енгли бўлиб, бу иккала енг орқага ташлаб бир-бирига бирлаштириб қўйилган. Бу сохта енглар «паранжининг удумлари» ҳисобланган, паранжининг чочвони отнинг ёлидан тўрпарда шаклида тўқилган, чачвон бетга тутилиб, устига паранжи ёпилган. Сурхон воҳаси аёллари кийимларида бош кийимлар ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлган. Хусусан, бош кийимлар анъанавий кийимларнинг ажралмас бир қисмидир, аёлларнинг бош кийимсиз бўлиши гуноҳ саналган. Ҳаттоки эркаклар ҳам «имон»и учиб кетади, деб бош яланг овқат емаган, агар аёл таом устида бош кийимсиз ўтирса, уни қўриқловчи фаришталар учиб кетади деб ўйлашган.

Воҳада қизларнинг қадимги бош кийимларидан бири «қасава» бўлиб, у қаттиқ бўлиши учун бир неча хил матодан чамбарак услубида тайёрланган ҳамда ўрта қисми очиқ қолдирилган. Қасава воҳа аҳолиси аёлларининг қадимий бош кийимларидан бири эканлиги ҳақида айрим муаллифлар тўхталганлар. Аёлларнинг қадимий анъанавий бош кийимларидан бири бўлган рўмол тўртбурчак шаклида бўлиб, турли усулда ўралган. Рўмоллар тайёрланган матосига қараб турлича номланган, воҳада қизлар «гуноҳ ёши»га етган даврдан бошлаб рўмол ўрай бошлаганлар. Воҳада ўрта ва катта ёшдаги аёллар рўмолининг тагидан киядиган бош кийимлардан култа бўлиб, бошга кийиладиган жойи айлана шаклида бўлган. Орқа томонга икки қарич узунликда соч қопи мавжуд, култани воҳанинг айрим ҳудудларида «култа пўшак» деб аташган.

Лўли(жўги)лар кийинишида асосан ерли аҳолидан фарқ қилмасликка ҳаракат қилишган, эркаклари чопон (тўн), этик, телпак кийишса, баъзан бошларига қийиқдан сепачсиз дурра ўраб юришган. Хотинлари, асосан ерли аҳолидай кийинса-да, лекин рўмол ўрашлари фақат жўгиларга хос манглайда тугиб қўйилган, жўгиларнинг аёллари ҳам, эркаклари ҳам асосан қора ва кўк ранглари хуш кўришган¹.

Шеробод беклигининг араблар яшаган (Шамол, Бой, Сари) қишлоқларида никоҳ тўйининг учинчи куни келинларга махсус кийим кийдириш маросими ўтказилган. Унда келинларга оқ гизза (бош кийимнинг бир тури) устидан қизил ёки тўқ қизил духобадан тикилган бухнак деб аталадиган бошқа бир бош кийим кийдирилган. У пешонадан бетгача тушиб, пешона, қулоқ атрофи билан ёпиб турган, уни хотин-қизлар уч-тўрт болалик бўлгунларича, гоҳо эса боладан қолгунларича кийишган. Бухнакнинг ияк остидан тортилиб турадиган

¹ Дала ёзувлари, 4—5-дафтарлар, 2000 йил, Шеробод тумани, В. Қодиров ж/х, Жарқўрғон тумани, Оқтепа қишлоғи.

қисми турли тақинчоқлар билан безатилган, ҳудудда яшаган туркман эркаклари кифтининг устидан ёқаси очиқ кўйлак кийишган. Кўйлак узун бўлиб тиззадан пастга тушиб турган, иштонлари асосан оқ матодан бўлиб ёш танламаган.

Бу даврга келиб ҳудуддаги шаҳарлар ва баъзи йирик қишлоқларда заргарлик устахоналари ишлай бошлаган. Уста заргарлар шаҳар ва қишлоқлар аҳолисига уларнинг буюртмалари асосида турли-туман тақинчоқлар ва безакларни (узук, билагузук, сирға, баддок, латива, кўкракка ва бўйинга тақиладиган маржонлар) тайёрлаб берганлар. Аксарият заргарлар буюртмачиларни кутиб ўтирмасдан ўзлари тайёрлаган заргарлик буюмларини қишлоқма-қишлоқ юриб сотган ёки мол-мулкка, дон-дунга алмаштирганлар. Шу тариқа бу даврга келиб аҳоли ўртасида безак ва тақинчоқлар янада оммавийлашиб боради. Бунга Шарқий Бухоронинг Россия томонидан истило қилиниши билан бошқа ҳудудлардан келган заргар касибларнинг кўпайиши ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Тақинчоқ ва безаклар хотин-қизларнинг ёшига, кийим рангига, мато йўлига ва тикилиш услубига қараб танланган ва тақилган. Улар тақилиш ўрнига қараб турли гуруҳларга бўлинган, шунга қараб бошга, сочга, қулоққа, бурунга, кўкракка, бўйинга, қўлга тақиладиган ва ҳоказо тақинчоқ ва безаклар мавжуд бўлган¹.

Бошга тақиладиган тақинчоқлар турига тиллақош, силсила, моҳитилла, хатабак кабилар кирган. Тиллақош кумушдан ишланиб, бош кийим устидан кийилган ва қош устига тушиб турган, шунинг учун ҳам тиллақош дейилган. Бу безакни кўпроқ сувли қишлоқлар хотин-қизлари (чиғатойлар, тоқчилар, турклар, лўлилар (жўгилар)) тақишган².

Силсила ҳам кенг тарқалган тақинчоқлардан ҳисобланган, уни маҳаллий халқлардан ташқари қўшни ҳудудлардан келган туркманлар, араблар ҳам тақишган. Силсила кўпроқ тўй-тантаналарда, байрам кийимлари билан тақилган. Қарияларнинг шоҳидлик беришлари чадамий силсилалар тўрт қисмдан иборат бўлган (хатабак, силсила, гўйша ва чеккадуо).

Ҳудудда кўп тарқалган тақинчоқлардан билагузук, узукларни алоҳида таъкидлаб ўтиш керак, чунки ҳар бир хотин-қизда бу тақинчоқлардан бири албатта мавжуд бўлган. Воҳа заргарлари эски тангалардан ҳам турли тақинчоқлар ясашган, улардан кўкракка осиб

¹ Исмоилов Ў. Анъанавий ўзбек кийимлари. Т.: Фан, 1978, 45-бет.

² Дала ёзувлари, 5-дафғар, 2000 йил, Термиз тумани, Сабзипоя қишлоғи.

ладиган ва сочга тақиладиган тақинчоқлар тайёрланган. Худудга хос аёлларнинг тақинчоқларидан бурунларга тақиладиган сирғаларни алоҳида таъкидлаш лозим. Сирға бурунларни асосан қўнғирот аёллари, шунингдек, араб, лўли хотин-қизлари ҳам тақишган. Бунда сирға буруннинг икки четига бурун парракларига ҳамда бурун ўрта деворига тақилган. Шунга кўра бу сирғалар латива, измак, аравак (арабак) каби номлар билан юритилган бўлса, ўрта деворга тақилганлари булоқи (булови), бурун балдоқ деб ҳам юритилган.

Қўнғирот хотин-қизлари кўпроқ бўйинга ва кўкракка тақиладиган мунчоқ маржонларни ёқтиришган, кўп ҳолларда мунчоқ ва маржонларни ўзлари тайёрлашган. Бу мунчоқ ва маржонлар жавак, гулбанд, хапамат деб аталган, шунингдек безак ўрнида туморлар ҳам ишлатилган, улар кўкрак тумор, бўйин тумор деб юритилган¹.

Қизиғи шундаки, бой савдогар оилаларнинг эркаклари ҳам қўллари қимматбаҳо узуклар тақиб юришган. Шунингдек улар тақинчоқ сифатида саллаларига жиға тақишган, камарларини пичоқлари хинларини қимматбаҳо тошлар, безаклар билан безатишган².

Сурхон воҳасида заргарлик санъати намуналари жуда қадимий, бебаҳо ва ранг-баранг бўлиб, хусусан, Холчаён, Далварзин каби археологик ёдгорликлардан топилган тақинчоқ ва зебу зийнатлар бунга мисол бўлади. Мингйилликлар давомида кийимларни безашда кўпинча турли хилдаги ва рангдаги мунчоқ, юпка ва ясси қилиб олтиндан, кумушдан ясалган, баргаклар билан ишланган зирак, кўкрак ва бўйин тақинчоқлари ҳам мавжуд бўлган.

Тақинчоқлар мовий, зангори мунчоқлар, қимматбаҳо тошлар (нефрит, фируза, лаъл ва бошқалар) билан безатилган. Тақинчоқлар кишилар ёшидаги фарқни, табақавий қатламни ва оилавий аҳволни белгилашда хизмат қилиб, уларнинг насли-насабидан дарак бериб турувчи хусусиятга эга бўлган. Денов беклиги марказида махсус заргарлик устахоналари мавжуд бўлиб, аҳолига хизмат кўрсатган.

Воҳада аёлларнинг пешонага, сочга, қулоққа, бўйин, қўл-оёқ ва кўкракка тақиладиган, тикиладиган мунчоқ, сирға, узук ва билакузук каби тақинчоқлари мавжуд бўлган. Сурхон воҳасида бундай тақинчоқларни аёллар тўй, байрам (наврўз, қурбон, рамазон ҳайитларида) кунлари айниқса, келинлар тўй куни яхлит тарзда таққанлар. Ёш келинларнинг анъанавий тақинчоқларидан бири «тиллақош» бўлиб, воҳанинг Хуфар, Маланд қишлоқларида «бало абрў» деб аташган. «Тиллақош» кумушдан ясалиб, ёқут кўз фируза ҳамда турли

¹ Исмоилов Ў. Анъанавий ўзбек кийимлари. Т.: Фан, 1978, 48-бет.

² Дала ёзувлари, 5-дафтар, 2000 йил. Термиз тумани, Қорахон қишлоғи.

хилдаги шишалар билан безатилган у асосан пешонага тақилган бўлиб, қош устига тушиб турган. Тиллақош Тошкент, Бухоро, Фарғона ҳамда Самарқанд аёлларининг ҳам сеvimли тақинчоқларидан бири бўлиб, тиллақошсиз қизларни узатмаганлар. Асосан қизлар келин бўлганларидан кейин тақиладиган тақинчоқлардан яна бири баргак бўлиб, баргаклар тилла ёки кумушдан тўғри тўртбурчак шаклида тайёрланиб, бир неча осма тақинчоқлардан иборат бўлган.

Воҳада келинчақлар «тиллақошни» баргакнинг устидан тақиб юрганлар, айрим манбаларда бу ҳақда тўхталиб ўтилган. Сурхон воҳаси аёллари хусусан, ёш келинчақлар ҳамда бой хотинлар тўйларда, байрамларда бурунларига сирға, яъни «латива» таққанлар. Лативани Хонжиза, Хўжаасмин қишлоқларида «натибини» деб аташганлар, латива тақинчоғи ўзбек -лоқайларида ҳам мавжуд бўлган.

Воҳада ёш келинларнинг тақинчоқларидан бўлган «силсила» уч-тўрт қатор йўма нақшли бир-бирига занжир кўринишида ҳалқачалар билан уланган бўлиб, асосан, бошдаги кийгичга ёки рўмолга беркирилган. Силсилалар тўрт қисмдан: ҳабатак, силсила, гўйша ҳамда чеккадуодан иборат бўлган. Силсила тақинчоғи тожик ва туркман аёллари ижтимоий турмушида сеvimли тақинчоқлардан бўлган. Сурхон воҳасида аёлларнинг барчаси гуноҳ ёшидан бошлаб оқ қулоққа сирға таққанлар, сирғаларнинг уй сирғаси, ойбалдоқ, қозиқ сирға, муҳаммади сирға каби турли хил шакллари мавжуд бўлиб, улар турлича номланган. Хусусан, воҳада айлана ёки бодомсимон сирғалар бўлиб, «ҳалқай Муҳаммади» сирға деб номланган. «Муҳаммади» сирғанинг тоқ сонли осилчоқлари бўлиб, уларнинг сонига қараб «учоёқли», «бешоёқли», «етти оёқли», «тўққиз оёқли», «ўн бир оёқли» каби турлари бўлган. Воҳада «тўққиз оёқли» Муҳаммади сирғани асосан бой хотинлар тақишган, бу сирғани воҳа аёллари Биби Фотиманинг сирғаси деб муқаддас билганлар. Воҳада аёлларнинг бўйин ва кўкрак тақинчоқларидан бири маржон бўлиб, маржонлар бир неча шодаларнинг алоҳида тўқималаридан иборатдир. Воҳада маржоннинг қизғиш-пушти рангли «қалампир маржон» ҳамда «нозик маржон» турлари жуда кенг тарқалган.

Воҳада кенг тарқалган бўйин тақинчоқларидан «Ҳафабанд» бўлиб, хафабанднинг ёйсимон, учбурчаксимон ҳамда ромбсимон шакллари бўлиб, хафабанд хафани боғлаб қувонч келтиради, деган фикр мавжуд. Сурхон воҳаси хотин-қизларининг қимматбаҳо тақинчоқларидан бири «зебигардон»дан иборат, ўртаси юмалоқ шаклда бўлган. Зебигардоннинг учбурчаксимон, ромбсимон осилчоқлари бир-бирига уланган занжирлари бўйинда ва кўкракда жуда гўзал турган, зе-

бигардонни воҳанинг ўзига тўқ, бой хонадон аёллари тақишган. Воҳа аёлларининг тақинчоқлари ичида сочга тақиладиган тақинчоқлар ўзига хос ўринга эга бўлган. Соч тақинчоқлари «жамалак», «попук» каби турли хилларда номланиб, воҳа аёллари тўй-ҳашамларида безатилган соч попукларини, кундалик турмушда эса оддий соч попукларини таққанлар.

Воҳада қизлар, ўрта ёш аёллар ҳамда ёши кекса кампирларнинг соч ўришида жуда катта фарқ бўлган. Қизларнинг сочи турмушга чиққунга қадар тўрттадан қирқ ҳатто ундан кўп майдалаб ўрилиб, учига жамалак тақилган. Гуноҳ ёшигача бўлган қизларнинг сочига эса майдалаб ўрилаётганда пахтадан «пахта пилик» қўшиб ўрилган. Турмушга чиқаётган қизнинг сочини иккита қилиб ўрган ҳамда турли хил тугма, мунчоқ ва пошшои танга (кумуш тангалар) билан безатилган, жамалак (сочпопук) тақилган. Аёллар кундалик турмушда оддий қора рангга бўялган ипакли, чилвирдан иборат жамалаклар тақишган.

Сурхон воҳаси аҳолисининг қўлга тақиладиган анъанавий тақинчоқларидан узук ва билакузук бўлиб, узукларни эркак ва аёллар таққанлар. Узукни воҳанинг Мармин, Хидиршо, Обшир каби қишлоқларида «узук» деб атасалар, Чоч, Пуштикалан, Пуштиварак, Хўжаасмин каби қишлоқларида эса «ангуштарин» деб аташган. Ўзига тўқ бой хонадон соҳиб ва соҳибалари асосан тилладан ясалган узук таққан бўлсалар, ўрта ҳол аҳоли эса асосан кумушдан ясалган узуклар таққанлар. Тилло ва кумушдан ясалган узукларга садаф, зумрад, фируза каби қимматбаҳо тошлардан кўзлар қўйилган, узук кўзлари ёмон кўзлардан асрайди дейилган. Сурхон воҳасида айниқса аёлларнинг узук тақиши муҳим бўлиб, уй идиш-товоқларини ювишда «ош ҳалол»ли бўлмаса ювган идиш қозон-товоқлари тоза ҳисобланмаган. Шунингдек, воҳада фарзанд дунёга келганда илк маротаба чўмилтришда болани давлатманд бўлсин деб сувга узук солганлар.

Воҳада аёлларнинг севимли тақинчоқларидан билакузуклар бўлиб, бу тақинчоқларни воҳанинг Шалдироқ, Бодом, Тўла каби қишлоқларида «билакузук», Сина, Куёвсув, Ойбарак, Даҳана каби қишлоқларида эса «дастпона» деб атаганлар. Билакузуклар ҳам узуклар каби тилло ва кумушдан ясалган, айримларининг эни 1—1,5 бармоқ бўғинни ташкил этган. Билакузукларга нақшлар берилиб, айримларига қимматбаҳо тошлардан кўзлар ҳам қўйилган, уларнинг «панжа», «турна», «ислими» каби нақшлар солинган турлари мавжуд бўлган.

Сурхон воҳаси аҳолисини анъанавий кийимлари ва тақинчоқлари ўзбек маиший, моддий, маънавий маданиятининг ажралмас қисми бўлиб, ўзида миллий хусусиятларини жипслаштирган.

Айниқса, туркманларнинг тақинчоқ ва безаклари диққатга сазаворлиги билан ажралиб туради. Қарияларнинг, ахборотчиларнинг берган маълумотларига қараганда, Сурхондарёда яшовчи шайх, эрсари уруғларига мансуб туркман хотин-қизларини зеби-зийнатсиз, яъни тақинчоқ ва безаксиз тасаввур қилиб бўлмаган. XX аср бошларида туркманлар ҳаётини ўрганган рус олими Ф.А.Михайлов «Тақинчоқларининг кўплигидан бўйинларини аранг бура оладиган бой туркман хотинларини кўрдим»¹, деб ёзган эди.

Хулоса қилиб шуни таъкидлаш мумкинки, Сурхон воҳаси аҳолисининг анъанавий кийимлари ва безаклари воҳада шаклланган моддий маданиятининг бир қисми саналади. Аҳолининг кийим ва безакларида жуда қадимий тарихий анъаналар миллий ҳудудий ва этник хусусиятлар ўз ифодасини топган, шунинг учун ҳам воҳа аҳолисининг анъанавий кийимлари ва безакларини моддий қадрият сифатида англаш лозим.

Анъанавий таомлар ва пазандачилик

Сурхон воҳасида дон ва донли маҳсулотлардан таом тайёрлаш муҳим аҳамият касб этади. Воҳада ярим ўтроқ чорвадор аҳоли ун ва ёрмаларни ёрғучоқ²ларда тортган бўлса, ўтроқ аҳоли эса сув ҳамда ҳайвон кучи билан ҳаракатга келтириладиган тегирмонлардан фойдаланган³. Бугдой тоғли ҳудудларда лалми усулда етиштирилган бўлса, дарё бўйларида ва унга туташ ҳудудларда сугорма усулда етиштирилган. Воҳа ҳудудининг Сурхондарё, Қоратоғдарё, Хўжайпок дарё, Обизаранг дарё, Тўпаланг дарёсининг ёқаларига донли экинлардан кўпроқ шоли етиштирилганлар⁴.

Деҳқончилик маҳсулотларидан таомлар тайёрлаш кенг ривожланган бўлиб, тадқиқ этилаётган даврда ўсимликлардан тайёрланадиган таомлари хилма - хиллиги билан ўзига хос ўринга эга бўлган. Арпа ун, жўхори ун, бугдой ун, маккажўхори унларидан турли хилдаги нонлар ҳамда таомлар тайёрланган.

¹ Костюм народов Средней Азии. М.: Наука, 1979, С. 176—178.

² Дала ёзувлари. 1997 йил, Кумқўрғон тумани Баҳара, Қарсақли қишлоқлари; қипчоқларда ҳам «ёрғучоқ»лар ишлатилган. Қаранг: Шаниязов К.Ш. К этнической истории узбекского народа. Т., 1974, с. 272.

³ Дала ёзувлари. 1998 йил, Шўрчи тумани Оқ тумшук, Бахштепа қишлоқлари. Бу ҳақда яна қаранг: Фуломов Я. Хоразмнинг сугорилиш тарихи. Қадим замонлардан ҳозиргача. Т., 1959, 127-бет; Шаниязов К.Ш. О традиционной пище узбеков / Этнографическое изучения быта и культуры узбеков. Т., 1972, с.97.

⁴ Дала ёзувлари. 1997—2003 йиллар, Кумқўрғон, Шўрчи, Олтинсой, Денов, Узун, Сарисийё туманлари.

Ўрта Осиёнинг бошқа халқлари қатори Ўзбекистон, жумладан Сурхон воҳаси аҳолиси ҳам нонни энг кўп истеъмол қилган. Ноннинг «оби нон», «жиззали нон», «сутли нон», «патир нон», «қозон патир», «ёғли нон», «лочира нон» каби турлари мавжуд эди¹. Шунингдек, воҳамизда жўхори унидан «зоғора нон», арпа унидан «арпа нон», тарик унидан «тарик нон», «тарик зоғора» ҳамда камбағал оилалар эса қурғоқчилик келган йилларда кепакдан «кепак нон» истеъмол қилишган².

Воҳада тандирлар «ер тандир» ҳамда «девор тандир» деб номлаш ўрнатилишига қараб бир-биридан фарқланган. Чорвадор аҳоли эса нон пиширишда асосан таба тошлардан фойдаланган³, бунда таба тошни қиздириб нон ёпилган. Нон ёпишда тандир яхши қиздирилиб, энглик кийиб, рапида ёрдамида нон ёпилади.

Воҳада супрада ун эланади, хамир қорилади, қўлда ясалади ҳамда барча хамирли таомлар тайёрланади. Супра бир нечта эчки ёки қўй териси яхшилаб ошланиб, ишлов берилгандан кейин, доира шаклда тажрибали кайвони аёллар томонидан тикилган⁴.

Нон пиширишда хамиртурушдан хамирни тобига келишида фойдаланиб, воҳада юзлар, дўрмонлар, қўнғиротлар «кўпиртирма нон», қатағонлар, турклар, ўшорилар, кетарилар «келдирма нон», Денов, Сариосиё ҳамда Узун туманларидаги тожиклар эса «нони расида» деб атаганлар.⁴ Хамиртуриш кўпинча супрада сақланиб, у билан боғлиқ ўзига хос қатор иримлар мавжуддир. Масалан, қишлоқда бир киши вафот этган кун хамир қилинган хонадан ирим қилиб, супрасига хамиртуриш қолдирмаган⁵. Шунингдек, шанба куни хамиртуриш сўраб келган кишига берилмаган⁶, икки «чиллалли хонадон» бирига чилласи тушади деб, хамиртуруш беришни ирим қилган⁷.

Сурхон воҳасида кенг тарқалиб, тайёрланиб келинган уй нони,

¹ Дала ёзувлари. 1997—2003 йиллар, Қумқўрғон, Шўрчи, Олтинсой, Денов, Узун, Сариосиё туманлари; Нон турлари ҳақида батафсил маълумот олиш учун қаранг: *Маҳкамов Г.М., Погосян А.И., Свинкин С.А.* Ўзбек нонлари.—Т., 1961; *Маҳмудов К.* Меҳмоннома. Т., 1989, 79—83-бетлар.

² Дала ёзувлари. 1997—2003 йиллар, Қумқўрғон, Шўрчи, Олтинсой, Денов, Узун, Сариосиё туманлари.

³ Дала ёзувлари. 1997—2003 йиллар, Қумқўрғон, Шўрчи, Олтинсой, Денов, Узун, Сариосиё туманлари.

⁴ Дала ёзувлари. 1999 йил. Олтинсой тумани Дегрез, Чеп, Жобу қишлоқлари.

⁵ Дала ёзувлари. 1997—2003 йиллар, Қумқўрғон, Шўрчи, Олтинсой, Денов, Узун, Сариосиё туманлари.

⁶ Дала ёзувлари. 2000 йил. Шўрчи тумани Совжирон, Жойилма қишлоқлари.

⁷ Дала ёзувлари. 2000 йил. Денов тумани Тасмасой, Терак қишлоқлари.

яъни оби нон ўзига хос тарзда тайёланади. Хусусан, махсус хамир товоққа илиқ сув, туз ҳамда хамиртуруш солиниб, яхшилаб аралаштирилган. Сўнгра ун солиниб хамир қорилади, хамир қорилиб, яхшилаб тобига келгунча муштланади. Ноннинг яхши тайёрланиши муштлашга ҳам боғлиқдир, бу ҳақда воҳа аҳолиси шундай иборани ишлатади:

Қўш ҳайдамоқ бориб-келмоқ,
Ўроқ ўрмоқ алмоқ-солмоқ,
Ҳай-Ҳай хамир муштламоқ¹.

Хамир муштлиниб бўлгач, супрага олиниб зувала-зувала қилинган, хамирдан зувалалар ясашда кишининг насибаси қирқилади деб, пичоқ ишлатилмасдан қўл билан ажратилган. Зувалалар махсус дастурхон ва кўрпачага ўралиб кўпчитилгач, супра устида ясалган. Нонни ёпишга тандирни қизитишга ҳам алоҳида эътибор берилиб, «ўтинингни аяма, нонингни қулга таяма» нақлига амал қилинган. Тандирга нон ёпишдан олдин рапидага қўйилган ноннинг орқаси ҳўлланиб, тандир деворига ёпиштирилади. Нон ёпиб бўлингач, юзига сув сепилади ва ноннинг пишиш даражасига қараб, тандир ўртасидаги тўпланган чўғлари кўзғатилади².

Жиззали нон ҳам оби нон сингари воҳада кенг тарқалган бўлиб, оби нондан фарқи шундаки, хамир қорилаётганда жизза аралаштирилиб қорилган ва оби нон сингари пиширилган³.

Сутли нон қилишда сув ўрнида сут ишлатилган. Бу хилдаги нонларни узоқ сафарга чиққан кишиларга атайин кўпроқ пишириб берилган. Чунки қуёшда қотирилган сутли нон сувда тез юмшаган, ҳамда ўзига хос тарзда мазали бўлган⁴.

Патир нон қадим замонлардан мавжуд бўлиб, хамирга ишлов бериш, унга қўшиладиган масаллиқлар ҳамда пишириш усулига қараб сариеғли патир, жиззали патир, қаймоқли патир, пиёзли патир, шўро патир, чалма патир каби хилларга бўлинади⁵. Патир нон юпқалиги ҳамда хамиртурушсиз (кўпчимаган)лиги билан ажралиб туради. Шунингдек, патир нонлар юзи тўлиқ нонпар билан уриб чиқилади, патир нонлар тўй-ҳашамлар ва меҳмонлар учун махсус пиширилган⁶.

¹ Дала ёзувлари. 1997 йил, Кумқўрғон, тумани Жийдали, Мўнка қишлоқлари.

² Дала ёзувлари. 2000 йил, Денов тумани Қовунлисой, Чим қишлоқлари.

³ Дала ёзувлари. 1999 йил, Олтинсой тумани Зардақўл, Чинор қишлоқлари.

⁴ Дала ёзувлари. 2001 йил, Узун тумани Беш қапа, Чақар қишлоқлари.

⁵ Дала ёзувлари. 2000 йил, Денов тумани Чагам, Шар-шар қишлоқлари.

⁶ Шимолий Сурхон воҳаси тожиклари патир нонни «фатир» нон дейишган. Дала ёзувлари. 2001 йил Сариеё тумани Томархут, Хуфар қишлоқлари. Шунингдек Қоратегин ҳамда Дарвоз тожиклари ҳам патир нонни шу номда аташган. Қаранг: *Кисляков Н.А.* Тажики Каратегина и Дарваза. Душанбе, 1976, с.231.

Фарзанд кўрган «чиллали» аёлларга «чилласи» чиққунига қадар асосан қайирма нон пишириб берилган. Қайирма нон ҳам оби нон каби ёпилиб, фақат хамири қорилиб кўпчитилгандан кейин зуваласи яхшилаб ясалади ҳамда нонпар маромига етказилиб урилади¹.

Сурхон воҳасида чорвадор аҳолиси нон турларидан кўмма нон ҳам истеъмол қилган. Кўмма нонни воҳа тожиклари «нони кўмоч» деб атаганлар². Ўзбек қипчоқларида ҳам кўмма нон кўплаб истеъмол қилинган³.

Воҳада нон, кулча ва патирлардан ташқари қатламалар ҳам тайёрланган⁴. Қатламадан тўй ва меҳмон дастурхони учун қадимдан фойдаланиб келинган бўлиб, уни тайёрлашда хамир сут ёки сувда қорилиб, зувала қилинади. Сўнгра хамир ўқлов ёрдамида юпқа қилиб ёйилади, ёйманинг юзига ёғ (сариеғ, эритилган кўй ёғи қаймоқ) суртиб, бироз вақт ўраб қўйилади, унинг хамирини нон катталигида ясаб, ёгда пиширилади. Воҳанинг Шўрчи, Кумқўрғон, Олтинсой, Узун туманларидаги кўнғирот, юз уруғларида қолаверса, деярли бошқа ҳудудларда фотиҳа тўйида куёв томони 30 тадан 60 тагача қатлама пишириб юборишган⁵. Воҳада келин тўйи, никоҳ тўйи ва бошқа тўйлар қатламасиз ўтказилмаган, тўйдан 3 кун олдин тўй қатламасини пишириш учун «қатлама пишди» маросими ўтказилган. Қатлама пишириш учун тўй эгасининг яқин қариндош-уруғ ҳамда кўни-кўшнилари таклиф этилганлар⁶.

Сурхон воҳасида юпқа ҳам буғдой унидан тайёрланган⁷. Элшунос олимлардан Б. Кармишева, К. Шониезовлар таъкидлашича, бу таом Ўрта Осиёнинг бошқа ҳудудларида ҳам тановул қилинган⁸. Хусусан, Юқори Зарафшон тожиклари юпқани «тунук» деб номлашган⁹. Юпқа учун тайёрланган хамир шафтоли катталигида бўлакча-

¹ Дала ёзувлари. 1998 йил. Шўрчи тумани Шалдиқоқ, Соҳибқор қишлоқлари.

² Дала ёзувлари. 2000 йил. Денов тумани Сина, Куёвсув қишлоқлари; Тожикистон тоғли ҳудуд тожиклари «нони кўмоч» деб аташган. Қаранг: *Кисляков Н.А.* Таджики Каратегина и Дарвоза. Душанбе, 1976, с.231.

³ Қаранг: *Шаниязов К.Ш.* О традиционной пище узбеков. // Этнографическое изучение быта и культуры узбеков. Т., 1972, с.97; *Икромова Н.М.* Узбекская кулинарная лексика. Т., 1989, с.19—21.

⁴ Қатламани Қоратегин ва Дарвоз тожиклари «Қатмол» деб атаганлар. Қаранг: *Кисляков Н.А.* Таджики Каратегина и Дарвоза. Душанбе, 1976, с. 231.

⁵ Дала ёзувлари. 1997—2003 йиллар. Кумқўрғон, Шўрчи, Олтинсой, Денов, Сариеғ, Узун туманлари.

⁶ Дала ёзувлари. 1999 йил. Олтинсой тумани Оқбулоқ, Тўхтамиш қишлоқлари.

⁷ Дала ёзувлари. 1998 йил Шўрчи тумани Ялти қишлоғи.

⁸ Қаранг: *Кармишева Б.Х.* Узбеки-локайцы Южного Таджикистана // Труды АН Тадж.ССР, т. XXVIII. Сталинабад, 1954, с. 143; *Шаниязов К.Ш.* О традиционной пище узбеков // Этнографическое изучение быта и культуры узбеков. Т., 1972. с.100.

⁹ Қаранг: Материальная культура верховьев Зарафшана. Душанбе, 1973, с.147—148.

ларга бўлиниб, бўлакча хамирларга ун сепиб, хамир юпқа қилиб ёйилади. Пиширишдан олдин юпқалардан ун қоқиб ташланади, қозон ички деворлари озгина ёғланиб, қиздирилади. Аввал биринчи юпқанинг икки томони ёпилади, кейин унинг устига иккинчи юпқа қўйилади ва қозоннинг қизиган юзасига ағдарилади. Сўнгра биринчи юпқанинг устига учинчисини қўяди, иккинчи юпқа пишганда кейин учинчиси ҳам ағдариб қўйилади. Шу асосда даста шаклида тўртинчи, бешинчи, олтинчи ҳамда бошқа юпқалар пиширилади. Воҳада юпқани тайёрлашда ёғларнинг ишлатилиш хилига қараб қаймоқли юпқа, сариёғли юпқа, ширали юпқа, пиёзли юпқа каби турлари мавжуддир¹.

Қумқўрғон, Шўрчи, Олтинсой, Денов, Узун туманлари қишлоқларида «ғилминди» ҳам пиширилган². Бу таом буғдой унидан тайёрланиб, юпқа таоми сингари тайёрланган, фақат, ёғланмаган қиздирилган куруқ қозонда қотириб олинган. Иккинчи қозонда ун билан сув яхшилаб аралаштирилиб қайнатилган, сўнгра сут солиб, атала тайёрланган, бу жараёнда қозон тагига олмаслиги учун қўзғаб турилган. Қотириб олинган юпқаларга озгина миқдорда атала суртиб, тўртбурчак шаклида тутиб, қиздирилган ёғда пиширилган. Филминди таоми Зарафшон ҳавзаси қипчоқларида ҳам кенг тарқалган бўлиб «ғилбинди»³, Юқори Зарафшон тожикларида эса «ғилмунди»⁴ деб аталган. Ҳозирда булар тансиқ таомлар сирасига киради⁵.

Воҳада буғдой унидан «умоч ош» ва «умоч палов» деб номланган таомлар пиширилган⁶. Умоч ошнинг қатиқли умоч, сутли умоч каби турлари мавжуддир. Умоч ош Ўзбекистон⁷, қолаверса, Ўрта Осиёнинг бошқа ҳудудларида ҳам кенг тарқалган⁸. Таомни тайёрлашда эланган ун каттароқ идишга солиниб, унга оз-оздан шўр сув сепиб, буғдой донларидек бўлгунга қадар идишда қўл билан ишқаланади. Сўнгра, улар элаб унидан ажратиб олиниб, қайнаб турган сувга солиб, яна қайнатилади. Қатиқ куйиб кетмаслиги учун бироз совутилгач, у билан аралаштирилиб истеъмол қилинади. Сутли умоч ош эса сутда қайнатилади ва пишгач, озгина туз ташланади. Агар таом пишмасдан туз солинса, сут «йириб»⁹ кетади. Шунингдек, воҳада

¹ Дала ёзувлари. 1999 йил. Олтинсой тумани Жобу қишлоғи.

² Дала ёзувлари. 1997—2003 йил. Қумқўрғон, Шўрчи, Олтинсой, Денов, Сарисийё, Узун туманлари.

³ Қаранг: *Шанизов К.Ш.* К этнической истории узбекского народа. Т., 1974, с.275.

⁴ Қаранг: Материальная культура таджиков верховьев Зарафшана. Душанбе, 1973, с.148—149.

⁵ *Маҳмудов К.* Ўзбек тансиқ таомлари. Т., 1989, 25—бет.

⁶ Дала ёзувлари. 1997—2003 йил. Қумқўрғон, Шўрчи, Олтинсой, Денов, Сарисийё, Узун туманлари.

⁷ *Ҳудойшўжуров Т. Маҳмудов О, Убайдуллаев Р.* Ўзбек миллий таомлари. Т., 1995, 41—бет.

⁸ *Кисляков Н.А.* Таджики Каратегина и Дарваза. Душанбе, 1976, с. 234.

⁹ «Йириш»—сут ҳолатининг ўзгариб, таъмининг ва сифатининг бузилиши.

сутли умоч ош «Бибисешанби» маросимида ҳам пиширилган. Лекин, бу таомдан эркакларнинг истеъмол қилиши мумкин бўлмаган¹. Умоч палов пиширишда аввал тайёрланган умоч хамир ёгда яхшилаб қовурилиб олинган. Шундан кейин, зирвак тайёрланади, яъни гўшт ёгда яхши қовурилгач, пиёз сап-сарик рангга киргунча қовурилади. Сўнгра тўғралган сабзи солиниб, жигар ранг бўлгунча қовурилади ҳамда сув солиб, паст оловда қайнатилади. Туз ва зираворлар ҳам сув қайнагандан сўнг солинади. Умоч палов мазали бўлиши учун зирвак узоқроқ қайнатилади. Қовуриб олинган умоч зирвак юзига бир қатлам қилиб солиниб, кейин устига меъёрига қараб сув қуйилади. Умоч паловга икки марта туз солинади. Зирвагига ҳамда қовурма умоч суви қайнаган вақтида тузи меъёрида солинади. Қовурма умоч суви ни тортгач, уни қозоннинг ўртасига тўплаб, бир оз буғлангач, дамга қўйилади ва ўчоқдан чўқ тортиб олинади. Дамлаш жараёни умочнинг миқдорига қараб амалга оширилган².

Воҳада буғдой унидан «кесган ош» ва «кесган палов» таоми ҳам тайёрланган. Кесган ошни воҳа аҳолисининг тожиклари «оши угро», Шўрчи, Денов туманларидаги юз, турк каби ўзбек уруғлари «шулла» деб атаганлар³. Таомни тайёрлашда юпқа қилиб ёйилган хамир маҳорат билан ингичка қилиб кесилган. Қозонга эса сув, пиёз, ловия (ёки мош, нўхат) солиб қайнатишган. Қайнаб турган қозонга кесилган хамирлар секинлик билан солиниб, маълум вақт яна тўхтамасдан қайнатишган. Таом пишгач, бироз дам берилиб, совутилгач қатиқ билан аралаштирилиб истеъмол қилинган. Кесган ошни йўғонроқ қилиб кесган Юқори Зарафшон тожиклари бу таомни «оши тўппа» деб атаганлар⁴. Кесган палов таоми эса, кесиб тайёрланган хамир қиздирилган куруқ қозонда қотириб олинади. Сўнгра умоч палов таоми сингари пиширилади. Лекин умоч ўрнига қотириб олинган кесилган хамир ишлатилган.

Воҳанинг деярли ҳамма хонадонларида буғдой унидан атала пиширилган. Аталанинг ёғли атала, қаймоқли атала, сутли атала каби турлари мавжуд бўлган⁵. Қаймоқли аталани тайёрлаш учун қозонга

¹ Бибисешанбининг ошини тайёрлаш учун етти хонадондан бир сиқимдан ун олиниб, камига Бибисешанби маросимини ўтказаяётган хонадон кўшади. Ривоят қилишларича, қадимда бой хонадон соҳибаси етти хонадондан ун йиғиб келиб, Бибисешанби учун ош тайёрлаётганда хонадон соҳибаси келиб, биз бой бўла туриб бировлардан ун олиб ош қилаясанми деб, ош пишаётган қозонни ўчоқдан тепиб тушириб юборган. Шу сабабдан Бибисешанбининг ошини эркаклар тановул қилиши мумкин эмас экан. Дала ёзувлари. 2001 йил. Сарносиё тумани Сўфиён қишлоғи.

² Дала ёзувлари. 1998 йил. Шўрчи тумани Саксонкапа, Ободон қишлоқлари.

³ Дала ёзувлари. 1997—2003 йиллар. Қумқўрғон, Шўрчи, Олтинсой, Денов, Сарносиё, Узун туманлари.

⁴ Материальная культура таджиков верховьев Зарафшана. Душанбе, 1973, с. 154

⁵ Воҳанинг ўзбек юз уруғи сутли аталани «оқ буламиқ» деб атаган. Дала ёзувлари. 1997 йил. Қумқўрғон тумани Хўжамулки, Қарсақли қишлоқлари.

қаймоқ билан ун кўшиб қизартириб, яхшилаб қовурилади ҳамда меъерига қараб сув солиб қайнатилади. Сутли атала учун ун сувга яхшилаб аралаштирилиб кейин қайнатилади. Сўнгра сут солиб, қайнаши тўхтатмасдан давом эттирилади. Оловдан туширишдан олдин туз солинади. Агар сутли атала пишмаган вақтда туз солинса, йириб кетади. Ёғли атала кўпинча сариеғ, куйруқ ёғдан тайёрланган. Воҳада бу аталани қовурма атала ҳам деб аташган. Ёғли аталани тайёрлашда ун ёғда қизартириб қовурилган. Ун куйиб кетмаслиги учун маҳорат билан тез-тез аралаштирилиб турилган. Ёғли атала парҳез таомлар сирасига кириб, кўзи ёриган аёллар учун кўпроқ тайёрланган. Бунда ёғли атала тайёрлаш жараёнида унга ширинлик — навот ёки қанд солиб пиширилган¹. Аталани ўзбек қавмлари² ва Ўрта Осиёнинг бошқа халқлари³ ҳам истеъмол қилганлар.

Сумалак кўкартирилган буғдой ва арпа майсасидан тайёрланиб, бу таом ҳақида К.Л.Задихина⁴, К.Ш. Шониёзов⁵, Н.Г. Борозна⁶, Н.А. Кисляков⁷, Н.П. Лобачева⁸ лар алоҳида тўхталиб ўтганлар. Сумалак бир неча мингйиллик тарихга эга бўлиб, асосан Наврўз⁹ байрамларида пиширилган. Сумалакни тайёрлашда буғдой донини ўстириш алоҳида аҳамиятга эга бўлган. Буғдой дони покиза, намозхон аёл томонидан, таҳоратсиз кишиларнинг кўзи тушмайдиган жойда ўстирилган.

Ўстириш жараёнида ҳар куни уч мартадан сув сепилган. Буғдой оппоқ ниш уриб кўкариши билан ўғирча ёки келида янчиблиб шираси олинган. Воҳада шира беш ёки етти марта сиқиб олинган. Сумалакни пиширишдан олдин биринчи шарбатдан озгинасига хамир қориблиб, туз солмасдан 9 та ёки 11 та чўзма қилиниб, ис чиқарилган. Сумалак пиширишда бу маросимлар бошқа вилоятларда ҳам ўтказилган¹⁰. Воҳанинг Шўрчи, Олтинсой туманларида чўзма пиширил-

¹ Дала ёзувлари. 1998 йил Шўрчи тумани Саксонкапа, Совжирон қишлоқлари.

² Шаниязов К.Ш. К этнической истории узбекского народа.—Т., 1974, с. 275.

³ Левшин А. Описание киргиз-кайсацких орд и степей. — СПб., 1832, с. 38.

⁴ Задыхина К.Л. Узбеки дельты Аму-Дарьи // Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. т.1., —М., 1952, с. 394.

⁵ Шониёзов К.Ш. Узбеки-карлуки.—Т., 1964, С. 126.

⁶ Борозна Н.Г. Материальная культура узбеков Бабатага и долины Кафирнигана / Материальная культура народов Средней Азии и Казахстана.—М., 1966, С.120.

⁷ Кисляков Н.А. Таджики Каратегина и Дарваза. Душанбе, 1976, с. 48.

⁸ Лобачева Н.П. К истории календарных обрядов у земледельцев Средней Азии / Древние обряды, верования и культы народов Средней Азии. —М., 1986, С.16.

⁹ Наврўз — халқимизнинг байрами бўлиб, унинг тарихи ҳақида қаранг: *Абу Райхон Беруний*. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. Танланган асарлар. I-том. -Т., 1968, 153—155-бетлар.

¹⁰ Наливкин В., Наливкина М. Очерки быта женщин оседлого туземного населения Ферганы. Казань, 1886, с.125; *Снесарев Г.П.* Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма.—М., 1969, С.117—118.

ган ёгда пахта пилик ёғланиб, сумалак пиширилаётган қозоннинг бир қулоғига ёғланган пахта пилик, қолган уч қулоғига исирик қўйилган. Ёғланган пахта пилик ёқилиб, Биби Фотиманинг руҳипокларига дуои-фотиҳа қилишиб, сумалак пиширишни бошлаганлар. Шунингдек, ўзига тўқ хонадонлар қўй, ўрта ҳол хонадонлар хўроз сўйиб қон чиқарганлар¹.

Албатта, сумалакни пишириш учун махсус ер ўчоқлар қазилган. Сумалак пишириладиган жойга таҳорат олмай бориш мумкин бўлмаган. Сумалак пиширишга ёрдамга келган аёллар «сумалак толли (тол) бўлсин» деганлар, сумалак пишираётган хонадон соҳибаси «еганга маълум бўлсин», деб жавоб қайтарган. Ёрдамга келган аёллар сумалакни уч марта тавоф қилиб, қозондаги сумалакни кавлаганда «бисмиллоҳир раҳмонир роҳийм» деб бошлаб, яхши ниятлар, тилаклар тилаган. Сумалак қозоннинг тагига олмаслиги учун ёнғоқ, воҳанинг айрим туманларида эса тош ҳам солинган. Кун ботиш олдидан қозон тагига олов ёқиб, то эртаси куёш чиққунча тўхтовсиз олови ўчирилмасдан ёқилиб, қозон ковлаб турилган. Сумалакни кўпни кўрган, намозхон, кайвони аёл сузган².

Сурхон воҳасининг дарё бўйи ҳудудларида деҳқончилик билан машғул бўлган аҳоли тадқиқ этилаётган даврда кўпроқ шоли, мош, нўхат, ловия етиштирган. Бу даврда воҳада аҳоли гуручдан палов, ширгуруч, шовла, гуруч пиёва каби турли хилдаги таомларни пишириб истеъмол қилган бўлсалар, мошдан мош палов, мошова, мош атала, пиёзли мошкичири, нўхатдан эса нўхат палов, нўхат шўрва, шунингдек, ловиядан ловия палов, ловияли шўрва, турли хилдаги қадимий таомлар тайёрланган³.

Воҳада гуручдан тайёрланадиган таомлар орасида палов кўп тарқалган. Палов тўй-томоша, маъракаларда, меҳмондорчиликда, қолаверса, хонадонларда якшанба, жума оқшоми деб пайшанба кuni кечки пайтда тайёрланган⁴. Воҳада тадқиқ этилаётган даврда хонадонларда истеъмол қилинадиган палов масаллиғи деҳқон хўжаликларида етиштирилган маҳсулотлардан тайёрланишга ҳаракат қилинган. Палов пиширишда гуруч, ёғ (зиғир, кунжут ёғи), пиёз ҳамда сабзи ишлатилган. Шунингдек, кўпинча қўй гўшти, қуйруқ ёғи,

¹ Дала ёзувлари. 1998 йил. Шўрчи тумани Шалдиروق, Соҳибкор қишлоқлари; 1999 йил Олтинсой тумани Биби Зайнаб, Жобу қишлоқлари.

² Дала ёзувлари. 1997 йил. Қумқўрғон тумани Қарсақли, Баҳара қишлоқлари; 2000 йил. Денов тумани Шомали, Остона қишлоқлари.

³ Дала ёзувлари. 1997—2003 йиллар. Қумқўрғон, Шўрчи, Денов, Олтинсой, Сарийосиё, Узун туманлари.

⁴ Дала ёзувлари. 2002 йил. Узун тумани Бешкапа, Тешиктепа қишлоқлари.

пўст думба, воҳанинг Олтинсой, Денов ҳудудларида гўшт ўрнига қазӣ, тухум, сабзавотлардан ва шолғомдан фойдаланганлар¹.

Паловни пишириш жараёни зирвак тайёрлашдан бошланади, яъни, гўшт ёғда яхши қовурилгач, пиёз сап-сариқ рангга киргунча пиширилади. Сўнгра тўғралган сабзи солиниб, жигарранг бўлгунча қовурилади ҳамда сув солиб паст оловда қайнатилади. Сув солингандан сўнг туз ва зираворлар ташланади. Ювилган, суви кетказилган гуручни зирвак юзига бир қатлам қилиб солиниб, кейин устига меъёрига қараб сув солинади. Паловга икки марта туз ташланади. Зирвагига ҳамда гуруч суви қайнаган вақтда тузи кўрилади. Гуруч сувини тортгач, гуручни қозоннинг ўртасига гумбаз қилиб тўплаб, бир неча ерига қошиқ суқилиб, бироз буғлангач, ош дамга қўйилади ва ўчоқдаги олов-чўғ тортиб олинади. Дамлаш жараёни гуручнинг миқдорига ва сифатига қараб амалга оширилади².

Сурхон воҳаси аҳолиси гуручдан ширгуруч пиширишган. Воҳанинг тожик аҳолиси буни «ширбиринч»³ деб аташган. Ширгуруч воҳада «Биби Фотима онамизнинг оши» деб, маросим таомлари қаторига киритишган. Шунингдек, воҳада бз ёшга кириб тайамбар ёшига етган кишилар «пайғамбар ёши тўйи»да табаррук таом деб ширгуруч билан меҳмонларни сийлаганлар. Ширгуруч тайёрлашда тозаланган гуруч ювилиб, кўп миқдордаги тузли сувда ярим тайёр ҳолатга келгунча қайнатиб, суви тўкилади. Ярим тайёр ҳолатга келган гуруч сув аралаштирилган қайнаб турган сутга солинади. Тўла пишгунча қўзғаб турилади. Ширгуруч тайёр бўлганда, товоқларга сузилади ва устига озгина сариеғ солиниб, истеъмол қилинган⁴.

Шулла ўзбекларнинг, қолаверса, Сурхон воҳаси аҳолисининг энг қадимий ва севимли таомларидан бири ҳисобланади⁵. Воҳада шулла тайёрлашда шолғом ва қовоқлардан фойдаланганлар. Шулла палов пиширишда ишлатиладиган маҳсулотлар асосида тайёрланиб, фақат у паловга қараганда суюқ ҳолда бўлган⁶. Имонни мустаҳкам қилади деб, воҳада шуллага қовоқни кўпроқ ишлатганлар⁷.

¹ Дала ёзувлари. 1999 йил. Олтинсой тумани. Обшир, Ҳайрондара қишлоқлари. 2000 йил. Денов тумани Ҳазарбоғ, Сина, Ўшор, қишлоқлари.

² Дала ёзувлари. 1998 йил. Шўрчи тумани Ободон, Дайтўлак қишлоқлари; 2001 йил. Сариеғ тумани Дашнабод, Газарак қишлоқлари.

³ Дала ёзувлари. 2001 йил. Сариеғ тумани Киштут, Хуфар қишлоқлари.

⁴ Дала ёзувлари. 2000 йил. Денов тумани Бешкапа, Зартепа қишлоқлари; 2002 йил. Узун тумани Жончекка, Чақар қишлоқлари.

⁵ «Шулла» республикамизнинг айрим вилоятларида «шовла» деб аталади. Қаранг: Шаниязов К.Ш., Исмаилов Х.И. Этнографические очерки материальной культуры узбеков конец XIX—начала XX вв.—Т., 1981, С.181.

⁶ Дала ёзувлари. 1998 йил. Шўрчи тумани Шалдирак, Оқтумшук қишлоқлари. 2001 йил. Сариеғ тумани Хоним, Бойбўри қишлоқлари.

⁷ Дала ёзувлари. 1997 йил. Қумқўрғон тумани Мўнка қишлоғи.

Демак, Сурхон воҳаси аҳолиси ижтимоий ҳаётида ўрганилаётган даврда донли экинлардан тайёрланадиган таомларнинг хилма-хиллиги, бу борада воҳа аҳолисининг катта тажрибага эга эканлигини билиш мумкин. Албатта, воҳада тайёрланган таомлар маҳсулотларини аҳоли ўз томорқаларида етиштирганликлари ҳам ўзига хос хусусиятларидан бири ҳисобланади.

Сурхон воҳаси аҳолисининг таом тайёрлашида гўшт ва гўшт маҳсулотлари ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлган. Воҳанинг ярим ўтроқ аҳолисининг асосий машғулоти чорвачилик бўлиб¹, улар гўштли таомларни кўпроқ истеъмол қилган.

Гўштли таомлар асосан қўй гўшtidан тайёрланган. Тадқиқ этилаётган даврда, қолаверса, ҳозир ҳам воҳанинг айрим ўзбек уруғлари сигир гўштini «совуқлик» деб деярли истеъмол қилмайдилар. Чунки, халқда сигир гўшти «совуқлик», агар сигир гўшти истеъмол қилинса, инсонлар ўртасидаги меҳр-муҳаббат «совуйди», деган тасаввур мавжуд².

Мол сўйиш, гўшт чопиш билан махсус кишилар — қассоблар шуғулланган³. Чунки, қассоблик қилиш учун у кишининг аждодлари қассоб бўлиши ёки бирор кекса қассобдан қўл олиши шарт бўлган. Акс ҳолда у кишининг соғлигига зарар етиши мумкин бўлган⁴. Масалан, Бухорода қассоблик касби кўпинча авлоддан авлодга ўтган⁵.

Воҳада гўштни сақлашнинг бир қанча усуллари бўлган. Албатта, гўшtlарнинг сифати бузилмаса таом мазали, хушхўр бўлади.

Воҳада гўштни сақлашда қовурдоқ усули кенг тарқалган бўлиб⁶, қўй гўшtlари асосан қуйруқ ёғида қовурилган. Қовуришдан олдин гўшт тузланган ҳамда керакли миқдорда зираворлар сепилган. Қовурма, қўй қорнидан тайёрланган махсус идиш, теридан махсус тикилган саноч ёки сопол хумларда сақланган⁷.

Воҳа аҳолиси сўйилган қўй ёки эчки гўштini тўрт бўлакка бўлиб тузланган сурпага ёки бўзга ўраганлар, гўшт бузилмаслиги учун гўшт ўралган мато кунига бир марта тузли сув билан ҳўлланган. Бу усулда сақланган гўшт бир ҳафтагача ўз ҳолатини сақлаган⁸. Шунингдек,

¹ *Маев Н.А.* Очерки Гиссарского края // Материалы для статистики Туркестанского края. вып.V.—СПб., 1883, с.172—173.

² Дала ёзувлари. 1999 йил. Олтинсой тумани Зардақўл, Чуқур Обшир қишлоқлари.

³ *Жабборов И.* Ўзбек халқи этнографияси.—Т., 1994, 161-бет.

⁴ Дала ёзувлари. 1998 йил. Шўрчи тумани Ялти қишлоғи.

⁵ *Сухарева О.А.* Поздне феодальный город Бухара.—Т., 1962, с.121.

⁶ *Шаниязов К.* Узбеки-карлуки.—Т., 1964, с.128.

⁷ Дала ёзувлари. 1999 йил. Олтинсой тумани Оқбулоқ, Миришкор қишлоқлари.

⁸ Дала ёзувлари. 1998 йил. Шўрчи тумани Тўла, Ялти қишлоқлари.

гўштни ерга қўмилган кўза ёки хумларда сақлаш усуллари ҳам мавжуд бўлиб, бунда асосан гўш туйри-туйри¹ қилиб тўғралиб тузланади. Бу усулдан баҳор ва куз фаслларида фойдаланилган бўлиб, гўшт 5—7 кунгача бузилмаган².

Воҳада гўштли таомлар тайёрлаш учун сўйиладиган ҳайвонлар ёши, жинсига қараб фарқланган. Хусусан, катта қорамол гўшти, уч ойлик бузоқ гўшти, кўчқор гўшти, совлиқ³ гўшти, барра гўшти⁴, эчки гўшти ҳамда паррандалардан бедана, товуқ гўштира ажратилган⁵.

Сурхон воҳасида қўй гўшти кўпроқ истеъмол қилиниб, ундан турли хилдаги таомлар тайёрланган. Воҳада гўштли таомлардан шўрва суюқ овқат сифатида пиширилиб, уни тайёрлаш усулига қараб, қовурма шўрва ҳамда қайнатма шўрвага ажратилган. Қайнатма шўрва гўшти катта-катта бўлакличига совуқ сувга солиниб, паст оловда пиширилган. Қайнатма шўрвага асосан пиёз, сабзи, шолғом ишлатилган. Бу шўрвани тайёрлашда масаллиқлар хомлигича сувга солиниб қайнатилгани учун Сурхон воҳаси тожик аҳолиси уни «хом шўрбо» деб атаган⁶.

Қовурма шўрвани тайёрлашда таомга ишлатиладиган ҳамма масаллиқлар қовурилган ва сувда милтиратиб қайнатилган. Таомни тайёрлашда ишлатилган масаллиқлар дастлаб ҳаммаси қовурилгани учун қовурма шўрва деб аталган⁷.

Воҳада қўй ёки эчки сўйилганда калла шўрва тайёрланган. Бу шўрвани тайёрлашда дастлаб сўйилган қўй ёки эчкининг калласи ва тўртала оёқларининг жунлари оловда куйдирилиб, сўнг ишқалаб, тозалаб ювилади. Калладан тишларни қоқиб тушириб, оёқларнинг айри туёқлари ўртасидаги қисми кесиб ташланиб, пичоқда қирилади ҳамда тозалаб ювилиб пиширилади. Албатта, таомни тайёрлашда жониворнинг қорин ва ўпкаси ҳам ишлатилган⁸.

¹ Туйри—60—80 грамм оғирликдаги тўғралган гўшт бўлаклари.

² Дала ёзувлари. 1997 йил. Қумқўрғон тумани Жийдали қишлоғи.

³ Совлиқ—икки ёшдаги урғочи қўзичоқ.

⁴ Барра гўшти—қорақўл тери учун сўйилган қўзичоқлар гўшти.

⁵ Дала ёзувлари. 2002 йил. Узун тумани Лангар, Дўрмон, Терак қишлоқлари; 2000 йил. Денов тумани Сина, Ўшор қишлоқлари.

⁶ Дала ёзувлари. 2001 йил. Сариосиё тумани Хоним қишлоғи.

⁷ Дала ёзувлари. 2002 йил. Узун тумани Чақар қишлоғи.

⁸ Дала ёзувлари. 1997 йил. Қумқўрғон тумани Чаёнтепа, Бўйрачи қишлоқлари.

Гўштли шўрва тайёрлашда воҳада шолғом, коди (қовоқ), ловия ва бошқа хилдаги сабзавотлар ишлатилган. Бу эса таомнинг «ловия шўрва», «коди (қовоқ) шўрва» каби номлар билан аталишига сабаб бўлган¹.

Воҳада қўй ва эчки гўшtidан тандир кабоб (тандир гўшт) пиширилган. Воҳанинг тоғли ҳудудларида кийик гўшtidан ҳам тандир кабоб тайёрланган. Тандир гўшт таоми ўзига хослиги билан ажралиб туради, бунинг учун улоқ ёки қўй танланади. Уни тандирда пиширишади, бунинг учун тандирнинг ички деворлари оқариб кетгунча қиздирилади, катта гўшт бўлақларига туз, қалампир, зира, майдаланган саримсоқпиез сепиб, ёнғоқ ёки ўрик таёқчаларига осилади. Таёқчанинг узунлиги тандир оғзидан узунроқ бўлиши керак, қизган тандирнинг ўртасига чўғни йиғиштириб, унинг устига сув солинган қозонча (ёки декча) қўйиб, устидан сувга тегмайдиган қилиб гўштни осиб қўйишади. Гўштининг устига арчанинг қуриган шохчаларини жойлаб устидан тоғорани тўнтариб қўйишади, унинг атрофини лой билан суваб, шу ҳолда гўшт миқдорига қараб 60—80 минут қолдиришади. Кейин гўштни чиқариб олиб, арча қолдиқларини яхшилаб олиб ташлашади ва совутишади, асосан совуқ ҳолатда истеъмол қилишади. Тандирнинг ичида, чўғдаги қозончага ҳар хил масаллиқлар — шолғом, сабзи, қалампир, нўхат, думба кабиларни солишиб, пишган таомни тандир гўшт шўрваси сифатида дастурхонга тортишади.

Тандир кабоб Самарқанд, Бухоро ҳамда Қашқадарё вилоятларида кўпроқ пиширилган². Тандир кабоб энг қадимий таомлардан саналади³.

Воҳа аҳолиси чорвадорларининг турмуш тарзига мос ҳолда мол ва қўй гўшtlаридан қовурдоқ қилиш усули кенг тарқалган. Чунки, қовурдоқ тайёр овқат ҳисобланиб, бузилмасдан сақланган, қолаверса, чўпонлар уни қўй қорнидан тайёрланган махсус идиш ёки терисидан махсус тикилган саночда олиб юришган. Шунингдек, қовурдоқ гўшtdан исталган вақтда таом тайёрлаш осон бўлган⁴.

Қази от гўшtidан ва ёғидан унинг ичагига солиб тайёрланадиган таомдир. Қази тайёрлашда ҳар қандай отнинг ҳам гўшти мос келавермайди. Албатта, отнинг ёшига эътибор берилади ҳамда от маълум вақт боқилган бўлиши шарт. Қази тайёрлашда отнинг лаҳм гўшти ва ёғи эни 3—4 бармоқ бўғини, узунлиги ярим қарич келадиган тилим-тилим қилиб кесилади. Кесилган гўшtgа туз, мурч ва зира сепилиб

¹ Дала ёзувлари. 1999 йил. Олтинсой тумани Ипоқ, Бўлак қишлоқлари.

² Шаниязов К.Ш. О традиционной пище узбеков // Этнографические изучение быта и культуры узбеков. —Т.,1972, с.106.

³ Икромова Н.М. Узбекская кулинарная лексика.—Т., 1989, с. 47.

⁴ Дала ёзувлари. 2000 йил. Денов тумани Шар-шар, Анорбулоқ қишлоқлари.

«едирилади». Гўшт зираворларни янада ўзига сингдириши учун бир кеча кундуз салқин жойга қўйилади. Узунлиги 2—2,5 қарич узунликдаги от ичакларига гўшт ва ёғ кетма-кет қилиб тўлдириб жойлаштирилади. Қазидудлаб ёки дудламасдан ҳам салқин жойга осиб қўйилган. Қазини пиширганда қозонга совуқ сув солиб, паст оловда қайнатилган. Қазидудлаб яхна ҳолда, иссиғида ёки кўпинча паловга қўшиб истеъмол қилинган. Шу сабабдан бу таом «қазидудлаб палов»¹ деб номланган.

Сурхон воҳасининг Шерободдарё, Қоратоғдарё, Тўпалангдарё, Хўжаипокдарё, Сурхондарё каби дарёларидан балиқ овланган. Балиқни луқмани ҳалол қилади деб, яъни «луқмаи ҳалол», уни ҳеч бўлмаганда бир йилда бир маротаба истеъмол қилиш савоб дейилган². Шунингдек, балиқнинг Оллоҳ томонидан бўғизланганлиги, ҳалол қилинганлиги тарихий манбаларда ҳам қайд этилган³. Чиллали аёлларнинг балиқ гўшти истеъмол қилиши ирим саналган⁴. Воҳада парҳез гўштли таом сифатида товуқ гўшtidан кенг фойдаланилган, чунки ундан тайёрланган шўрва «дармон шўрва» деб аталган⁵.

Воҳанинг тоғли ҳудудларида каклик, тустовуқ, бедана гўшtidан ҳам турли хилдаги таомлар тайёрланган. Айниқса, бу паррандалар гўшtidан палов тайёрлашда фойдаланилиб, гўшти жуда мазали бўлган. Воҳада одам мижозини кучайтиришда фойдали бўлган чумчуқ гўштининг ҳам истеъмол қилишган. Бу тансиқ таомни имконияти бор кишиларгина тайёрлашган⁶.

Сурхон воҳаси аҳолиси ўртасида гўштли таомлар алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, мазали ва хушхўр қилиб тайёрлаш усулларини билганлар.

Сурхон воҳаси аҳолиси донли ва гўштли таомлар билан бирга сутли таомларни ҳам кенг истеъмол қилган. Аҳоли қўй, эчки, сигир қолаверса, от ва туя сутларидан турли хилдаги таомлар ва ичимликлар тайёрлаган. Сигир асосан сути учун парвариш қилиниб, сутидан турли хилдаги таомлар ва ичимликлар қилинган. Воҳада сигирларни боқиш ва уларни соғиш билан боғлиқ кўплаб ирим-сиримлар борки, бу ота-боболаримиздан то бугунги кунларгача сақланиб қолмоқ-

¹ Дала ёзувлари. 2000 йил. Денов тумани Хазарбоғ қишлоғи.

² Дала ёзувлари. 1998 йил. Шўрчи тумани Шалдироқ қишлоғи.

³ Қаранг: *Рабғузий Н.Б.* Қиссайи Рабғузий.—Т., 1990, 68-бет.

⁴ Балиқлар ҳар қандай жойга туҳум қўйиб кетаверади. Бу ҳолат чилла даврида аёлга ҳам таъсир қилиши мумкин деган тасаввур бўлган. Кексаларнинг айтишича, бола нуқсонли туғилар экан. Дала ёзувлари. 2002 йил. Узун тумани. Чақар қишлоғи.

⁵ Дала ёзувлари. 2001 йил. Сариосиё тумани Дашнобод қишлоғи.

⁶ Дала ёзувлари. 1999 йил. Олтинсой тумани Вахшивор қишлоғи.

да. Этнографик дала тадқиқотлари давомида Қумқўрғон туманидаги Хўжамулки, Шўрчи туманидаги Шалдиروق, Олтинсой туманидаги Дегрез қишлоқларида соғиладиган сигирларни ёмон кўздан асраш учун шоҳларига дуо битилган туморлар осиб қўйилганлиги гувоҳи бўлинди¹. Агар сигирнинг соғдириш жараёнида тепиш одатлари пайдо бўлса, сигир кўзиккан деб ҳисобланиб, яқин атрофдаги «кўзи бор» кишилар кийимларидан ип олиниб, исириқ билан қўшиб, сигирнинг атрофига тутатилган. Шунингдек, сигирнинг сути кўзикканда ҳамда унинг елини касалланганда «кес-кес» тадбири амалга оширилган. Бунда сигирнинг сути ўчоқда қиздирилган, ош пичоқ билан «суқдан бўлса кесдим, кўздан бўлса кесдим» деб уч марта идишдаги сутга ботирилиб кесилган². Сигир соғилаётганда идишдаги сутга бегона кишининг кўзи тушса сигир кўзикади дейилган. Бу ҳақда Е.М. Пешерева ҳам тоғлик тожиклар мисолида тўхталган³.

Сурхон воҳасининг кўпгина қишлоқларида куёш ботгандан кейин сут сўраб келганларга «сигир елини учинади» деб берилмаган⁴. Бу одатга Ўрта Осиёнинг бошқа кўпгина халқлари ҳам этиқод қилганлар⁵. Воҳада сигир сутидан турли хилдаги таомлар тайёрланган. Хусусан, сутдан қаймоқ олинган, қатиқ ивитилган, чакки, сариёғ олинган, ширчай, қурут қилинган, ширгуруч ва бошқа кўпгина таомлар тайёрланган.

Сигир, қўй, эчки болалаганидан кейин уч-тўрт кун мобайнида сариғи аримаган сут («оғиз сути», «увуз») соғиб олинади. Бу сутдан биринчи кун соғиб олинганда, «қағаноқ» тайёрланган. Қағаноқни Олтинсой, Денов, Сариосиё туманларидаги айрим қишлоқ аҳолиси «оғиз», «увуз» ва воҳа тожик аҳолиси эса «қақаноқ» деб атаган⁶. Таом тайёрлашда аввал қозон ёлланган, сариғи аримаган сутга озроқ сув қўшиб паст оловда ёки тандир, ўчоқ чўғига қўйиб, секин қайнатилган. Сут қуюқлашиб қотган. Сўнгра таом пичоқ билан кесилиб бўлакка бўлинган. Албатта, бу таомдан энг яқин кишиларгагина янгилик сифатида улашилган⁷. Бу таомнинг Сурхон воҳасида⁸

¹ Дала ёзувлари. 1997 йил. Қумқўрғон тумани Хўжамулки қишлоғи; 1998 йил. Шўрчи тумани Шалдиروق қишлоғи; 1999 йил. Олтинсой тумани Дегрез қишлоғи.

² Дала ёзувлари. 1998 йил. Шўрчи тумани Тўла қишлоғи.

³ Пешерева Е.М. «Молочное хозяйство горных таджиков и некоторые связанные с ними обычаи» //—Т., 1927, с.9.

⁴ Дала ёзувлари. 2001 йил. Сариосиё тумани Чинор қишлоғи.

⁵ Қаранг: Шаниязов К.Ш. К этнической истории узбекского народа.—Т., 1974, с.204; Андреев М.С. Таджики долины Хуф. Вып.ХІ. с.220.

⁶ Дала ёзувлари. 2001 йил. Сариосиё тумани Хуфар, Телпақчинор қишлоқлари; 1999 йил. Олтинсой тумани Жобу, Мўминкул қишлоқлари; 2000 йил. Денов тумани Қум, Сина қишлоқлари.

⁷ Дала ёзувлари. 1997 йил. Қумқўрғон тумани Жалойир қишлоғи.

⁸ Икромова Н.М. Узбекская кулинарная лексика.—Т., 1989, с.48.

хамда туркманларда¹ тайёрланиши ҳақида айрим манбаларда ҳам тўхталган.

Иккинчи, учинчи кунлари соғиб олинган оғиз сутидан воҳада «келагай» таоми пиширилган. Келагайни пиширганда қозон сутнинг тагига олмаслиги учун ёлланган. Оғиз сути билан бошқа сигирнинг сути кам миқдорда солиниб бироз қайнатилгач қуюқлашган. Пиширишда ўчоқдан қозон туширилгандан кейин ҳам сут шопирилган. Акс ҳолда шопирилмаса, келагай ҳолати ўзгариб, бузилади². Келагайни Ўзбекистоннинг айрим ҳудудларида «далама»³ деб аташади. Воҳада сутдан хом ва пишган қаймоқ олинган. Албатта, сигир соғилгандан кейин махсус сузгичда сузилган. Сўнгра идишга солиниб, бир кеча давомида турган, эрталаб сузиб олинган. Эрталабки нонуштада истеъмол қилинган ёки тўплаб қозонда куйдириб, ёғ қилиб олинган. Пишган қаймоқни олишда, сут оловда пиширилган ва маълум вақт сақланган. Сут бетидан олинган пишган қаймоқ танавул қилинган ёки йиғиб қозонда куйдириб ёғ олинган⁴. Воҳада тадқиқ этилаётган даврда хом ва пишган қаймоқдан буламук таоми пиширилган. Бу таомни воҳанинг Денов, Сариосиё, Узун туманларидаги айрим қишлоқларида холвайтар деб аташган. Шунингдек, хом ва пишган қаймоқлар қозонда куйдириб «дўрда» қилиб олинган. Қовурма шўрва ҳамда атала каби таомларга қўшиб ишлатилган⁵.

Воҳа аҳолиси қадимдан истеъмол қилиб келган таомларидан яна бири қатиқ бўлиб, қатиқни тайёрлашда ўзига хос таомиллари бор. Сут пиширилгандан кейин, албатта, бироз совутилиб, илиқроқ ҳолатга келтирилади. Шундан кейин «уютқи»⁶ яъни «қўр» солиниб, усти ўраб қўйилади. Уютқи солингач, сут икки-икки ярим соат давомида ивиб қатиққа айланган. Сутга уютқи солингандан кейин қатиқ ачиб кетмаслиги учун усти кўп вақт ёпиб қўйилмаган.

Воҳа аҳолиси қатиқдан чакки тайёрлаган⁷. Чакки «тулим»⁸ да, чакки тўрва ёки чакки халталарда сақланган. Ёз ойларида чаккидан «чалоб»⁹ ичимлигини тайёрлаб истеъмол қилишган. Чалоб Фарғона

¹ Бердиев М.С. Традиционная система питания туркмен. Автореф. дисс. канд. ист. наук. М., 1990, с.15.

² Дала ёзувлари. 1999 йил. Олтинсой тумани Оқбулоқ қишлоғи.

³ Шаниязов К.Ш. О традиционной пище узбеков // Этнографические изучения быта и культуры узбеков.—Т., 1972, с.109.

⁴ Дала ёзувлари. 2000 йил. Денов тумани Орғун қишлоғи.

⁵ Дала ёзувлари. 2002 йил. Узун тумани Бойбича қишлоғи.

⁶ Уютқи—қўр ёки томизғи. Уютқи—бу асосан олдин ивигилган қатиқдан 50 грамм миқдорда олиб қолдирилган қатиқдир.

⁷ Чакки—Ўзбекистоннинг Тошкент, Сирдарё вилоятлари ва Фарғона водийсида «сузма» деб аталган. Қаранг: Шаниязов К.Ш., Исмаилов Х.И. Этнографические очерки материальной культуры узбеков конец XIX — начала XX вв. —Т., 1981, с. 116.

⁸ Тулум—қўй ёки эчки терисидан тикилган халта.

⁹ Чалоб—чанқоқбосди ичимлик. Чакки билан сув аралашмасидан тайёрланади. Икрамова Н.М. Узбекская кулинарная лексика.—Т., 1989, с.49.

водийси ва Тошкент вилоятларида «айрон» деб ҳам аталган¹. Сурхон воҳаси аҳолиси чаккидан сариеғ олишган. Сариеғ асосан куви воситасида қатикдан ажратиб олинган². Воҳанинг Олтинсой туманининг Вахшивор, Дегрез қишлоқларида, Узун туманининг Беш қапа, Чақар қишлоқларида куви-гуппи деб аталади³. Сариеғ кўл ёрдамида ҳам тайёрланган. Сариеғни ажратиб олишда қатик кувига солинган ҳамда пишкак ёрдамида пишилган. Куви ёғи асосан салқинда яхши ажралган. Сариеғлар эчки терисидан тайёрланган халтага ёки қорин халтага⁴ солиниб, салқин жойларда сақланган. Ахборотчиларнинг таъкидлашича, тадқиқ этилаётган даврда чорвадор аҳоли қиш фасли учун бир неча халта сариеғларни гамлашган⁵. Ёғи ажратиб олинган суюқлик айрон деб аталган. Айронни тулумларга солиб чакки тайёрлаган. Бу чаккилар истеъмол қилинган ёки ундан қурут қилинган. Хуллас, Сурхон воҳаси аҳолиси таомларида сутли таомларни тайёрлаш, уни истеъмол қилиш кундалик ҳаётда муҳим аҳамиятга эга бўлган.

Сурхон воҳаси аҳолисининг деҳқончилик билан шуғулланган ҳудудларида узум, олма, жийда, зардоли (ўрик), анор, гилос, ёнғок, бодом, писта, тут, беҳи, қароли (олхўри), шафтоли каби турли хилдаги мевалар, тарвуз, қовун, сабзи, қанд лавлаги каби полиз маҳсулотлари лалми ҳамда суғорма деҳқончилик усулида етиштирилган. Воҳанинг зардоли (ўрик) ва қовунлари ширинлиги билан Бухоро хонлигида ажралиб турган⁶. Дашнобод анорлари бутун хонликка ёйилган⁷. Н.А.Маев Дашнобод анорлари ҳақида шундай дейди: «Биз Дашнободга келганимизда (18 май куни) анорлари янада ширин, ҳозир узулгандек эди»⁸.

Воҳанинг Олтинсой тумани Хўжасоат, Обшир, Чуқур Обшир, Тўхтамиш, Зардакўл, Вахшивор, Чинор қишлоқларида, Денов тумани Сина, Ўшор, Куёвсув, Тожур каби қишлоқларида, Узун ва Сарисие туманларининг Хубон, Чанглоқ, Чекана, Дунанги, Маланд, Хонжиза, Хўжаасмин каби қишлоқларида узум етиштирилиб, узум-

¹ Қаранг: *Ҳудойшукров Т. ва бошқалар. Ўзбек миллий таомлари.* —Т., 1995, 86-бет.

² Куви ёки гуппи. Чакки таркибидаги ёғни ажратиб олиш учун ишлатиладиган асбоб. Қаранг: *Шаниязов К.Ш. О традиционной пище узбеков //Этнографические изучения быта и культуры узбеков.* —Т., 1972, с.109.

³ Дала ёзувлари. 1999 йил. Олтинсой тумани; 2002 йил. Узун тумани.

⁴ Қорин халта—эчки ёки кўйнинг ошқозони бутунлигича тозаланиб, ҳидини йўқотиш учун уч кун тузли сувга солиб қўйилгач тайёрланади.

⁵ Дала ёзувлари. 1999 йил. Олтинсой тумани Дегрез, Обшир қишлоқлари.

⁶ *Маев Н.А. Очерки Гиссарского края // Материалы для статистики Туркестанского края. Вып V.—СПб., 1883, с.305, 309.*

⁷ *Маев Н.А. Кўрсатилган асар, 187, 261-бетлар.*

⁸ *Маев Н.А. Кўрсатилган асар, 187-бет.*

дан шинни ва майиз кўплаб тайёрланган. Шунингдек, воҳанинг тоғли ҳудудларида лалми усулда, пастки ҳудудларида эса суғорма усулда полиз маҳсулотлари етиштирилиб, қовун, тарвуз ва сабздан шинни тайёрланган ҳамда олма қоқи, қовун қоқи¹, шафтоли қоқи, ўрикдан фўлун² каби турли хилдаги қуруқ мевалар уй шароитида тайёрланган.

Сурхон воҳасида қандолатчилик ўзига хос тарзда ривожланган. Денов ва Юрчи бекликлари марказларида новвот, парварда, ҳолва, нишолда, пашмак каби қандолат маҳсулотлари тайёрлаш ривожланган³.

Ҳар бир қандолат маҳсулотларини тайёрлашда ўзига хос усуллари мавжуд бўлган. Хусусан, парварданинг олма парварда, қадимий парварда каби турлари бўлиб, воҳа аҳолисининг кундалик ҳаётида кенг истеъмол қилиниб келинган. Парварда калла қанд (сарқанд)лар эритилиб, ярим ой шаклида пиширилган⁴. ҳолва тайёрлашда эса қанд, шинни ҳамда шакарлардан фойдаланилган. Тадқиқ этилаётган даврда ҳолва тайёрлашда қандлардан (калла қанд), узум, тут шиннисидан, шакар (лавлаги, шакарқамиш ҳамда таранжабин⁵) кабилардан фойдаланилган. Ҳолвани тайёрлашда ўрик данаги, ёнғоқ, бодом, кунжут ишлатилган. Шунингдек, етмак илдизи сувидан фойдаланилган. Ҳолвалардан кунжутли ҳолва тўй маросими ширинликларидан ҳисобланиб, воҳада қизга тўй жўнатилаётганда куёв томон ҳамиша кунжутли ҳолва юборишган. Унинг ўзига хос удуми мавжуддир⁶.

Хулоса қилиб айтганда, Сурхон воҳасида яшаган аҳолининг таомлари ўзига хос хусусиятлари ҳамда турли-туманлиги билан ажралиб турган. Таом тайёрлашдаги урф-одат, удум, анъаналарнинг асрлар оша авлоддан авлодларга мерос бўлиб ўтиши «миллий ўзликни англашни, таъбир жоиз бўлса, миллий ифтихорни тиклаш ва ўстириш жараёнида ғоят муҳим ўрин тутди»⁷.

¹ Қовун қоқининг тайёрлаш усули ҳақида қаранг: *Шаниязов К.Ш.* К этнической истории узбекского народа.—Т., 1974, с. 279.

² Фўлун—қуриган ўрик.

³ Дала ёзувлари. 2000 йил. Денов тумани маркази.

⁴ Дала ёзувлари. 2001 йил. Сарносиё тумани Газарак қишлоғи.

⁵ Таранжабинни—янтоқ шакар, тонгда янтоқдан шираси қоқиб олинади. Қуритилгандан сўнг шакар ҳолатига келади. *Қаранг:* Таботаб хазинаси дурдоналаридан.—Т., 1987, 141-бет.

⁶ Дала ёзувлари. 1999 йил Олтинсой тумани Чеп, Жобу қишлоқлари.

⁷ *Каримов И.А.* Ўзбекистон XX аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари.—Т., 1997, 140-бет.

III БОБ. ВОҲА АҲОЛИСИНИНГ ИЖТИМОИЙ МУНОСАБАТЛАРИ ВА МАЪНАВИЙ МАДАНИЯТИ

Ижтимоий ва оила-никоҳ муносабатлари

Воҳа аҳолисининг ижтимоий турмушида сақланиб келган қадимий жамоатчилик анъаналари, қўни-қўшничилик, қишлоқ жамоатчилик тартиблари, қариндош-уруғчилик муносабатлари ниҳоятда кенг ўрин эгаллайди. Ижтимоий муносабатлар доирасида архаик шаклдаги жамоатчилик анъаналари кенг тарқалган. Бу ҳолат нафақат қўчманчи аҳоли турмуш тарзида, балки сувли ҳудудда истиқомат қилувчи ўтроқ аҳоли ҳаётида ҳам муҳим ўрин тутган. Воҳада дастлабки ўтроқ қишлоқ жамоасининг шаклланиши бронза даврига оид бўлиб, бу қишлоқ жамоа бўлиб яшаши доирасида вужудга келган. Воҳа аҳолисининг ижтимоий муносабатлари жамоа, қўни-қўшничилик, қариндош-уруғчилик каби шаклларда ўз ифодасини топган. Воҳадаги қишлоқ жамоаларининг айримларида бутунлай бир тоифага мансуб уруғдошлар жойлашган бўлса, аксариятида эса этник жамоалар таркиб жиҳатдан турли-туман бўлган. Қишлоқ жамоаси кишиларни меҳр-оқибат, инсоф-диёнат, ҳалоллик каби туйғулар асосида тарбияловчи кишиларга маънавий қадриятларни сингдирувчи макон саналган.

Қишлоқлар оқсоқоллар томонидан бошқарилган. Оқсоқолларнинг асосий вазифаси жамият ҳаётида тартиб сақланишини таъминлаш, барча анъанавий метёрларнинг бажарилишини назорат қилиш, жамоат мажбуриятларини белгилаш, жамоат тартибини бузганларни жазолашдан иборат бўлган. Қишлоқларга кўпинча бой бўлмаган ўрта ҳол, бироқ катта ҳаётий тажрибага эга бўлган кишилар сайланган. Сурхон воҳаси қишлоқларининг аҳолиси ижтимоий келиб чиқишига кўра қуйидаги гуруҳларга бўлинган:

1. Йирик заминдорлар, яъни бойлар.
2. Ўрта ҳол кишилар.
3. Ҳунармандлар ва майда зироаткорлар.
4. Муайян ишлаб чиқариш соҳасига эга бўлмаган мардикорлар.

Қишлоқларда яшовчи аҳолининг асосий машғулоти деҳқончилик

ҳисобланган. Шу боисдан ҳам воҳада шаклланган сувли қишлоқлар аҳолиси ер мулкининг қанчалик даражада кўплигига қараб, ижтимоий жиҳатдан табақаларга бўлинган. Чорвачилик билан шуғулланувчи кўчманчи аҳоли эса асосан чорва молларининг сонига қараб табақаларга бўлинган. Воҳа аҳолисининг ижтимоий ҳаётида жамоанинги ўрни ниҳоят даражада улуғ бўлган. Худудий қўшничилик жамоаси ҳисобланган қишлоқлар миллий ва ижтимоий мансубликдан қатъий назар қўни-қўшниларининг ўзаро ҳамжиҳат асирий удумларга содиқлик асосида бирлаштирувчи ижтимоий бирикунинг анъанавий тузилмаси саналган. Қадимда вужудга келиб, бир худудда яшовчи кишиларнинг ҳаёти ва ўзаро муносабатлари борасидаги кўп асрлик тажрибага эга бўлган қўшничилик жамоаси ўзининг бутун тарихи мобайнида ўз ҳаётий кучини сақлаб қолган. Воҳада қишлоқ жамоаларининг асосий вазибалари қуйидагилардан иборат бўлган: маросимларни биргаликда ўтказиш; ўз худудини батартиб сақлаш ва ободонлаштириш ҳамда ёш авлодни ижтимоий руҳда тарбиялаш.

Қўни-қўшничилик жамоасининг негизини шарқона жамоа учун хос бўлган бир қатор тамойиллар ташкил этган. Бу тамойиллар ҳукмдорларга ҳурмат, ҳукмдорларнинг эса халққа ғамхўрлиги, ёши катталарнинг ахлоқий ибрати, келажак авлодга ғамхўрлик, ёшларнинг катта авлодга нисбатан ҳурмат ва ишонч туйғуси каби тушунчалардан иборат бўлган. Ҳар бир қишлоқ аҳли ўзининг ёзилмаган қонунларига кўра яшаган ҳар бир жамоа аъзоси ушбу қонунларга сўзсиз бўйсунган. Инсон ҳаётининг асосий муҳим босқичлари бутун жамоанинги расм-русумлари орқали нишонланган. Бунга кўра ҳар бир киши жамоа томонидан юкланган ижтимоий, ахлоқий ва диний мажбуриятлар доирасида фаолият юритган. Жамоанинги анъанавий фаолияти тўрт соҳада ўз ифодасини топган, жумладан, хўжалик соҳаси, ижтимоий-маиший соҳа, маросимлар ва диний соҳаларда намоён бўлган.

Муҳтожларга, бева-бечораларга ёрдам кўрсатиш жамоанинги асосий анъанаси эди. Кексалар, беморлар, бева-бечоралар ҳамиша жамоа ҳомийлигида яшаган, уларга қўни-қўшнилари ғамхўрлик қилган, худойи ва садақаларда уларнинг ҳаққи бериб турилган. Жумладан ҳар рўза оининги охири кунларида бева-бечораларга ёрдам тариқасида фитр садақаси улашилган. Қишлоқ аҳолиси жамоат ишларини ҳам биргаликда амалга оширишган бундай ишлар кишиларни жипслаштирувчи, ҳамкорликка даъват қилувчи, кишилар ўртасида яқинлик, бир-бирига ёрдам ва меҳр-оқибат туйғуларини сингдирувчи восита бўлиб хизмат қилган.

Эл-юрт ва жамоа ҳар бир шахс ҳаётида, унинг камолотида муно-

сиб ўрин эгаллаган. Кишиларнинг кундалик ҳаётидаги қувонч ва ташвишларни жамоа билан бирга баҳам кўриш ҳаётнинг асосий қоида-сига айланган. Қишлоқ жамоасининг ижтимоий таркиби турли-туман бўлсада, жамоага кишиларнинг муносабати бир хил бўлган. Жамоанинг назаридан қолиш ёки жамоа манфаатларига зид иш кўриш уят саналган. Ҳаттоки, диндан чиқсанг ҳам, элдан чиқма деган нақлнинг шаклланиши ҳам жамоанинг киши ҳаётида тутган ўрни нақадар буюк эканлигидан далолат беради. Қишлоқ жамоалари кишиларни уюштирувчи, оғир юмушларни биргаликда бажаришга сафарбар қилувчи кишилар ўртасидаги муносабатларни тартибга солувчи, ёш авлодни тарбиялашга хизмат қилувчи ҳамда асрлар давомида шаклланиб келган маросим ва удумларни авлоддан авлодга етказувчи асосий ижтимоий бирлик саналган. Қишлоқ жамоаларини оқсоқоллар идора қилган, оқсоқолларга эса қишлоқнинг кайвони ёки «гапга етар» кишилари ёрдам бериб турган. Ҳар бир масала юзасидан жамоа томонидан чиқарилган қарор ва қоидаларига итоат қилиш ҳар бир жамоа аъзоси учун мажбурият саналган. Жамоадан ажралиб чиқиш ёки алоқани узиш ўлим билан баробар ҳисобланган. Қишлоқ жамоасининг ҳаётида масжидлар ҳам ниҳоятда муҳим роль ўйнаган. Жамоанинг турли маросимлари масжидларда ўтказилган. Шунингдек, жамоанинг маросимларни бажариш учун барча жиҳозлар ҳам масжидларда сақланган. Масжидлар йўловчилар, меҳмонлар ва етимлар учун турар жой вазифасини ҳам ўтаган. Жамоани уюштиришда маросимларнинг ўрни ниҳоятда каттадир. Жумладан, наврўз, дарвешона, рамазон ибодатлари, ифторликлар, ҳайит байрамлари, тўй-томоша, дафн маросимлари ва маъракалар жамоа аъзолари ўртасида яқинликни янада кучайтирган. Ҳар бир жамоа аъзоси барча маросимларда фаол иштирок этишга ҳаракат қилган.

Ижтимоий ҳаётда ва кундалик турмуш тарзида юзага келадиган турли хил муаммолар жамоа йиғини асосида ҳал этилган. Ҳар бир жамоа аъзоси тўй ва маъракаларда ўзига мос турли хил юмушларни бажаришга ҳаракат қилган. Масалан, бирорта киши янги уй қурмоқчи бўлса, ёки бирорта оғир юмушни бажармоқчи бўлса, албатта жамоадан ёрдам сўраган. Бу ёрдам ҳашар тариқасида амалга оширилган. Ҳашар ишларини амалга оширишда жамоанинг ўрни ниҳоятда катта бўлган. Жумладан, ариқ ва зовурларни тозалаш, йўл ва кўприклар қуриш, янги ерларни ўзлаштириш, масжид ва шунга ўхшаш жамоат биноларини қуриш каби ишларни амалга оширишда иштирок этиш масъулияти ҳар бир жамоа аъзосининг бурчи саналган. Бундан ташқари тўй ва маъракаларни ўтказиш иморатларни бунёд

қилиш борасида ҳам ҳашар ишларини амалга ошириш кенг ўрин тутган. Ҳашар кишилар ўртасидаги меҳр-оқибат, бир-бирига ёрдам ва яқинлик туйғуларини мужассамлаштирган. Ҳашарда ҳар ким қобилиятига яраша вазифани бажарган кекса-ю ёш ҳашарда иштирок этишда ўзини бурчли санаган. Масалан, аёллар ўртасидаги ҳашарлар сирасига ўрмак, яъни гилам тўқиш билан боғлиқ ҳашарни киритиш мумкин. Ўрмак ҳашари, нафақат бирор юмушни бажариш балки ўзаро суҳбат қуриш, иш ўрганиш каби жиҳатлари билан ҳам ажралиб туради.

Воҳадаги аёллар ўрмак қуришда бир-бирига кўмаклашишни бурч деб билган. Ўрмакка ёрдамга келувчилар ўрмак эгаси томонидан зимдан ҳисоб-китоб қилиб турилган. Шу боисдан ҳам «ўрмагимга келмаган, ўлганимга ҳам келмасин» деган нақллар ҳам бежиз айтилмаган.

Бундан ташқари ўрим-йиғим ишларида амалга оширилган ҳашарлар ҳам худди шундай ҳашарлар доирасига киради. Чорвадор аҳоли орасида эса кўй жунини қирқиш, кубу пишиш, кигиз босиш каби ҳашар ишлари ҳам мавжуд бўлган. Ҳашар ишларини уюштиришда кексалар ҳам фаол иштирок этиб, ҳашарчиларга далда бериб турган. Бундай одамлар «ҳайбаракаллачилар» деб ҳам аталган. Кишиларнинг кундалик ҳаётида юзага келадиган турли хил зиддиятлар ҳолатлар ҳам жамоа иштирокида ҳал қилинган. Жамоада бирон кишининг бошига кулфат тушса, оқсоқолга мурожаат қилишган. Ҳатто айбдор шахслар ҳам жамоа қарори билан жазоланган. Ўзаро урушиб қолган низоли хонадонлар оқсоқол ёки кайвониларнинг ёрдами билан яраштирилган. Қишлоқ аҳли кимнинг хонадонидида қачон қандай маърака бўлганлиги ёки кимнинг қанча қарзи борлигини аниқ билган. Ҳар бир оилада болаларни жамоага ҳурмат ҳисси асосида тарбиялаш одат тусига кирган. Ҳар бир қишлоқ ўзининг баковулига, гўрковига, устасига, имомига, сартарошига, қассобига эга бўлган. Ҳар бир қишлоқда етишиб чиққан полвон ва чавандозлар бўлиб, улар тўю-томошаларда нафақат ўзи учун балки қишлоқнинг ори ва номуси учун рақиб томон билан сидқи-дилдан кураш олиб борган. Агар кураш пайтида бирорта полвон енгилса, ўша полвоннинг орини олиш мақсадида енгилган полвонга жамоадош полвон ғолиб полвон билан курашга тушган.

Турли табиий офатлар, юқумли касалликлар, қурғоқчилик каби ҳолатларнинг олдини олиш учун жамоа аъзолари вақти-вақти билан тўпланишиб, дарвешона ва худойилар ўтказишган. Дарвишонага ҳар ким имкониятидан келиб чиқиб, ўз улушини берган, дарвишона айрим жойларда «оши худойи» ҳам дейилган. Дарвишоналарга нафа-

қат қишлоқ аҳли, балки қўшни қишлоқлардан ҳам меҳмонлар таклиф қилинган. Ҳар бир қишлоқ жамоасининг қанчалик даражада уюшганлиги тўй ва маъракаларда аниқланган. Жумладан, воҳа тўйларида «улуш бериш» ёки «қўноқ бериш» каби ақидалар мисолида ҳам буни кўриш мумкин, қишлоқда бирор киши тўй қилса, қўшни қишлоқлардан таклиф қилинган. Меҳмонлар учун қўни-қўшниларнинг уйларида жой ҳозирланиб, меҳмонларнинг ейиш-ичиши учун зарур бўлган барча маҳсулотлар хонадонларга тақсим қилинган ва тўй эгасиникига келган меҳмонлар соврин ва тўй қуллуқ бўлсинни берган, улар белгиланган хонадонларга жойлаштирилган. Хонадон эгаси эса тўйхонадан келтирилган ноз-неъматлар асосида тўйга келганларни меҳмон қилган. Меҳмонлар жойлаштирилган хонадонлар «қўшхона» деб аталган. Шу боисдан ҳам бу одат айрим жойларда «улуш бериш» ёки «қўшхона ташлаш» деб аталса, воҳанинг Панжоб, Сайроб ва Лайлагон қишлоқларининг аҳолиси эса бу ҳолни «сўйиш бериш» одати деб номланган. Ҳар бир қишлоқнинг ўз яйлови, сув ичадиган ариғи бўлиб, булар умумжамоа мулки ҳисобланган. Жамоа ерларидан фойдаланиш бўйича барча баравар саналган. Ҳар бир жамоа ўз қабристонига ҳам эга бўлган. Қабристонларга бошқа жамоа вакиллари дафн қилинмаган. Бирор-бир сабаб билан бошқа жойда вафот қилган жамоа вакиллари ёки қариндош уруғларни ўз ота-бобаларининг қабристонига дафн қилишга ҳаракат қилинган. Бу жараён «суякни адаштирмаслик» ёки «суягини суягига қўшиш» деб аталган. Ҳар бир қишлоқ ёки уруғнинг пирлари мавжуд бўлиб, бу пирлар Эшон, Саид, Миён ва хўжалардан бўлган. Пирлар ўзига тегишли бўлган ҳудудларнинг маънавий камолотида муҳим ўрин тутиб, уларга диний раҳнома ролини бажарган.

Пирга бўйсунувчилар эса «мурид» деб номланган. Пирларга нафақат бир қишлоқ, балки ўнлаб қишлоқлар бўйсунган. Шу боисдан ҳам пирлар қишлоқ оралаб муридлардан ҳол-аҳвол сўраган, уларнинг ҳолидан хабар олган аразли хонадонларни яраштирган, кишиларга яхшилик ва имондан сабоқ берган, улардан назр-ниёз тўплаган. Бундай жараён «мурид овлаш» деб номланган. Пирларни айрим жойларда пир, баъзи жойларда тўра ёки халифа ҳам деб аташган. Юқорида таъкидланганидек, қишлоқларни бошқаришда оқсоқоллар муҳим ўрин тутган. Қишлоқ доирасидаги олди-сотдилар, меросий мулкларни меросхўрлар ўртасида тақсимлаш, низо ва жанжалларни бартараф қилиш, ҳашар ишларини амалга ошириш бевосита оқсоқол бошчилигида бажарилган. Воҳа аҳлининг ижтимоий муносабатлар доирасида қўни-қўшничилик анъаналарига риоя қилиш, қўшнининг

ҳаққи каби жиҳатларни инобатга олиш азал-азалдан воҳа аҳлининг менталлитетига айланиб борган. Қўшнилари воҳанинг кўтлаб жойларида ҳамсоя деб аталган, қўшнилари яхши ва ёмон кунларида бири-бирига ёрдам бериб келишган. Шу боисдан ҳам «узокдаги қариндошдан, яқиндаги қўшни афзал», деган мақол ҳам бекорга пайдо бўлмаган, қўшнилари вақти-вақти билан бири-бирларини меҳмондорчиликларга таклиф қилиб туришган. Бирор хонадон билан қуда бўлишдан олдин ҳам ўша хонадон хусусида энг аввал қўшнисидан сўралган, аҳоли орасида қўшнининг ҳаққига риоя қилиш энг асосий қоидалардан бири саналган. Қўшнилари шу боисдан ҳам тинч-тотув яшашга ҳаракат қилган. Ҳатто, нариги дунёдаги сўровда ҳам қўшни гувоҳга ўтади деган ақидалар бўлган, шу боис қўни-қўшнилари иложи бори-ча бири-бирларига озор бермасликка ҳаракат қилган. Жумладан, оловни қовласанг ўчади, қўшнини қовласанг кўчади, деган мақол ҳам қўшнилари тинч-тотув яшашга чорлаган. Қўшничилик анъаналарига кўра ер, уй-жой ҳар бири шахснинг шахсий мулки бўлганлигига қарамасдан сотиш ва сотиб олиш эркинлиги қўшничилик ҳуқуқи билан белгиланган мазкур удумга мувофиқ ер-ҳовлилар қўшнилари олманган тақдирдагина бошқага сотилган. Ер ва ҳовлиларни сотиш жараёнида қўшнилари ҳам иштирок этган, қозилари қўшнининг иштирокисиз олди-сотди ишларни тасдиқламаган. Агар қўшнилари ҳовли жой бегонага сотилишини хоҳламаса, ушбу мулк сотилмаган, ер сотмоқчи бўлган одам ерни сотишдан олдин қўшнилари розилик сўраган. Шу боисдан ҳам «гилам сотсанг қўшнингга сот, ярмисида ўзинг ўтирасан», деган ақида шаклланган.

Воҳа аҳлининг ижтимоий ҳаётида ёш билан боғлиқ йиғинлар, давралар ҳам муҳим ўрин тутган. Ёшга қараб тўпланадиган йиғинлар айрим жойларда «гап», «гаштак», «жўрачилик», «улфатчилик», «тенг-тўшлар йиғини», «гурунг» каби номлари билан номланган. Бундай йиғинлар ўспиринлар, катта ёшлилар, хотин-қизлар гуруҳи каби гуруҳларга бўлинган. Бундай ташқари гап-гаштаклар касбдилари ва табақаларга кўра ҳам ташкил қилинган, улфатчилик анъаналари кўпроқ қиш вақтида зиёфат тарзида амалга оширилиб, навбатманавбат ҳамда хонадонма-хонадон амалга оширилган. Ҳар бири давранинг ўзига хос мавзуси, ўз тартиби, ўз «гурунг»ги мавжуд бўлиб, бошқа давра вакиллари билан бундай улфатчиликка аралашини чекланган. Воҳа аҳлининг ижтимоий муносабатларида қон-қариндошлик алоқалари ҳам муҳим ўрин эгаллаган, қариндошлар бири-бирлари билан жуда яхши муносабатда бўлиб, яхши-ёмон кунларида доимий елкадош бўлган. Қариндош-уруғчилик муносабатлари ота ва она

томонидан оғайинлар доирасида белгиланган, оилаларда она томондан қариндошларнинг, айниқса тоғанинг роли катта бўлган. Шу боисдан «Етти отадан бир тоға устун туради» деган ақида вужудга келган. Ҳатто турмушга чиқаётган қизлар ўз вакилини бирорта тоғасига берган. Инсон вафот этган пайтда ҳам уни тоға қабрга қўйган, бу ҳолат мрамр хат тартибларининг бир кўриниши саналса-да, кишиларнинг турмуш тарзига жуда чуқур сингиб борган. Шунингдек, қон-қариндошлик алоқаларида амакининг ҳам ўзига хос ўрни бўлган, яъни жиян тарбиясига амаки ва тоға ўзини масъул санаган. Бундай ҳолат этнографияда «авункулат» номли оила никоҳ тартиблари билан боғлиқ бўлиб тоға-жиянлар муносабатларига алоҳида эътибор берилиши эса «матрилокал» тартиблардан саналган. Бунга кўра тоға-жияннинг бешик ёки суннат тўйларидан то уйлангунча барча тадбирларга қатнашиб, ёрдамлашиб туриши шарт бўлган. Авункулат ва ёшга қараб гуруҳлашнинг айрим элементлари қавм-қариндош атама-ларида ҳам ўз ифодасини топган. Масалан, қариндош-уруғлар орасида ота ва она томон қариндошлар номланиши билан бир-биридан фарқланган: онанинг ака-укалари жиянга нисбатан тоға ҳисобланса, отанинг ака-укалари амаки баъзи жойларда ака деб ҳам номланган. Онанинг опа сингилларига хола деб уларнинг болаларига бўла деб мурожаат қилинган, бўлаларнинг болалари эса «бўлаваччалар» ҳисобланган. Отанинг опа-сингиллари эса амма деб аталган. Амманинг болалари эса «жиян» деб номланган. Амма ва холаларнинг эрлари почча, жезза, ёки язна деб аталган. Сингилнинг ёки қизнинг эри куёв деб номланган. Қариндошлар иложи борича бир-бирларидан узилиб кетмасликка ҳаракат қилган, қариндош-уруғ муносабатларида қудандачилик муносабатларига алоҳида эътибор берилган, яъни узоқлашиб бораётган қариндошлар қуда-анда бўлиб яна яқинлашган. Бу эса уруғ ичида эндагом никоҳ муносабатларининг кўпайишига сабаб бўлган. Қариндошлар бир-бирларининг ҳолидан вақти-вақти билан ва доимий тарзда хабар олиб турган. Бирор уруғ аъзоси ёрдамга муҳтож бўлиб қолса, унга қариндошлар биргаликда кўмак беришган. Ҳатто вафот этган кишини ювиш ва кафанлаш ишини ҳам марҳумнинг ўз қариндошлари бажаришган. Марҳумни ювувчилар ва қабрга қўйувчилар «ўз суягидан», бўлган. Умуман олганда, воҳа аҳлининг ижтимоий ҳаётида, оилавий ва маиший турмуш тарзида жамоатчиликнинг ўрни ниҳоятда катта бўлиб, кишиларни уюштириш, сафарбар қилиш улар ўртасидаги муносабатларни тартибга солиш, анъана ва удумларнинг яшовчанлигини таъминлаш, ёш авлодни тарбиялаш борасидаги ўрни ниҳоятда катта бўлган.

Воҳа аҳолиси қадимдан оилани муқаддас санаган. Жамият тараққиёти давомида оилалар ижтимоий, иқтисодий-сиёсий омилларга кўра шакл ва мазмун жиҳатидан турли кўринишда бўлган.

Сурхон воҳасида оилаларнинг икки асосий хили фарқланади:

1. Оддий оила (кичик, алоҳида, нуклеар).
2. Мураккаб оила (бўлинмаган, кенгайган ва катта оила).

Кичик оила эр-хотин ва болаларидан ташкил топади. Мураккаб оила эса эр-хотин, болалар ва эр-хотиннинг ота-оналаридан иборат бўлиб, бу рўзғорда ўн ва ўндан ортиқ киши яшаган. Катта оила эса бир отанинг уч-тўрт авлодидан иборат энг яқин қариндошлари, уларнинг хотин ва болалардан ташкил топган. Баъзан эса куёвлар ҳам катта оилага қабул қилинган. Ушбу оилалар юз ва ундан ҳам ортиқ кишини ўз ичига олиб, бундай оилалар «бир қозон», «катта рўзғор», «катта қозон», «тўда» ёки «тўп» деб аталган. Катта оилалар фанда патриархал оила ҳам деб юритилади, патриархал оилалар кўпроқ қишлоқларда ташкил топган ва оила аъзолари барча юмушларни биргаликда бажаришган. Катта оиладаги меҳнат тақсимоотида оила аъзоларининг меҳнатга лаёқати инобатга олинган, эркаклар қишлоқ хўжалиги ва хунармандчилик билан банд бўлса, аёллар ва болалар эса уй юмушларини бажаришган. Оиланинг барча аъзолари биргаликда меҳнат қилган, вужудга келган турли муаммолар катта ёшдаги эркакларнинг йиғини ёки маслаҳати орқали ҳал қилинган.

Оилада бола тарбиясига бобо, момо ва ота-оналар масъул бўлган, ота-она учун ҳамма фарзандлар ўғил ёки қиз бўлишдан қатъий назар бир хилда қадрли ҳисобланган. Аммо ўғил ва қиз бола тарбиясида маълум фарқларнинг мавжудлиги сезилади. Ўғил болаларни ҳақиқий эркак, ва оила бошлиғига хос хусусиятлар доирасида тарбиялашга, қиз болаларни эса бўлғуси уй бекалигига тайёрлаш масалаларига алоҳида эътибор қаратилган. Бола тарбиясида оналар асосий масъулиятни ўз зиммасига олган. Чунки оилада бола доимо она назоратида бўлган. Ўғил болалар тарбиясида уларга ҳалоллик, тўғрисузлик, қатъийлик, собитқадамлик ва мардлик фазилатларини сингдиришга ҳаракат қилинган. Ўғил болаларни тарбиялашда кўпроқ қатъийликка, чидам ва сабрга эга бўлиш каби хислатлар тарбиясига алоҳида ўрин берилган. Қиз бола тарбияси ҳам алоҳида диққат-эътиборни талаб қилган. Шу боисдан ҳам ота қиз тарбиясига она орқали таъсир ўтказган. Қиз бола тарбиясига оналарнинг таъсири ниҳоятда катта бўлган. Шунинг учун ҳам халқнинг орасида «онасини кўрда қизини ол, бўзчисини кўрда бўзини ол» деган мақол шаклланган. Болаларга тарбия бериш жараёнида панд-насиҳат, намуна кўрсатиш, рағбатланти-

риш, тушунтириш ва зарур бўлганда жазолаш шаклларида фойдаланилган. Ҳар бир оила ўзининг оилавий анъаналарига таянган ҳолатда ўзининг ижтимоий маиший турмушини йўлга солган.

Катта оилаларнинг машварат ва маслаҳатлари жиддий ўтиб, унда келишилган қарорга оила аъзоларининг барчаси сўзсиз бўйсунган. Катта оилалар болаларга маънавий, ахлоқий, жисмоний ва меҳнат таълимини берадиган асосий макон саналган. Катта оилада уч, тўрт, беш баъзан ундан кўпроқ яқин қариндошлар авлоди жипслашган. Улар биргаликда хўжалик юритиб, ерга ишлов бериб, ишлаб чиқариш қуролига ва уй ҳайвонларига умумий эгалик қилишган. Бу хил патриархал оилалар милоддан минг йиллар олдин шаклланган бўлиб, унинг гуллаб-яшнаган даври милоднинг бошларига тўғри келади. Натурал хўжаликнинг парчаланиши, товар-пул муносабатларининг кириб келиши эса аста-секинлик билан катта оилаларнинг парчаланиши ва кичик оилаларнинг шаклланишига олиб келган.

Катта оилада бир отадан тарқалган ва умумий қозондан овқат ейдиган бир неча уйланган жуфтлар жипслашган, бўлсада оиланинг мол-мулки ва даромадлари бир киши, яъни оила бошлигининг ихтиёрида тўпланган. Одатда катта бобо ёки катта она оила бошлиғи саналган, оила бошлиғи бутун оила турмушини бошқарган, ишни тақсимлаган ва унинг бажарилишини назарот қилган. Оила аъзоларининг бирортасида алоҳида даромад манбаи бўлмаган, оила катта ҳовли, яъни қўрғонда яшаган.

Сурхон воҳаси ўзбек-қўнғиротларининг оилавий муносабатларини ўрганган Л.П.Поталов ўзбекларнинг бу гуруҳида уруғчилик тузумининг бир она ҳукмронлиги сарқитлари ва гуруҳий никоҳ қолдиқлари мавжудлигини таъкид қилади. Унинг таъкидлашича, қўнғиротлар эндагом никоҳга асосланиб оила қурган, бу эса катта оилани янада кенгайтишига сабаб бўлган. Оилаларнинг хўжалик ва иқтисодий жиҳатдан яхлитлиги ота ва ўғилларнинг умумий меҳнатида намоён бўлган, яъни моддий жиҳатдан ўғиллар отага қарам бўлган. Ер ва бошқа мол-мулклар оила бошлиғи вафотидан кейин ўғиллар орасида тақсимланган. Кўпчилик оилаларда эса ота ўлгандан кейин уйланган ака-укалардан бири унинг ўрнига оила бошлиғи қилиб сайлаб қўйилган. Оилада ота ҳукмрон бўлган, унинг иродаси, обрўси ҳал қилувчи кучга эга бўлган, бундай катта оилаларда патриархал жамоа тартиблари мустаҳкам сақланиб қолган. Оилада катта ўғиллар уйланиб болалар сони кўпайгач, ўғиллар бола-чақаси билан бошқа хўжалик тузиб ажралиб чиқа бошлаган, бу одат «қозонини бошқа қилиш» деган ном билан аталган. Ўтроқ деҳқон оилаларда бўлиниб

чиқиш, ер ва сув хўжалиги умумий анъаналарига доир бир қатор муаммоларни келтириб чиқарган. Шу сабабли ҳам катта оиладан алоҳида оилаларни ажралиб чиқиши унчалик ҳам маъқулланмаган, чунки ўтроқ аҳоли орасида қавм-қариндошлар доирасида никоҳ кенг тус олган. Бундай никоҳ эса умумий мулкчилик анъаналарини бузилишига йўл қўймаган.

Катта оила тушунчаси халқ оғзаки ижодида ҳам ўз аксини топган, масалан, «бир қозондан ош ичган», «бир қошиққа талашган», «кийими бир жони бир, ҳайдаб юрган моли бир» халқ иборалари ҳам шундан далолат беради. Ўғиллар уйлангандан сўнг ўз рўзғорларига эга бўлса-да, ота-оналари билан бирга бир хонадон соҳиблари ҳисобланган. Ота томондан яқин қариндош бўлган тўрт, беш баъзан эса ундан ҳам кўп авлод катта бобо, бобо, ота, ўғиллар, неваралар, чеваралар, эваралар, дуваралар ва бундан кейингиси эса бегоналар деб аталган. Булар умумий бош бобосининг оти билан «тўда» ёки «тўп» деб аталган. Жумладан, Шеробод туманининг Хитой қишлоғи Карим тўда, Тўра тўда, Мерган тўда, Худайберган тўда, Жўра тўда ва Холиёр тўда каби тўдалардан ташкил топган. Шу туманнинг Оққўрғон қишлоғи эса 23 та катта оиланинг бирикуви асосида шаклланган. Оққўрғон қишлоғида яшовчи қўнғирот уруғининг тортувли шаҳобчасига мансуб Дарвиш бобонинг оиласи, яъни катта рўзғорида эллик, эллик беш киши, яъни беш авлодга мансуб ўн етти никоҳ жамланган.

Ўтмишда катта оилалар уруғ-қабила тузилмаси асосида ҳаёт кечирган, яъни қабила, уруғ, уруғ бўлинмалари «тўда» деб аталган, майда бўлинмалар эса авлод ҳисобланган. Уруғ дейилганда бир аجدоддан тарқалган умумий қариндошлик туфайли бирлашган кишилар гуруҳи тушунилган. Бир уруғга мансуб етти авлод етти пушт деб аталган. Ҳар бир киши ўзининг етти пуштини билишга ҳаракат қилган ҳатто етти пуштини билмаган кишилар танқид остига олинган, ҳар бир уруғ шу уруғ асосчисининг номи билан номланган. Бош бобонинг номи барча оила аъзолари учун бирлаштирувчи ном бўлиб ҳисобланган. Бир оилаларда яшаб бир ота-онадан туғилган болалар «туғишган ака-ука ёки опа-сингил» ҳисобланган, бир ота, аммо бошқа оналардан туғилганлар «отадош», бир она ва бошқа-бошқа оталардан туғилган болалар эса «энадош» ёки «эмчақдош» деб аталган. Шунингдек, турли ота-оналардан туғилиб бир онани эмган болалар эса «эмишган» деб, номланган. Болаларнинг наслини белгилашда ота томон ҳисобга олинган, ота томондан оғайнилар уруғ, она томон оғайинлар эса қариндос деб аталган. Уруғ аъзолари барча ишларни

бажаришда, тўй-маъракаларни ўтказишда бир-бирларига яқиндан ёрдам берганлар, ҳар бир уруғнинг ўз оқсоқоли бўлиб, оқсоқоллар жамоат ишларига ҳамда тўй ва маъракаларга бош-қош бўлганлар.

Уруғнинг учинчи авлодигача бўлган оғайнилар яқин туғишган, ундан кейингилари эса узоқ қариндош ҳисобланган. Ҳар бир оила ва уруғнинг ўзига хос жиҳатлари бўлиб, бу белгилар барча уруғ аъзоларига ўтган, жумладан, «уруғида бўлса, аймағида татийди», деган ибора шу асосида келиб чиққан. Катта оилалар доирасида шаклланган қариндошлар бир-бирларини ниҳоятда қадрлашган. Масалан, битта оила, уруғ ва қабилага мансуб кишилар бир-бирларига яқинликларини жуда яхши англаган. Ҳатто бир неча авлод олдин бошқа жойларга кўчиб кетган уруғ аъзолари билан ҳам алоқа сақланиб қолган, улар бир-бирларига ёрдам беришни ўзларига бурч деб билган. Шундай ҳоллар ҳам бўлганки, айрим сабаблар билан ажралиб кетган бир уруғнинг қариндошлик алоқалари ўн авлоддан кейин ҳам тан олинган. Жумладан, «қариндошнинг товуши—қаронғида танимол (таниқли)» деган мақол шу асосида вужудга келган. Катта оила бўлиниб кетса ҳам, улар орасида хўжалик алоқалари (бирга уй қуриш, деҳқончилик қилиш, ўтов тикиш, гилам тўқиш, жун қирқиш) давом этган. Уруғ аъзолари тўй ва тантаналарда бир-бирларига яқиндан ёрдам беришган, уруғдошлик муносабатлари дафн маросимида ҳам яққол кўзга ташланган. Ҳар бир уруғ ўз мазорига эга бўлиб, марҳумларни қариндош-уруғлари дафн қилинган ягона мазорга дафн қилишган. «Суягини суягига қўшиш», «суягини суягидан ажратма» деб аталувчи ақидаларга амал қилинган ҳолда уруғдошлик қабристонига бегона дафн этилмаган.

Воҳада оила ва оилавий муносабатларни йўлга қўйишда никоҳ ниҳоятда муҳим роль ўйнаган. Сурхон воҳасида никоҳнинг «белқуда», «этак йиртиш» каби шакллари бўлиб, «белқуда» удумида қалин ошна-оғайинлар хотинларининг ҳомиладорлик даврида дунёга келадиган ўғил ва қизларини бир-бирига атаб қўйганлар. Дунёга келган бу фарзандлар ўсиб-улғайгач, бир-бирлари билан турмуш қуришганлар. Этак йиртиш удумида эса янги туғилган ўғил ва қизни ота-оналарининг келишуви ва розилиги асосида чақалоқлик давридаёқ унаштирилган. Ўғил ва қизнинг чақалоқлик даврида бундай унаштиришлар «қулоқ тишлар», «этак йиртиш», «бешикдаги унаштириш», «бешкети» деб номланган.

Этак йиртиш қилинган ёшлар бир-бирларини кўриб учрашиб туришлари мумкин бўлган, йигитнинг оиласи томонидан, қиз оиласига байрам (рўза ҳайит, қурбон ҳайит)ларда ҳар хил совға-саломлар юбориб турилган.

Сурхон воҳасида никоҳнинг левират, сарорат, «қарши куда», «кич куёв», «вой-вой никоҳ» каби турлари ҳам мавжуд бўлган. Левират ва сарорат никоҳ турлари оила қуришнинг қадимий удумларидандир. Воҳада левират удумига кўра, вафот этган кишининг бева қолган хотини (воҳанинг кўпгина ҳудудларида бева аёллар есир деб аталган)га мархумнинг ака ёки укаларидан бири уйланган. Бундай кишилар «Жесир» эгаси деб номланган, жесир эгалари бева аёлни бегонага бермаганлар. Агарда ака-укалардан бирортаси «жесир»ига уйланмаса, қариндош уруғлар тўпланиб, жесир «жер (ер)да қолса жияники» деб вафот этган кишининг жиянини унга мажбурлаб бўлса-да уйлантирганлар.

Воҳа аҳолиси орасида никоҳнинг сарорат одати ҳам мавжуд бўлиб, бунга кўра хотини вафот этган эр ўлган хотиннинг опаси ёки синглисига уйланган. Левират ва сарорат никоҳлари иқтисодий ва оилавий ҳаёт тақозоси туфайли ҳаётга татбиқ этилиб чуқур илдиз отган. Чунки бу никоҳ турлари меросий мол-мулкларни бўлиниб кетишига йўл қўймаган. Воҳа аҳолиси орасида «қарши куда» удуми ҳам кенг тарқалган, бу удумда икки хонадон ўзаро бир-бирлари билан қиз олиб, қиз беришган. «Қарши куда»чилик удумида воҳанинг камбағал оилалари ўзаро келишиб, иқтисодий аҳволи ва имкониятларини ҳисобга олиб, келиннинг сеп-сарпосини қилганлар, лекин бир-бирларига қалин тўлашдан воз кечишган. «Қарши куда»чилик удуми бошқа вилоятларда ҳам мавжуд бўлган, хусусан, бу удум Фарғона водийсида «қайчи куда» деб номланган.

«Куч куёв» удумига кўра қалин бериб қизни олишга қурби етмаган уй-жойи йўқ, камбағал, етим йигитлар қайнатасининг уйида яшаб, қалин ҳаққига ишлаб берганлар. «Ичкүёв» тартиби бўйича эса куёв қайнотасиникида яшайди, лекин бу удум «куч куёв» удумидан фарқ қилган, яъни ўғил фарзанди йўқ хонадон эгалари қизини турмушга бераётганда куёвни қайнотасиникида яшашга кўндиришган. Йигит рози бўлганидан сўнг у қайнотасининг уйида «ич куёв» бўлиб яшаган.

Сурхон воҳаси аҳолисининг оилавий турмушида «вой-вой никоҳ» удуми ҳам мавжуд бўлган, чунки қадимда қизларни мажбурлаб турмушга бериш ҳоллари ҳам учраб турган. Бундай ҳолатларнинг айримларида қизлар мулла ижоб қилаётган пайтда бўлажак қайлиғига «тан маҳрамликка» тезда розилик бермаган. Шундай вазиятда қиздан розилик сўраётганда орқа томондан бирор киши келиб билдирмасдан қизнинг биқинига қаттиқроқ бир туртади шу вақтда қиз «вой» деб

юборганда қиз рози деб, ижоб қилинган. Никоҳсиз ҳомила бўлиб қолган пайтларда келин ва куёв ижоб қилинаётган пайтда куёвнинг орқасига эшакнинг тўқими боғланиб никоҳ ўқилган. Куёв бунга рози бўлмаса никоҳ ўқилмаган. Никоҳсиз туғилган болалар чирқилловуқ деб аталган, никоҳсиз фарзанд кўриш қаттиқ иснод саналган. Бундай ҳолатлар ёшларни исломий ва ахлоқий қоидаларга қаттиқ бўйси-нишни талаб қилган. Айрим ҳолларда қиз билан йигит унаштирилгач қизни куёвнинг уйига олиб кетмасдан никоҳ ўқиб қўйишган, қиз билан йигит тўйгача учрашиб туришган, бундай учрашув «Қаллиқ ўйини» ёки «Қаллиққа бориш» деб аталган. Баъзи пайтлар тўй бўла-диган давр узоқроққа чўзилиб кетса унаштирилган қизлар тўй бўлмас-дан ҳомиладор бўлиб қолган, кўпинча улар отасиникида фарзанд кўришган. Бундай шароитда туғилган болаларга ўғил бўлса Бобоҳон, Бобомурод, қиз бўлса Момоҳол каби исмлар қўйилган.

Сурхон воҳасида ўғил болаларни 15—17 ёшдан уйлантирганлар, қизларни эса 9—11—13 ёшдан турмушга берганлар. Этнографик дала тадқиқотлари жараёнида ёши кекса кишилардан нима сабабдан қиз-ларни тўққиз ёшдан бошлаб турмушга бергансизлар деб сўралганда, биринчидан, қизлар тўққиз ёшда «гуноҳ» ёшга тўлади. Иккинчидан, ҳар бир ота-она ўзининг ор-номусини ўйлаб қизларини имконият даражасида эртароқ турмушга беришга ҳаракат қилган, деган жавоб-лар олинди. Шунинг учун чорвадор аҳоли орасида «бир сурув қўй боққандан битта қизни боқиш қийин» деган нақл бежиз шакллан-маган.

Воҳада яшовчи қўнғирот, қатағон, чигатой ва элбеги каби уруғ-ларда никоҳнинг эндогом тури кенг тарқалган. Шунингдек, эндогом никоҳ тартиби воҳада яшовчи ва ўзини оқсуяк деб номлайдиган саййид, эшон, миён ва хўжа авлодлари орасида ҳам кенг тарқалган бўлиб, улар оддий аҳоли, яъни «қоралар» билан қуда-андачилик қилмаганлар.

Воҳада яшовчи аҳолининг орасида ўзига тўқ кишиларда полигам оила қуриш тартиби ҳам кенг ёйилган. Аҳолининг оила ва никоҳ муносабатлари шариат қонун-қоидалари асосида тартибга солинган. Ҳар бир оила бошлиғи ўз оиласининг тинчлиги ва маъмуриликка масъул саналган. Оилада ота асосий сиймо бўлиб, унинг хоҳиш ва иродасига барча баб-баравар бўйсунган.

Умуман олганда, воҳада яшовчи аҳоли узоқ даврлик тарихий та-раққиёт давомида оилани муқаддас санаган. Шу сабабли ҳам улар авваломбор оилага авлодларнинг давомийлигини таъминлайдиган, муқаддас урф-одатларимизни сақлайдиган, шу билан бирга келажак

наслларнинг қандай инсон бўлиб етишишига бевосита таъсир кўрсатадиган тарбия ўчоғи сифатида муносабатда бўлишган.

Маросим ва удумлар

Халқимиз маънавияти ниҳоятда чексиз бир уммон, ушбу уммоннинг ҳар бир қатрасида миллат руҳи акс этади. Миллатнинг яшовчанлиги, келажагининг нурафшонлиги маънавий баркамоллик сари интилишида мустақамланиб боради. Миллий истиқлол берган улкан имкониятлар тарихий қадриятларимизни тиклаш ва маънавий меросимизни янада сайқал топиб ривожланиб боришига замин яратди. Қадим Сурхон воҳаси ҳам ўзининг узоқ асрларга бориб тақаладиган тарихи жараёнида инсоният цивилизацияси тараққиётида муҳим ўрин тутган қадриятлар шаклланган макон саналади. Бу қадим юрт тарихий тараққиёт жараёнида илк ўтроқ бободехқонлар қароргоҳи, шаҳарсозлик маданияти шаклланган гўша, юксак ахлоқий, фалсафий ва диний қадриятлар қарор топиб тараққий қилган юрт, давлатчилик асослари юзага келган ўлка, савдо йўллари ўзаро кесишган замин, бетакрор осори-атиқалари, улуғвор обидалари, гўзал табиати ва инсоният маънавият баркамоллигига муносиб улуш қўшган у закий зотлари билан улуғланиб, тарихий манбалардан муносиб ўрин олган қадим макондир.

Ҳар бир халқнинг тарихи, орзу ва армонлари ана шу халқ томонидан яратилган бой оғзаки ижод намуналарида, асрлар давомида шаклланган маросим ва урф-одатларида мужассамлашади. Демак, халқ маънавияти унинг узоқ ўтмиши билан чамбарчас боғланиб кетади. Ушбу муштараклик эса қадриятлар боқийлигини уни ҳеч бир фотиҳ, ҳеч бир ситамкор мафкура ва тузим йўқота олмайдиган маънавий кенгликни юзага келтиради. Халқ даҳолигининг бебаҳо саналган қадриятлар силсиласи доимо бойиб, юксаклик сари қад ростлаб бораверади. Сурхон воҳасининг танти ва бағри кенг аҳолиси томонидан яратилган ва эъзозланган улуғ маънавий мерос ва бой қадриятлар хазинаси ҳам ана шундай боқийликни ўзида мужассамлаштира олади. Ҳар бир халқнинг қай даражада улуғлиги, маънавий баркамоллиги ўша халқ томонидан яратилган моддий ва маънавий маданият мезонлари билан ўлчанади. Шу сабабдан ҳам «... Биз халқнинг номи билан эмас, балки маданияти, маънавияти орқали биламиз, тарихининг таг-томирларигача назар ташлаймиз». Президентимиз И. А. Каримовнинг ушбу сўзлари нафақат ўзбек халқи, бутун жаҳон халқлари этнографиясини ўрганишда муҳим методологик асос бўла олишига шубҳа йўқ.

Тўй ва тўй маросимлари. Воҳада анъанавий тўйларни ўтказиш билан боғлиқ бир қатор урф-одатлар ва маросимлар бўлиб, улар фарзанд туғилиш тўйи, бешик тўйи, суннат тўйи, никоҳ тўйи, пайгамбар ёши (мавлуд) тўйи кабилардир. Шунингдек, аҳоли ҳаётидаги дафн ва таъзия маросими ҳамда расм-русумлар мавжуддир.

Бешик тўйи. Сурхон воҳаси аҳолисининг оилавий маросимларидан бири фарзанд туғилиш тўйидир¹. Ўзбек халқи қадимдан болажон халқдир. Шу боисдан «Ўнта бўлса ўрни, қирқта бўлса қилиғи бошқа», «Болали уй бозор, боласиз уй мозор», «Ит бўл, қуш бўл, кўп бўл» деган нақллар халқ орасида тўқилган. Чунки, болажон ўзбек халқи серфарзанд бўлишни оила барқарорлигининг гарови деб билган, хонадонда фарзанд қанчалик кўп бўлса, оила шунча мустақам бўлишига қаттиқ ишонч ҳосил қилинган. Оиланинг катта-кичик бўлиши хўжалик фаолияти учун зарур эди. Чорвадор ярим ўтроқ аҳоли оилаларида жон сони қанча кўп бўлса, чорва маҳсулотлари кўплаб етиштирилган. Шунингдек, ярим ўтроқ аҳоли чорвачилик билан бирга лалми деҳқончилик билан ҳам шуғулланиб келганлар. Демак, деҳқончилик хўжаликларида ҳам оилани серфарзанд бўлиши жуда зарур эди². Оилада фарзанд дунёга келиши катта шодиёна ҳисобланган, ҳар бир оила тўнғич фарзанди ўғил бўлишини орзу қилиб яшаган. Бу ҳақда XIX асрнинг 70-йилларида Ўрта Осиёга саёҳат қилган рус тадқиқотчиси А.П.Хорошхин тўхталиб шундай дейди: «Бола туғилганини эшитган кўни-қўшнилар табриклаб келмоқ учун ўша оиллага ошиқадилар. Агар ўғил туғилган бўлса, бамисоли тўй бўлиб кетади. Ўғил кўрган ота «туғулуқ» сўраб келганларни қўй, ҳатто мол сўйиб, палов дамлаб, дастурхонга ширинликларни тўкиб солиб меҳмон қилади»³.

Сурхон воҳасида фарзанд туғилганда «**ақиқа**» маросими ўтказилган. Ақиқа бу мусулмон киши фарзанд кўрганда ўтказиладиган маросимлардан биридир. Ақиқа тўйга воҳада имкониятига қараб, агар ўғил фарзанд кўрган бўлса, иккита қўй, қиз фарзанд кўрган

¹ Хоразмда бу тўйни «туғуш тўй» деб аталган. Қаранг: *Снесарев Г.П.* Реликты домуслеманских верований и обрядов у узбеков Хорезма.—М., 1969, с. 240—241; *Фиштин Л.А.* О некоторых обычаях и поворьях, связанных с рождением и воспитанием ребенка у узбеков южного Хорезма // *Семья и семейные обряды у народов Средней Азии и Казахстана.*—М., 1978, с. 193.

² Қаранг: *Шониёзов К.* Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни.—Т., 2001, 259—263-бетлар.

³ *Хорошхин. А.П.* Сборник статей касающихся до Туркестанского края. -СПб., 1876, с.119.

бўлса битта кўй сўйиб зиёфат берилган¹. Чақалоқ туғилган даврдан бошлабоқ, чилла даври бошланган, чилла-қирқ кунлик муддат бўлиб, бунда чақалоқ ва онасини ёвуз руҳлардан асраш мақсадида қирқ кун ичида маълум урф-одат ҳамда ирим-сиримларга қатъий риоя қилинган. Хусусан, чиллалаи аёл ва бола қирқ кун ёлғиз қолдирилмаган, чиллалаи хонадонга асосан, бола ва онаси турган хонага «чилла тушадиди»² деб, хом гўшт олиб кирилмаган. Шунингдек, хонадонга агар жанозадан келган оила аъзолари ёки бегона кишилар ҳам тўғридан тўғри киритилмаган. Чиллалаи хонадондан кечқурун ҳеч ким ташқарига чиқарилмаган, агарда оила аъзоларидан бирор киши кўчадан бемаҳал қайтса, ўзининг бирор устки кийимини ташқарига қолдириб, кейин кириши мумкин бўлган. Чиллалаи уйга ҳомиласи бўйидан доимо тушадиган ёки боласи турмайдиган аёллар ирим қилиниб киритилмаган, болага кўз тегмасин деб, «кўзмунчоқ»³ тақиб қўйилган. Сурхон воҳасининг Шалдиरोқ, Ободон қишлоқларида чақалоқ ёшига етмасдан кетма-кет нобуд бўлаверса, чақалоқ туғилгандан илк бор чақалоқни эмизишдан олдин умри узоқ бўлсин, итдек кўпайиб юрсин, келадиган ёмонликлар итга борсин, ҳар қандай бало-қазодан узоқ бўлсин деб, ит сutiдан чақалоқ оғзига бир-икки томчи томизганлар⁴.

Чақалоқ туғилгандан кейин, агар ўғил бўлса, 9, 10 ёки 11 кун ўтгандан сўнг бешикка беланган ҳамда орадан 21 кун, асосан 40 кун, яъни чилладан кейин бешик тўй қилиб берганлар⁵. Тўнғич фарзанд қиз бола бўлса, бу оиланинг етти пушти маъмур бўлади, деб 7 кундан кейин бешик тўй ўтказилган⁶. Бу бола туғилгандан кейин ўтказиладиган муҳим тантаналардан биридир⁷. Бешик тўйи ўзига хос хусусиятга эга бўлиб, оиланинг иқтисодий бақувватлигига боғлиқ бўлган.

Ҳар бир оила ўзининг иқтисодий қувватидан келиб чиқиб қўй, эчки сўйиб кўни-кўшни, қариндош-уруғ қолаверса, дўст биродарларни қақриб тўй қилиб берган. Тўйга келиннинг онаси бешик

¹ Дала ёзувлари. 1999 йил. Олтинсой тумани Мормин, Ҳайрондара қишлоқлари. Ақиқа ҳақида қаранг: *Исмоил ал Бухорий*. «Ал-жомеъ-ас-саҳиҳ». 3-китоб. —Т., 1997, 509-бет; *Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси*. I жилд. —Т., 2000, 552-бет.

² «Чилла тушди»—бунда чақалоқнинг баданига яра чиқади. Чилла тушишнинг ҳам икки тури мавжуд: биринчи тури—куруқ чилла бўлиб, чақалоққа чиққан яра баданига ёпишган ҳолда бўлади. Иккинчи тури эса ҳўл чилла бўлиб, чақалоқ баданига чиққан яралардан суви чиқиб туради. Дала ёзувлари. 1999 йил. Олтинсой тумани Баттош қишлоғи.

³ Кўзмунчоқ—бу оддий оқ-қора рангдаги шишага ўхшаш ялтироқ буюм бўлиб ўртаси тешилган.

⁴ Дала ёзувлари. 1998 йил. Шўрчи тумани Шалдироқ, Ободон қишлоқлари.

⁵ Дала ёзувлари. 2000 йил. Денов тумани Дунётепа қишлоғи.

⁶ Дала ёзувлари. 2001 йил. Сарисоё тумани Бўйрапўш қишлоғи.

⁷ Бу ҳақда қаранг: *Тайбоева Т.Х., Сағуров М.Д.* Новое и традиционное в быту сельской семьи узбеков.—Т., 1989, с. 101.

анжомларини, яъни «қўлбоғ», «тахпўш», «қавус» бешик устига «гаврапўш», «ёпуғ» тайёрлаб келган¹. Болани бешикка белашдан аввал бешик «халос»² ланади ва исриқ тутатилади, болани бешикка серфарзанд, ували-жували кекса бир никоҳли момоси белаган. Бунда «Бисмиллоҳир раҳмонир роҳим» деб бошлаб, «кучук жонлари-а кетинглар, эга жониси келди» деб зиёнқашлардан тозалаб, сўнг болани бешикка белади³. Бешикнинг бош томонига ёстиқ, унинг остига нон, тош, ойна, пичоқ қўядилар, чунки нон болани ҳар қандай бало қазодан омон сақлайди ҳамда инсонинг ризқ-рўзи манбаи; тош эса боланинг боши тошдан бўлсин, ёвуз руҳлардан сақласин; ойна эса, инс-жинслар бешик атрофига келиб болага зиён етказмоқчи бўлганларида бешик бошига қўйилган ойнада ўзларининг аксини кўриб кўрқиб кетишади ва чақалоққа зиён етказмасдан жўнаб қолар эмиш; пичоқ эса, инс жинслар, ёвуз кучларни яқинлаштирмасин деган ниятда қўйилган⁴.

Ёши улуг намозхон киши, айрим ҳолларда қишлоқ муллеси боланинг қулоғига азон айтиб ва унга исмини қўяди⁵. Бешик устига дастурхондек улуг бўлсин деб, дастурхон ёпилган, давлатманд, ризқ-рўзи, кўнгли оқ бўлсин деб, танга ва турли хил мева-чевалар сочишган. Бу маросимни кўпни кўрган аёллар ёш она-болага қараш, чўмилтириш, қолаверса, алла айтишни ўргатганлар. Бола асосан уч кунлик бўлганда чўмилтиришган, чўмилтиришда ўғил бола бўлса, шўр сувга давлатманд бўлсин деб гўшт, танга солинган. Қиз болага эса, бахтли бўлсин деб, сувга узук ташланган⁶. Айрим элшунос олимлар томонидан Урта Осиё халқларининг бешикка белаш маросими тадқиқ қилинган⁷.

Чақалоқнинг чилласи чиққанда, яъни боланинг туғилган кунига қирқ кун тўлганда «чилла қувди» удуми бажарилган. Чақалоқнинг онаси бугдой қовурмоч қилиб энг яқин кишиларининг уйига чақалоқни кўтариб боради. Бу хонадондагилар қовурмочни тановул

¹ Дала ёзувлари. 1997 йил. Қумқўрғон тумани Оққапчиғай қишлоғи.

² «Халослаш» — бешикни боши устида кўтариб келган момо ёниб турган олов устидан уч марта сакраб ўтади. Олов устидан сакраб ўтилганда бешикда бор ёмон инс-жинслар даф бўлади. Дала ёзувлари. 1998 йил. Шўрчи тумани Оқтумшук қишлоғи.

³ Дала ёзувлари. 2002 йил. Узун тумани Оқ остона қишлоғи.

⁴ Дала ёзувлари. 1999 йил. Олтинсой тумани Вахшивор қишлоғи.

⁵ Дала ёзувлари. 2000 йил. Денов тумани Қорахон қишлоғи; Қулоққа азон айтиш ҳақида қаранг: Ислон. Справочник. — Т., 1989, 50-бет; *Фирштейн Л.А.* Кўрсатилган асар, 194-бет.

⁶ Дала ёзувлари. 1997 йил Қумқўрғон тумани Хўжамулки қишлоғи; Чақалоқни илк бор чўмилтиришда шўр сувга танга, гўшт, узук солиш каби удумлар Ўзбекистоннинг бошқа ҳудуд аҳолиларида ҳам мавжуд бўлган. Қаранг: *Ремпель Л.И.* Далекое и близкое. Страницы жизни, строительного дела, ремесла и искусства Старой Бухары. — Т., 1981, с.20.

⁷ Қаранг: *Андреев М.С.* Таджики долины Хуф. (Верховье Аму-Дарьи) // ТИИАЭ. АН.Тадж.ССР. Т.7. вып.1.—Сталинабад. 1953, с. 68; *Фирштейн Л.А.* Кўрсатилган асар, 194—199-бетлар.

қиладилар. Чақалоқнинг юзи ёруғ бўлиб юрсин деб, оқ сарпо беради ва чақалоқни уй соҳиби ўпади. Агар дастлаб чақалоқнинг пешонасидан ўпса арбоб, кўкрагидан ўпса донгдор полвон, қўлидан ўпса хайри саховатли бой-бадавлат бўлармиш¹.

Оёқ тўйи бола атак-чечак қилиб юра бошлаган вақтда ўтказилган. Бу удумни Сурхон воҳасининг Денов, Сариосиё туманларида «тушов кесди»² деб ҳам аташган. Тушов кесди удуми ҳақида ривоятлар ҳам мавжуд: Илгарги замонларда болалар туғилгандан юра бошлаган. Қайси бир пайғамбар замонида, пайғамбар намоз ўқиб ўтирганда янги туғилган чақалоқ жойнамоз олдидан ўта бошлаганда оёғига «тушов сол» деб айтганлар. Шундан кейин бола туғилгандан кейин ёшига етиб юра бошлаган. Бола юришга ҳаракат қилиб той-той қила бошлаганда «тушов кесди» удумини ўтказганлар³.

Боланинг биринчи марта мустақил юра бошлаши оилада катта шоду хуррамлик билан кутиб олинган. Албатта, бу оиланинг иқтисодий аҳволига боғлиқ бўлган. Ота-она, яқин қариндош-уруғ, дўст-биродарлар ушбу қувончни тантанали тарзда ўтказишган. Тўй қилиш учун махсус тайёргарлик кўрилиб, сўнгра тўй куни белгиланган. Тўй куни таклиф қилинган кишилар ташриф буюрганлар. Меҳмонлар олдига дастурхон ёйилиб турли хил ширинликлар, ноз неъматлар, тўй учун махсус боқилган қўй сўйилиб, гўштидан тайёрланган таомлар дастурхонга қўйилиб, зиёфат берилган. Тўй бўлаётган вақтда той-той болага янги кийимлар кийдирилади ва пахтадан ингичка ип («тушов») қилиниб, болани оёқларини юришга халақит қилмайдиган ҳолатда боғланади. Бола аста-секин той-той қилаётганда, икки оёғи орасидаги ипни «тушов кесилди тушов кесилди» деб қайчи билан ували-жували, кекса киши томонидан кесилади ва меҳмонлар олдига юрдирилган. Боланинг устидан пул, танга, ҳар хил турдаги ширинлик мевалардан «сачала», яъни «сочқи»⁴ сочилган. Сочқини болалар, қолаверса, бизнинг ҳам шундай фарзандларимиз бўлсин деб, ният қилиб янги турмуш қурган келин-куёвлар ҳам териб олишган. «Оёқ тўйи» деб аталган бу маросим республикамизнинг бошқа вилоятларида ҳам у ёки бу тарзда ўтказиб келинган.

¹ Дала ёзувлари. 1999 йил. Олтинсой тумани Катта Вахшивор, Кичик Вахшивор қишлоқлари.

² «Тушов»—молларни узоққа кетиб қолмаслиги учун олдинги икки оёғига ёки орқа бир оёғини боғлаб қўядиган ип. Дала ёзувлари. 2001 йил. Сариосиё тумани Фозилқўчди қишлоғи.

³ Дала ёзувлари. 2000 йил. Денов тумани Қўштегирмон қишлоғи.

⁴ Сочқи сочиш Ўзбекистоннинг бошқа вилоятларида ҳам ўтказилган. Қаранг: *Тошбоева Т.Х., Савуров М.Д.* Кўрсатилган асар, 103-бет.

Суннат (хатна) тўй Ўзбекистонда кенг тарқалган тўйлардан бири бўлиб, Сурхон воҳасининг Ободон, Тўла қишлоқларида суннат тўй¹, Бодихаво, Чинор қишлоқларида хатна тўй², Хўжаасмин, Ховат қишлоқларида чукбуррон деб аталган³. Бунда мусулмон киши фарзандини тоқ ёшга, яъни 1,3,5,7 ёшга тўлганда, айрим ҳолларда эса 9,11 ёшга тўлганда суннат тўйини ўтказган. Шуни эътироф этиш кераки, тадқиқ этилаётган даврда воҳада суннат қилинмаган болани кўлидан «кўли ҳалол»⁴ ланмаган деб, ҳаттоки сув ҳам ичмаганлар ва жамоага қўшилмаган⁵. Шўро тузуми даврида эса бу каби қадимий маросимга эскилик сарқити деб қаралиб, уни «туғилган кун», «боғчадан чиқиш тўйи», «мактабга бориш тўйи» деб атаб келинган эди⁶.

Суннат қилиш одати Турон заминда милоддан аввалги VI—IV асрларда ҳам бўлиб, Ўрта Осиё халқлари ислом динини қабул қилганларидан кейин бу одат янада мустаҳкамланади⁷. Суннат қилиш ҳақида Қуръонда тўхтаб ўтилмаган, фақатгина ҳадисларда таъкидланганлиги учун суннат дейилади⁸.

Сурхон воҳасида тадқиқ этилаётган даврда суннат тўйлар асосан, дарахтлар ўйғонмасдан бурун эрта баҳорда ўтказилиб келинган. Суннат тўйининг бошланишидан охиригача бир қатор маросимлар мавжуд бўлиб, хусусан, уларга «маслаҳат оши», «тандир қурар», «нон пишириш», «мол сўйиш», «нон еди», «Хатми Қуръон тушириш», «катта тўй», «суннат қилдириш» кабилар киради⁹.

Воҳада суннат тўй қиладиган хонадон аввал йиллар давомида яхши ният қилиб, керакли озиқ-овқат, совға-саломлар, кийим-кечак қолаверса, узоқдан келган меҳмонларнинг улови учун бир тоннадан ортиқ

¹ Дала ёзувлари. 1998 йил. Шўрчи тумани Оқдумшук, Ялти қишлоқлари.

² Дала ёзувлари. 1999 йил. Олгинсой тумани Чинор, Бодихаво қишлоқлари.

³ Дала ёзувлари. 2002 йил. Узун тумани Хўжаасмин, Ховат қишлоқлари.

⁴ «Кўли ҳалол» — Шимолий Сурхон воҳасида суннат (хатна) қилинган болани «кўли ҳалол» деб атаганлар.

⁵ Дала ёзувлари. 1997 йил. Кумкўрғон тумани Хўжамулки қишлоғи.

⁶ Қаранг: *Хамиджанова М.А.* Тўй хатна-обрезание у таджиков верховного Зерафшана. // История и этнография народов Средней Азии. Сб.ст.—Душанбе, 1981, с.90.

⁷ *Сатторов М.* Удумларимиз // «Фан ва турмуш» журнали, 1991, 3-сон, 25-бет.

⁸ Дала ёзувлари. 1998 йил. Шўрчи тумани Шалдиروق қишлоғи; Бу ҳақда қаранг: *Исмоил ал Бухорий.* Кўрсатилган асар, 510—511-бетлар.

⁹ Дала ёзувлари. 2000 йил. Денов тумани Хазарбоғ қишлоғи. Бу удум Ўзбекистоннинг бошқа вилоятларида ҳам мавжуд. Қаранг: *Снесарев Г.П.* К вопросу о происхождении праздника суннат той в его среднеазиатском варианте. // Занятия и быт народов «Средней» Азии. СЭС. т. III.—Л., 1971, с. 256—273; *Бўриев О.* Кенгашли тўй тарқамас. «Мулоқот» журнали, 1999, 1-сон, 52—53-бетлар.

арпа ҳамда хашақларни тайёрлайди¹. Суннат тўй бир хонадоннинг топган-тутганига қилинсада, уни ўтказиш кўпчилики иши ҳисобланган. Шунинг учун суннат тўй маслаҳат оши билан бошланиб, асосий маслаҳатчилар яқин қариндошлар, оқсоқоллар бўлиб, маслаҳатда суннат тўйи ўтиши давомида қилиниши лозим бўлган ишлар олдиндан режалаштириб олинган. Маслаҳатида тўйга келадиган меҳмонлар хусусан, чавандоз ва полвонлар учун «қўшхона» яъни «қўноқхона»² тайинланади. Қўшхона (қўноқхона) асосан, тўй эгасининг «ҳамсоялари» яъни ён қўшнилари ва яқин қариндошларининг хонадонлари бўлиб, қўноқлар-меҳмонлар учун керакли озиқ овқат, отловларининг ем-хашақлари тўйхонадан келтирилган³.

Шуни ҳам таъкидлаб ўтиш жоизки, Сурхон воҳасининг Ўшор, Катта Вахшивор, Бодиҳаво каби бир қатор қишлоқларида тўйдан олдин «ўтин йиғар» маросими ўтказилиб, йигитлар гуруҳларга бўлиниб, тоғдан ўтин ғамлаб келишган. Кўп ўтин олиб келган гуруҳга махсус зот (соврин) берилган⁴. Давра баковули ҳар хил хизматлар учун тўй эгасининг яқин дўстлари ва қариндошларини тайинлаган. Элнинг олдидан ўтишнинг ўзи бўлмайди. Тўй яхши ўтсин, ўтиб кетган ота-боболарнинг руҳи мададкор бўлсин, қўлласин деган ниётда тўйдан олдин ота-боболари руҳи шод бўлсин деб, «Хатми Курьон»⁵ туширилган⁶. Шунингдек, ҳар қандай мушкуллари осон бўлсин деган мақсадда «Бибимушкул» ўтказилган. «Бибимушкул» ёши улуг намозхон етти аёл иштирокида ташкил этилиб, маросим ўтказилаётган хонага «момо»лар қочиб кетади деб эркаклар ҳамда ҳомиладор аёллар киритилмаган. «Бибимушкул»да супра ёйилиб, етти дона кулча ҳамда етти турдаги мева-чева еттига бўлиниб, супра атрофида ўтирган етти аёл олдига қўйилган. Ёлланган пахтадан пилик қилиниб, «Бибимушкул» учун атаб олинган тош устига қўйиб чироқ

¹ Дала ёзувлари. 1999 йил. Олтинсой тумани Чуқур Обшир қишлоғи.

² Қўноқ—Кавказдаги адгей халқида ҳам мавжуд бўлган. Қўноқ энг яқин меҳмон ҳисобланган. Қаранг: *Гарданов В.К.* Общественной строй адыгских народов. - М., 1967, с.308—312.

³ Дала ёзувлари. 1997 йил. Кумқўрғон тумани Мўнка қишлоғи.

⁴ Дала ёзувлари. 2000 йил. Денов тумани Ўшор қишлоғи; 1999 йил. Олтинсой тумани Катта Вахшивор, Бодиҳаво қишлоқлари.

⁵ «Хатми Курьон»—бунда мулла томонидан Курьон бошдан охиригача ўқилиб, марҳумларнинг руҳига бағишланади.

⁶ Дала ёзувлари. 2002 йил. Узун тумани Узун қишлоғи. «Хатми Курьон» ўқитиш Ўрта Осиёнинг бошқа халқларида ҳам мавжуд бўлган. Қаранг: *Снесарев Г.П.* Кўрсатилган асар, 259-бет; *Ҳамиджанова М.А.* Кўрсатилган асар, 94-бет.

ёқилади. Аёллар ёнаётган чироқни тавоф қилиб, тўйнинг яхши ўтишини, тўй боланинг келажақда яхши фарзанд бўлишини тилак билдирадилар. Супрада турган ширин сувдан уч мартадан хўплаб ойнага қарайдилар ва яхши ният қиладилар¹.

Суннат тўйда атрофдаги қишлоқ ва овулларга махсус жарчи юборишган, воҳанинг тоғли Сина, Ўшор каби қишлоқларида қўрғондан кекса киши чиқиб, фалончининг тўйига боринглар, деб айтган². Тўй куни катта дастурхон ёзилиб, ош тортилган. Сурхон воҳасида суннат тўйларининг ажралиб турадиган томони шундан иборатки, тўй белгиланган куни эрталаб бомдод намози вақтидан бошлаб палов дамланиб, хуфтон намози вақтигача давом эттирилиб, беш-олти ҳатто, ўнта қозонларнинг ҳар бирига юз килограммдан палов дамланиб тарқатилган. Ундан ташқари палов билан биргаликда доимо бир ёки икки қозонда қўй гўштидан қайнатма шўрва пиширилган. Мезбон ўз имкониятига қараб бир ёки икки, учта махсус тандир кабоб (тандир гўшт)лар тайёрлаб дастурхонга узатган. Суннат тўйлари ҳақиқий байрамга айланиб, унга таклиф этилмаган қўшни қишлоқлардан суннат тўйини эшитган кишилар ҳам келиб тўйда иштирок этишиб, ўз रिзқи-насибасини еб кетишган³.

Халқимизда «тўйга тўёна билан» деган нақл бор. Бу таомил асрлар давомида авлоддан авлодга ўтиб келаётган удумларимиздан ҳисобланади. Тўёна беришнинг сабаби, тўй қилган киши элга ош бериб, катта харажат қилади. Тўёна эса, тўй эгасининг ёру биродарлари томонидан моддий қўллаб-қувватлашидир. Тўёна сифатида меҳмонлар имкониятига қараб пул, қўй, эчки, хўкиз, от, туя ва шу кабиларни қўшган. Сурхон воҳасида тўёнани «совун» деб номлашган⁴. Қашқадарё воҳасида эса «қушон» деб атаганлар⁵. Тўёна бериш Ўрта Осиёнинг бошқа халқларида ҳам мавжуд бўлган⁶.

Сурхон воҳасида суннат тўйларида тўй эгаси имконият даражасидан келиб чиқиб олиш (кураш) ва кўпқари берган ва унга пул, тўн, оёқ кийимлар, эчки, қўй, хўкиз, от, туя каби совунлар —

¹ Дала ёзувлари. 1998 йил. Шўрчи тумани Тўла қишлоғи.

² Дала ёзувлари. 2000 йил. Денов тумани Сина, Ўшор қишлоқлари.

³ Дала ёзувлари. 1999 йил. Олтинсой тумани Миришкор, Биби Зайнаб қишлоқлари.

⁴ Дала ёзувлари. 1998 йил. Шўрчи тумани Тўла қишлоғи.

⁵ Қаранг: *Бўриев О. ва бошқалар. Ўзбек оиласи тарихидан.*—Т., 1995, 90-бет.

⁶ Қаранг: *Калмаков Н. Некоторые семейные обычаи киргизов северных уездов Сыр-Дарьинской области // Кауфманский сборник.*—М., 1910, с. 221; *Толибеков С.Е. Кочевой общество Казаков в XVII—начале XX вв.*—Алма-Ата, 1991, с.236.

Тўйда аёллар ҳам қўшиқ айтиб, ўйин-кулгу қилишган. Аёллар «Лой-ло-ло» қўшиғини айтганлар¹.

Атласимнинг оқи бор,
Тумор қилиб тоқиб ол,
Лой-ло-ло, лой-ло-ло,
Лой-ло-ло, лой-ло-ло.
Ёшлигингда ўйнаб қол,
Ўйнамаганлар ким бор,
Лой-ло-ло, лой-ло-ло,
Лой-ло-ло, лой-ло-ло.
Қора камар бандарга,
Ўрдак сузар қўлларга
Лой-ло-ло, лой-ло-ло,
Лой-ло-ло, лой-ло-ло.
Бирга юрган оғалар
Кўринмайди кўзларга,
Лой-ло-ло, лой-ло-ло,
Лой-ло-ло, лой-ло-ло.

Шунингдек, кечкурун гулхан атрофида катта давра қилиниб, ўйин, кулги давом эттирилган. Воҳанинг Тўла, Ободон, Шалдиروق каби қишлоқларида бахшилар томонидан «Алпомиш», «Гўрўғли», «Бева Барчин ёхуд Барчин бека», «Авазнинг туғилиши», «Малла савдогар», «Кунтуғмиш», «Нурали», «Ҳасанхон», «Олтин қовоқ», «Аваз ва Ойзайнаб», «Ойпарча», «Авазхон», «Зандигор» каби қўлаб дostonлар куйланган². Хуфар, Тамархут каби қишлоқларида бу базмни «чавки» деб атаганлар, ҳамда «Аспак бози» («От ўйини»), «Лайлак бози» («Лайлак ўйини»), «Чол-кампир» каби ўйинларни ҳам ижро этишган. Даврага чиқиб ўз санъатини намойиш қилганларга тўй эгаси томонидан турли хилдаги сарполар берилган³. Тўйга келган болалар «дўл», «чиллик», «арғимчоқ», «тиқмоқ», «ошиқ», «ганош», «кўрпа ёпти», «кўчмоқ», «оқ суяк», «ғирбайди», «боболтака», «чиркаш», «бекинмачоқ», «оқ теракми—кўк терак», «қувлашмачоқ», «зим-зиё» каби ўйинларни ўйнашган⁴.

Тўйнинг яқунловчи босқичи, тўйнинг охири кунда бўлиб, қариндош-уруғлар, тўй давомида хизмат қилганлар, кекса оқсоқоллар иштирокида тўй болани суннат қилиш маросими амалга оширилган. Шу сабабли махсус хатна қилувчи уста таклиф этилиб, тўй

¹ Дала ёзувлари. 2000 йил. Денов тумани Ўшор қишлоғи.

² Дала ёзувлари. 1998 йил. Шўрчи тумани Тўла, Ободон, Шалдиروق қишлоқлари.

³ Дала ёзувлари. 2001 йил. Сарийосиё тумани Хуфар, Тамархут қишлоқлари.

⁴ Дала ёзувлари. 1997—2003 йиллар. Кумкўрғон, Шўрчи, Олтинсой, Денов, Сарийосиё, Узун туманлари.

бола холаси ёки аммаси атаб қилиб келган кўрпачага ётқизилади¹. Уста боланинг оёқларини икки тиззаси орасига олади. Боланинг бош томонида ўтирган киши кўпинча тоғаси ёки амакиси болага хатна жараёнини кўриб кўрқмасин ҳамда оғриқдан нонни тишлаб чидаб турсин деган мақсадда бутун нонни тишлатиб туради.

Шунингдек, тўй эгасининг қариндош-уруғлари, дўстлари болани чалғитиш учун болага ҳамда уста ўртага ёйиб қўйган белбоққа пул ташлайдилар. Шу жараёнда уста болани олатининг ортиқ қисмига ёғ суртиб уни ғаровга қистиради ва шундан сўнг устара (поки) билан «хуйдо-хуйдо» деб ғаровдан юқоридаги этни кесиб олади ва махсус тайёрланган, куйдирилган пахта яъни сўхтани ёпиштиради. Сўхта оғриқни ва кесилган ердан қон кетишини тўхтатади. Боланинг хатна қилинган аъзосини ҳар хил чанлардан асраш учун ва чойшаб ёпиб қўйилганда тегмаслиги ҳамда сўхтани тушиб кетмаслиги учун дўппи билан ёпиб қўйилган². Суннат қилинаётган вақтда тўй боланинг онаси жимжилоғининг бирини халтадаги унга, иккинчисини ёққа солиб турган. Бу иримни бола келажакда ризқли, насибали бўлсин деган маънода бажарилган³.

Воҳанинг Ҳазарбоғ, Ўшор каби қишлоқларида кесиб олинган эт устанинг ихтиёрига ўтган. Тўй боланинг ота-онаси устани рози қилиб, ўша этни ундан «сотиб олиш»ган⁴. Қарлуқ, Чеп қишлоқларида хатна қилиб олинган эт олиб қўйилиб, бола тузалгунга қадар деворга илиб қўйилган. Чунки ўша эт қуриши билан бола тузалиб кетади деб тушунилган⁵. Воҳанинг Мўминқул, Мормин каби қишлоқларида суннат қилинаётган вақтда томга чиқиш ирим қилинган. Чунки туйнугидан инс-жинслар кириб, болага зарар етказди деб тушунилган⁶. Суннат қилинган болага зиёнқашлар зиён-заҳмат етказмасин деб, 40 кун чилла сақланган ҳамда ёстиқнинг тагига пичоқ, нон, исирик, пиёз қўйилган. Чилла даврида бола ёлғиз ташлаб қўйилмаган ва ҳар қандай бегона одам унинг олдига киритилмаган⁷. Суннат қилинган бола тузалиб, юриб кетгандан кейин, уни келажакда серфарзанд бўлсин деган ниятда суннат қилиб олиб ташлаган этни мевали да-рахт тагига қўмишган.

¹ Дала ёзувлари. 2002 йил. Узун тумани Қорақўл қишлоғи.

² Дала ёзувлари. 1999 йил. Олтинсой тумани Лўкка, Тўхтамиш қишлоқлари.

³ Дала ёзувлари. 2001 йил. Сарийосиё тумани Эрман, Газарак қишлоқлари.

⁴ Дала ёзувлари. 2000 йил. Денов тумани Ҳазарбоғ, Ўшор қишлоқлари.

⁵ Дала ёзувлари. 1999 йил. Олтинсой тумани Қарлуқ, Чеп қишлоқлари.

⁶ Этнографик дала тадқиқотлари 1999 йил. Олтинсой тумани Мўминқул, Мормин қишлоқлари.

⁷ Дала ёзувлари. 1998 йил. Шўрчи тумани Ободон, Оқтумшўқ қишлоқлари.

Суннат маросими тугагач, «супра қоқди» маросими ўтказилиб, тўйда хизмат қилганларга тўн, сарпо кийдирилган¹ ҳамда шу ердаги ёши улуғ, давлатманд киши тўй қилган хонадонни ва тўй болани келажакда бадавлат, серфарзанд бўлишини, шу хонадонда ҳамиша тўйлар бўлишини Оллоҳдан тилаб дуо қилади. Шу билан суннат тўй ниҳоясига етган.

Никоҳ тўйи маросими. Жамиятнинг энг муҳим ҳужайраси ҳисобланган оила никоҳдан бошланади. Шунинг учун никоҳ ибтидоий жамият давридан бошлаб махсус урф-одат орқали оиланинг бирдам ва мустақкам бўлишига қаратилган. Бу жамоатчилик томонидан нишонланиб, даставвал одат кейинчалик ёзма тарзда қонунийлаштирилган маросимдир.

Сурхон воҳаси аҳолисининг никоҳ тўй маросимлари Ўзбекистоннинг бошқа ҳудудларидаги аҳоли никоҳ тўй маросимлари билан ўхшашлик томонлари бўлсада, лекин ўзининг урф-одат ва расм-русумларининг ўзига хос хусусиятлари билан ажралиб турган. Воҳа аҳолиси никоҳ тўй маросимларида тўй бошланишидан тўй тугагунча бўлган даврдаги маросимларни уч гуруҳга: никоҳ тўйигача ўтказилган урф-одатлар, никоҳ тўйи даврида ўтказиладиган удумлар ва никоҳ тўйидан кейин ўтказилган расм-русмларга бўлиш мумкин.

Сурхон воҳасида никоҳнинг «бел қуда», «этак йиртиш» каби шакллари мавжуд бўлган. «Бел қуда» удумида қалин ошна оғайинлар хотинларининг ҳомиладорлик даврида дунёга келадиган бўлажак ўғил ва қизларини бир бирига атаб қўйганлар. Дунёга келган бу фарзандлар ўсиб-улғайгач, бир-бирлари билан турмуш қуришган². «Этак йиртиш» маросими эса туғилган ўғил ва қизни ота-оналарининг келишуви ва розилиги асосида чақалоқни чақалоқлик даврида унаштириш удуми бўлган³.

Этак йиртиш қилинган ёшлар бир-бирларини кўриб учрашиб туришлари мумкин бўлган. Шунингдек, йигитнинг оиласи томонидан қиз оиласига байрам (Рўза ва Қурбон ҳайит)ларда ҳар хил совға-саломлар («ҳайитлик») юборилиб турилган. Аҳд қилинган ёшларга қишлоқ аҳли самимий муносабатда бўлишиб, ота-боболаримиз урф-одатларига риоя қилишга ундаганлар.

Сурхон воҳасида левират, сорорат, «қарши қуда», «куч куёв», «ич куёв», «вой-вой никоҳ» каби никоҳ шакллари мавжуд бўлган.

¹ Дала ёзувлари. 1999 йил. Олтинсой тумани Ҳайрондара қишлоғи.

² Дала ёзувлари. 1999 йил. Олтинсой тумани Вахшивор қишлоғи.

³ Дала ёзувлари. 2002 йил. Узун тумани Бойбичча қишлоғи.

Левират ҳамда сорорат удумлари никоҳнинг энг қадимий шакллариандир¹.

Тадқиқ этилаётган даврда воҳада левират удумига кўра, вафот этган киши—марҳумнинг беваси (воҳанинг Шалдиروق, Ободон, Тўла каби қишлоқларида «жесир» деб аталган)ни «чечанинг бир пути(оёғи) ҳалол» деб, ака ёки бўйдоқ укаларидан бири уйланган. «Жесир» эга деб марҳумнинг қариндошлари бевани бегона уруққа беришмаган. Агарда ака укалардан бирортаси «жесир»ига уйланмаса, қариндош уруғлар тўпланишиб, «жер (ер)да қолса жиянники» (яъни, жер(ер)да қолган жесир жиянники) деб, марҳумнинг жиянларидан бирига мажбурлаб бўлсада, уйлантиришган².

Сорорат одати ҳам воҳада тадқиқ этилаётган даврда мавжуд бўлиб, бунда хотини вафот этган эр марҳуманинг опаси ёки синглисига уйланган³. Никоҳнинг левират ва сорорат каби шакллари кўпинча иқтисодий ва оилавий ҳаёт тақозоси туфайли ҳаётга жорий этиб келинган.

Воҳада тадқиқ этилаётган даврда ҳам қолаверса, ҳозирда ҳам «қарши куда» удуми сақланган. Бу удум бўйича икки хонадон ўзаро бир-бирларига қиз олиб, қиз беришган. «Қарши куда»чилик удумида воҳанинг иқтисодий ночор оилалари ўзаро келишиб, аҳволи ва ўз имкониятларини ҳисобга олиб келиннинг сеп-сарпосини қилганлар лекин, бир-бирларига қалин беришмаган⁴. «Қарши куда»чилик удуми XIX аср охири — XX аср бошларида Ўзбекистоннинг бошқа вилоятларида ҳам мавжуд бўлган. Масалан, Фарғонада у «қайчи куда» деб аталган⁵.

«Куч куёв» удумида қалин бериб қизни олишга қурби етмаган уй жойи йўқ, камбағал, етим йигитлар қайнатасининг уйида яшаб, қалин ҳақиға ишлаб беришган⁶. Шунингдек, «ич-куёв» удумида ўғил фарзанди йўқ хонадон қизини бераётганда куёвини келинникида яшашини таклиф қилади. Куёв томони рози бўлгандагина йигит қайнатасининг уйида «ич-куёв» бўлиб яшайди⁷.

¹ Қаранг: *Косвен М.О.* Ибтидоий маданият тарихидан очерклар.—Т., 1960, 128-бет.

² Дала ёзувлари. 1998 йил. Шўрчи тумани Тўла, Ободон қишлоқлари.

³ Дала ёзувлари. 1997 йил. Қумқўрғон тумани Хўжамулки қишлоғи.

⁴ Дала ёзувлари. 2000 йил. Денов тумани Орғун қишлоғи.

⁵ Қаранг: *Наливкин. В., Наливкина М.* Очерк быта женщин туземного оседлого населения Ферганы.—Казань, 1886, с. 20.

⁶ Дала ёзувлари. 1999 йил. Олтинсой тумани Жобу қишлоғи.

⁷ Дала ёзувлари. 2002 йил. Узун тумани Қурисой қишлоғи.

Сурхон воҳаси аҳолисининг маиший турмушида «вой-вой никоҳ» удуми ҳам мавжуд бўлган. Шунингдек, қизларни мажбурлаб турмушга бериш ҳоллари ҳам учраб турган. Бундай ҳолатларнинг айримларида қизлар мулла ижоб қилиши учун «тан махрамлик»ка розилик беришмаган. Шундай вазиятда мулла қиздан розилик сўраётганида орқа томондан бирор киши келиб билдирмасдан қизнинг биқинига қаттикроқ бир туртади. Шу вақтда қиз «вой» деб юборганда, қиз рози деб, ижоб қилинган¹.

«Ижоб»сиз келин ҳомиладор бўлиб қолганида ижоб пайтида куёвнинг орқасига эшак тўқими боғлаб қўйилган. Куёв эшак тўқимини қўйдирмаса, мулла томонидан ижоб ўқилмаган². Бу билан ёшларни исломий ҳамда ахлоқий қонун-қоидаларига қатъий риоя қилишлари талаб этилган.

Сурхон воҳасида йигитларни 15—17 ёшдан уйлантиришган, қизларни эса 9—11—13 ёшдан турмушга беришган³. Воҳада қизларни куёвга узатиш ҳақида турли хилда қўшиқлар ҳам сақланиб келган.

Бирга кириб бирағайди қизгина
Иккига кириб элағайди қизгина
Учга кириб уча қўйди қизгина
Тўртга кириб тўлғанди қизгина
Бешга кириб бойланди қизгина
Олтига кириб айланди қизгина
Еттига кириб етилди қизгина
Саккизга кириб сайланди қизгина
Тўққизга кириб тўлғанди қизгина
Ўнга кириб уйланди қизгина
Ўн бирга кириб бола кўрди қизгина⁴.

Ёши кекса кишилардан нима сабабдан қизларни 9 ёшдан бошлаб турмушга бергансизлар, деб сўралганда, биринчидан, қизлар 9 ёшдан «гуноҳ» ёшига тўлади, иккинчидан, ҳар бир ота-она ўзининг орномусини ўйлаб қизларини имконият даражасида эртароқ турмушга беришга ҳаракат қилишган. Шунингдек, ота-боболаримиздан «Бир сурув қўй боқишдан, бир қизни боқиш қийин» ёки «Қиз боққунча от боққан яхши» каби иборалар ҳам сақланган⁵.

Ўрта Осиёдаги бошқа халқлар сингари Сурхон воҳасида ҳам тадқиқ қилинаётган даврда оила қуриш совчиликдан бошланади. Албатта, бу пайтда унаштиришда қиздан унинг розилиги сўралмаган. Ваҳолан-

¹ Дала ёзувлари. 1998 йил. Шўрчи тумани Шалдироқ қишлоғи.

² Дала ёзувлари. 1999 йил. Олтинсой тумани Тўхтамиш қишлоғи.

³ Дала ёзувлари. 2001 йил. Сариосиё тумани Дашнобод тумани.

⁴ Дала ёзувлари. 2000 йил. Денов тумани, Чуқур қишлоғи.

⁵ Дала ёзувлари. 1999 йил. Олтинсой тумани Чуқур, Обшир қишлоқлари.

ки, бўлажак келин-куёвларнинг тақдирини уларнинг ота-оналари ўзаро келишган ҳолда ҳал қилганлар. Келин танлашда унинг авлоди ва аждоди (саломатлиги, уқуви, юриш туриши ва ҳоқоза) га катта эътибор беришган¹.

Сурхон воҳасида совчилар «кичик» ва «катта» совчиларга бўли-нади². Кичик совчилар асосан аёллар бўлиб, йигитнинг онаси ҳамда энг яқинларидан сўзамол, гапга чечан хотинлардан бири танланган. Удумга мувофиқ совчиликка уч марта борилган. Албатта, совчилар «эшигингизни супуришга келдик», «эшигингизга қулчиликка кел-дик» каби сўзларни айтишиб сўнгра мақсадга ўтишган. Қиз томон розилик билдирса совчилар олдига ёғли, тансиқ таомлар қўйишган, «қариндошлар билан маслаҳатлашайлик», «яна бир келасизлар» деб жавоб қайтарилган. Агарда «ҳали қизимиз ёш», «қизимизнинг боши боғланган», «бошқа томонларни ҳам кўрингизлар» дейилса, бу рад этиш аломатидир³.

Кичик совчилар қиз томондан розилик олганларидан кейин «катта совчи»лар, яъни йигитнинг тоғаси қишлоқнинг сўзамол, ували-жу-вали ҳурматли кишиси билан бирга борган. Қиз томоннинг розилиги олинган, нон синдириш кунини белгилашган⁴.

Нон синдириш маросими воҳанинг Шалдиरोқ, Ободон қишлоқ-ларида «ялоқ қизартар» маросими деб аталиб, бунда 4 та қатлама, 4 та патир, 4 кийимлик мато, 2 та бўйнига оқ рўмол боғланган қўй, мева-чевалар, ширинликлар, уларнинг ичида албатта кунжутли ҳолва бўлиши шарт бўлган⁵. Жуфт нонни бўлажак келиннинг тоғаси, ёки албатта бир никоҳли, турмуш ўртоғи ҳаёт бўлган, ували-жували, оиласидан тинган, энг яқин қариндошлари томонидан синдирилган. Нон давра иштирокчиларга бўлиб берилган. Бу маросим икки ёшнинг эл олдига ўша кундан эътиборан унаштирилганлигининг нишонаси-дир. Маросимда қудалар ўртасида қалин бичилган. Воҳада белгилан-ган қалин пул, мол, буюмлар асосида тўланган. Масалан, XX аср-нинг 60-йилларидан қалин таркибида 20 та қўй, 1 бош бузоқли сигир ёки унинг бозор нархидаги пули, 20 та тўн ва бошқа турли нарсалар келишиб олинган⁶. Ўрта Осиё халқларида ҳам нон синдириш маросими мавжуд бўлган⁷.

¹ Дала ёзувлари. 1999 йил. Олтинсой тумани Хўжасоат қишлоғи.

² Дала ёзувлари. 2001 йил. Сарисийё тумани Хоним қишлоғи.

³ Дала ёзувлари. 2000 йил. Денов тумани Чуқур қишлоғи.

⁴ Дала ёзувлари. 2002 йил. Узун тумани Отчопар қишлоғи.

⁵ Дала ёзувлари. 1998 йил. Шўрчи тумани Шалдироқ, Ободон қишлоқлари.

⁶ Дала ёзувлари. 1998 йил. Шўрчи тумани Тўла қишлоғи.

⁷ Қаранг: *Андреев М.С.* Материалы по этнографии. Ягноба (записи 1927—1928 гг). Душанбе, 1970, с.125; *Абрамзон С.М.* Кўрсатилган асар, 31-бет.

Нон синдириш жуда муқаддас маросим саналиб, уни бузиш гуноҳ ҳисобланган, агарда қизнинг айби билан бу таомил бузилса, бу қиз ва унинг ота-онаси қишлоқ аҳли назаридан қолган. Табиийки қизга шу уруғдан бўйдоқ йигит уйланмаган. Агар удум йигит томонидан бузиладиган бўлса, қариндош уруғлар ҳам унга шундай муносабатда бўлган. Бу маросимдан кейин «келин қочув», «куёв қочув» каби удумлари бажарилган. Бунда қиз йигитнинг, йигит эса қизнинг яқин қариндошларига ҳурмат юзасидан кўринмасликка интилишган. Бу пайтдан бошлаб икки ёшнинг ота-оналари бир-бирларини «қуда» деб аташган¹.

XX аср бошларида никоҳда айрим чеклашлар ҳам мавжуд бўлган. Масалан, воҳанинг тожиклар билан ўзбеклар, юзлар билан қатагонлар каби уруғлари ўртасида бир-бирларига қиз олиб, қиз беришмаган. Шунингдек, баъзи тоифалар — эшонлар, хўжалар, сайидлар ўзларини оқ суяк деб халқ — қорачаларга қиз бермаганлар. Лекин айрим ҳолларда ўғилларини қорачалардан уйлантирганлар². Бу одат Ўзбекистоннинг бошқа ҳудудларида ҳам мавжудлиги ҳақида айрим манбаларда тўхталиб ўтилган³. Табиийки, ҳозирги даврда мазкур уруғлар орасида никоҳ муносабатларида бу чеклаш деярли ўз аҳамиятини тобора йўқота бормоқда.

Воҳада анъанага кўра фотиҳа тўйига асосан қариндош-уруғлар ҳамда кўни-қўшнилар таклиф қилинган. Тўй куни куёв томонидан келин хонадонига «тўққиз» юборилган. Удумга кўра «тўққиз» таомилида келинга юборилаётган нарсаларнинг ҳар биридан тўққиз хил бўлиши лозим бўлган⁴. Келин хонадонига тўйи учун қалинда бичилган бир халта гуруч, бир халта оқ қанд ва ун, жовкади⁵, 20 та кўйнинг 10 тасини, 20 та тўн, келинга бўғча⁶, ҳамда шарондоз⁷, ва 8 та қуда, 2 та кўй ҳайдар боради. Олиб борилган тўндан 9 таси куёв томондан борган қудаларга ҳамда битта кўй ҳайдарга берилади, иккинчи кўй ҳайдарга эса куёв томонидан тўн берилган⁸.

¹ Дала ёзувлари. 2000 йил. Денов тумани Дунётепа қишлоғи.

² Дала ёзувлари. 1999 йил. Олтинсой тумани Батош қишлоғи.

³ Қаранг: Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни.—Т., 2001, 260-бет; Бўриев О. ва бошқалар. Ўзбек оиласи тарихидан.—Т., 1995, 85-бет.

⁴ Дала ёзувлари. 1997 йил. Қумқўрғон тумани Оқ қапчиғай қишлоғи.

⁵ «Жовкади»—ёғ солинадиган кади (қовоқ) бўлиб, унга ёғ солиб юборилган.

⁶ «Бўғча»—келин учун кийимлик, кўрпалик матолари ҳамда рўмоллари ва бошқа нарсалари солинган.

⁷ «Шарандоз»—келиннинг кўрпаси учун астарлик.

⁸ Дала ёзувлари. 1998 йил. Шўрчи тумани Ободон қишлоғи.

Фотиҳа тўйидан кейин қиз томон куёв томонга «идиш қайтарар» удумини бажаради. Бунда битта қўйни сўйиб, 20 та қатлама, 20 та — патир пишириб, куёвга тўн, ва бош-оёқ сарпо ҳамда куёвнинг яқин қариндошларига сарпо қилиб идиш қайтаради. Идишни қизнинг яқин уруғлари олиб боришган¹. Шундан кейин «қонжиға табоқ»² удуми бажарилиб, бунда йигит томон келинга 8—10 сидра кийимлик мато, бир қўй сўйиб, қўйнинг уча(сони)-тўшидан ҳамда ширинликлар, мева-чавалар олиб, куёвнинг ўзи ва яқинларидан бирор киши билан бирга борган³. Шундан кейин вақти-вақти билан йигит билан қизнинг яширинча учрашувлари бўлиб турган. Бу «қалиққа бориш» деб ҳам аталган. Бу учрашувлар келиннинг онаси ёки янгаси томонидан уюштирилиб, кечаси қизнинг уйида ёки қўшнисиникида яширинча бўлиб ўтган⁴. Бу учрашув воҳанинг Хуфар, Киштут қишлоқларида «қангал бози» ҳам деб аталган⁵. Бу удумнинг К.Шонийёзов⁶ ўзбек қарлуқларида ва қипчоқларида, Н.Калмаков⁷ қирғиз халқларида ҳам мавжудлигини қайд этган эди.

Фотиҳа тўйидан ижоб тўйигача бўлган даврда «деги дузи» (ўғри қозон) маросими ҳам ўтказилган. Бунда дастлаб куёв томонда катта қозон осилиб ош қилинади. Келин томон эса ошни келишини кутиб туришган. Ош куёв қариндошлари ва қўшниларга тарқатилган. Сўнгра куёв хонадонига келган меҳмонлар қозонни келин томонга совға қилиб олиб кетадилар. Орадан бир оз вақт ўтгандан кейин келин хонадонига ҳам «деги дузи» маросими ўтказилган. Совға қилинган қозон тўлдирилиб куёв хонадонига қайтарилиб олиб борилган⁸.

Шунингдек, бу маросимларнинг ўртасида ҳайитлик(Рўза ва Қурбон ҳайитлари)лар тўғри келса, ҳайитликка бир қўй сўйиб гўштини 6 та қатлама, мева-чева билан қўшиб юборишган. Қурбон ҳайитида эса кўпчиллик қурбонлик қилади деб фақат 15—20 та қатлама юборилган⁹.

Никоҳ тўйидан олдин «кўрпа солиш» (кўрпа андазот) «кўрпа

¹ Дала ёзувлари. 2002 йил. Узун тумани Курусой қишлоғи.

² «Қонжиға табоқ»—бу удумга кўра куёв келиннинг қўшниси ёки уйи яқин қариндошининг уйига бориб туради ҳамда келин билан шу жойда илк марта учрашади.

³ Дала ёзувлари. 1998 йил. Шўрчи тумани Шалдироқ қишлоғи.

⁴ Дала ёзувлари. 1999 йил. Олтинсой тумани Қумпайкал қишлоғи.

⁵ Дала ёзувлари. 2001 йил. Сарийосиё тумани Хуфар, Киштут қишлоқлари

⁶ Каранг: *Шаниязов К. Узбеки-карлуки.* —Т., 1964, с. 48; *Уша муаллиф.* К этнической истории узбекского народа. —Т., 1974, с.133—219 Дала ёзувлари. 2001 йил. Сарийосиё тумани Тиргарон қишлоғи.

⁷ Каранг: *Калмаков Н. Қўрсатилган асар, 277-бет.*

⁸ Дала ёзувлари. 2002 йил. Узун тумани Хўжаасмин қишлоғи.

⁹ Дала ёзувлари. 1997 йил. Қумқўрғон тумани Кетмон қишлоғи.

тикар»¹ «кўрпа бичар», «кийим бичар» каби удумлар ҳам бажарилган. Бу удумларни бажаришда қариндош уруғлар, қўни-қўшнилар оммавий жалб қилинган. Бунда кўрпа, ёстиқ ва бошқа кийим-кечаклар тикилган. Охирида эса битта ушоқ мол сўйилиб, ош дамланган ва ўйин-кулги уюштирилган.

Никоҳ тўйи маросими Сурхон воҳасида «ижоб тўйи»,² «катта ялоқ қизартгар тўйи»³ каби номлар билан аталиб⁴, бу тантана келин-куёв ота-оналарининг ўзаро жиддий тайёргарликлари асосида ўтказилган. Никоҳ тўйидан бир кун олдин кечкурун куёвникида «илиқ табоқ» маросими ташкил этилган. Бунда қишлоқ аҳолиси куёвникига чақирилиб ош берилади. Дастурхон ўртасига рўмол ташланади ва келган одамлар имкониятига қараб пул ташлашади. Аёллар эса рўмол ва кийимликлар беришган. Ана шу тўпланган кийимликлар эртаси куни келиннинг уйига юборилган⁵.

Никоҳ тўйида фотиҳа тўйидан қолган 6 та қўй, 15—20 сидра кийимлик мато, бир халта гуруч, бир халта ун, бир халта оқ қанд, жовқади, мева-чева олиб борилган. Куёв томонидан иккита совчи билан бирга иккита «қудагай»⁶ борган. Шу куни кечкурун куёв ва жўралари ҳам келиннинг уйига ташриф буюришган. Куёв келинникига «қирқ табоқ» (40 табоқ)⁷ олиб келган. Куёв келин хонадонига кираётганида ҳурмат юзасидан юзига белбоғини чиммат қилиб тутиб олган. Остонага солинган поёндозни куёв босиб ўтгандан кейин жўралар ҳам куёв бўлишни ният қилишиби, поёндозни бўлақларга бўлиб олишган.

Куёв ва куёв жўралар махсус тайёрланган хонага киритилади ва «таниш табоқ»⁸ удуми ўтказилган. Куёв келтирган «қирқ табоқ» бе-

¹ Дала ёзувлари. 2000 йил. Денов тумани Қорахон қишлоғи.

² Дала ёзувлари. 2000 йил Денов тумани Орғун қишлоғи.

³ Дала ёзувлари. 1998 йил. Шўрчи тумани Оқтумшўқ қишлоғи.

⁴ Никоҳ тўйи Тожикистоннинг ўзбек-лоқайларида «овмин тўйи» деб аталади. Қаранг: *Жўраев М. «Овмин тўй» // «Фан ва турмуш» журнали, 1992, 2-сон, 10-бет.*

⁵ Дала ёзувлари. 1999 йил. Олтинсой тумани Лўкка қишлоғи.

⁶ «Қудагай»—куёв томонидан юборилган қудалар.

⁷ «Қирқ табоқ» (40 табоқ)—бунда куёв томондан келиннинг уруғларига, яъни онасидан тортиб то тоға ва холавачаларигача сарпо берилиб, бунда онасига, момосига 4—6 сидра, янға(чеча)лари, опалари, аммалари, холаларига 2—3 сидрадан, амалларига ҳам 1—2 сидрадан сарполар солинган. Дала ёзувлари. 1998 йил. Шўрчи тумани Ялти қишлоғи.

⁸ «Таниш табоқ»—Сурхон воҳасининг Шалдиروق, Ободон қишлоқларида «таниш табоқ» Тўхтамиш, Обишир қишлоқларида «тўққиз табоқ» удуми деб номланиб, бунда куёв ва жўралари учун қайнатма шўрва, палов, ширгуруч, чучвара, қатлама, гилминди, қовурилган тухум, юпқа, лочира каби 9 хил таом 9 та идишда киритилган. Бу таомлар куёв ва жўралари томонидан танавул қилиб бўлингач ҳар бир бўшлаган идишларга пул ёки матолар ташлаганлар. Дала ёзувлари. 1998 йил. Шўрчи тумани Шалдиروق, Ободон қишлоқлари; 1999 йил. Олтинсой тумани Тўхтамиш, Обишир қишлоқлари.

рилиб, келин ҳамда куёв томон келишган ҳолда дуо қилинади. Шундан кейин ижоб қилишга рухсат этилган. Келин томондан битта вакил, куёв томондан битта вакил келин турган кўшни уйга боради. Шу ерда «келин топар», «келин танлаш» удуми бажарилади. Сурхон воҳасининг Лўкка, Ҳайрондара каби қишлоқларида бу «келин танлаш» удуми дейилиб, ундан келин тарафдан танланган 5—6 қиз бир хил кийимда юзларини ёпиб энгашиб ўтиришади. Албатта шу қизларнинг ичида келин ҳам бўлган. Куёв ана шу қизлар орасидан келинни топиб олиши керак. Агар келин деб бошқани танласа ўша қиз рози бўлдим дегунча пул берилади. Токи куёв келинни топгунча бу одат давом этган¹.

Воҳанинг Тўла, Ялти, Ободон қишлоқларида эса бу одат «келин топар» удуми дейилиб, бунда куёв эмас, балки келиннинг розилигини сўрашга куёв томонидан келган вакилга аввал келинни топинг, кейин вакил (розилик) сўрайсиз деб, катта рўмол ёпиниб, келин бўлиб ўтирган 5—6 қизни кўрсатишган. Келинни топиш учун аввал келиннинг дугоналарига рўмол, матолар ва совғалар берилиб рози қилинади, сўнгра қизлар келинни кўрсатадилар². Шундан кейин борган вакиллар келиннинг жуда яқинига бориб «никоҳи жануб вакилини фалонча тоғамга бердим» деб айтишни буюради. Номи айтилган тоға «қиз ота» ҳисобланади³. Тонга яқин келиндан розилик жавоби олинган. Келиндан розилик жавобини олган вакиллар қизнинг уйига қайтиб келиб, куёв ва «қиз ота»ни никоҳ қиладиган мулла олдига киритиб, «қиз ота»дан розилик сўралади. «Қиз ота» ҳам маълум вақт розилик бермай турган. «Қиз ота»га тўн, пул берилиб розилиги олинади. Шундан кейин икки гувоҳ иштирокида никоҳ ўқилган.

Мулла куёвга келинни 6 ойгача «оч-яланғоч қўймаслик, ташлаб кетмаслик, аччиқ қамчи билан урмаслик» каби шартларни айтади⁴. Шу вақтда «бежирим коса»да⁵ ширин сув киритилади. Ширин сувни аввал куёв сўнгра келин, қолганини шу ерда ўтирганлар ичишади. Мулла никоҳ ўқиётган вақтда шу жойда ҳозир бўлган кишилар қўлларини қовуштирмаслик, қулф ва кишанларни очиш бирон бир нарсани тугмасликлари керак⁶. Келинга қилинган кўрпа, тўшаклар турган

¹ Дала ёзувлари. 1999 йил. Олтинсой тумани Лўкка, Ҳайрондара қишлоқлари.

² Дала ёзувлари. 1998 йил. Шўрчи тумани Тўла, Ялти, Ободон қишлоқлари.

³ Дала ёзувлари. 2002 йил. Узун тумани Чақар қишлоғи.

⁴ Дала ёзувлари. 2000 йил. Денов тумани Омборсой қишлоғи.

⁵ «Бежирим коса»—четларида синиғи бўлмаган, ҳеч ери лат емаган коса. Бирор жойи лат еган косани ирим қилиб фойдаланишмаган.

⁶ Дала ёзувлари. 2002 йил. Узун тумани Оқ мачит қишлоғи.

хонага келиннинг яқин қариндошларидан бўлган бир никоҳли, ува-ли-жували икки эркак чимилдиқ тутади. Келиннинг қариндоши бўлган бир никоҳли аёл эса келин-куёв учун жой тайёрлайди. Шундан кейин куёв ва жўраси билан чимилдиқ ичига киритилади.

Куёв юзи кўринмаслиги учун белбоғини ёпиниб хонага киради. Шу вақтда «ит иррилатар» удуми бажарилади¹. Тўйда сўйилган кўйининг териси келин турган хона бўсағасига тўшаллади. Келин шу терига бир ёш бола билан ўтирғизилади. Келиннинг дугоналари эса уни чимилдиқ олдиғача кўтариб олиб келади ва куёв келинни кўлидан чимилдиққа тортади. Дугоналар эса ҳазил-мутойиба билан келинни бермасликка ҳаракат қилишиб орқага тортишади. Келинни яқин дугонаси чимилдиққа олиб киради².

Сўнгра «оёқ босар» удуми бажарилади. Ким биринчи бўлиб оёқни босса, оилада устун бўлади деб аталади. Лекин ким биринчи оёқ босишидан қатъий назар ҳамиша оилада эркак устун ва оила бошлиғи ҳисобланган³. «Елка кўҳлар» удумида келин-куёв бир жойда турғизилиб, келиннинг яқин аёл қариндоши иккала ёш қўша қарисин деб ипак билан иккаласининг «ийн»и («эгни») яъни елкасига ипак илади⁴. «Кўл ушлатар», «Соч сийпатар», «Ойна кўрсатар» удумларини келиннинг яқинлари бажаришади⁵. Бу удумларни ўтаган ҳар бир аёл рози қилинади. Шундан кейин келин-куёв ўтиришиб, «куёв ош емади» маросими ташкил этилади. Бунда куёв олдиға дастурхон тортилиб, унга ноз-неъматлар қўйилган. Куёвга «қари-жилик»⁶ келтирилади⁷. Охирида куёв тўшак тагига пул ташлайди ҳамда чимилдиқнинг ўнг тарафини ечиб, келиннинг бўйнидаги мунчоқни узиб олиб чиқиб кетади⁸.

Сурхон воҳасида ижоб тўйи ўтгандан кейин келин бир ҳатто 2—3 йиллар отасининг уйида турган куёв эса «қаллиқ»га келиб турган⁹.

¹ Куёв чимилдиқ тutilган хонага кираётганида эшикнинг ичкари икки ён томонида икки кампир туришиб, улар итта ўжаб «ир», «ир» деб турганлар. Куёв уларни рози қилиб ичкарига кирган. Дала ёзувлари. 2002 йил. Узун тумани Ой булоқ қишлоғи.

² Дала ёзувлари. 1997 йил. Қумқўрғон тумани Кетмон қишлоғи.

³ Дала ёзувлари. 2001 йил. Сарносиё тумани Деҳқаландар қишлоғи.

⁴ Дала ёзувлари. 2000 йил. Денов тумани Жар мачит қишлоғи.

⁵ Дала ёзувлари. 1999 йил. Олтинсой тумани Хўжасоат, Мормин қишлоқлари.

⁶ «Қари жилик»—куёвимиз қариб кексайиб юрсин деб, чимилдиқ ичига куёв олдиға қўй илиғи (жилик) солинган таом келтирилган.

⁷ Дала ёзувлари. 1997 йил. Қумқўрғон тумани Оқ жар қишлоғи.

⁸ Дала ёзувлари. 2002 йил. Узун тумани Бойбича қишлоғи.

⁹ Дала ёзувлари. 2002 йиллар. Қумқўрғон, Шўрчи, Олтинсой, Денов, Сарносиё, Узун туманлари.

Ижоб тўйининг эртаси куни оқшомда куёв куёвлик либосларини кийиб жўраси биргаликда келиннинг уйига совға саломлар билан келади. Улар иззат-икром билан кутиб олинади. Никоҳ ўқилгач чимилдиқ тутилган хонага келин-куёв чимилдиқ ичига киритилади. Орадан йиллар ўтиб, фарзандли бўлса бобо-момосининг уйида туғилди деб, ўғил бўлса Бобохон, Бобомурод, қиз бўлса Момохол, Момогоул деб исм қўйилган. Сурхон воҳасида бу удум XX асрнинг 60 - йилларигача ҳам мавжуд бўлган.

«Келин тушириш»,¹ «ирга кўтарди»² таомилида куёв томондан келин хонадонига 2 та кўй, мева-чева, паранжи, чиммат, оқ рўмол, бош-оёқ сарполар ҳамда безатилган от олиб борилган. Отнинг ўнг жиловиغا оқлик боғланган, бу удумни асосан қиз томон бажарган³.

«Келинни кийинтириш» расмида келиннинг қизлик даврида сочи олди томонга ўрилган. Келин бўлаётганида қулоқнинг орқа томонига иккита қилиб ўрилиб, йўли оқ бўлсин деб учига оқ пахта боғланган. Келинни сочини асосан бир никоҳли ували-жували аёллар ўрган ва кийинтирган. Юзига чиммат тутулиб, паранжи ёпилган⁴. Келин жўнаётганда остонада отасини оёғини тавоф қилади. Отаси эса берган тузимга розиман деб дуо беради. Отга минишда отасининг ўнг елкасига ўнг оёғини қўйиб минади,⁵ ота оқ фотиҳа бергач жўнатилган. Келин отга минганда олдига 8—9 ёшдаги ўғил бола миндирилиб, икки томонида бир никоҳли киши гулхан ёқиб ўртасидан отни ўтказганлар⁶.

Шунингдек, келинни куёв хонадонига олиб кетишда «бақон тутиш»⁷ удуми ҳам бажарилган. Бунда келин келаётган йўлни арқон ёки бирор нарса билан тўсиб турилган, тўйчилар томонидан тўсувчиларга пул ёки бирор совға беришган.

Воҳа қишлоқларида келинни куёвниқига олиб кетаётганда аёллар «Ёр-ёр» айтиб боришган:

Шилдир-шилдир қамишга,
Сирғам туши ёр-ёр.

¹ Дала ёзувлари. 1999 йил. Олтинсой тумани Вахшивор қишлоғи.

² «Ирга кўтарди»—қизини кўчирди маъносида. Дала ёзувлари. 1997 йил Кумқўрғон тумани Хўжамулки қишлоғи.

³ Дала ёзувлари. 2000 йил. Денов тумани Дунётепа қишлоғи.

⁴ Дала ёзувлари. 2001 йил. Сарийосиё тумани Чорва қишлоғи.

⁵ Дала ёзувлари. 1999 йил. Олтинсой тумани Ипоқ қишлоғи.

⁶ Дала ёзувлари. 1998 йил. Шўрчи тумани Оқтумшўқ қишлоғи.

⁷ Дала ёзувлари. 1997 йил. Кумқўрғон тумани Арслонбой қишлоғи. Ўзбек қипчоқларида бақон тутиш удуми «мағулок» деб аталган. Қаранг: Шаниязов К. К этнической истории узбекского народа, с.317.

Синалмаган йигитга,
 Синглим тушди ёр-ёр.
 Қат-қатгина қатлама,
 Қатланибди ёр-ёр.
 Қизни олиб дугонаси.
 Отланибди ёр-ёр.
 Қизни олиб дугонаси,
 Тура-турсин ёр-ёр.
 Оқ сут берган онажони.
 Рози бўлсин ёр-ёр.
 Осмондаги юлдузни,
 Саккиз денглар ёр-ёр.
 Келаётган келинни,
 Сардор денглар ёр-ёр.
 Игнам учи синди деб ,
 Урди онам ёр-ёр.
 Энди сен ҳам кетасан,
 Тинсин онанг ёр-ёр.
 Дарёга тош отманглар,
 Ботар кетар ёр-ёр.
 Узоққа қиз берманглар,
 Олар кетар ёр-ёр¹.

Куёв хонадониди ҳам келинни тушириб олишда йўлни икки томонига гулхан ёқилган. Келинни олдига чиққан отаси отдан тушириб олгандан кейин олдига чиққан онаси етаклаб келинни чимилдиқ тутилган хонага олиб кириди. Келинни кўйдаи ювош бўлсин деб хонанинг бўсағасига кўй терисидан қилинган пўстак тўшаб кўйилган². Келин отдан тушиши билан қайнонаси келин-куёвнинг чимилдиқ тутиладиган хонасига кириб ўзининг устига оғирроқ нарса асосан пўстак ташлайди. Бу қайнонанинг оғир-босиқ бўлишига ишорадир³.

Келин тушиб келган куннинг эртасига «бет очар» таомили ўтказилган. Келиннинг олдига чиққан онаси уни келинлик либосида ташқарига олиб чиқади. Дастлаб келин ўчоқ бошига бориб, ўнг қўли билан ўчоққа икки қошиқ мой тўкади⁴, сўнгра итнинг жалоғи (ялоғи)га⁵ ва отнинг қозигига жуфт таъзим қилади. Булар рўзгор-

¹ Дала ёзувлари. 1998 йил. Шўрчи тумани.

² Дала ёзувлари. 1997 йил. Қумқўрғон тумани Оқсой қишлоғи.

³ Дала ёзувлари. 1998 йил. Шўрчи тумани Элобод қишлоғи.

⁴ Ўчоғи мойли бўлсин деб ўчоққа мой тўкади. Дала ёзувлари. 2002 йил. Узун тумани Эшон қишлоғи.

⁵ Итдай ризқли бўлсин деб келин итнинг ялоғига таъзим қилади. Дала ёзувлари. 1999 йил. Олтинсой тумани Чеп қишлоғи.

нинг қур-баракали бўлишига ишорадир. «Бет очар»га яқин қариндошлар, кўни-қўшнилар ташриф буюрганлар. Келин уларнинг қаршида таъзим қилади.

Кайвони кампир томонидан куёвнинг ака-укалари ва яқин қариндошларидан мол-бисот сўралади. Масалан, куёвнинг тоғасидан сиз нима берасиз деб сўралади. Шунда тоғаси бир кўзили кўй бердим деб айтади. Сўров шу тарзда давом этиб охирида қайнота ва қайнонага навбат келади. Қайнота туриб келинига соғимдаги сигирини, кўрадаги кўйини бердим, қайнона эса жўжали товугини, бутун рўзгорнинг ризқи жамланган супрасини, ризқ-улашган қозон-товоғини бердим дейди.

Сўнгра куёв тарафдан 4—5 ёшли ўғил бола кўлига пахта сабов(савачўп) — саваш чўпи берилади. Пахта сабовнинг бир учига пахта ўралиб кўйилади. Сабовнинг пахта ўралмаган учидан ушлаб секин келиннинг юзига тутилган чимматига текизиб, аста-секин келиннинг юзидаги чимматни тортиб олади. Келиннинг юзини очган болага белбоғ, дўппи каби нарсалар совға қилинади. Келин юзидаги чиммат чимилдиқ устига ташлаб кўйилади¹. Келиннинг бошидаги паранжи олиниб, келин оғир бўлсин деган маънода бошига қайнотасининг чопони ёпиб кўйилади².

«Бет очар» удумидан сўнг келинни қайнона эшигига рўпара қилади ва эшикнинг устига келин томондан махсус тайёрланган «эшик илув» удуми бажарилади. Эшик устига кигиз³, айримлар гилам⁴, баъзан кўрпа⁵ ташлаб кўйилади. Келин эса ошхона эшиги олдида олиб келинади ва кайвонининг кўрсатмаси билан у эшикнинг ўнг ва чап ҳамда бўсағасини тавоф қилади. Келинга оғзини юмиб, кўзини очиб, бўсагадан ўнг оёқ билан кириши уқтирилади. Келин хона ичкарасига кириб ўтиради ва олдида супрани очиб кўйилади. Келин супрада ун элайди⁶, тавоқда пичоқ билан қуйруқ тўғрайди. Бу расм-русмлар бажарилиб бўлгандан сўнг келинни хонадан қуруқ чиқармасдан унга сарпо берилади. Шу билан келинга ташқарига чиқиб уй-рўзгор ишларига қарашлишига рухсат берилади. Шу пайтдан келин уй бекаси ҳисобланади⁷.

¹ Дала ёзувлари. 2001 йил. Сариосиё тумани Телпакчинор қишлоғи.

² Дала ёзувлари. 1999 йил. Олтинсой тумани Мўминқул қишлоғи.

³ Дала ёзувлари. 1997 йил. Қумқўрғон тумани Катта кўл қишлоғи.

⁴ Дала ёзувлари. 1998 йил. Шўрчи тумани Оқ тумшук қишлоғи.

⁵ Дала ёзувлари. 2000 йил. Денов тумани Остона қишлоғи.

⁶ Супра билан боғлиқ удумлар Ўзбекистоннинг бошқа худудларида ҳам бўлган. Қаранг: Бўриев О., Усмонов М. Супрадаги сирлар // «Фан ва турмуш» журнали, 1995, 3-сон, 13-бет.

⁷ Дала ёзувлари. 2002 йил. Узун тумани Томчи қишлоғи.

Бу маросимларнинг замирида ўзбек халқининг, жумладан, воҳа аҳолисининг жуда қадим тарихига бориб тақаладиган турфа урф-одатлари ва удумлари ҳамда юксак маънавияти ўз аксини топган.

Дафн маросимлари. Бу маросимни ўрганар эканмиз уни шартли равишда 2 қисмга бўлиб ўрганишни жоиз топдик: 1) кишининг вафот этишидан олдинги ва вафоти чоғидаги тартиб-қоидалар; 2) кишининг дафн этишидан сўнг ўтказиладиган маросим тартиблари.

Оғир хасталик туфайли ўлим тўшагида ётган одамнинг уйда ортиқча шовқин қилинмайди ва бемор ёнида яқин кишиларидан бир-иккитаси туриб унинг ҳолидан огоҳ бўлади, оғзига сув томизиб туради. Хоналарда исириқ тутатилади. Шу ўринда таъкидлаб ўтиш жоизки, мазкур тадбирлар зардуштийлик динига бориб тақалади. Рус этнографи Г.П. Снесарев шундай ёзади: «... зардуштийликда жон бераётган зардуштий доимий равишда ёвуз кучларни ҳайдаш учун иккита коҳин туриши лозим дейилган. Улардан бири олов олдида дуо ўқиб турган бўлса, иккинчиси оғир ётган одам оғзига тетиклик бағишлаш мақсадида оби ҳаёт (муқаддас хасма) шарбатидан ёки анор сувидан томизиб турган». Мазкур тадбир бугунги кунгача сақланиб қолганки, мазкур кишилар бемор вафот этиши чоғида унга, шунингдек, калимаи шаҳодатни қайтаришга даъват этишган ёки ўзлари ўқиб турганлар. Бу тадбир эса бевосита ислом дини билан боғлиқдир. Ҳатто, VII—VIII асрларда қадимги тибетликлар кишини ўлимга тайёрлайдиган «Ўлим китоби»ни ёзиб қолдирганлар. Бу китобда ўлим ҳодисаси бамисоли бир санъатдек тасвирланган. Тибетлик руҳонийлар ўлим тўшагида ётган кишига ана шу китобни ўқиб, уни ўлимга тайёрлаганлар. Хуллас, киши вафот этгач, олдидаги кишилар унинг жағини энгагидан боғлашгач, икки қўлини узатиб, оёқларини бош бармоқларини бирлаштириб боғлаб қўйишадики, бу мурданинг қотиб қолишига эҳтиёт чораси ҳисобланади. Баъзи уруғларда эса вафот этган кишининг оғзига мунчоқ ташлаб кўрилса, баъзилар унинг бурун ва оғизларига пахта толасини унинг ҳақиқатан ўлик-тириклигини билиш учун тутиб кўрадилар. Бу тадбирлар албатта, яхши. Бироқ А. Абдурахмоновнинг «Саодатга элтувчи билим» китобида кўпгина ўликларнинг турли сабабларга кўра қайта тирилгани айтилиб, мурдани шоша-пиша, 4—5 соатнинг ичида дафн этиш масаласини ўйлаб кўришга чақариши эътиборга молик. Мурдада тириклик аломатлари йўқолсада, бироқ қотмай тураверса, кишиларни фаров (қамиш) ёпиб кўмадилар. Марҳумнинг ёлғиз қолдирилиши мумкин эмас. Унинг атрофларида яқинлари йиғи-сиғи қилишади. Эркаклар эса эшик оғзига келиб овоз чиқаришади. Эркакларни марҳумнинг ўғил, неvara, ёш бўлса ота ва ака-укалари бошлаб келиб биргаликда йиғлашадики, бу

келган эркактарнинг ҳамдардлигини қабул қилганлиги белгисидир. Бунда яқинлари тўн кийиб, белбоғ боғлашади. Бошда дўппи, қўлда эса толдан ҳасса ушлаб туришади. Шунинг учун уларни «ҳассақашлар» дейишади. Деярли барча уруғларда мазкур тол-ҳассалар марҳумга тобут ясашда ва қабрга қўйилгач, қабр атрофида суқиб белги қилиб қўйишда қўлланилади. Панжоб, Сайроб, Дарбанд, Инкабод каби қишлоқ аҳолиси аёллари йиғи қилганда «Садр теппишади», яъни ўзларини уриб йиғлаб айтувчига жўр бўлиб йиғлашади. Марҳум атрофида йиғи қилганда унинг юзи ёпилиб, устига мато қўйилади ва узилсин деган маънода қайчи қўйилади. Марҳумнинг сўнгги йўлга кузатишда олдин уни сувга олишади. Ювғучи жинсга қараб она томондан 2 киши, ота томондан 2 киши миқдоридан олинади. Баъзи вилоятларда махсус ювғучилар (ғассоллар) бўлсада, Сурхон воҳасида бундай ҳолат кузатилмайди, яъни «суякни бегонага ушлабмаслик» ақидасига асосланилади. Бу ҳолат зардуштийлик билан боғлиқ урф ҳисобланади. Зардуштийликнинг илк даврларида ўликлар тоғтошларга қўйилгач, қолган суякларни йиғиб келиш фақат суяк эгалари, яъни қариндошларигагина тегишли бўлган. Ювғучилар марҳумни сувга олишгач, уни тахтага ётқизиб юзини қиблага буриб қўйишади. Хонага исирик тутатилади. Бу зардуштийликда ёвуз руҳларни ҳайдовчи восита сифатида қўлланилган муқаддас хаома (исирик) билан боғлиқ, десак хато бўлмайдик, уни юқоридаги ҳолатда кўрсак бўлади. Сўнгра марҳумнинг жинсий аъзолари мато билан бекитилади. Ювғучи қўлини 3 марта ювиб, қўлқопни кияди. Мазкур қўлқоп аёллар томонидан (агар марҳум кекса киши бўлса) фарзандсизликка қарши магия восита сифатида ҳам қўлланилган. Ювғучи дастлаб ишни марҳумнинг кўкрагидан босиб қорнигача суриб боради (нажосат чиқиб кетиши учун) ва жинсий аъзолар ювилади. Бироқ уларни кўриш мумкин эмас. Ювғучи қўлқопини алмаштириб, қўллари ювиб, марҳумнинг оғзини, бурнини тозалаб, юзини ювади. Сўнг икки қўлини чиначоғигача ювади (3 марта). Шунини таъкидлаш жоизки, аёл ва эркактарни сувга олишда фарқ кузатилмайди. Қўллар ювилгач, бош, қулоқ, бўйин ювилади. Оёқлар эса ошиғигача (тўпигача) ювилади. Кедр порошокли сув ёки совун билан илиқ сув ёрдамида бош ва соқоллар ювилади. Марҳумни сўнгра чап томонга ёнбошлаб ўнг тарафи ювила бошланади: тана ишқалаб ювилиб сув қўйиб, 3 марта шу тахлит ювилади. Жинсий аъзолар устидаги матога сув қўйилиб ювилади. Сўнгра мурда ўнг томонга ёнбош қилиниб, юқоридаги тартибда марҳумнинг чап ёнбоши ювилади. Марҳумнинг гежгасини ювиш уни юзтубан, яъни думбасини юқорига қаратиш билан

амалга оширилмайди, балки, елкалари бир оз кўтарилиб, гежгаси тозаланади. Шундан сўнг мурда қайта ётқизиблиб, кўкрагидан пастга қараб сурилади. Қолган нажосат шу йўл билан тўлиқ тозаланади. Шу тарзда тананинг барча аъзолари яна бир бор умумий тарзда ювилади. Агар яна заҳро чиқса, фақат ўша жой ювилади. Исломда марҳумни бир марта ювиш фарз ҳисобланиб, 3 мартадан ортиқ ювилмайди. Марҳумни чиқаришдан олдин сочиқ билан артилиб, хушбўй мушклар сепилади. Шуни таъкидлаб ўтиш жоизки, эркак хотинининг ювишида иштирок эта олмайди. Шунингдек, марҳум танасидаги камчиликлар айтилмайди. Ювғучилик учун ҳақ олиш-олмаслик борасида қатъий тартиб бўлмасда, ювғучиларга марҳумнинг кийим-бошларидан беришган. Кийим-бошлар ҳозирда бошдан оёқ янги берилмоқдаки, бу ортиқча сарф-харажатни талаб этмоқда. Кийим-бош аслида анимистик тасаввурларга асосланилган ҳолда, агар бу дунёда унинг кийимлари кийилса нариги дунёда унинг ўзи кийгандек бўлишига ишонч асосидаги ақидага амал қилиниб берилади. Денов, Шеробод, Бойсун туманларида мазкур сарполар «ўлим тоқ бўлсин» деб тоқ кийим-бошлар тарқатилади. Юқоридаги фикрлардан келиб чиқиб кийим бошнинг янгисини беришга мутлақо эҳтиёж йўқлигига гувоҳ бўлишимиз мумкин.

Марҳум ювиб бўлингач, уни кафанлашга ўтилади. Ювиш жараёни эркак ва аёл кишилар учун фарқ қилмаслигини юқорида айтиб ўтган эдик, бироқ кафанлаш аёл ва эркакларда фарқ қилади. Кафанлашда оқ сурп ёки читдан фойдаланилади. Кафанлик бир неча қисмдан иборат бўлади: а) лифафа, б) изар, в) қамийса (кўйлак).

Дастлаб эркакларни кафанлаш тартиблари ҳақида: марҳум кафанлашдан олдин лифафа тахтага ёзилиб, унга хушбўй мушклар сепилади. Лифафа—майитнинг бошидан оёғигача тўрт тарафи 40 см ортиқча мато қолдирилган катталиқдаги сурп. Ортиқча мато қисмлари кафанликни боғлаш ва ушлаш учун қолдирилади. Марҳум лифафага ётқизилгач, унинг устидан қамис кейин изар ёпилади. Қамис авратни ёпишга мўлжалланган кафанлик мато. Изар—киндикдан тиззанинг пастигача узунлиқдаги кафанлик мато (аврат ёпиш учун). Қамис(кўйлак)ни ўртаси бош сифиши учун мўлжалланган тешик бор кафанлик мато. Марҳум ётқизиблиб боши қамисдан ўтказилиб кийдирилади. Изар эса марҳумнинг (фақат белидан тиззасигача бўлган узунлиқда) аввал чап томони кейин ўнг томони қистирилиб ўралади.

Шундан сўнг марҳумнинг қўллари икки ёнига узатилиб тўғриланади. Хушбўй ҳидли суюқликлар сепилади. Қуръони каримдан ояти карималар ўқилиб марҳум билан видолашилади. Сўнгра лифафанинг аввал чап, кейин ўнг томонидан бошлаб ўралади ва бош-оёқ томонларидан ушлаш учун тутқич шаклида тугун тугилади. Мазкур тугунлар қабрда ечиб ташланади.

Аёл кишиларнинг кафанланиши эркакларниқидан фарқланади. Аёлларни қамисга олишдан аввал ҳирфа қўйилади. Ҳирфа узунлиги 1,5 метр, эни 60 см катталиқдаги сийнабанддир. Қамис кийгизиilib, сочи ундан чиқарилади, сўнгра юзи боши остидан ҳимар билан бекитилади. Ҳимар (рўмол)—узунлиги 1,5 метр, эни 60 см катталиқдаги кафанлик мато. Аёлларда кафанлик баъзан тоза ипак матодан ҳам бўлиши мумкин. Гўдаклар фақат лифафага ўралади. Марҳум кафанлаб бўлингач, тобутга солиниб қабристонга жўналади.

Марҳумни чиқаришда унинг устига янги, тоза кийимликлар ташланади. Термиз, Шеробод, Ангор, Музработ туманларида сочқи ҳам сочишади. Тобутни 4 томондан қирқ қадамдан кўтариш савоб ҳисобланади. Тобут олдига тушиб юрилмайди. Айтиш зарурки, воҳадаги ҳеч бир уруғда кўмиш маросимида аёлларнинг иштироки кузатилмади.

Қабрларда ҳам 2 хил қазилари кўришимиз мумкин: 1) Лаҳад. 2) Ёрма. Лаҳад усулида айвон ва лаҳад бўлади. Айвон 1,5 x 2,5 м катталиқда қазилади. Айвоннинг юмалоқ лаҳади 80 см кенгликда қазилиб, ундан кейин майит сиғадиган ўлчамда «уй (хужра)» қазилади. Ёрма усулида айвон ва унинг ичида очиладиган токча мавжуд бўлади. Айвон умумий ҳисобда майитдан ҳар икки томонидан 0,5 метрдан узун бўлиши керак. Токчанинг эни ва узунлиги 70 см бўлади.

Марҳумларни қабрларга жойлаштиришда тоғалар иштирок этади. Марҳум (айниқса аёл кишини) жойлаштиришда бошқаларнинг кўзи тушмаслиги лозим ҳисобланади. Қўювчиларнинг бошьяланг бўлиши талаб қилинади. Марҳумнинг юзи қиблага қаратиilib, боши остига гувала қўйилади. Лаҳад оғзи ҳид чиқиши ва ҳайвонларнинг тажовузидан сақлаш учун фишт ва гувалалар билан ёпилади. Ёрма қабрнинг токчасини эса тахталар билан ҳам ёпишади. Шундан сўнг кўмиш жараёни бошланади. Бунда бир одат ҳам бор: кўмиш тугагунча ҳеч ким ўтирмайди ва бир киши қабрдан чиққан тупроқдан этагига солиб, ҳаммага таркатади ва қабр ёпилишидан олдин бу тупроқ қабрга ташланади. Бу ҳамма учун савоб иш—марҳумни кўмиш ишига ёши, саломатлигига кўра қатнашолмаганларнинг ҳам ҳисса қўшиши

учун қилинади. Шунингдек, қабристонда йиртиш тарқатиш одати ҳам бор. Марҳум табаррук ёшга кирган, ёшини яшаб, ошини ошаган кекса киши бўлса, у одам ният қилиб сақлаб қўйган матосини савоб учун йиртишга тарқатилади. Мато сурп, сатин, шойи бўлиши мумкин. Ҳозир бунинг ўрнига рўмолча тарқатилади. Олдинлари ўзига тўқ чол-кампирлар савоб бўлиши учун худо ўз даргоҳига чин дунёга қабул қилганида, тобуткашлик қилиб борган невараларига атаб, ўша йиртишига қўшиб бир сўлкавойдан олтин, кумуш пул ҳам сақлаб қўйганлар. Бу ҳақда лайлагонлик Тошпўлат Бекпўлатов қуйидагиларни айтади: «Олдинлари қари, пиру-бадавлат вафот этган мўсафидларнинг маъракаларида йиртиш матоликка қўшиб амирликнинг пошшойи тангаси ҳам тарқатиб турилган. Ҳозирда баъзи бойваччаларнинг ота-онам учун деб катта-катта маблағларни совуришлари эса савобдан кўра кибру-ҳаво мақсадида бўлмоқдаки, бу яхши одат эмас».

Марҳум қабрга қўйиб қайтилгач, овоз чиқариб йиғланади. Марҳумнинг яқинлари 3 кунгача қабрдан хабар олиб турадилар. Бундан мақсад марҳумнинг ҳолидан хабар олиш, унинг ҳақиқатан ўлганига ишонч ҳосил қилишдир. Бунда биринчи кун 3 та, иккинчи кун 2 та, учинчи кун 1 та чироқ ёқиб эсланади. Мазкур уч кун давомида марҳум чиққан уйда олов ёқилмайди (тутун чиқарилмайди), емаклар қариндош-уруғлар томонидан келтирилади. Бу зардуштийликка бориб тақалса керак. Чунки, ўлик-Ахримон мулки ҳисобланади ва ҳаром нарса чиққан жойда муқаддас олов ёқиш тўғри келмайди. Шунингдек, Сурхон воҳасида ҳам республикамининг кўпгина вилоятларидаги сингари марҳум ётқизилган кўрпа, ёстиқ, гиламлар «юлдуз кўрсин» деган мақсадда ёйиб қўйилган. М. Қамариддиновнинг фикрича бу ҳолат Тошкент вилоятида ҳам мавжуд. Бу ҳолат ой, куёш ва юлдузларнинг покловчилик хусусиятига бўлган ишончга асосланган, деган тахминлар ҳам мавжуд. Еттисигача овқат қилинмай қатикли ош қилинади. Халқ тилида «қора ош» деб номланади.

Кишининг дафн этилишидан ўтказиладиган маросимлар сирасига етилик, қирқ, йиллик ошлари, ис ва пайшанбалик каби маросимлар киради. Аввало шуни таъкидлаш жоизки, исломда юқоридаги маросимлар ўтказилиши фарз қилинмаган. Аксинча, марҳум ортидан йиғлаш, кўплаб нола чекиш тақдири азалдан маълум. Худонинг хоҳишига қарши бориш сифатида қораланган. Қуръони Каримда: «ҳеч бир инсон Аллоҳнинг изнисиз, ажали етмай туриб ўлмайди». («Оли Имрон» сураси, 145-оят) «Қаерда бўлсангиз ҳам сизларга ўлим етиб боради» («Нисо сураси, 78-оят») деб Аллоҳ таборака ва

таоло марҳамат қиладилар. Шуларни ҳисобга олган ҳолда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Диний ишлар бошқармаси, республика диний идоралар муфтийлари қарор-фатволари билан ортиқча дабдабаларсиз дафн ва тўй маросимларини ўтказишга чақиришмоқда. Воҳада учлик маросим ўтказиш деярли учрамайди. Бошқа вилоятлардаги қатори еттилик (уч, беш кунда) маросими кенг ўтказилади. Бу кун илга ош берилиб марҳум хотирасига дуолар ўқилади. Аёллар марҳумни эслаб йиғи қилишади. Еттиликдан сўнг одам аримаган хонадонда оила аъзоларидан бошқа ҳамма уйни тарк этиши лозим бўлган. Воҳада еттиликдан сўнг ўтказиладиган катта маросим қирқи бўлиб, 35, 37 ёки 39 кунда ўтказилган. Бироқ Зарабоғ, Қорабоғ, Пошхўрд, Инкабод, Вандоб каби қишлоқ аҳолиси йигирмалик маросимларини ҳам илга қора ош бериб ўтказишади. Дастурхонга шўрва, ош билан бирга талқон ва ҳолвайтар каби анъанавий таомлар ҳам кўйилади. Шунингдек, дафн маросимлари билан боғлиқ бир қанча атамалар мавжуд: худойи—марҳумнинг эслаш учун қирқлик ва йиллик маъракаларидан сўнг бериладиган ош, жилов—марҳумни эслаб йиғлаш одати, жума оши—марҳумни эслаб пайшанба кун илғомда бериладиган ош. Ис чиқариш—ҳайит кунлари таом пишириб, мазор бошига бориб марҳумни эслаш маросими. Кўк киймоқ—йилигача азадор аёлларнинг азалик кийимида (оқ ёки кўк рангдаги кийимда, тақинчоқларсиз) юриш тартиби. Қари киши вафот этса «тўпроқ бости» дейилиб, қон чиқарилади.

Ўлим ҳақ. Бироқ, Арасту айтганидек, ўлимнинг муқарралигини ҳамма билади, аммо у яқин эмас, деган фикр мавжудлиги туфайли ҳеч ким у ҳақда ўйламайди. Ўткинчи ҳою-ҳавасларга берилгани, вақтини зое кеткизади. Қадимги ҳинд ҳикматларининг бирида жуда ибратли фикр келтирилган: «Нодон одам болалигида фақат ота-онасини ўйлайди, ёшлигида фақат муҳаббатни, севгилисини, кексаи-ганда эса фақат болалари ва невараларини. Шу кўйи у ўзи ҳақида ўйлашга улгуролмай оламдан ўтиб кетади». Ўзбек халқининг қадимий урф-одатларидан бири марҳумларга хурмат-эҳтиром кўрсатишдир. Қазодан сўнг ўтказиладиган барча маросимлар, маҳалла-кўй ва қариндош-уруғнинг вафот этган кишининг яқинларига кўрсатадиган ҳамдардлиги масалаларига теранроқ назар ташлайдиган бўлсак, унда миллатимизнинг кўп асрлик тарихи, эътиқоди, ор-номуси, ўзбекона бағрикенглиги асосларини англаб борамиз. Жумладан, марҳумни ерга кўйишгач, кайвони оқсоқол ёки мулла томонидан «Фалончи қандай одам эди?»—деган сўроғига ҳеч ким салбий жавоб қайтармайди. Халқ «ўлган одам ҳақида ёмон гапиролмайди» деган

эътиқод асосида марҳумнинг яхши сифатларини эслайди. Шундай бўлсада, ўлим ёмонлик тимсоли сифатида тушунилади ва иложи борича маълум урф-одатларнинг амалга оширилиши билан тўсқинлик қилишга ҳаракат қилинади. Масалан, ўлган киши устига қайчи ёки пичоқ қўйилиши, ювғучларга тоқ сарупо берилиши, дастурхонга тоқ нон қўйилиши, маросимларнинг тоқ кунларда: 3,7,17,19,37,39 кунлари ва йиллик маросимнинг 5, 7 ёки 9 ойда ўтказилиши кабиларда юқоридаги фикримизга исботни кўришимиз мумкин. Нима бўлганда ҳам дафн маросимлари халқимиз маданиятининг ажралмас қисми ҳисобланади. Ҳатто маърака ўтказишнинг ўзига хос одоби ҳам шаклланган.

Воҳа аҳолисининг маросимлари ўзининг қадимийлиги ҳамда серқирралиги билан муҳим аҳамият касб этади. Чунки бу маросимлар воҳа аҳолисининг турмуш тарзига сингиб, кундалик ҳаётининг мазмунига айланиб борган.

Халқ сайиллари ва расм-русумлар

Ҳар бир халқнинг урф-одатлари ва расм-русумлари мураккаб ижтимоий муносабатларнинг натижаси сифатида юзага келган. Этнографик оламда ҳеч бир халқ ёки миллат маданияти ўзга оламдан узилиб, қотиб қолмаслиги, балки кўшни ҳудудлар маданияти билан уйғунлашуви, натижада маросимлар, урф-одатларда умумийлик юзага келиши, лекин шу билан бирга ҳар бир халқ маданиятида ўзига хослик, унинг баъзи ижобий томонлари, баъзи иллатларнинг сақланиши исботланган.

Шунингдек, Сурхон воҳасида узоқ асрлар давомида бир ҳудудда бирга яшаб, бир-бирлари билан чатишиб кетган элатларнинг урф-одатларида ҳам умумийлик кўзга ташланса-да, юқорида айтиб ўтганимиздек, ўзига хослик асосан сақланиб қолган. Бу урф-одатларда умумийликни асосан уларда чуқур умуминсонийлик ғояларининг мавжудлигида кўришимиз мумкин. Ўзига хослик, миллийлик эса ўша урф-одатлар жараёни иштирокчиларининг кийинишлари, таомиллари ва ҳоказоларда ўз аксини топиши мумкин.

Сурхон воҳаси аҳолиси ўртасида тотемизм, фетишизм, анимизм каби ибтидоий динлар шакллари билан боғлиқ бўлган расм-русумлар ҳам кенг тарқалган. Масалан, отга сиғиниш (отнинг деви бор деб

айтишади), ҳайвонларнинг тирноғи, калла суякларини (бўрининг тирноғини бўйнига осиб юриш, қўчқорнинг калла суягини, шоҳини уйларнинг дарвозалари устига, тоқларга осиб қўйиш), баъзи жониворларнинг номи билан кишиларга исм бериш (Бўривой, Қўчқорбой, Қўзивой, Тўтихон, Итолмас ва ҳоказо). Бу расм-русумлар асосан тотемизмга алоқадордир. Бундан ташқари шомонлик билан алоқадор расм-русумларда кинна, бадик, қушноч момоларнинг боқишлари(аллослашлари)ни келтириш мумкин.

Худудда анимистик тасаввурлар билан узвий боғланган авлиё-анбиё, «муқаддас» жойлар, табиат кучларига, аجدодлар руҳига сизиниш ҳам кенг тарқалган. Ғайритабиий шаклдаги ғорлар ва қоялар, шифобахш булоқлар ва кекса дарахтлар ҳам зиёратгоҳга айланган. Масалан, Анжир ота, Мурч бобо, Чинор ота каби авлиё дарахтлар Бойсун ва Сайробдаги «муқаддас» балиқли булоқлар шулар жумласидандир¹. Юқоридики келтирилган урф-одатлар, расм-русумларнинг кўпчилиги худуд аҳолиси ўртасида, айниқса олис қишлоқларда ҳозиргача сақланиб қолган.

Сурхон воҳаси аҳолиси маданий ҳаётида асрлар давомида юзага келган катта ижтимоий аҳамиятга эга бўлган турли сайиллар (байрамлар), ўйинлар, айтишувлар (ўлан айтиш, бахшичилик) алоҳида ўрин эгаллаган сайиллар (байрамлар), ўйинлар ижтимоий ва шахсий ҳаётнинг барча томонларини қамраб олувчи ва кишилар ўзаро муносабатларининг турли жиҳатлари ва шаклларида намоён бўлувчи муайян урф-одатлар ва анъаналар, ахлоқий тамойил ва ҳуқуқий тартиботларнинг тарихан шаклланган йиғиндисидир. Ўша вақтларда аҳоли ўртасида кенг тарқалган оммавий сайиллардан Рўза ҳайити, Қурбон ҳайити, Наврўз, ва шунингдек, турли хил мавсумий сайиллар (халқ йиғинлари) ҳақида алоҳида тўхталиш лозим.

Рўза ҳайити, Қурбон ҳайити сайиллари оммавий сайиллар бўлиб, бу кунлари кишилар бир-бирларини сайил билан қутлаганлар, аҳоли янги кийимларини кийганлар, теварак-атрофни тозалаганлар, марҳумларни хотирлаганлар, мол сўйишиб, қавм-қариндошларини, қишлоқдошларини меҳмон қилишган².

Агар Рўза ҳайити, Қурбон ҳайити, Наврўз сайили худудда оммавий барча аҳоли томонидан нишонланса, шундай байрамлар, сайиллар бўлганки, фақат айрим қишлоқларда ўтказилган. Масалан, Зарабоғ қишлоғи аҳолиси лола сайили (сайли гули сурх — қизил гул сайли) ўтказишган, ахборотчиларнинг маълумотига қараганда,

¹ Дала ёзувлари, 3-дафтар, 1999 йил. Бойсун тумани, Чинор қишлоғи.

² Дала ёзувлари, 4-дафтар, 2000 йил. Бойсун тумани, Сайроб қишлоғи.

қишлоқ хўжалари Имом Ҳусайн (Алининг ўғилларидан бири) авлодларидан бўлиб ўзларини «хожагани гули сурх» деб аташган. Уларнинг аждодлари шу ерга кўмилган авлиёнинг мозорида шайх экан, сайилнинг ташкилотчилари ҳам шулар бўлишган¹. Қизил гул сайили ҳам айни Наврўз кунлари ўтказилиб, Наврўз маросими тантаналарига ўхшашлиги бор. Бу байрам уч кун сайил қилинган, байрам ўйин-кулгилари асосан қишлоқ масжиди олдида бўлиб, байрам шарафига у ерда туғ кўтарилган. Бу сайил ўтгандан кейин Зарабоғ қишлоғи атрофидаги қишлоқлар аҳолиси уч ой мобайнида авлиёнинг мозорига зиёратга келишган². Шундай сайиллар бўлганки, фақат деҳқончилик билан шуғулланувчи ёки фақат чорвачилик билан шуғулланувчи аҳоли томонидан нишонланган.

Инсоният ақлий тафаккурининг маҳсули бўлган халқ эътиқодлари ва ирим-сиримлари ҳар бир миллат ва элатнинг ўзига хос миллий қиёфасини ўзида акс эттирган. Шу жиҳатдан ўзбек халқининг қадимий тарихини ҳолисона, илмий жиҳатдан ўрганилаётган бир даврда халқимизнинг азалий қадриятларининг тарихий илдизларини чуқур илмий тадқиқ этиш долзарб масалалардандир. Бу борада Республикаимизнинг жанубий ўлкаси бўлган Сурхон воҳаси аҳолисининг эътиқодлари ва ирим-сиримларининг аҳоли турмушида намоён бўлиши билан боғлиқ қадимий диний тасаввурлар, урф-одат ва маросимларини ўрганиш муҳим аҳамият касб этади. Наврўз халқимизнинг қадимий байрамларидан бири бўлиб, 3,5—4 мингйиллик тарихга эгадир³. Бу байрам нафақат Ўрта Осиё, қолаверса, Яқин Шарқ мамлакатларида ҳам нишонланиб келинган. Зардуштийлик динида муқаддас диний байрамлардан бири сифатида нишонланган.⁴ Наврўзнинг байрам сифатида қадимдан нишонланиб келинаётганлиги, унинг хусусиятлари ҳамда у билан боғлиқ бўлган расм-русумлар ҳақида Абу Райҳон Беруний «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар», Абулқосим Фирдавсий «Шоҳнома», Маҳмуд Кошғарий «Девону луғотит турк», Умар Хайём «Наврўзнома» каби асарларида тўхталиб ўтганлар.

Воҳада деҳқонлар Наврўзни ерга ишлов бериб, экин экиш мавсумининг бошланиши, баҳорги тенг кунлик деб катта байрам қиладилар. Шунингдек «ҳамал» ойи киради, «ҳамал ойи аъмал ойи» ёки

¹ Дала ёзувлари. 2-дафтар. 1999 йил. Шеробод тумани, Зарабоғ қишлоғи.

² *Ҳамраев А.Х.* «Праздник красной розы» // ИАН УзССР СОН, 1958, №6, стр. 3—30.

³ *Мирзаев Т., Жўраев М.* Асрларни мунаввар қилган байрам Наврўз.—Т.: «Фан», 1992, 4—5-бетлар.

⁴ *Бойс М.* Зорострийцы. Вераования и и обычан. М.: Наука, 1987, с. 45.

«ҳамал кирди аъмал кирди» дейилиб катта тантана қилинган. Наврўз қадимий календар ҳисобида Фарвардин ойи¹нинг бошланишига, яъни 22 мартга тўғри келади. 22 мартни қадимги Шарқ халқлари туркий йилда «Йилбоши» («Навсард», «Навсаржи»), форсийда «Наврўз» («янги кун») деб номлаганлар².

Қадимги одамларни табақаларга бўлиб, Наврўз байрамини бир ойга чўзиб ҳар беш кунини бир табақага тааллуқли деб ҳисоблаганлар. Масалан, Эронда биринчи беш кунлик подшоларники, иккинчиси зодагон зотларники, учинчи беш кунлик подшо хизматкорларники, чўри-малайкаларники ҳисобланган. Подшо Наврўзнинг беш кунлигида шоҳ байрамини бошлаб берган ва фуқароларга мулоқотда бўлишни ҳамда мурувват қилишни эълон қилган. Иккинчи кунни у деҳқонлар ва аслзодаларни қабул қилган. Учинчи кунни отликлар ва руҳонийларни, тўртинчи кунни ўз фарзандлари ва фуқароларини қабул қилган. Олтинчи кун улуг байрам ҳисобланиб, унга «катта Наврўз» деб ном берилган³.

Илк баҳор байрамида Ажам подшоҳлари барча замонларда иложи борица дастурхонни яхшироқ безатишни одат қилганлар. Турли шўрвалар, қовурмалар, ҳар хил ҳолва, ичимлик ва мевалар байрам қатнашчиларига тортиқ қилинган⁴. Тарихий маълумотларга қараганда, ўз даврининг афсунлари: «Наврўз кунни тонг отганида биров гап гапиришидан олдин уч қошиқ асал ялаб, уч бўлак хушбўй мум тутатса, бу кўп касалликларга шифо бўлади», дейишган⁵.

Воҳада Наврўзга бағишлаб «Сумалак базми» маросими ўтказилган. Сумалак намозхон аёллар томонидан Наврўзга 7—9 кун қолганида буғдойи сараланиб, бенамоз киши кўзи тушмайдиган жойда ўстирилган. Майсаси унғач, шу аёллар томонидан мазкур таом пиширилган. Пишириш жараёнида қўшиқ, ўйин-кулгу қилинган. Наврўз байрами арафасида «Йил боши оши», «Йил айрилиш оши» маросимлари ҳам ўтказилган. Наврўз кунлари арафасида қишлоқ оқсоқоллари кенгашиб, бир кунни белгилаганлар. Ёши улуг бир киши бош бўлиб, қишлоқ аҳлини йилбоши ошига чақирган. Албатта, йил боши оши далада, қишлоқ четида ўтказилган. Бу маросимга ҳар ким имкониятидан келиб чиқиб, қозонда кескан ош, гунггула ош, гуруч ош,

¹ *Абу Райхон Беруний*. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар || Танланган асарлар. 1-жилд. —Т., 1968, 253—258-бетлар.

² *Абу Райхон Беруний*. Кўрсатилган асар, 279—280-бетлар; *Умар Хайём*. Наврўзнома. —Т., 1990, 10—18-бетлар.

³ *Жабборов И*. Ўзбек халқи этнографияси. —Т.: Ўқитуви, 1994, 194-бет.

⁴ *Умар Хайём*. Кўрсатилган асар, 18-бет.

⁵ *Абу Райхон Беруний*. Кўрсатилган асар, 254-бет.

жўхори ош каби таомларни пишириб келган. Бошқа аёллар нон, пишириқ, дастурхон кўрпа-тўшаклар олиб келишганлар. Элдан дуо олмоқчи бўлганлар, яъни фарзанд талаб, янги хонадон олган, деҳқончилигим яхши бўлсин деб ният қилган кишилар қора қозонини ошга тўлдириб келганлар. Бадавлат, намозхон уч-тўртта ёши улуг аёллар қўлига чўмич олиб, мазкур таомларни тарқатишганлар. Охирида қишлоқ оқсоқоллари томонидан дуо қилинган.

Сурхон воҳасида деҳқончилик билан боғлиқ бўлган кўпгина қадимий ирим-сиримлар борки, улар ўзига хос жиҳатлари билан ажралиб туради. **Воҳа аҳолиси Бободехқон ва** у билан боғлиқ урф-одатларга қатъий амал қилишган ҳамда унинг руҳий қувват беришига ишонганлар. Бободехқон тўғрисиўз, бировнинг ҳақидан хазар қиладиган, ҳалол меҳнат билан яшайдиган деҳқонларнинг ҳосилига қут-барака берувчи деҳқончиликнинг пири деб ҳисоблаганлар. Бободехқон ҳаминиша тонг саҳардан туриб меҳнат қиладиган кишиларга мадад беради. Воҳа аҳолиси Оллоҳ яхши кўрган бандасига, унинг деҳқончилигига барака бермоқчи бўлса, ўқишига Хўжаи Хизир, яъни Хўжаи Хидирни учратади¹. Хўжаи Хизирни оқ соқоллик, нуроний, чиройли кийинган бобо сифатида тасаввур қилишади. Хўжаи Хизирнинг бош бармоғида суяги бўлмас экан. Шу сабабли нотаниш нуроний бобо билан кўришганда бош бармоғидан ушлаб кўриш керак. Мабодо бош бармоғида суяги бўлмаса, бош бармоқдан ушлаган киши Хўжаи Хизирдан тилак тилаши керак. Хўжаи Хизир учта тилакни ижобат бўлиши учун дуо берар экан. Хўжаи Хизир оралаган экин мўл-кўл ҳосил беради. Шу боисдан воҳа аҳолиси экин экаётганда Бободехқон баракасини берсин деб ис чиқаришган. Ис чиқаришда ҳар ким имкониятидан келиб чиқиб, айримлар мол сўйиб, ис чиқарса, бошқалари тоқ сонда яъни 3, 7, 9 та чўзма (бўғирсоқ) пишириб ис чиқарганлар. Чўзма пишириш жараёнида қозондаги ёғдан ўчоқдаги чўққа бир-неча томчи томизилган. Гўёки, марҳумлар ана шу мойдан чиққан ҳиддан баҳраманд бўлиб, руҳлари шод бўлади. Экинларга қут-барака тилар эмишлар. Бободехқонга атаб қилинган исни оила аъзолари кўни-кўшнилар истеъмол қилишган. Сўнгра Бободехқонга бағишлаб Қуръон тиловат қилинган.

Воҳа аҳолиси деҳқончилик қилишда куннинг «ўнг» ёки «чап»лига, «хосиятли» ёки «хосиятсиз»лига катта эътибор қаратганлар. Экин

¹ Воҳанинг Олтинсой тумани Катта Вахшивор қишлоғида Хўжаи Хидир деб, Шўрчи тумани Ободон қишлоғида Хўжаи Хизир деб аташади. Дала ёзувлари, 1999—2000 йиллар.

экишдан олдин куннинг «ўнглай»диган¹ кишилардан сўраб, билиб кейин экин экилган. Ота-боболаримиз қадимдан ҳафта кунларига боғлиқ бўлган шундай дастур-амаллар яратганларки, бу манбаларда ҳафтанинг ҳар бир кунда қандай ишларни қилиш мумкинлиги ёки мумкин эмаслиги кўрсатиб ўтилган. Хусусан, «Ҳафтанома»да деҳқончилик масаласида кунлар таҳлилида, «Шанба (Зухал — деҳқончилик қилмоқ яхшидур, бир донага минг дона баракат берур, ҳаргиз бефойда бўлмас. Якшанба (Куёш)—деҳқончилик қилмоқ ҳам яхши эмас, офат тушган». Душанба (Ой)—деҳқончилик қилмоқ яхшидур. Сешанба (Миррих)—агар зироат қилса, қурт, сичқон ё ҳайвондин ул зироат шикаст топган. Чоршанба (Аторит)—аммо деҳқончилик қилмоқ яхшидур, баракат пайдо бўлур, хирмон олмоқ яхшидур. Пайшанба (мушгарий)—ҳамма корларга яхшидур. Жума (Зухра)—деҳқончилик қилмоқ яхшидур»².

Воҳада дастлаб экин экишдан аввал ариқ, шох ариқлар ҳамда каналлар қазилган. Утириб қолган лойқалардан тозаланган. Шу вақтда деҳқончилик маросимларидан «Лой тутиш» маросими ўтказилган. Бунда ариқ қазийтган одамлар олдидан бирор йўловчи ўтиб қолса, ўтаётган йўловчига ариқ қазийтган одамлардан биттаси бел ёки кетмонда лой тутишган. Йўловчи тутилган лойни узатилган асбоби билан бирга олиши шарт бўлган, шу жараёнда йўловчи ўзининг бирор ҳунарини кўрсатиб, вазиятдан чиқиб кетиши мумкин бўлган. Хусусан, бахши дostonдан терма куйлаши, ҳофиз кўшиқ айтиши, полвон курашга тушиши, хунарманд эса ариқ қазувчиларнинг асбобларини таъмирлаши лозим бўлган. Агарда бу ҳолатдан чиқиб кета олмаса, ариқ қазувчиларни меҳмон қилиши ёки бўлмаса улар томонидан кўрсатилган ариқни тозалаб бериши лозим бўлган³.

Экин экишнинг илк куни далага қўш чиқариш «Шохмойлар удуми» бўлиб, деҳқончилик касбига оид энг муҳим маросимлардан бири ҳисобланади. Чунки деҳқончиликка алоқадор маросимларнинг деярли барчасига мазкур удум йўл очиб беради, бу маросимга қишлоқ аҳлининг барчаси иштирок этган. «Шохмойлар удуми» эрта баҳорда асосан Наврўз кунлари ўтказилиб, деҳқончилик тақвимида асосан душанба, чоршанба ёки жума кунларидан бирига тўғри келиши лозим бўлган.

Одатда, қишлоқ аҳли ўз имкониятидан келиб чиқиб, маросимга ҳар хил таомлар тайёрлашган. Маросим ўтказиладиган жойда қишлоқ аҳли томонидан пишириб келинган таомлар танаввул қилинган. Шун-

¹ «Ўнглайди»—ҳафта кунлари ҳамда юлдузлар ҳаракатини яхши биладиган киши. Дала ёзувлари. 2000 йил. Шўрчи тумани Шалдироқ қишлоғи.

² «Ҳафтанома». Тошкент, 1990 йил, 2—8-бетлар.

³ «Ҳафтанома». Тошкент, 1990 йил, 2—8-бетлар.

дан кейин ёши улуг, бадавлат киши томонидан бу йилги деҳқончиликка Оллоҳдан қут-барака сўраб, дуо қилинган. Ҳамда ўтган йилги буғдойдан қилинган нон бўлақларга бўлиниб, маросим иштирокчиларига тарқатилган, бир бўлаги қўшга қўшилган ҳўкизга берилган. Ҳўкизларнинг бақувват бўлиши учун уларнинг шохига зиғир мойи суртилган. Ёмон кўздан, инс-жинсдан асрасин деб, исириқ ҳам тутатилган. Шу киши томонидан дастлабки қўш солиниб, тоқ сонидан имкониятига қараб, уч, беш ёки етти марта қўш ҳайдаган. Сўнгра ўтган йилги ҳосилнинг охириги тутамидан олинган буғдойдан қўш билан ҳайдалган ерга бир неча ҳовуч сепилган. Қишлоқ муллasi томонидан Бободехқоннинг рўҳига Қурбон тиловат қилинган. Шу билан баҳорги экин-текин ишлари бошланиб кетган¹.

Қадимдан сақланиб келган деҳқончилик маросимларидан бири «сув султон хотин» маросими бўлиб, «суст хотин», «сув хотин» маросими ҳам деб аталади. Бу маросим асосан йил қурғоқчилик келган йилларида лалми деҳқончилик билан машғул бўлган ҳудудларда бутун қишлоқ аҳолиси томонидан ўтказилган.

Мазкур маросим ўтказишда дастлаб кун ўнгланади ва махсус бир кун белгиланади. Қишлоқдан ўн-ўн беш киши одам шаклида қўғирчоқ ясаб, қўғирчоққа ёши кекса аёлнинг қўйлагини кийдириб, кўчаларни айланган. Қолганлари эса «сув султон хотин» қўшиғини айтишган:

Сув султон хотин
Керагаси майдон хотин
Оққина қўзим йиғлайди
Тилак ўти тилайди.
Тилак ўти бўлмаса,
Ёмғир суви тилайди
Суст хотин Султон хотин
Кўланкаси майдон хотин
Ҳаво ёғсин кўл бўлсин
Жаҳон-ерлар лой бўлсин
Арпа буғдой бош тортсин
Деҳқонни уйи тўлсин
Ҳанноти уйи куйсин.

Унинг ортидан эргашиб, қишлоқдаги ҳар бир хонадонга кириб чиқадилар. Ҳар бир хонадон олдига келганда мазкур хонадон соҳиб-

¹ «Шохмойлар удуми» республикамизнинг бошқа ҳудудларида ҳам мавжуд. Қаранг: *Имомов К.* Кўрсатилган асар. 118—119-бетлар. *Жабборов И.* Ўзбек халқи этнографияси.—Т.: Ўқитувчи, 1994, 197—198-бетлар. *Раҳмонов Ф.* Шохмойлар удуми // Мустақиллик, маънавият ва тарбия (ижтимоий фанлар кафедралари профессор-ўқитувчиларининг илмий-назарий мақолалари тўплами).—Термиз, 2000, 109—111-бетлар.

лари қўғирчоқ устига сув сепиб, кўнглидан чиқарган хайр-садақасини берганлар. Воҳанинг Олтинсой тумани Қумпайкал, Қарлуқ қишлоқларида, Жанубий Тожикистонда яшовчи ўзбек-лоқайларда мазкур маросимни асосан эркаклар ўтказишган. Уларда қўғирчоқ ўрнига иштирокчилардан бирига аёл кишининг қўйлаги кийдирилиб, сув ана шу кишининг устидан сепилган. Лоқайларда 15—20 киши тўпланиб, ярим-яланғоч икки кишини бир-бирига қаратиб эшакка миндирганлар. Уларнинг ўртасига икки тошбақани оёғидан боғлаб, эшакнинг икки томонига осилтириб қўйганлар. Мингашган кишининг бирига сув солинган чўп кади тутқазилган, иккинчисига эса бир-бирига боғланган икки қамиш найча берилиб, найчалар сув солинган чўп кади ичида айлантирилади ва гувиллаб овоз чиқаради. Бу овоз гўёки қийналган тошбақаларнинг овоз чиқаришига тақлид ҳисобланади. Қолган иштирокчилар уларнинг орқасидан эргашиб, «сув хотин» қўшиғини айтиб қишлоқдаги хонадонларни бирма-бир айланиб чиқадилар. Уй эгаси эшакка минган кишилар устидан сув сепди ва маросим иштирокчиларига хайр-садақа беради¹. Эртаси кун ийғилган хайр-эҳсонлардан қишлоқнинг бир чекка жойида ош қилиниб, халққа берилган. Худоларнинг рамзий шаклларини ҳайкал ёки қўғирчоқ қиёфасида ясаб, унга сиғиниш ҳамда турли маросимлар ўтказиш жуда кўп халқларда, шу жумладан Ўрта Осиё халқларида энг қадимий даврлардан мавжуд эканлигини археологик ва этнографик маълумотлар тасдиқлайди. «Сув хотин» маросими якунидаги қўғирчоқни куйдириб юбориш ёки эски қудуққа ташлаш удуми узоқ ўтмишдаги аждодларимизнинг қурбонлик қилиш маросимининг қолдиқларидан эканлигини аниқ кўрсатиб турибди².

Деҳқончиликда шундай ирим-сиримлар ҳам борки, у қадимий диний эътиқодлар билан боғлиқ бўлиб, у ёки бу кўринишда бугунги кунгача етиб келган. Масалан, қовун-тарвуз ҳосили мўл-кўл бўлсин деб, экиннинг гуллаётган даврида аёл киши лозимини ечиб, икки белбоғини пастки томонини туғиб, ичига майда тошлардан салади ҳамда қовун-тарвуз палаклари устига мазкур тошни ҳосил мўл-кўл бўлсин деб сочиб чиқади³. Бу фетишизмнинг бир кўриниши бўлиб, тошнинг ғайри-табiiй кучига ишончдир. Қовун-тарвуз палагини ҳакана босиб, еб кетаверса, кесган ёки умоч оши қилиниб, ҳар бир жўякнинг бошига тўкиб чиқилиб, бободехқон номига Қуръон тиловат қилинган⁴. Бу ислом дини билан боғланган бир кўриниш бўлиб, бободехқондан мадад сўралган.

¹ Жабборов И. Ўзбек халқи этнографияси.—Т.: Ўқитувчи, 1994, 199—200-бетлар.

² Жабборов И. Кўрсатилган асар. 200—201-бетлар.

³ Дала ёзувлари. 2000 йил. Денов тумани Сина қишлоғи.

⁴ Дала ёзувлари. 1998 йил. Шўрчи тумани Ободон қишлоғи.

Воҳада деҳқончиликда етиштирилган ҳосилни йиғиб-териб олишдан олдин «Хайрихудойи» маросими ўтказилган. Бу маросимда мўл-қўл ҳосилни эсон-омон йиғиштириб олишни ният қилиб, «жонлиғ»¹ сўйиб, қишлоқ аҳлини таклиф қилган. Бу одат Оллоҳга қилинган хайр-эҳсон бўлиб, таклиф қилинган меҳмонлар таомларни танаввул қилиб бўлганларидан кейин, хатми «Қуръон» ўқилиб, оллоҳдан азиз-авлиёлардан етиштирган ҳосилни мўл-қўл бўлиши, уни нес-нобуд қилмай йиғиштириб олсин деб тилак тилаб дуою фотиҳа қилинган. Хайрихудойи маросимларини айрим элшунос олимлар, бу дуо ва илтижолар каби инсониятнинг ибтидоий қолаверса, энг қўйи босқич тараққиётига хос деб таъкидлайдилар².

Воҳанинг лалми деҳқончилик қиладиган Шеробод, Бойсун, Денов, Олтинсой, Узун, Сарисийё туманларида пайкалдаги сўнгги қисм бугдой, зиғир ёки тариқ кабилар ўриб олинаётганда «тулки қочди», «куён қочди», «шоғол кетди» каби маросимлари ғалла ўримида иштирок этаётган пайкал аъзолари ёки ҳашарчилар томонидан амалга оширилган. Чунки қишлоқнинг зироаткор аҳли катта пайкаллардаги ҳосилни йиғиштириб олишда кўпинча кўни-қўшнилар, оғайнилар ҳамда қариндошларни ҳашарга чақирган.

Мазкур деҳқончилик маросимида экин пайкалидаги ғалланинг кам қисми қолганда ҳашарчилар ўрилмаган ғаллани ҳар тарафдан ўраб олишган. Ҳашарчилардан бири «йигитлар тулки қочди, қани уни ушлаш кимга насиб этади. Файрат қилинглар»³ ёки «шоғол кетди, ким чаққон бўлса, ўшанга шоғолни ушлаш насиб этади»⁴ деб ҳашарчиларга руҳий қувват беради. Чунки катта экин пайкалидаги ғаллани ўриш ҳамма ҳашарчиларни ҳолдан тойдирган. Бу маросимда эса ёш ҳашарчилар иштирок этган. Ёши кексалари эса четда туриб, юқоридаги сўзларни айтиб «ҳай баракалла» қилиб турганлар. Охирги тутам ғаллани ўриб олган йигит уни уйига олиб бориб, уйининг деворига осиб қўйган ҳамда охирги «барака уруғини ўриб олиш унга насиб этганлигини ҳисобга олиб, ҳашарчиларга ўзининг уйида имконияти даражасида зиёфат қилиб берган. Зиёфат қатнашчилари эса зиёфат охирида мезбонга «ушлаганинг олтин бўлсин, уйинг бугдойга тўлсин, топганинг яхши кунларингга буюрсин, умринг узоқ бўлсин, йигит пири, бободехқон қўлласин, Хўжаи Хизир ҳамроҳинг бўлсин» деб дуо беришганлар.

¹ «Жонлиғ» — қўй ёки эчки назарда тутилади.

² *Тайлар Э.Б.* Первобытная культура. — М., 1990, с. 465.

³ Дала ёзувлари. 1999 йил. Олтинсой тумани Тўхтамиш қишлоғи.

⁴ Дала ёзувлари. 1998 йил. Шўрчи тумани, Тўла қишлоғи.

Кейинги экин йилида «барака уруғи»ни уч қисмга бўлиб, бир қисми уруғчилик бугдойга аралаштирилган, иккинчи қисми тегирмонга тортиладиган донга қўшиб юборилган, учинчи қисми эса ҳам-сояларга улашилган.

Шундай қадимий деҳқончилик маросимларидан яна бири «обло барака» маросимидир. Бу маросим Қоратегин ва дарвоз ҳамда бошқа ҳудудларда яшовчи тоғлиқ тожиклар орасида ҳам ўтказилган¹. Ҳашарчилар бугдой ўрмининг сўнгида бир парча ўрилмаган ерни ҳар томондан ўраб, аста ўриб келаверадилар. Бундай пайтда ҳар бир ўроқчи охириги тутам бугдойни ўраб олишга ҳаракат қилади. Охириги тутам бугдой эса «Она бугдой» деб юритилади. Қайси бир ўроқчи ана шу тутамга етиб олса, «еттим-еттим, Олло барака берсин» деб уни ўриб олади. Шундан кейин барча ўроқчиларга фурсати билан бир зиёфат қилиб беради². Хоразмда сўнги тутам бугдой йиғилиб, хирмон кўтарилганда устига кесак қўйилади, деҳқонлар уни «барака кесаги» деб атаганлар³.

Шамол чақириш маросими бошқа деҳқончилик маросимлари каби қадимий бўлиб, шамол ҳомийси ҳайдар билан боғлиқ урф-одатлар ва маросимлар Ўрта Осиёда яшаб келган туркий халқларнинг удумларидан бири саналади⁴.

Илмий манбаларда шамол ҳомийси билан боғлиқ бўлган масалалар юзасидан тўхталиб ўтилган. Шамол чақириш маросимида куйланган қўшиқларда шамол ҳомийси сифатида ҳайдар шахсиятига, яъни Муҳаммад пайгамбарнинг куёви ҳазрати Алига мурожаат қилинади. Афсоналарга кўра, ҳайдар куч-қудрати ва тадбиркорлиги билан барча табиат ҳодисалари, жумладан шамолни ҳам ўз измида сақлар эмиш. Агар унга илтижо қилиниб мурожаат этилса, у ўзи тутиб турган шамолни қўйиб юборар эмиш. Бу нарса қўйидаги тўртликда яққол кўзга ташланади:

Ҳайдар, ота-онанг ўлибдир,
Моли сенга қолибдир.
Боланг сувга оқибдир,
Шамолингни қўйвор.

¹ Раҳимов М.Р. Следы древних верований в земледельческих обычаях и обрядах таджиков Каратегина и Дарваза в XIX—начале XX в.—М., 1956, с. 82.

² Имомов К. ва бошқ. Ўзбек халқ оғзаки ижоди. —Т.: Ўқитувчи, 1990, 125-бет.

³ Жабборов И. Ўзбек халқи этнографияси.—Т., 1994, 204-бет.

⁴ Оразов А.О. Земледельческих традициях в долинах Сумбара и чандира в конце XIX—начале XX в. // Очерки по истории хозяйства и культуры туркмен. Ашхабад, 1973, с. 30; Кармышева Дж. Х. Земледельческая обрядность у казаков / Древние обряды и культы народов Средней Азии. —М., 1986, с. 63; Имомов. Кўрсатилган асар, 125—126-бетлар.

Келтирилган тўртликда қадимги шамол чақирғиш маросимида ижро этилган кўшиқнинг ислом таъсирига учраган намунаси сақланиб қолган. Бироқ Ўрта Осиё халқларида исломга қадар бўлган маҳаллий шамол культлари ҳам бўлганки, улардан бири яланғоч ота номи билан юритилган¹.

Воҳада шамол чақирғишда айтимлар айтилиши билан бирга донни совуриш жараёнида узун-узун хуштак чалинган. Хусусан,

Ҳайдар-а, ҳайдар,
Шамолингни қўйвор.
Ота-онанг қамовда,
Холидан, кел ол хабар.

Шундан кейин буғдой совураётган одам хуштак чалган. Шу тарзда ишини давом эттирган. Меҳржон Наврўз каби қадимий бўлиб, халқнинг йил давомида қилган меҳнати самараси нишонланган. Меҳржон кузги тенг кунликда тантана қилинган бўлиб, Абу Райҳон Беруний Меҳржон ҳақида шундай дейди: «Куюш ва ой фалакнинг икки кўзи бўлганидек «Наврўз» ва «Меҳржон»—замоннинг икки кўзидир. Наврўз кунни табиатда жонланиш бошланса, меҳржон кунни ўсувчи чегарасига етиб, ўсиш моддаларнинг ундан узилиши ва ҳайвонларнинг наслдан тўхташи... содир бўлади»².

Хулоса қилиб айтганда, воҳа аҳолиси деҳқончилик билан боғлиқ эътиқодлари, маросимлари, урф-одатлари ҳамда ирим-сиримлари минг йиллар давомида шаклланиб, такомиллашиб келган. Ёш келажак авлодларни ўз аجدодларининг қадриятларини эъозлашга ўргатиб келган. Воҳа аҳолиси қадимдан чорвачилик билан шуғулланиб келганлар, шу боисдан воҳада чорвачилик билан боғлиқ ирим-сиримлар борки, аҳоли томонидан ҳанузгача унга амал қилиб, унинг ижобий томонларидан фойдаланиб келмоқдалар. Хусусан, чорва учун энг муҳим, зарур бўлган нарса бу яйловдир. Халқимизнинг қадимий тасаввурларига кўра, ҳар ойнинг биринчи кунни шарққа, учинчи кунни жанубга, бешинчи кунни ғарбга, еттинчи кунни шимолга юриш қилиш мумкин ҳисобланган. Қадимда чорвадор ўзбек уруғларидан бирикўнғиротлар ана шу кунлари янги яйловларга кўчмаганлар. Гуё бу кунлар «оғир» бўлиб, бирор қор-ҳол рўй бериши мумкин деб кўрққанлар³.

Чорвадор аҳоли чорва молларининг пирларига сиғиниб келганлар. Ушоқ мол, яъни қўй ва эчкининг пири Чўпон отага, сигир молнинг

¹ Имомов К. ва бошқ. Кўрсатилган асар, 126-бет.

² Абу Райҳон Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. Танланган асарлар. 1-том.—Т.: 1968, 75-бет.

³ Жўраев М. «Сехрли» рақамлар сири.—Т.: Ўзбекистон, 1991, 23-бет.

пири Занги бобога атаб садақа чиқариб, ис қилиб келганлар¹. Шунингдек, воҳа аҳолиси ўз худудида жойлашган зиёратгоҳларга ҳам эътиқод қилиб келганлар. Масалан, Шеробод туманида,

Бош тиласанг-Хўжанқо

Мол тиласанг-Хўжаулкан,

яъни фарзанд талаб бўлсанг Хўжанқо отага, мол талаб бўлсанг Хўжаулкан отага сиғин дейишади.

Шунингдек, фарзанд талаб кишилар Узун туманидаги Оқ остона бобога, мол-давлат талаб кишилар эса Боботоғдаги Ҳазрат бобо зиёратгоҳига эътиқод қилганлар. Воҳа аҳолиси чорва моллари касалликка чалинса шу азиз авлиё қадамжойларига молларини ҳайдаб бориб, азиз авлиёнинг қабри атрофидан уч марта айлантиришган. Молларни ҳайдаб борган чўпон таёғини шу зиёратгоҳ ёнига «касалликлар шу ерда қолсин» деган ниятда қадаб қолдирган. Мобода зиёратгоҳ жуда олис жойда бўлса, молларини ҳайдаб боролмаган чўпон шу зийратгоҳ тупроғидан олиб келиб, касалланган молларига шу тупроқни тузга аралаштириб едиришганлар². Шунингдек, моллар касалланганда Каломи шариф, яъни Куръони Карим олиниб, кекса чўпоннинг салласи ўртасига боғланиб, кўтон³ оғзига салланинг икки томонидан икки киши ушлаб турган. Кўтондан моллар ҳайдаб чиқилганда саллага боғланган Каломи шариф тагидан моллар ўтган. Бу амал уч маротаба такрорланиб, шу тариқа молларга келган касаллик даф этилган⁴.

Чорвадор аҳоли молларини кўпайтириш мақсадида кун ўнгланиб, асосан сешанба куни урчитиш учун эркак молларни урғочисига қўйишган. Бунда аввал эркак мол шохи орасига қовун ёки тарвуз ёришган. Бундан мақсад, қовун ёки тарвузнинг уруғига ўхшаб молҳолим кўпайсин деган маънода қилинган. Шунингдек, шу куни «Чўпон ота». ёки «Занги бобо» номига молларимиз кўпайсин деб ис чиқарилган. Агар сигири эгизак туғса, бузоқларидан биттаси яъни иккинчи туғилган бузоқча «худо йўлига», «Занги бобо» номига эшонларга садақа сифатида берилган.⁵

Воҳа аҳолисининг чорва молларини даволашда Зардуштийлик дини билан боғлиқ бўлган жиҳатларини ҳам кўриш мумкин. Хусусан, молларнинг ҳаммаси касалликка чалинса, кекса намозхон киши ярим

¹ Бу ҳақда яна қаранг: *Мирқосимов С.К.* Изучению реликтов ддоисламских верований у узбеков в дореволюционном прошлом // *Этнографическое изучения быта и культура узбеков.*—Т.: 1972, с. 23.

² Дала ёзувлари. 1998 йил. Шўрчи тумани Шалдиरोқ қишлоғи.

³ «Кўтон»—қўйхона ёки молхона.

⁴ Дала ёзувлари 1997 йил. Қумқўрғон тумани. Хўжамулки қишлоғи.

⁵ Дала ёзувлари. 2002 йил. Узун тумани Чикар қишлоғи.

кулоч узунликдаги таёқча ёғга беланган латтани боғлаб, молхона ичида ёқиб, моллар устидан айлантиради. Моллар эса ҳуркиб, молхонанинг у бурчагидан, бу бурчагига қочиши лозим¹.

Олтинсой туманидаги Дегрез қишлоқларида соғиладиган сигирларни ёмон кўздан асраш учун шохларига дуо битилган туморлар осиб қўйилганлиги гувоҳи бўлинди². Агар сигир соғдириш жарёнида тегиш одатлари пайдо бўлса, сигир кўзиккан деб ҳисобланиб, яқин атрофдаги «кўзи бор» кишиларнинг кийимларидан ип олиниб, исирик билан қўшиб, сигирнинг атрофига унинг елини касалланганда «кес-кес» ирими, яъни тадбири амалга оширилган. Бунда сигирнинг сути, ўчоқда қиздирилган ош пичоқ билан «суқдан бўлса кесдим, кўздан бўлса кесдим» деб уч марта идишдаги сутга ботирилиб кесилган. Сигир соғилаётганда идишдаги сутга бегона кишининг кўзи тушса, сигир кўзикади дейилган³. Бу ҳақда Е.М.Пешерева тоғли тожиклар мисолида ҳам тўхталган⁴.

Воҳанинг кўпгина қишлоқларида қуёш ботгандан кейин сут, қатиқ сўраб келганларга «сигир елини учади» деб бермаган⁵. Бу одатга Ўрта Осиёнинг бошқа халқлари ҳам эътиқод қилганлар⁶.

Хуллас, воҳа аҳолисининг чорвачилик билан боғлиқ бўлган ирим-сиримлари аҳоли турмушида шу каби ўзига хос хусусиятлари билан ажралиб туради.

Сурхон воҳаси аҳолисининг аёлларининг ҳомиладорлик даври билан боғлиқ ирим-сиримлари ҳам борки, бу ўзининг айрим жиҳатларида Зардуштийлик динининг изларини кўриш мумкин. Масалан, аёлнинг «гумонаси» бўлса «Сулаймон ота»га атаб пахта силаб олинган. Кўзи ёригач, сулаймон отага атаб мазкур пахта чироқ пилик қилиб ёқилиб, оловга тавоф қилишиб, яхши тилак, ниятлар қилишганлар⁷. «Авесто»да ҳам бу масалага маълум маънода тўхталиб ўтилган:

Сифинган, эй Спитама,
Суви лим-лим Ардвига
Дардга эм кенг Ардвига;...

¹ Дала ёзувлари. 1999 йил. Олтинсой тумани Бўлак қишлоғи.

² Дала ёзувлари. 1997 йил. Олтинсой тумани Дегрез қишлоғи.

³ Дала ёзувлари. 1998 йил. Шўрчи тумани Тўла қишлоғи.

⁴ Пешерева Е.М. Молочное хозяйство горных таджиков и некоторые связанные с ними обычаи.—Т.:, 1927, с. 9.

⁵ Дала ёзувлари. 2001 йил. Сарийоё тумани Чинор қишлоғи.

⁶ Қаранг: Шониёзов К.Ш. К этнической истории узбекского народа.—Т.: Фан, 1974, с. 204; Андреев М.С. Таджики долины хуф. Вып. II С. 220.

⁷ Дала ёзувлари. 2000 йил. Денов тумани Дунётепа қишлоғи.

Эзгудир у, эрлик пуштин
Барокат этгучи
Зуврот учун оналар
Пуштини у тўлдирар,
Ибодат қил шарафли
Кенглик ичра тенгсизга,
Дунёнинг бор суви бир
Бўлса тенг эмас зотга,
Аёллар бачадонин
Дунёдек этгучи кенг,
Икки қатга мадақдор,
Туғмоғида халаскор,
Кўксин сутга тўлдирар¹.

Воҳа аҳолисининг аёл ҳомиладорлиги масаласида яна бир қанча ирим-сиримлари борки, бунда ҳомиладор аёл ерда ётган арқон устидан сакраб ўтса, ҳомиласининг киндиги бўйнига ўралиб қолади, чўпон таёғининг устидан ҳатлаб ўтса, чақалоқнинг бурни узун бўлиб туғилади. Сақич чайнаса, боласининг қулоғи оғрийди. Тандир косовни устидан ҳатласа, боласи ўлик туғилади. Оқар сувда чўмилса, сув парилари зиён етказди, деб ирим қилганлар².

Чақалоқнинг соғлом бўлиши, унинг соғлигини сақлаш ҳамда ўз даврий муддатида ёруғ дунёга келишини таъминлаш мақсадида ҳомиладор аёлга қуён, туя гўштарини истеъмол қилиш таъқиқланган. Агарда қуён гўшти истеъмол қилса, туғилажак чақалоқнинг оғзи жириқ бўлармиш. Туя гўшти истеъмол қилса, ҳомиласини бир йил кўтариб, чақалоқ туғилажак вақтидан анча кейин дунёга келади. Мабодо фарзанднинг дунёга келиши вақтидан ўтиб қолаверса, ҳомиладор аёл истиқомат қиладиган уйда туя жунидан исирик қўшиб тутатилган³.

Ҳомиладор аёллар кўзи ёриётганда ҳамма «жиги»⁴ очилсин деб сочларини тарқатиб кўйишган. Чақалоқни дунёга келиши қийинлашса, отаси ёки онасининг чопони «ўнгири» билан силанган. Доя аёл эса ўз вазифасини бажариш олдидан «менинг қўлим эмас, биби Фотима, онамизнинг қўли, қўлим енгил бўлсин» деб бошлаган.

¹ Авесто: Яшт китоби // М.Исоқов таржимаси.—Т.: «Шарқ», 2001, 16—17-бетлар.

² Дала ёзувлари 1997 йил. Қумқўрғон тумани. Обишир қишлоғи; 1998 йил. Шўрчи тумани Тўла қишлоғи; 1999 йил. Олтинсой тумани Тўхтамиш қишлоғи.

³ Дала ёзувлари. 1998 йил. Шўрчи тумани Ободон қишлоғи; 2002 йил. Узун тумани Чақар қишлоғи. Бу каби ирим-сиримларнинг айримлари Ўзбекистоннинг бошқа ҳудуд аҳолиларида ҳам мавжуд. Қаранг: *Шаниязов К. Узбеки-карлуки*.—Т.: 1964, с. 46; *Соколова З.П. Культ животных в религиях*.—Москва, с. 9—43.

⁴ «Жиги»—инсонни эти билан суягини бирлаштириб турадиган пайлар.

Чақалоқ дунёга келгандан кейин чилла сақлаганлар. Чилла қирқ кунлик муддат бўлиб, кичик ва катта чилла қисмларига бўлинган. Бунда чақалоқ ва онани ёвуз руҳлардан асраш мақсадида қирқ кун ичида маълум ирим-сиримларга қатъий риоя қилишган. Кичик чилла дастлабки йигирма кундан иборат, унинг учинчи, бешинчи, еттинчи, тўққизинчи кунлари чақалоқ ва онаси учун хавфли ҳисобланган. Шунинг учун чақалоқ ўзини ёмон тутса, ўша кунлари шу хонадон соҳиблари асосан бирор суяқ таом пишириб, кўни-қўшнилари тарқатишганлар. Чиллани уйга боласи турмайдиган, бўйдан тушиб қоладиган, туққан бўлса ҳам, турли сабабларга кўра чақалоқлари ёшлигидан нобуд бўлиб кетадиган аёллар келиш учун ҳаракат қилганлар, лекин улар киритилмаган. Чақалоқни ҳар кимга кўрсатишмаган. Шунингдек, чилла даврида чақалоқ ётган хонадонга хом гўшт киритилмаган. Хом гўшт киритилиши хоситясиз ҳисобланиб, агарда чақалоқ ётган уйга хом гўшт киритилса, чақалоқнинг баданидан «чилла яра»¹ тошиб кетади дейилган. Бундан ташқари жанозадан келган ҳамда ярим тунда кўчадан келган киши ҳам тўғридан-тўғри кириб келиши чилла яра чиқишига сабаб бўлган. Шунинг учун бундай кишилар устки кийимларини ташқарига ечиб киришлари шарт бўлган².

Дунёга келган фарзандлари ёшига етмасдан, кетма-кет вафот этиб кетаверса, чақалоқни илк маротаба онасига эмизишдан аввал маълум ирим-сиримлар бажарилган. Бунда чақалоқ дунёга келгандан кейин доя аёл «чақалоқдан ҳар қандай бало йироқ юрсин, умри узун бўлсин, итдек кўпайиб юрсин, йўлиққан бало-қазолар итга ёпишсин» деган мақсадда чақалоққа бир-икки томчи ит сутидан ичирган. Чақалоқ яна касалга чалинаверса, бўрининг оғзидан ўтказиб олинган ҳамда чақалоққа Бўрибой ёки Жондор каби исмлар қўйишган. Фарзанди турмайдиган кишилар Турсунтош, Маҳкамбой, Турғун, Турсун, Тўхтамурод, Тўхтасин каби исмлар ҳам қўйишганлар³.

Воҳада бешик тўйи ҳамда чақалоқни бешикка белаш билан боғлиқ бир қатор ирим-сиримлар мавжуд. Бешикни халослаш удумида бешикни бошида кўтариб келган момо ёниб турган олов устидан уч маротаба ҳатлаб ўтади. Исириқ тутатилиб, бешик атрофидан айлан-

¹ «Чилла тушди»—бунда чақалоқнинг баданига яра чиқади. Чилла тушишнинг ҳам икки тури мавжуд: биринчи тури қуруқ чилла бўлиб, чақалоққа чиққан яра баданига ёпишган ҳолда бўлади. Иккинчи тури эса ҳўл чилла бўлиб, чақалоқ баданига чиққан яралардан суви чиқиб ётади. Дала ёзувлари. 1999 йил. Олгинсой тумани Батош қишлоғи.

² Дала ёзувлари Чилла даври удумлари ҳақида яна қаранг: *Убайдуллаева М.* Чилла даври удумлари // «Фан ва турмуш» журнали, 1999 йил, 3-сон 20—21-бетлар.

³ Дала ёзувлари.

тирилади. Бешик бошига ёвуз кучлар, инс-жинслар айланмасин деган мақсадда бешик ичига бир томонига пичоқ, ёмон руҳлардан ҳимоя воситаси сифатида тош, ёвуз кучлардан қўриқлайди деб нон, пиез ҳамда ойна қўядилар¹.

Болани дастурхондек улуғ бўлсин деб бешик устига дастурхон ёпанлар. Бой-бадавлат, кўнгли оқ бўлсин деб парвардалар сочишган. Ота-онаси чақирган вақтда қўрқмасин деб, пахтани ёғга бўктириб пилик чироқ қилиб, бешикдан 7 марта айлантириб, «қўрқма-қўрқма» қилинган. Шунингдек, қаттиқ товушдан қўрқиб уйғониб кетмасин деган мақсадда «ўқлов» билан бешикнинг бош томони ҳамда қубба-сига товуш чиқарилиб урилган.

Чақалоқни чўмилтириш билан боғлиқ ирим-сиримлар ҳам мавжуд. Асосан бола уч кунлик бўлганда чўмилтирилган. Болани чўмилтиришда шўр сувга бой-бадавлат бўлсин, кўз тегмасин деган мақсадда танга, узук, гўшт, буғдой, мунчоқ, пахта, куйруқ солишган².

Болаларни «суқ» ёки «кинна»³ дан асраш мақсадида «тумор»⁴ олиб беришганлар. Туморларни ёш болаларга, ҳомиладор аёлларга муллардан ёздириб олиб берилган. Туморлар кишини инс-жинсдан, ёмон кўзлардан асрайди деган ишонч воҳа аҳолисида мавжуд. Туморга сув тегиши, игна қадалиши мумкин бўлмаган, акс ҳолда ўз куч-қудратини йўқотди деб ишонилган.

Кинначи момо ёки боболар суқни чиқаришда дастлаб, менинг қўлим эмас, азий авлиёларнинг қўли, Биби Фотима, Биби Мушқул момоларимнинг қўли, эшон боболаримнинг қўли, ота-бобомнинг қўли, хели-хештим, етти пуштимни қўли чиқ бадбах, эски чорвадорга бор, кўз қилганнинг ўзига бор, бу ерда нима қиласан чиқ, мен чиқдим сенам чиқ деб такрор-такрор айтиб силаганлар⁵.

Эмизикли аёл кечқурун ўчоқ бошига, сув бўйига, кул тўкилган жойдан ҳамда «қон ялоқ», ташландиқ бинолар ёнидан ўтса, кўкраги учиниб боласини озиқлантира олмай қолади. Агарда шу жараёнда тузалмасдан аввал кўкрак сути билан боласини озиқлантирса бола ичбуруқ билан касалланади. Бундай ҳолатларда қадимдан майитни ювишда ишлатилган «қўлқоп»⁶ билан она кўкраги силаниб, шу

¹ Дала ёзувлари.

² Дала ёзувлари.

³ «Суқ ёки «кинна»—болани асосан киндигидан бураб оғриси суқланибди, кинна кирибди ёки кўз тегибди дейилган. Касал бўлган болани кинначи кишига силатиб тузатиб олганлар.

⁴ «Тумор»—арабчада бир парча қоғозга ёзилган, ёмон кўзлардан асровчи дуо деган маънони англатади. Қадимий турк тилида эса дуо ёзилган қоғоз «битик» деб аталган. Қаранг: *Фахриддинова Д.А.* Ювелирно-скульптурное искусство Узбекистана.-Т.: 1988, с. 141.

⁵ Дала ёзувлари. ... «Кинна силаш», «суқ чиқариш» удумлари Хоразм вилоятида ҳам бўлган. Қаранг: *Сенесаров Г.П.* Релекты домусульмаских верований и обрядов у узбеков Хорезма.—М.: Наука.

⁶ «Қўлқоп»—майитни кафанлаётган оқ сурпдан қилинган. Майитни ювиб бўлганларидан кейин, унинг яқинлари томонидан юқоридаги каби иримларни бажариш учун маҳсус сақлайдилар.

жараёнда олар олишинг, еяр емишинг шул бўлсин, кет бадбахт деб айтилган. Шундан кейин тузалиб кетган¹.

Воҳада дарднинг боши Сулаймон деб, кишининг оёғи, кўзи, қўли оғриси ёки баданидан яра-чақа тошганда ариқ бўйида сулаймон отага атаб чироқ ёққан «кушноч»² ҳамда касал биргаликда Оллоҳдан, азиз авлиёлардан, сулаймон отадан шифо беринг, деб ёнаётган чироқни тавоф қилганлар³. Кечқурун бирор нарсадан қўрқиб ёки бирор зиён оғибди деб, касал бўлган киши «қора халос» қилинган. Бу ирим бир неча хил турдаги матолар ёғга бўктирилиб, бир қулоч узунликдаги чўпга боғланиб ёқилади ва бемор ўтирган жойда устидан айлантиради. Мазкур иримни бажараётган «кушноч» қуйидаги сўзларни айтган:

Биринг қолсанг биламан,
Босиб ичинг тиламан,
Ўпка-бовринг жуламан,
Олди-ортингга қараб ўч,
Чотир-чаманингни бузиб кўч.

Шу жараён уч жойга кўчирилиб амалга оширилган. Агар «қора халос» қилинаётган аёл ҳомиладор бўлса, ҳомиласига зиён бермасин деб, бемор битта нонни кучоқлаб ўтиради. Орқа томонига бир офтоба сув, этагига 7 та тош солиб кўйилади. Беморнинг дарди оғир бўлса, етти хилдаги мевали дарахтни шохчаларидан ярим метр узунликда олиниб, олов билан халослаш жараёнида улар билан урилади.

Кишининг жони чиқаётган даврда ўша ерда бўлган киши қўрқса, «ўлик зиён»ни оғиб яғни ўтиб касаликка чалинади. Ёки вафот этган киши бирор нарсадан норози бўлиб кетса ҳам жанозага иштирок этаётган, майитни кўриб «эти хурккан»⁴ кишига оғар эмиш. Шунингдек, вафот этган кишининг мурдаси чиримасдан ўз ҳолатида турармиш. Айрим майитлар қабрда ўтирган ҳолатда кафанини «ямлайди»⁵. Бундай ҳолатларда майитнинг яқин қариндошлари биринкетин 40 маросимигача вафот этаверган. Шундай ҳолат юз берса, гумон қилинган қабрлар устидан от ҳатламаган. Яқин қариндошлар келишиб, фикрлашиб, ҳамма томон рози бўлгач қабр очиб кўрилган. Майитнинг бирор аъзоси ўз ҳолатида турган бўлса, у чопиб ташланган.

¹ Дала ёзувлари.

² Дала ёзувлари. «Кушноч»–Сурхон воҳасида момоларнинг қўл олиб, фолбинлик ҳамда у билан боғлиқ ирим-сиримларини ўтказадиган киши.

³ Дала ёзувлари.

⁴ Қўрқиш маъносида.

⁵ Ейиш маъносида.

«Ўлик зиён» билан боғлиқ примларнинг яна бирида аёлдан йўлиққан бўлса аёлсифат, эркакдан бўлса эркаксифат кул, тупроқ, ун қўшилиб қўғирчоқсифат мурда ясалади. Бу мурда қизиб турган мойда қовурилгандан кейин мурданинг қаери қабрда ўз ҳолида турган бўлса яъни, қўли, боши, кўраги ёки битта сони шишиб билинади. Билингандан кейин пиширилган мурдани бир метр сурпга кафанланади. Боши ва оёқ томони бир тутам зиёд қилиб боғланади. Тортаяпти деб гумон қилинган қабрнинг ўнг томонидан ёрма қабр қазиб, касал бўлган киши ечинтирилиб кафанланиб кўмилади. Бирга борган кишилар фалончи ўлди деб йиғи қиладилар. Сўнгра касал киши тезда қазиб олиниб, шу ерда чўмилтирилади ва янги кийимларни кийиб, орқасига қарамасдан уйига қайтади. Бирга борган кишилар эса гумон қилинган қабрнинг устидан кесак олиб, қазган қабрга пишириб борган мурдани кўйиш жараёнида шу кесакни унинг боши остига қўядилар. Сўнгра бир мисқолдан туз, қалампир тўкилади.

Олар улушинг,
Ер- емишинг,
Эми- думинг,

Шул бўлсун, деб мазкур пиширилган мурданинг боши, қўли, оёғи, белига биттадан игна қадалади ва кўмилади. Беморнинг яқинлари унинг номини айтиб, алағда бўлма мана фалончи ўлди деб, йиғлашади. Сўнгра орқасига қарамай қайтадилар.

Воҳа аҳолиси туркманларида шамол, туз, тандир, ўчоқ, дастурхон илоҳийлаштирилган. Масалан, «Шамолга сўкма, тузни тўкма» деган мақол бор.

XIX аср охири — XX аср бошларида ва ҳозирги пайтда ҳам шу худудда яшайдиган туркманлар ой тутилиши, қуёш тутилиши каби табиат ҳодисаларини Худо томонидан бандаларнинг гуноҳлари кўпайгани учун жазо деб тушунганлар. Қаттиқ чақмоқ чаққанда осмонда «гупудек момо» юрибди, у супрасини қоқаяпти деб айтишган. Ой, қуёш тутилганда қўлларига таёқча олиб, тоғора ва бошқа шунга ўхшаш нарсаларни уриб тақиллатганлар. Шундай қилсак, Ой ва Қуёш тутилишидан холос бўлади, деб ўйлашганлар. «Бандаларингга раҳминг келсин» деб Худога илтижо қилганлар. Агар сув тошқини, қурғоқчилик, чигиртка бостириб келса, буни ҳам Худонинг бандаларига қаҳри келганидан бўлаяпти, деб фикр қилганлар. Шу сабабли Худога илтижо қилиб ялинганлар. Тўда-тўда бўлиб учиб келган чигирткаларга кўйлак кийгизишган. Қурғоқчиликда эса ёмғир ёғмай қолса, таёқдан аёл кишининг гавдасини ясашиб, кўйлак кийгизиш-

ган ва қишлоқ бўйича ашула айтиб ёғишини илтижо қилиб сўраганлар. Буни «Сут хотин» дейишган. Арпа буғдойнинг майсасини том устига ташлашган. Худонинг майсага раҳми келиб, ёмғир ёғдиради деб ўйлашган.

Қишлоқда табиат унсурлари—дарё, кўл, тоғ, адир ва ва жарлар Худонинг қудрати билан пайдо бўлган деб билишган. Амударё суви тошиб кетиб атрофни сув босиб кетса, Худонинг қаҳри келиб сувни тошдирган ва кишиларнинг гуноҳи учун ери, чорва моллари ва уйларини сув остида қолдириб жазо берган деб ўйлашган. Тоғда, кўлда, адир ва жарларда қора кучлар юришади, улар одмларга учраса зарар келтиради деб ўйлашган.

Қишлоқ аҳолисининг ёвуз кучлар ҳақидаги тасаввурлари: улар ажина, жин, дев ва парилар бор, улар кишиларга ёмонлик ва айримлари, масалан, парилар, яхшилик қилади дейишган. Ажина, жинлар кеч тушганда юришади ва одамларга дуч келиб, уларни чалиб кетади дейишган. Девлар эса тоғларда, ўрмон, кўл, дарё ва тўқайларда бўлади. Девни ёвуз куч деб билганлар. Парилар эса ҳафтанинг яхши кунларида (чоршанба, жума) ва тонг саҳарда юришади ва одамлар учратса, ишлари ўнгидан келади деб ўйлашган.

Одамлар касал бўлганда буни жин, ажина уриб кетган деб, уларни қушночлар «ўт олас» қилишган. Йўл устида ўт ёқиб ҳатлатган. Улар касал узоқ давом этса, буни жоду қилишган деб жўгиларга (лўли) қаратиб, гўё жодуни топган бўлишган ва энди касалдан яхши бўлади деб айтишган, айрим вақтда ажина, жинни ҳайдаш учун касални хивич билан уришган.

Хулоса қилиб шунини таъкидлаш мумкинки, Сурхон воҳаси аҳолисининг сайиллари ва расм-русумлари ўзига хослиги ва жозибadorлиги билан алоҳида ажралиб туради. Чунки буларнинг барчаси аҳолининг турмуш тарзи ва тарихий қадриятлари билан уйғунлашиб кетган.

Халқ оғзаки ижоди ва унинг ўзига хос жиҳатлари

Халқ оғзаки ижодининг ажралмас қисми ҳисобланган нақллар, ривоят, асотир, миф ва афсоналар тарих фанида муҳим аҳамиятга эга. Зеро, юнон олимларидан Арасту афсоналарни «ҳақиқатдан хабар берувчи ёлғон ҳикоялардир» деб бежиз айтмаган. Дарҳақиқат, халқ орасида айтиб юрилган жанрларни ўрганиш этногенезис масаласида, топонимикада, халқ эътиқоди ва маънавий-руҳий оламини ўрганишда кўл келади. Сурхон воҳасидаги кўплаб афсоналар жой номлари, чорва моллари, нон, сув, ўйинлар билан боғлиқ, деҳқончилик

билан боғлиқ Бободехқон, Хўжайи Хизр ёки Биби Қамбар, Бобойи Занги, Чўпон ота каби кўплаб меҳнат жарёнлари билан боғлиқ пирлар ҳақида афсона ва ривоятлар юради. Хизр бува ёки Хўжайи Хизр халқ орасида тўкин-сочинлик рамзи бўлиб, айтишларича, Хўжайи Хизр турли қиёфаларда кишиларга кўриниб уларга ёрдам берар экан. Одатда оқ соқолли нуроний чол қиёфасида кўринадиган, бу зотнинг кўлидаги бош бармоғи суяксиз эмиш. Турли эртақ, дostonларда учрайдиган бу образ ҳақида деҳқонлар ҳосил яхши бўлмаган йиллари «Хўжайи Хизр бува ҳассасини судраб ўтмабди» ёки ҳосил яхши бўлган йилларда «Хўжайи Хизр шудгорда ҳассаларини судраб ўтибдилар», деб айтиб юришган. Ижтимоий муносабатларда бундай қараш халқнинг илоҳий ёрдамчи кучга бўлган эҳтиёжи туфайли юзага келган. **Хазрат Хизр Куръони Каримда «Аллоҳнинг бандаси» сифатида тилга олинади.** Абдулҳай Абдурахмонов бу борада қуйидагича фикр билдиради: «Адабиётларда Хазрат Хизр Аллоҳ ёрлақан одамларгагина йўлиқиши, у одамлар мушкулини осон этувчи тақводор чол сифатида тасвирланади. Ул зотнинг асл исми Балйо бўлган. Хизр деб аталишининг сабаби, у киши қаерга ўтирсалар ўша ердан ҳатто тошдан ҳам ям-яшил кўкатлар униб чиқар, атрофдаги барча қавжираб ётган ўт-ўланлар, дарахтлар кўкариб қолар экан. У зот яшиллик-барҳаётлик тимсолидир (Хизр сўзининг маъноси «яшил» дегани). Бир ривоятда келтирилишича, Хазрат Хизр Сайрамда туғилиб, Фаластинда улғайганлар. У зот Илёс алайҳиссалом билан бирга мангулик сувини ичиб, то қиёматгача ўлмас бўлганлар. Айтишларича, Хазрат Хизр, кўринмас хусусиятга эга бўлиб, ҳар бир одамга ҳаётида уч марта: ҳаёти боши, ўрталари ва охирида яхши ёки ёмон одам қиёфасида кўринар, у кишини норози қилмай муомала қилган одам беармон, хорлик кўрмай яшар экан...» Шунинг учун халқ орасида жуда қувониб кетган кишига «ҳа, Хизрни кўрдингми?» деб сўрашади.

Шунга ўхшаш ривоятлар кўплаб уруғ ва жой топонимикаси билан боғлиқ. Жумладан, Ангор туман Занг жамоа хўжалиги номининг келиб чиқиши ҳақида: айтишларича, қадимда бир қишлоқда жуда золим бек бўлиб, халққа кўп жабр ўтказар экан. Кўплаб ёш йигитлар бек қаздирган ариқда ишлайман деб сувсизлик ва очликдан ҳалок бўлар экан. Шунинг учун оналар ўз болаларини «ҳозир Қорaxon келиб сени олиб кетади» деб кўрқитар экан. Ҳатто фарзандлари асасида:

Занги, занги, зангивон,
Золим бек дастидан,
Ҳамма ёқ бўлди вайрон,
Занги, занги, зангивон...

деб йиғлашар экан. Шунинг учун қишлоқ номи Занги, Занг бўлиб кетган эмиш.

Бизнингча, бу ҳақда айтилган иккинчи ривоят ҳақиқатга кўпроқ яқин: Айтишларича, бир қишлоқда чол-камбирнинг жуда гўзал Зангивон исмли қизлари бўлган экан. Вақт ўтиши билан қизга бўлган совчи сони ошгандан ошаверибди. Бошлари қотган чол-камбир қизлари билан маслаҳатлашиб, даъвогар йигитларга қишлоққа бир ариқ сув тортиб келиш шартини қўйишибди. Соҳибжамол ва оқила Зангивон таърифини эшитган турли томонлардан келган йигитлар ариқ қазиш ишларини бошлаб юборишибди. Вақт ўтиши билан биринкетин даъвогарлар сони камайиб, фақатгина битта мард йигитгина ишни бажариб, қишлоқни янада обод бўлишига сабаб бўлибди. Иккаласи бахтли турмуш қуриб, қишлоқ мазкур оқила қиз шарафига Зангивон, Занги, Занг деб номланибди. Куёвқўрғон қишлоғи номланиши ҳақида ҳам қуйидаги ривоят мавжуд: Қадимда жуда аҳил ва бирдам қишлоқда катта тўй бўлибди. Куёв ўз жўралари билан келини тушириб олишдан олдин қишлоқ четидаги қўрғонда базм қуришибди. Йигитлар базм билан бўлиб қишлоққа душман бостириб келганини сезмай қолишибди. Душман бутун қишлоқни талаб, аҳолини қиличдан ўтказибди-ю, чеккадаги қўрғонга бориш хаёлларига келмабди. Йигитлар базмни тугатиб, қишлоққа қайтишса, ҳамма ёқ вайрона. Тирик қолган бир қиздан душман кимлигини сўрашиб, улардан ўч олишибди. Шу-шу бу қишлоқ «Куёвқўрғон» номи билан атала бошланибди.

Воҳада бундан жой номлари билан боғлиқ ривоятлар жуда-жуда кўп. Бошқа ривоятлардан **ҳашарнинг қандай юзага келгани ҳақида** тўхталсак. Қадимда бир қишлоқда чолнинг ёлғиз ўғли бўлган экан. Кампири вафот этган чол ўғлини тоза кийдириб, ҳалол меҳнат қилиб, нон топиб ўғлини едирибди. Чол жуда ҳожатбарор инсон бўлиб, ҳамма уни ёқтирар ва жуда ҳурмат қилар экан. Вақти-соати етиб чол вафот этибди. Шунда ёлғиз қолган ўғил дафн маросимларини ўтказиш, уй қуриб уйланиш муаммоларини ўйлаб жуда боши қотибди. Шу маҳал кўни-қўшни, маҳалла-куй чиқиб йигитга: «Биз отангни жуда яхши биламиз ва сени ёлғизлатиб қўймаймиз», деб унинг бутун яхши-ёмон кунларига бел бўлиб туришибди. Шу-шу бу қишлоқда ким ёрдамга муҳтож бўлиб қолса, ҳамма биргалашиб ёрдамлашиш одати юзага келибди.

Бахшилар ҳақида эса қуйидаги нақл юради: Бир қўрғонни душман ишғол қилибди. Аҳоли сўнгги кучини тўплаб мудофаага киришибди. Шаҳар оқсоқоллари кенгашиб таслим бўлишга қарор қили-

шибди. Шунда ёш бир йигит душманни чалғитишга уринмоқчи эканини айтибди. Оқсоқоллар фикрлашиб, барибир ҳеч нарса йўқотмасликларга ишониб, унга рухсат беришибди. Шунда бахши қўрғон минорасига чиқиб олиб, дўмбирасини чала кетибди. Аскарлар уни уриб туширамиз, деб турганларида лашкарбоши уларни қайтариб йигитдан: «Сен кимсан?»—деб сўрабди. Йигит: «Бахшиман»,—деб жавоб қайтарибди. Саркарда: «Ундай бўлса, қани мени ҳам кулдириб, ҳам йиғлатгинчи, шунда мен ҳам сизларга омонлик бераман»,—дебди. Йигит дўмбирани шундай чалибдики, лашкарбоши бир кулиб, бир йиғлар эмиш. Шундан сўнг у ҳам мардлик қилиб, юртга омонлик эълон қилибди. Бахши эса элда жуда ҳурмати ошиб кетибди. Бундай турли мавзудаги афсона, ривоятларни кўплаб келтириш мумкин. Воҳада бу жанр халққа меҳнатсеварликни улуғлаш, ватанпарварлик, келажакка ишонч, мардлик, золимларни лаънатлаш, ҳалол меҳнат қилиш, жамоага, қўпчиликка ҳурматда бўлиш, қўл остидагиларни ва нарсаларга эҳтиётқорона ва қадрини билиб, муомала қилиш каби ижобий фазилатларни сингдиришда хизмат қилиб келмоқда.

Ўзбек халқи маънавий маданияти асрлар давомида шаклланиб келган жаҳон маънавий дунёсининг нодир дурдоналаридан биридир. Бу борада ўзбек халқи оғзаки ижоди, хусусан, Сурхон воҳаси оғзаки ижоди ўзининг бетақрорлиги билан ажралиб туради. Воҳа аҳолиси оғзаки ижодини ўрганиш, унинг фарқли томонларини ва бугунги ҳолатини этнографик жиҳатдан тадқиқ этиш (комплекс равишда) ҳали қўл урилмаган ишлардан деса бўлади. Шу маънода оғзаки ижоднинг айтилиш маросими, ўрни, маъно-мазмун хусусиятларига кўра уларни қўйидагича ўрганиш лозим:

1. Меҳнат қўшиқлари:

а) деҳқончилик билан боғлиқ қўшиқлар.

б) чорвачилик билан боғлиқ қўшиқлар.

в) хунармандчилик билан боғлиқ қўшиқлар.

2. Тўй маросимлари билан боғлиқ қўшиқлар.

3. Йиғи-йўқловлар, марсиялар.

4. Оилавий-маиший ҳаёт билан боғлиқ қўшиқ, шеърлар.

5. Халқ байрам ва сайиллари билан боғлиқ қўшиқлар.

6. Мақол, матал, латифа ва лофлар.

7. Топишмоқ ва тез айтишлар.

8. Достонлар ва бахшичилик.

9. Болалар оғзаки ижоди.

Воҳа аҳолиси меҳнаткаш, меҳмондўст, қалби очиқ инсонлар. Бола тарбиясида ҳам меҳнатсеварликка чақирىқ етакчи ўринда туради. Шу билан бирга оғир жисмоний қувватни талаб этадиган ишлар баҳамжиҳат ҳашар усулида дарров бажарилган. Мана шундай жамоавий

ишлар чоғида ёки якка тартибда меҳнат жараёнида кўнгил кўтариш, ишни тезроқ бажаришга қаратилган ёхуд маълум урф-одатларни амалга оширишда шеър ва қўшиқлардан кенг фойдаланилган.

Шуни таъкидлаш жоизки, меҳнат қўшиқларининг шаклланиш илдизлари уруғчилик тузумига бориб тақалади. Шундай қадимий халқ қўшиқларидан бири бу, шубҳасиз, «Суст хотин» қўшиғидир. «Суст хотин» маросими қурғоқчилик пайтларида сув сўраб қилинган илтижо бўлиб, зардўштиликда ёмғир тангриси Тиштирияга бориб тақалади. Мазкур илоҳнинг аёл киши тимсолида берилишига, аввало, аёл кишининг кут-барака, кўпайиш, тимсоли сифатида қаралгани асос бўлган, қолаверса, матриархат (она уруғи) тузуми даври таъсири мазкур даврда ҳам ҳали тўла-тўқис ўз таъсирини йўқотмаган эди дейиш мумкин. Шунинг учун мазкур тадбирда 10—15 чоғли аёллар тўпланиб кўғирчоқ ясаб унга кекса аёллар кийимини кийдиришган ёхуд бир кади олиб, уни ичини сувга тўлдиришиб, уни узун фаров (ичи бўш қамиш) билан говуллатишган. Қолган аёллар эса кўғирчоқ «Суст хотин» ёки кади ушлаган бошловчи изидан устиларига сув ўтмаслиги учун кийгиз ёпишиб, «Суст хотин» қўшиғини айтиб, хонадонлардан хайр-эҳсон йиғишган. Қўшиқ боши ва охири анъанавий бир хилликка эга бўлган:

Суст хотин, султон хотин,
Кўланкаси майдон хотин.
Ёмғир ёғдир ҳўл бўлсин,
Арпа-буғдой мўл бўлсин...

Воҳада Қумқўрғон, Жарқўрғон туманларида мазкур маросимни эркаклар томонидан ҳам бажарилгани кузатилади. Қўшиқ матнида Суст (сув) хотиндан сув сўраш билан бирга ҳалол меҳнат қилмайдиган каззоб кишиларга нисбатан нафрат ҳисси ҳам уйғунлашиб кетган:

Сув хотин-султон хотин,
Кўланкаси майдон хотин.
Сув-хотин сувсиз хотин,
Кўйлақлари бўз хотин.
Ҳосиллар мўл бўлсин, сув хотин,
Деҳқоннинг уйи тўлсин, сув хотин.
Каззобнинг уйи куйсин, сув хотин,
Сув хотин-сувсиз хотин.
Ҳавони ёғдиргин, сув хотин,
Буғдойни тўлдиргин, сув хотин...

Маросим давомида «Суст (сув) хотин»дан аҳвол танглашгани, сув ёғдирса, мўл-кўлчилик элнинг фаровонлик томон юз буриши айтилиб, яхши ниятлар билан «Суст хотин»нинг эътиборини қаратишга ҳаракат қилинган:

... Ҳаво ёғмас бўларми?
Томчи томмас бўларми?
Саксондаги кампирларни
Сув оқизмас бўларми?
• Деҳқонларни ғам босди,
Омочларни чанг босди.
Ҳаво ёғсин зарчалаб,
Бугдой бўлсин шохчалаб.
Суст хотин-султон хотин,
Кўйлақлари бўз хотин.
Қошиқ билан берганлар,
Қармоланган бой бўлсин.
Чўмич билан берганлар,
Чўрмаланган бой бўлсин.
Товоқ билан берганлар,
Тармоланган бой бўлсин.
Суз, суз, суз момо,
Сузилиб ёғсин суз момо...

Деҳқончилик билан боғлиқ кўшиқлар орасида «Кўш кўшиқлари» анчагина кенг тарқалган. Ҳосил йиғиштириб олингач, ер ағдариш чоғида деҳқон хўкизи билан «кўшга (ер ағдаришга)» отланган. Кўш чоғида деҳқон гоҳ хўкизи, гоҳ ўзининг тилидан турли кўшиқлар ҳиргойи қилиш билан оғир меҳнат юкини енгиллаштиришга уринган:

Ер юзидан қор кетди,
Юр, хўкизим, хўш-хўш.
Экин экар чоғ етди,
Юр, хўкизим, хўш-хўш...

Кўшиқда оғир меҳнат азоби, ўша даврда меҳнаткашлар аҳволи, ноҳақлик каби турмуш тарзи ҳам акс этади:

...Эгамнинг оти Маллахол,
Менга берар шоли похол.

Уни ейёлмай ҳолма-ҳол.
Мен қўшга қандай яраин?
Ўроқ ўрмоқ олмоқ-солмоқ,
Қўш ҳайдамоқ бормоқ-келмоқ.
Ҳаммасидан қийин экан,
Эй ҳўкизим, рўзғор қурмоқ...

Қўш маҳали айтиладиган мазкур қўшиқларда ҳўкиз билан унинг эгаси ўртасидаги диалоглар ҳам келтиралидики, унда ҳўжайин ҳўкизининг зорланишларига қарши турли ваъдалар билан уни ишлашга даъват этади, баъзан бу шохмойлар таъсирида кўрилади:

... Ёраман, ҳей ёраман
Ҳар жойдан ҳайдаб бораман
Эгам берар нима печак
Гирдимни олди кўп кўппак
Мен ерни қандай ёраман
Кунжара десам очасан
Олдимдан олиб қочасан
Арпа сомонни сочасан
Мен ерни қандай ёраман

Деҳқон тилидан:

Қўшга қўшдим қўш ҳўкиз
Иккиси ҳам иш ҳўкиз
Ўз ишингни тиндириб
Ҳовурингдан туш ҳўкиз
Қора молим қобилим,
Қора ерни қоқ ёрган.
Меҳнатнинг зўридан,
Теппасидан шох ёрган.

Қўшчи илдам юрмасанг
Учанга тортиб қўяман
Яши юрсанг шохинга
Мойлар суртиб қўяман.
Қўшни тортгин жонивор
Тумор тақай шохинга
Саратонда ишлагин
Сомон қолар ҳақингга...

Пишиб етилган ҳосилни ўриб олиш ҳам кўпчилик бўлиб бажари-
лар экан, ишни пухта қилишга, донни исроф қилмасликка чақириб
ўримчиларнинг ҳам ўзига хос қўшиқлари бўлган:

Янқани даста бойла
Дастани аста бойла.
Токчага кўй тароғинг.
Қўлга олгин қайроғинг.
Арпа-буғдой пишибди
Чархлаб чиққин ўроғинг.
Боғлаб босинг чанага,
Қолдирмангиз далага.
Сомонни бос қўрага,
Донни тўкинг ўрага...

Воҳада ўрилган ғаллани ташишда махсус «Ҳаввор» қўшиғини ижро
етишган:

-Кўз тегмасин сайроғингга, ҳаввор-ҳаввор
Тош тегмасин туёғингга, ҳаввор-ҳаввор.
Аста-аста жебала, ҳаввор-ҳаввор
Қувват бергин оёғингга, ҳаввор-ҳаввор.
Узоқ йўлда ҳамроҳим, ҳаввор-ҳаввор
Оғир юкдан ҳинқилла, ҳаввор-ҳаввор.
Сала берсанг чўқингга, ҳаввор-ҳаввор
Йўрғалагин зингиллаб, ҳаввор-ҳаввор.

Ўрилган ғалла тутамларидан донни ажратиб олиш учун кенгиш
майдонга ёйилган ғалла тутамлари устидан галагов ҳайдалган. Бу-
нинг учун кўш қилиб олинган хўкиз ёки от ғалла устидан ҳайдалиб,
хирмондаги похолни текислаб бориши учун тут, қайрағоч каби қаттиқ
дарахтлар шохидан тўқилган «чакар» ёрдамида фойдаланилган.

Майда-майда морасин, майдаё-майда
Дон сомондан арисин, майдаё-майда.
Тонг шамоли эганда, майдаё-майда
Бобо деҳқон дорисин, майдаё-майда...

Баъзан иш яхши унмаса, деҳқон хўкизга дўқ қилиб яхшироқ
ишлашини, бу ишни қилмаса бўлмаслигини тушунтиришга ҳаракат
қилган:

Майда-майда, майбосар, майдаё-майда
Майда сенга ярашар, майдаё-майда.
Сенинг қалин териларинг, майдаё-майда
Этик қилса ярашар, майдаё-майда.

Сени энанг уюрди, майдаё-майда
Сувдин бурнин жийирди, майдаё-майда.
Сени майдага қўшсин деб, майдаё-майда
Бобойи деҳқон буюрди, майдаё-майда.

Хўп майда-майда, майда майдаё, майда
Сомони сенга фойда, майдаё-майда...

Тозалаб олинган буғдойни ун қилиш кейинги босқичдаги иш ҳисобланади. Агар яқин атрофда тегирмон бўлса яхши, бироқ тегирмон узоқда бўлганда ёки заруратдан, оилавий маблағни тежаш учун буғдой қўлда «ёрғичоқ тош» ёрдамида тортилган.

Ёрғичоқ тортмас эдим
Оч қолганимдан тортаман.
Сабзавон айтмас эдим
Куйганларимдан айтаман.
Икки тош бир саноч
Қонимни сўрар ёрғичоқ.
Ёрғичоқ торта-торта толди қўлим
Икки тош орасида қолди қўлим.

Ёки:

Ёрғичоғим гумбур-гумбур этади
Нортуялар қараб-қараб ўтади.
Карвон билан ризқимиз олиб
Эсон-омон оғажоним қайтади...

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, деҳқончилик билан боғлиқ мазкур қўшиқлар билан бирга меҳнаткашлар оғир ишдан чалғиш учун бир-бирига иш билан мутлақо алоқаси бўлмаган қўшиқларни ҳам айтиб бир-бирларининг кўнглини кўтарган. Мана шундай қўшиқлар сирасига турли терма, дoston парчалари билан бирга махсус «О зан-зан» қўшиғи ҳам куйланган:

О зан, зан, о зан, зан,
Қизлар келади зан, зан.
Рўмолини силкитиб,
Жонон келади зан, зан.
Ака-ука акажон,
Дорга чиққим келади.
Осмондаги юлдузни,
Қўлга олгим келади.

Қошингни қоралатай,
Ўсмани саралатай.
Атлас кўйлак кийгазиб,
Бойсунни аралатай...

Шунингдек, ошпазлар ҳам иш жараёнига бефарқ қараб турмай, ҳой баракалла қилиб, ишчиларни жадаллаштиришга ҳаракат қилиб туриб «Ошпаз кўшиғини» ҳиргойи қилишган:

Бир маталим бор мошдан,
Тишлари темир тошдан.
Хузра хола, югура беринг,
Деҳқонлар ўлди очдан.

Ер ҳайдасанг, соз ҳайда,
Ерни чуқур соз ҳайда.
Очқаб ёмон ҳайдама,
Яхши ҳайда, соз ҳайда.

Деҳқон бобо ер ҳайдар,
Ҳайдаса ҳам зўр ҳайдар.
Қорни очқаб на қилсин,
Бобо ҳўккизни қайтар.

Донни сочсанг тўла соч,
Ҳар донини бўла соч.
Очқоб сийрак сочмагин,
Ҳосилини била соч...

Одатда, кўшиқлар баланд, ширали овозли киши томонидан бошланиб, қолганлар унга жўр бўлишган. Одамлар руҳида кўтаринки кайфият юзага келиб, ҳар қандай ишни биргаликда жамоа бўлиб бажаришган. Юқоридаги кўшиқлар матнидан кўриниб турибдики, уларда замона қийинчиликлари, деҳқон муаммолари ҳам акс этган-

ки, деҳқон уларни айтиб ичини бўшатиб енгил тортган. Бундай қўшиқлар вақт ўтиши билан қишлоқ хўжалигига замонавий техниканинг кенг жалб этилиши билан ижро этилиши доираси анча бўлса-да, унда бутун халқ руҳияти билан бирга унга хос зукколик, ижодкорлик ҳам бахш этганки, булар бу қўшиқлар қимматини оширади.

Маълумки, воҳа аҳолисининг катта қисми азалдан чорвачилик билан шуғулланиб келган, ҳатто уларнинг ўзига хос урф-одатлари, анъаналари ва эътиқоди шаклланган. **Чорвадорлар** чорвага алоҳида меҳр билан қарашган, уларга худди одамлардек муносабатда бўлиб, ўзига хос тарзда мулоқотга киришган. Буни биз уларда шаклланган соғим қўшиқлари мисолида ҳам кўришимиз мумкин. Маълумки, биринчи соғим пайтида безовталанган молни тинчлантириш, уни ийдириш учун бир маромда қўшиқлар хиргойи қилиниб диққатини жалб этишга ҳаракат қилинган:

Ҳўшим, молим-говмишим, ҳўш-ҳўш
Эмчакларинг совмишим, ҳўш-ҳўш.
Оралаб единг ўтингни, ҳўш-ҳўш
Ийиблар бергин сутингни, ҳўш-ҳўш.

Сигирни соғишда ишлатиладиган мазкур «Ҳўш-ҳўш қўшиқлари» уни эркалаш, мақташ мазмунида давом эттирилган:

Сой ёқалаб ўтлаган, ҳўш-ҳўш,
Боласини ёқлаган, ҳўш-ҳўш.
Бири ўлса жонивор, ҳўш-ҳўш,
Бўкиришиб йиғлаган, ҳўш-ҳўш.

Кўйларни соғишда эса “турей-турей” (чурей-чурей) қўшиқлари кўлланган:

Турай-пуфай, чурей-пуфай,
Туренайман, туриб тур.
Қулоқлар солиб, тинглаб тур,
Турай-пуфай, чурей-пуфай.

Кўриниб турибдики, анъанавий “турей-турей” қўшиқлари воҳада чурей-пуфай тарзида нақоратга учраб кўйни кўнглини олишга интилиб, унга тасалли бериш, мақташ билан матн бир маромда давом эттирилган:

Жоналар берганда жотқансан
Чоранангча боқансан.
Меҳнат қилиб тувгансан
Турей- пуфай, чурей-пуфай.

Турай-пуфай, чурей-пуфай
Ариқ сувда жотқансан.
Бола умид қилгансан
Турай-пуфай, чурей-пуфай...

Воҳада кенг тарқалган қорақўлчилик туфайли барралигида сўйилган қўзичоқлар сути соғиб олинар экан, она қўиларни юпатишга, унга келаси йил ҳам, албатта қўзичоқ насиб этиши айтилиб ийдиришга ҳаракат қилинган:

Товларда бор қўзичоқ,
Қизлар ўйнайди қўғирчоқ.
Бу йил туғмасанг қўзичоқ,
Келаси йил туғасан қўзичоқ.

Жока жерда жотибсан,
Ўз болангдан қочибсан.
Ол болангни жонивор,
Сол меҳрингни жонивор.
Жока жерда жотмагин,
Ўз болангдан қочмагин...

Мазкур қўшиқ ўз боласининг ҳидини адаштирган ёки бошқа қўзичоқни онаси ўлиб қолган пайтларда шу қўзичоқни бошқа қўйга қўшмоқчи бўлинганда айтилган.

Эчкиларни соғишда эса чурия қўшиқлари «чурей-чурей» тарзида талаффуз этилиб юқоридагидек эчкини мақташ билан ийдирилган:

Молда билинар қошқанг-а, чур-ей, чурей
Борми бунда бошқанг-а, чурей, чурей.
Яна ерда ётганингда, чурей, чурей
Ёнингда ўйнар жон боланга, чурей, чурей...

Чорвани ийдиришда анъанавий ҳўш-ҳўш, турей-турей ва чурия-лардан ташқари бошқа қўшиқлар ҳам ижро этилган:

Ҳаваш жоним, жонивора ҳаваш-ҳаваш,
Қибирдатма питингни-я, ҳаваш жоним.
Ийиб бергин сутингни-я, ҳаваш-ҳаваш,
Оғар булоқ сутинг бора, ҳаваш жоним...

Ёки суг соғиб олингач, ундан қаймоқ, куби пиширилажаги кўшиқ қилиб ҳам айтилган:

Ғурпа-ғурпа куби пишиб,
Жовларини олайино.
Лўққа-лўққа жовлар олиб
Болаларга берайино.

Ғурпа-ғурпа куби пишиб,
Қоринларга соларсан.
Қорин-қорин жовлар олиб,
Болаларингга берарсано...

Юқорида таъкидлаганимиздек, чорва воҳа аҳли турмуш тарзининг ажралмас қисми ҳисобланиб келади. Чорва маҳсулдорлиги кўпчиликнинг турмуш тарзини белгилаб берганки, чорвага ҳурмат билан муносабатда бўлиш, уни қадрлаш ҳисси воҳа аҳолиси руҳиятида етакчи ўрин тутган. Натижада чорвадор аҳоли оғзаки ижодида мазкур жиҳатларга кенг ўрин берилгани бежиз эмас:

Отни боқсанг қашиб боқ
Емига ем кўшиб боқ.
От кунингга ярайди
Сендан арпа сўрайди.

От чўкканда жой олди
Туёғига лой олди.
Тургин отим қор ёғди
Оч қориндан зор ёғди.

Балли, балли болинг бор
Манглайингда ҳолинг бор.
Жасадингга қарасам
Чопадиган ҳолинг бор.

Бурнинг катта дамламас
Пой-қадами ямламас.
Қирқ кун чопсанг жонивор
Чиргидан терламас...

Отбоқар тилидан айтилган бу кўшиқда отга алоҳида меҳр ҳисси англашилиб турибди. Шунингдек, чорва боқиш жараёнида айтилладиган кўшиқларда чўпонларнинг шахсий ҳаёти билан боғлиқ тасвирлар ҳам ўрин олганки, буларни куйлаш билан чўпонлар ўз дардини айтиб, ичини бўшатиб олган:

Сурхонимнинг толи кўп,
Қайнотамнинг моли кўп.
Бузовини боқмайман,
Қайнотамга жоқмайман.
Ёки
Қора молим қобилим,
Қора ерга тобиним.
Қора ерни қоқ ёрган,
Қовун экиб лаб ёрган...
Ёки
Ҳаво жовар тов-товга,
Жилқилар келар мотовга.
Ҳайданг дўстлар ўйнаймиз,
Бахмал жопқан ўтовга.
Биздан жўғори Бойсун,
Қизлар рўмолин жойсин.
Дуо беринг оталар,
Ҳар ким суйганин олсин.

Меҳнат кўшиқлари орасида урчуқ (чарх), ўрмак, кашта кўшиқлари ҳам ўз ўрнига эга. Одатда, қиз-жувонлар узун қиш кечалари куйлашар экан, чарх йигириб ўз севгилларини хотирлаб зерикарли ва машаққатли ишдан ўзларини овутишган:

Чархим гум-гум этади,
Урчигим тўлиб кетади.
Ойда-жилда бир бозор,
Жипгинам тўлиб кетади.

Чарх ийирай пул бўлсин,
Бошимга даста гул бўлсин.
Кейин сиздай шўх йигит,
Эшиккинамга қул бўлсин.

Чархим гум-гум этади,
Урчуғим тўлиб кетади.
Чархим гум-гум этади,
Товуши Сурхон этади.

Сурхонликлар қизини,
Кунжут ҳолвага сотади.
Чархим гум-гум этади,
Урчуғим тўлиб кетади...

Ёки

Суйлана суйлан урчуғим,
Чарх уриб айлан урчуғим.
Ариқ бўйида олма,
Эртагача тек қолма.

Қичаб бўлайин кечга,
Урвоғинг чўзилмасин.
Эрта-индин ўрмакда,
Ипгинанг узилмасин...

Катта сабот ва қунт талаб қилувчи гилам, шолча тўқишда ҳам баъзан сабр-косаси тўлган қизлар ўрмак қўшигини хиргойи қилиб овунишган:

Ўрмагим жотир ўрилиб,
Мен жугураман керилиб.
Қайиннам қарамайди,
Ўрмагимга қайрилиб.

Ўрмагим ура-ё,
Мен бошига қара-ё.
Қачон тамом бўлар деб,
Энди сендан сўра-ё.
Одорғим ошиб кетгин-о,
Қиличим шошиб кетгин-о.
Шул ўрмагим бўғинча,
Файратим тошиб кетгин-о.

Ўрмагим ура-ё,
Мен бошига қара-ё.
Қачон тамом бўлар деб,
Энди сендан сўра-ё...

Ёки:

Ўрмагим-о, ўрмагим
Қачон питар ўрмагим
Кеча кундуз тўқийман
Гулийгга гуллар улайман

Ўрмагимни кўрар элар
Ўрмагим, ҳой ўрмагим
Сенга атаб айтай қўшиғим
Қачон питар ўрмагим...

Гилам тўқишда ишлатиладиган жун ипларни тайёрлашда жунни титиш учун уни жун тароқдан ўтказиб олишган. Бу жараён ҳам қиз-жувонлар учун ўз ички кечинмалари билан сирлашишига қулай вақт бўлган:

Мен тароқда жун тарайман,
Бошимга рўмол ўрайман.
Кетиб қолган ёргинамнинг,
Йўлларига қарайман.

Агар ёрим келмаса-ё,
Бировлардан сўрайман.
Ўша ёрим келмаса-ё,
Боғлар келиб излайман-о.

Тўн қавиш ҳам кишидан катта кунт ва сабот талаб қиладиган иш бўлиб, бунда ҳам ўз ёрларига аталган энг эзгу тилаклар билан уйғунлашган қўшиқлар куйлаш қиз-жувонлар учун ягона овунчоқ бўлган.

Ёрим тўни жоним тўни,
Жоним билан қавий уни.
Эгниларига кийгизиб,
Силай уни қўлим билан.

Эгниларига кийгизиб,
Қадди-бастига қарагин.
Елкасига тумор тақиб,
Ёлгон кўзлардан асрагин...

Кўпинча гилам тўқиш, кўрпа қавиш, урчуқ йигириш каби ишларини маҳалла, қўни-қўшни қизлари йиғилишиб бажаришган ва иш билан бирга турли кўнгилочар ўйинлар, рақслар тушишган, қўшиқлар куйлашган:

Ҳой, ҳоҳой ялла-ялла,
Боғ аралаб бораман.
Мен ёримнинг қошига,
Гуллар оралаб бораман.

Қошинг қора деманглар,
Ўсма қўйиб келганман.
Ёринг ёмон деманглар,
Ўзим суйиб топганман...

Ўзбек тўйлари ва у билан боғлиқ урф-одатлар тўғрисида фикрлашиб ўтдик. Мазкур маросим чоғида айтиладиган турли-туман қўшиқлар мазмуни, айтилиш тарзи ва иштирокчилари сонига кўра фарқланадики, уларни шартли равишда учга бўлиб ўрганишни жонз топдик:

- а) Никоҳ тўйлари билан боғлиқ халқ оғзаки ижоди;
- б) Суннат тўйлари билан боғлиқ халқ оғзаки ижоди;
- в) Бешик тўйлари билан боғлиқ халқ оғзаки ижоди.

Никоҳ тўйида айтиладиган қўшиқларнинг кенг тарқалган тури сўзсиз, ёр-ёрлардир. Келин куёв уйига тушириб келтирилгач, айтилган келин салом бундан мустасно. Йўлда келин кўнглини кўтариш учун турли ёр-ёрлар куйланган:

Этақдан ой тувибди,
Жўғоридан кун чиқибди.
Кундай келин келибди,
Қособаси жарқидлаб,
Кумуш келин келибди.

Аввал Худо номини,
Бошлаб айтай, ёр-ёр.
Икки кўзим косасин,
Ёшлаб айтай, ёр-ёр.

Ёр-ёрнинг энг боши,
Ё бисмилло ёр-ёр.
Китобларнинг энг боши,
Каломулло ёр-ёр.

Алҳам сура Куръоннинг,
Бошидадир ёр-ёр.
Пайғамбарлар аламнинг,
Қошидадир ёр-ёр.

Аввал бошидан айтайин,
Ёғди қиров ёр-ёр.
Ақлим билан ҳушимни,
Олди биров ёр-ёр.

Икки сандиқ ёнма-ён,
Бўй беради ёр-ёр.
Икки куда тенг туриб,
Тўй беради ёр-ёр.

Майиз турган сандиқни,
Очиворинг ёр-ёр.
Келинчакнинг бошидан,
Сочворинг ёр-ёр.

Сепарага сут кўйдим,
Ачисин деб ёр-ёр.
Қариндошга қиз бердим,
Ёлчисин деб ёр-ёр...

Келин куёв уйига тушириб келинчак, «Келин салом» айтилади.
Бунда келин ибo билан ҳар салом айтилганда эгилиб салом беради:

Сойдан ҳўкиз сувлатган
Дўмбирасин куйлатган
Қайнотасига бир салом.

Тўппа эшиб туширган
Турли таом пиширган
Қайнонасига бир салом.

Кирга урган совундай
Ичи тушган қовундай
Овсинларига бир салом.

Эгамизга қўш салом
Пайғамбаримизга қўй салом
Тўрт чориёр дўстларимизга салом.
Буви Фотима, Буви Завраларга салом
Момо ҳаво, Одам Атоларга салом.

Сурхондарё йўлида
Жойнамози қўлида
Художўйларга салом.

Томга қўйган шотидай
Улоқчининг отидай
Қайноғаларига салом...

Келин салом айтилаётганда қайнона-қайнота ва бошқа куёв яқинлари келин билан кўришиб унга кўрмана беришади. Келин салом айтиб бўлингач, ёшгина бола учига пахта ўралган таёқча билан келин юзидаги рўмол олиниб, «беточар» қилинади.

Суннат тўйларида айтиладиган қўшиқлар эса никоҳ тўйдагилардан фарқ қилади. Бола суннат қилинган, Бойсун томонларда ўзига хос суннат тўйлари билан боғлиқ тўй маросими ўтказилган. Бу томонларда «Яллама ёрим», «Яку яқ», «Ум уфў» каби қўшиқларни ўз ичига олган «Чорқарсак» ва «Бешқарсак» деб номланган қўшиқлар куйланган. «Чорқарсак» хатна тўйларининг энг қизиқ ва ҳал қилувчи нуқтаси саналади. Тўй иштирокчилари катта доира шаклида турадилар. Ички қатордагилар тиз чўкишиб турадилар. Ўртага бир ёки икки йигит тушиб чалинаётган қарсак ритми асосида «Чорқарсак»нинг биринчи чақирик бўлими «Яллама ёрим» қўшиғига ўйнашади. Тўрт мисрали бандларни даврадаги истаган киши айтиши мумкин. Одатда, бу вазифани хотираси кучли, хушовоз кишилар адо этишган. Нақоратни қарсак жўрлигида бутун давра ижро этиши мумкин бўлади:

Яллама ёрим, яллола
Яллолашайлик.
Тўртта-бешта бир бўлиб
Ҳасратлашайлик.

Ҳасрат боғингдан
Қуралай қўзингдан
Ўлдира борсанг, куйдира бор
• Шакар сўзингдан...

«Яллама ёрим» тугагач, ритм тезлашади ва «Яқу-яқ» қўшиғи бошланади. Ўйин давомида ўртага ўйнайдиган йигитлар алмашиб туради.
Масалан:

Айлансин, ёр, айлансин
Қошлари қаро айлансин
Шафтолизор ичида
Бодом қовоқ айлансин...

Нақоратни эса ҳамма қўлини паҳса қилиб, ўйинга тушаётганларга таҳдидли интилиб ижро этади:

Яқку-яқку, яқку-яқ,
Яқку-яқку, яқку-яқ.

Мана шундан сўнг «Ум-уфў» қўшиғи бошланади. Бунда рақс услуби ҳам ўзгаради. Юқорида икки қўшиқда йигитлар асосан икки ёнга, олдинга ва орқага сакраб ўйнаса, бу қўшиқда эса баландга сакраб «катта оёқ» ўйнайдилар:

Сув келади мўридан
Мўридан ҳам наридан
Акагинанг айлансин
Кокилингнинг торидан...

Қўшиқнинг ҳар бир мисрасидан кейин кўпчилик «ёр-ёр, ёрон-ёй» деб қўшилиб туради. Нақорат:

Ум уфў, ум-жақала

Ум уфў, ум-жақала

Хатна тўйларининг худди шу тарзда «Бешқарсак» ўйини ҳам ташкил этилади. Бойсун бешқарсаги Денов ва Ургут бешқарсақларидан фарқланади. Бу фарқ эса қарсак ритмида кўзга ташланади. Масалан, Бойсунда қарсак 2-1-2 тарзида чалиниб, қўшиқнинг бандлари бир киши, нақорати эса кўпчилик томонидан айтилади:

Бир чилим тамаки деб
Кирдим қаландар боғига
ҳа-ҳа, ҳо, ҳа-ҳа
ҳа-ҳа, ҳо, ҳа-ҳа

Бир қизил гулни узиб
Қолдим қиёмат доғига
ҳа-ҳа, ҳо, ҳа-ҳа
ҳа-ҳа, ҳо, ҳа-ҳа...

«Чорқарсак» ва «Бешқарсак» ўйинининг тугаши тўйнинг туганлигини билдиради. Ўйин пайтида болани хатна қилиш ҳам ўтказилган бўлади. Суннат тўйлари каби бешик тўйлари ҳам алоҳида тантанаворлик билан ўтказилган. Болани бешикка белашда кайвони кампир томонидан ирим-сирими амалга оширилгач, бола бешикка беланган:

Қоч-қоч бабаси,
Келди бешикнинг эгаси.
Ота-онанг гапиришса,
Қичқиршса яна қўрқма.
Олапар ит акилласа,
Сен яна қўрқиб юрма!
Мош мушук хирилласа,
Сен яна қўрқиб юрма!

Бола бешикка исириқ тутатиб белангач, онасига берилган ва ўйин-кулги давом эттирилган, ёш болаларга сочқи сочилган:

Ҳал-ҳал туяли, ҳал туяли,
Қайларга борасан туяли?

Норхамиша бораман,
Норхамишда не кўрдинг?
Сурув жилқи мен кўрдим.
Сурув жилқи ичида
Ойдаи келин ким кўрди?
Ойдаи келин мен кўрдим
Тилло бешик ким кўрди?
Тилло бешик ичида
Ойбубакни мен кўрдим.
Ҳал-ҳал туяли, ҳал туяли
Қайларга борасан туям?
Ойбубакнинг кўлида
Чинни коса ким кўрди?
Чинни коса ичида
Қизил олма мен кўрдим.
Ой келиннинг ёнида
Тилло бешик ким кўрди?
Ой келиннинг ёнида
Тилло бешик мен кўрдим
Ҳал-ҳал туяли, ҳал туяли
Қайларга борасан туям.

Ҳар одамнинг бошида бор ҳақ иш бу — ўлимдир. Тўйларда элга ош бериб, борини элга тутган халқ азада садр тепиб йиғлай ҳам олган:

Сўнги сўзим жонинга,
Ҳеч етмасин лат отам.
Қиз бўлиб туғилганим,
Гуноҳимми, айт отам.
Тортмай тургил тупроқни,
Мунчоқ кўзинг бекилмай.
Оёгингни чангини,
Артиб кўяй, қайт отам.

Йиғиларда инсон қалбидаги армонлар, вафот этган кишининг меҳри акс этади. Воҳанинг айтувчи айтиб қолганлар унга жўр бўлиб садр тепиб йиғлаш ҳоллари Дарбанд, Пошхурт, Зарабоғ, Сайроб каби қишлоқларида кузатилади.

Кийган тўнинг ялангқат, вой отам,
Жон сақлади омонат, вой отам,
Омонат жонинг бор экан, вой отам
Кимга бердинг омонат, вой отам!
Ёки
Аччиқ-аччиқ товушим,
Азон бўлсин қулофингга.
Аччиқ-аччиқ кўз ёшим,
Чашма бўлсин бошингга
Вой болам-а , вой болам!...

Воҳа аҳолиси халқ оғзаки ижоди меҳнат, тўйлар муносабати билангина эмас, бошқа турли мавзуларда халқнинг маиший турмуш тарзи билан боғлиқ ҳолда ҳам ривожланиб борган. Бу борада айниқса севги-муҳаббат мавзуси турфа ва анчайин кўпчиликни ташкил этади:

Қора кўз десам сузилар
Устингга жоним сузилар
Сен кетсанг майлис бузилар
Ман сани севдим, қора кўз.
Ёки
Кичкина чорбоғ ичида
Ўзи битта новшакар
Мен ёримни йитирдим
Мушки анбар тўни бор
Чап бетида чапараста холи бор
Ўнг бетида пашшаҳўрда гули бор

Бозор бориб анжир олай
Соҳатингга занжир олай
Соҳат созингдан сани
Қуралай кўзингдан сани

Олмали боққа кириб
Шафтолига синди қўлим
Яхши ёр излаб юриб
Ёмон билан ўтди умрим...

«Ҳимайбо» кўшиғи қизларга қочирим сифатида қуйланган:

Қизлар опам, ҳимайбо
Сурп қўйлагингиз ҳимайбо.
Сузулгунча ҳимайбо
Ўйнаб беринг ҳимайбо.

Лайлак опам, ҳимайбо
Боши капам, ҳимайбо
Калабошим сувга тушди
Олиб беринг, ҳимайбо...

Паст-пастгина тубадан
Сийрилиб тушдим-а.
Ўнг қўлима қайчи олиб
Бахмаллар пичдим-а.

Бахмал пичган қўлимнинг
Бови бошқамикан.
Бовимнинг бошқалиги
Ойларча бормикан.

Чобирадан бош боққан
Кулимсираб қош қоқди.
Қандай бойнинг улисан
Сов журакка ўт жоққан.

Заргар қовун пўчоғи
Меҳмонхона ўчоғи.
Қандай бойнинг қизисан
Сов журакка ўт жоққан...

Қўшиқлар турли-туман ҳаёт тарзи билан боғлиқ ҳолда яратилган:

Ҳой гала-гала, гала
Чумчуқ келди бир гала.
Менинг боғим кичкина
Катта боғларни тала.

Сўм-сўм тилла, сўм тилла
Сувга солса ботмасин.
Худойим берган давлат
Тепкиласа кетмасин.

Носнинг ўзи ҳалидир
Тамакининг гулидир.
Кайпи келса йигитлар
Тевага чиқиб улийдир.

Носнинг ўзи ҳлида
Чақирсанг келмас пиёда.
Кайпи тутиб, отганда
Ширбознинг гўштидан зиёда.

Ёки:

Тоғларга урган тамаки
Боғларга урган тамаки.
Чебар қизлар бурнини
Жийриб терган тамаки.

Ўғирчага туйилиб
Босқон бўлган тамаки.
Элакчадан сирилиб
Балқон бўлган тамаки.

Дўмбира бахшиларнинг, шунингдек, ҳар бир воҳа аҳолисининг
овунчоғи бўлган:

Дўмбирамга ўзим боқайин
Бўйгинангга пўпак тақайин.
Гумбир-гумбир чиқмасанг
Ўчоққа солиб ёқайин.

Ўчоқдан чиқмайди ҳилинг
Бир чангал чиқмайди кулинг.
Дўмбирам ўзи қўша тор
Бирини қоқсам, бири бор.

Воҳа аҳолиси турли муносабатлар билан ўтказадиган халқ сайил-
лари ҳам турли-туман қўшиқлар билан тўла бўлган. Жумладан, Наврўз,
Сумалак, Лола сайиллари ёки Улоқ ўйинлари оммавий равишда бай-
рам қилинар экан ҳар хил қўшиқлар куйланган. Сайиллар одатда
ўйинга чорлов қўшиқлари билан бошланган:

Эшик олди мехпоя
Барги бошимга соя.
Имлаганни билмайман
Қичқириб олсам ошкора.

Ариқ бүйи теракзор
Биз боладан гинадор.
Онаси түй бичади
Ёқаси кўнғирадор.
Ҳай, ёр-ёр, ёрингман, келгин ёр ўйнайлик,
Ман сани суйган ёрингман, келгин ёр ўйнайлик.

Наврўз кунни айтиладиган қўшиқлар жуда машҳур:

Наврўзимиз чин рўзимиз келди-ё
Еру осмон баракага тўлди-ё.
Доирани чалинг, жон момо
Ўйинга тушсин қиз бола.

Қиз боланинг сочига
Ярашибди чучмомо
Сомса ёпдим ялпиздан
Омонлиг-е сомонлиг...

Воҳада севиб ўйналадиган улоқ (кўлкари) ўйинида жарчилар орқали хабар берилган:

Одамлар-о, одамлар
Боғда битган бодомлар.
Эшитмадим деманглар
Кеча-кундуз баробар.
Бир-биридан сарвар
Баҳорда келади хабар.

Қўкан, жийрон, саман от
Қоработир қирқ қанот
Чопқирми ёки йўрға
Ўйнашув ким ўзарга.
Эй оломон қулоқ сол
Қилма харгиз босма бос.

Тўда-тўда гулдирос
Бўлсанг агар сен одам.
Мардона бўл ва бардам
Биринг бирингга ҳамдам.
Қисқаси, бўлур улоқ
Тер оқар булоқ-булоқ

Мен одамман деганлар
Фақат палов еганлар.
Кўқдан юлдуз узганлар
Девлар ўйин бузганлар.
Йўлга чиқса тезроқ
Яқин эмас чўл узоқ...

Халқ сайиллари, албатта, ҳар доим ҳам бўлавермайди. Одамлар, ёшлар ўзаро йиғилишганда турли матал, латифа, лофлар айтишиб, ўз кўнгилларини чоғлашган. Маталлар одатда куйидаги тўртликдан бошланган:

Маталим, матик
Эшагим жўртиқ
Музларга минди
Куйруғи синди...

Латифа, лофларда кўпинча ҳаётда кулгили ҳолатга тушган кишилар саргузаштлари ёки ҳукмрон табақа вакилларининг ситамгар сиёсатлари кулгига олинган. Масалан, мол бозорга чиққанлар, тўй-ҳашам зиёфатларида очкўзлик қилганлар, ҳашар ва сайиллардаги маълум бир кишининг саргузаштлари кулги остига олинган. Аҳолининг зукколиги, топқирлиги турли тез айтиш ва топишмоқлар орқали синалган. Тез айтишлар:

—Зан занжир анжир.

—Човли симдан, човгум мисдан.

—Осмонда икки калхат. Бирининг думи оқ калта калхат, бирининг думи қора калта калхат. Оқ думли калта калхат қора думли калта калхатга халақит беради.

—Жўжа чўчиб, гўжа чўқир...

Топишмоқлар:

—Оппон-оппонни кўрдим

Эски чопонди кўрдим

Қобирғаси қалтироқ

Одам жутқонни кўрдим (қора уй).

— Хачча, ҳаччанинг устида бачча

Баччанинг устида қалпоқ

Қалпоқнинг устида телпак (чанғароқ, керага қора уй).

— Бир кўзим бор, теба айланиб ўтлайди (паки).

— Узун терак, ичи ковак (ғаров).

— Ҳаккачар-а, ҳаккачар

Оёқ тираб сув ичар (милтиқ).

— Оқ товуқ, катаги совуқ (қор).

— Бир тўбада етти тешик (бош: оғиз, кўз, қулоқ, бурун).

— Тўрда момам тўламан деяпти

— Икки кўзи бақрайиб ўламан деяпти (мапрапеч).

— Ийилсина ийилсин

Остига қизлар йиғилсин (силсила).

— Букри момом бук этди

Жугуриб жукка кирди (сичқон).

— Керагида керкиллайди

Бўсағада буркиллайди

Чангороқда чарқиллайди (элак, ит, юлдуз).

Воҳа аҳолиси ҳаётида бахшичилик алоҳида ўринга эга. Бу ҳақда М. Муродов, А. Эргашевлар қуйидагиларни ёзади: «Умум ўзбек дostonчилигида Шеробод дostonчилик мактаби ўзининг тарқалиш доираси, таъсир кучи жиҳатидан алоҳида ўрин тутади. Ҳозиргача ўзбек фольклоршунослиги Шеробод поэтик мактаби каби кенг тарқалган ўзга дostonчилик марказини билмайди. Бу аввало, шу мактабнинг тенгсиз хотира ва истеъдод кучига эга бўлган Шерназар Бердиназар ўғлининг шуҳрати, шогирд тайёрлашдаги пири комиллиги билан белгиланади...» Дарҳақиқат, Гомернинг «Илиада» ва «Одиссея»си каби шуҳратга эга ўзбек «Алпомиш»ининг ватани Сурхон воҳасидир. Юқорида тилга олинган Шерна бахши, Мардонакул бахшилар ҳамон тилларда дoston. Шеробод бахшичилик мактабида Қашқадарё, Самарқанд, Тожикистон, Афғонистон ва бошқа жойлардан жуда кўплаб машҳур бахшилар келиб тобланган, камолга етган. Бахшичиликнинг ўзига хос жиҳатларини ярата билган Сурхон (Шеробод) бахшичилиги қуйидаги белгилар билан ажралиб туради:

1. Дўбиранинг соз-носозлигини билиш, текшириш учун ҳеч бўлмаганда битта куй ижро этади.

2. Битта ёки иккита терма қуйлайди.

3. Кўпинча «Нима айтай?» термаси ёқимли айрим дostonлардан

парчалар айтилади». Шу тахлит тингловчилар бахши ва унинг ижодий мероси ҳақида тасаввурга эга бўлишиб, бошидаёқ унга баҳо беришган. Достонлар (Алпомиш, Гўрўғли, Ёдгор, Барчиной, Кунтуғмиш...)

Шеробод бахшичилик мактабининг асрий анъаналари кўплаб бахшилар томонидан давом эттирилиб, сайқал топиб келган. Жумладан, воҳа достончилигида сезиларли из қолдирган бахшилардан Умир бахши Холиёр юзбоши, Авлиякул Мардоноқул ўғли, Қора бахши, Чоршанби бахши Раҳматуллаевларнинг беқиёс ўрни бор. Бундан ташқари кўпгина жой номларининг «Алпомиш» достонига боғлиқ тарзда номланиши ҳам бу ҳудудда достончилик анъаналарининг ниҳоятда равнақ топганлигини билдиради. Жумладан, Шерободда жойлашган Товуканинг кўрғони, Алпомишнинг чоҳи, Бойчиборнинг охури деб номланувчи жойларнинг мавжудлиги юқоридаги фикрлар исботидир. Бугунги кунда Сурхон воҳасининг икки забардаст бахшиси, Шоберди бахши Болтаев ва Абдуназар бахши Поёновларга “Ўзбекистон халқ бахшиси” унвонининг берилиши ҳам қадим достончилик анъаналаримизга ҳурмат ҳиссининг бири кўриниши, албатта.

1999 йил 6 ноябрда ЮНЕСКО томонидан «Алпомиш» достонининг 1000 йиллиги эътироф этилиб, байрам қилиниши ёки Бойсунда ўтказилиб келинаётган очиқ фольклор фестиваллари бутун дунё аҳли томонидан қизгин қаршиланмоқда. ЮНЕСКО томонидан эътироф этилган 19 та номоддий қадриятлар макони сифатида Бойсуннинг эътироф этилиши ҳам воҳа маънавий маданиятига дунё ҳам-жамиятининг берган муносиб баҳоси саналади.

Сурхон воҳаси маънавияти чуқур, бақувват асосларга эга бўлиб зардуштийлик дини, будда динининг янгича мазмун билан бойишида муҳим рол ўйнади. Бунинг таъсири ҳамон халқимиз урф-одатлари, тўй ва дафн маросимлари, кундалик турмуш тарзида ҳам кўрамиз, бунга юқорида батафсил тўхталиб ўтдик. Юқоридаги фикрларимиздан келиб чиқиб, Сурхон воҳаси этнографиясининг бошқа вилоятларимиздан кескин фарқланишини бемалол айта оламиз. БМТнинг фан, маданият, санъат масалалари билан шуғулланувчи ташкилоти ЮНЕСКО нинг 2001 йилда илк марта дунё бўйича инсониятнинг ранг-баранг қадимий маънавий мероси бўлган 19 та жой номининг рўйхатини эълон қилди. Мана шу жаҳондаги бор-йўғи 19 тани ташкил этган жой номлари орасида Сурхондарё вилояти Бойсун тумани—маданияти «Инсоният оғзаки ва маънавий мероси дурдонаси» сифатида эътироф этилди ва 2002 йил 23—27 май кунлари бу ерда «Бойсун баҳори» деб номланган халқаро очиқ фестивал бўлиб ўтди.

Албатта, буларнинг бежиз эмаслигини, ҳозирда ҳам Сурхон воҳаси қадим ўзлигини сақлаб қолган, юксак маънавий меросга эга юрт эканлигини жаҳон жамоатчилиги тан олди. Умуман, воҳамиз маънавий дунёсини тадқиқ этиш кўпдан кўп батафсил тадқиқотларни талаб этади ва бу вазифани амалга ошириш биз тарихчиларнинг энг долзарб вазифамиз саналади.

Воҳада истиқомат қилиб келаётган халқлардан бири саналган туркманлар ҳам юксак маданият ва халқ оғзаки ижодининг бой меросига эга халқ саналади.

Капгархона қишлоғининг туркман халқлари ўртасида турли хил ривоят ва маталлари кенг тарқалган. Мисол тариқасида кенг тарқалган ривоят ва маталлардан «Ёрти қулоқ», «Аҳмад овчи» кабиларни айтиб ўтиш мумкин. Бу ривоят ва маталларда туркман халқининг орзу-армонлари, интилишлари, энг муҳими, чин инсоний фазилатлари мужассамлашган. «Ёрти қулоқ» эртагида митти қаҳрамон Ёрти қулоқ орқали зolim, инсофсиз шахслар жазоланади.

«Аҳмад овчи» ривоятида эса жасур ва мард овчилар ҳаёти, уларнинг дунёқараши, инсоний хислатлари ўз ифодасини топган. «Аҳмад овчи» ривоятининг қисқача мазмуни кўйидагича:

«Асли бой бўлган Аҳмад овчи, сурув-сурув кўйлари, пода-пода туялари бўлишига қарамасдан ов ишқи голиб келиб, кичик тоғ такасини овлашга тоққа қараб йўл олади. Аҳмад овчи кўрқмас, овни беҳато урадиган мерган эди. У йўлбарс ва шердан ҳам тап тортмас, ҳатто улардан бир нечасини отган эди. Баҳор фаслининг гўзаллигига, табиат чиройига маҳлиё бўлган Аҳмад овчи Кўйтан тоғ этагига етиб келибди. Тоғнинг баланд қояларининг бирига чиқиб, қулай жой танлаб тоғ такасини кута бошлабди. Ниҳоят тўрт ёшлар чамасидаги тоғ такасини кўриб қолган овчи уни мўлжалга олиб қора милтиғидан ўқ узади. Ўқ теккан така қоядан пастга қулаб тушади ва типирчилаб ўрнидан туришга ҳаракат қилади. Буни кўрган Аҳмад овчи така қочиб кетмасин деган хавотир билан у ҳам тепадан пастга таканинг устига ўзини ташлайди. Фалокатда овчи таканинг устига ноқулай тушади ва ўнг оёғини синдириб қўяди. Кўп азият чеккан овчи ноилож қора милтиғини елкасига осиб, такани белига боғлайди. Синган оёғини маҳкам боғлаб, ип билан бўйнига осади, ўзича бир шеър айтади.

Отганим чори така,
Овозаси кетган Каркига.
Қанлай етай шардам халқига,

Ов ҳам қурсин, хузури ҳам,-дея йўлга тушади. Минг азоб ва машаққатлар билан овул четига етиб келибди. Овулнинг чеккасида бир камбағалнинг капаси бор экан. Камбағалнинг уйида ҳар бири эшакдай келадиган тўртта туркман ити бўлиб, улар Аҳмад овчини сезиб ҳура бошлайди. Итларнинг ташланиб қолишидан, белидаги овини олиб қўйишидан хавотирланган овчи осмонга ўқ узади ва яна шеър айтади.

На қўйинг бор, отинг йўқ,
Боқаётганинг, тўрт кучук.
Пайғамбар ёшига етибсан,
Қўй ўрнига сўясанми оқ кучук.

Аҳмад овчининг овозини эшитган камбағалнинг хотини уйдан югуриб чиқиб, итларни ҳайдаб юборибди ва уялиб, бундай байтлар айтиб, бизни шарманда қилманг, деб овчидан илтимос қилибди. Кейин эшакка овчини миндириб, ўзи эшакнинг бўйнидаги ипдан етаклаб овчини уйига олиб бориб қўйибди. Бу ривоятда ов ишқи, овчи характери, унинг топқирлиги, меҳр-оқибат тушунчаси ўз ифодасини топган.

Бошқа халқларда мавжуд бўлгани каби қишлоқнинг туркманлари орасида ҳам турли мавзудаги лапар ва қўшиқлари замонлар оша бизгача етиб келган. Бу лапар ва қўшиқлар тўй маросимларида кайвони аёллар ва Мурод бахши, Анна Бобожон бахши, Хўжақ бахши, Сахи бахши Жабборов, Давлат бахши ва эл ардоқлаган ҳофиз Абдулазиз Имомовлар томонидан ижро этилган.

Юмуртанинг саригидан
Жўжа бўлар ёр-ёр.
Қиз-келиннинг мажлиси
Кеча бўлар ёр-ёр.

Чуқур дарёга тош отманг,
Чўқар кетар ёр-ёр.
Узоқ элга қиз берманг,
Йўқолиб кетар ёр-ёр.

Игнажигим кетди деб,
Сўқдинг энам ёр-ёр.
Энди мен ҳам кетар бўлдим,
Қолдинг етим ёр-ёр.

Қизил-қизил хўрозлар,
Хирмондадир ёр-ёр.

Уйланмаган йигитлар
Армондадир ёр-ёр.

Кетани кўйлак енгига,
Тут қоқайлик ёр-ёр.
Келин келди ҳовлингизга,
Ўт ёқинглар ёр-ёр.

Икки сандиқ ранг-баранг,
Ранг берадир ёр-ёр.
Икки қуда бир бўлиб,
Тўй берадир ёр-ёр.

Нўғил, нўғил, нўғилжон,
Нўғил бўлсин ёр-ёр.
Келинимизнинг биринчиси,
Ўғил бўлсин ёр-ёр.

Пахта кўприк тахтидай,
Тахтинг бўлсин ёр-ёр.
Пайғамбарнинг қизидай,
Бахтинг бўлсин ёр-ёр.

Қозондаги қатлама,
Қатланади ёр-ёр.
Қизни олиб янгалари,
Отланади ёр-ёр.

Қизни олиб янгалари,
Қараб турсин ёр-ёр.
Оқ сут берган энажони,
Рози бўлсин ёр-ёр.

«БИБИЖОН» КЎШИҒИ

Тоғлар боши туман-туман,
Ел келар-о, бибижон.
Булут ўйнаб ёмғир ёғиб,
Сел келар-о, Бибижон.

Бундан кетсанг Хива йўли,
Дош (узоқ) булар-о, Бибижон.
Йиғлай-йиғлай икки кўзим,
Ёш (йиғи) бўлар-о, Бибижон.

Бибижон уйдан чиққанда,
Ол бошина ўтоға.

Оғалари қиз-келинга,
Бибижондан садаға.

Югургилар подавоннинг
Қизлари-ё, Бибижон.
Бўжжаклешар (уйнайди) шу овулнинг,
Қизлари-ё, Бибижон.

БУ ЙЎЛЛАР ҚЎШИҒИ

Кўк майдондан олисларда узаяр (узаяди),
Заҳматли жон билан чекяр (тортади) бу йўллар.
Ҳам дўретяр (пайдо қилади), ҳам ясаяр, қурияр (қуради),
Санга сўйги билан боқяр (боқади) бу йўллар,
ҳар ким орзу-умид билан йўрачр (юради).
Ғужур (ғайрат) билан ўнга (олдинга) чекяр (тортади) бу йўллар.

Бу йўлларда газ топганлар изи бор,
Бу йўлларда мард чўпонлар изи бор.
Хатрабодга гул ёпганлар изи бор,
Берган ерга гуллар тўкяр (тўкади) бу йўллар,
Бу йўлларда юракларнинг сози бор.
Орзуингга қаноат қоқяр (қоқади) бу йўллар.

Ҳар юракда йўл қатнасин,
Бу йўлларда хафа чўплар битмасин.
Ойдин йўлда ойлар-қунлар қуёш ботмасин,
Турмушинга гуллар тақяр (тақади) бу йўллар.
Шу уйларда кулгу-айдим (қўшиқ) ётмасин (тўхтамасин).
Азизхоннинг бахтли йўли бу йўллар.

МАРСИЯЛАР

Она ҳақида

Кеча туриб алла айтган эжемей (онам),
Болам дея бағрига босган эжемей.
Кенг уйларга сигмай кетган эжемей,
Тор уйларга лойиқ бўлдинг эжемей.

Чойнагингда чойинг қолди эжемей,
Сочофингда (дастурхон) нонинг қолди эжемей,
Булуғ бўлиб айланмайсан эжемей,
Ёмғир бўлиб ёғмайсан ҳам эжемей.

Ҳамма боланг жам бўлди эй, эжажон,
Битта боланг кам бўлди эй, эжажон.
Меҳмон келса, меҳмонхона бўш деган,
Меҳмон кетса, хуш бор деган эжажон.
Неваралар момоси эй, эжажон,
Чўвлиқларнинг (чевара) момоси эй, эжажон.
Айлан-айлан йўллардан айланмайсан, эжажон,
Ўғил-қизинг ёнида энди йўқсан эжажон.

БОЛА ҲАҚИДА

Баланд чинор синдими, болам-эй,
Онанг бели букилдими, болам-эй,
Қизил гуллар сўлди бугун, болам-эй,
Қиз кўнглини олмай кетган, болам-эй.

Отасининг отини минмай кетган, болам-эй,
Оғалари орасида юрмай кетган, болам-эй,
Гул ифорли чимилдиққа кирмай кетган, болам-эй,
Тенгдошлари орасинда айрилиб кетган болам-эй.

ОТА ҲАҚИДА

Узун йўлдан айланиб келган отажоним,
Ўнг тиззада оқтиги (невараси),
Чап тиззада чўвлиги (чевараси),
Суйиб кетган отажон.

Отам дея йиғлайман,
Кўз ёшларим тўкилсин,
Дўсти-ёрим мени кўриб,
Кўнглимни кўтарсин,
Отажоним, ота-эй,
Меҳрибоним отам-эй.

Воҳа аҳолисининг халқ оғзаки ижоди ниҳоятда катта бир хазина бўлиб, бунда кишиларнинг ижтимоий турмуш тарзидаги орзу умидлар, армонлар ўз ифодасини топган. Чунки халқ оғзаки ижодиётида шаклланган мақоллар, маталлар, ривоятлар, қўшиқлар, марсиялар, жамийки оғзаки ижод дурдоналари халқ ҳаётининг турли

томонларини, асрий анъаналарини, турмуш тарзини, тажрибасини, сабоқ ва хулосаларини ўзида мужассамлаштирган. Шу боисдан ҳам оғзаки ижод намуналари халқ донолигининг муҳим бир бўлаги сифатида эътироф этилади. Бугунги кунда Сурхон воҳаси аҳолисининг оғзаки ижод намуналари ниҳоятда кенг қизиқиш билан ўрганилмоқда. Ҳатто, ЮНЕСКО томонидан Бойсунда ташкил этилган халқаро очиқ фольклор фестивали ҳам воҳа халқ оғзаки ижоди серқирралигини ва мазмундорлигини бир карра исботлади. Дунёнинг етакчи фольклоршунослари воҳа аҳолисининг оғзаки ижод дурдоналарига юксак баҳо берди.

Анъанавий халқ ўйинлари

Ўзбекистон қадимги замонлардан буён инсоният яшаб келаётган маданият марказларидан биридир. Ўзбекистон ҳудудидан топиб ўрганган Селунғур, Обираҳмат, Мачай, Зараутсой каби маданият манзилгоҳлари, шунингдек, Сурхон воҳасидаги илк ўтроқ деҳқончилик манзилгоҳлари ҳамда илк шаҳар бирлашмалари бўлган Сополлитепа, Жарқўтон кабиларнинг вужудга келганлиги қадимдан маданиятнинг шаклланганлигидан далолат беради. Шу жиҳатдан ўзбек халқи анъанавий ўйинлари узоқ тарихга эга бўлиб, ибтидоий жамият даврида ноқ шаклланган. Анъанавий ўйинлар ёш авлодни жисмоний ва маънавий жиҳатдан баркамол қилиб тарбиялашда муҳим аҳамият касб этиб, қадимдан халқимиз орасидан кўплаб баҳодирлар, паҳлавонлар ҳамда ботирлар етишиб чиқишида ўзига хос ўрни бор. Ота-боболаримиз фарзандларини умумбашарий туйғулар, миллий қадриятларга садоқат руҳида тарбиялашда анъанавий халқ ўйинларидан самарали фойдаланиб келишган. Анъанавий халқ ўйинлари халқ оммасининг ижодий меҳнати натижасида вужудга келиб, минг йиллар давомида турли хил кўринишларда оммалашиб, халқнинг ижтимоий ҳаёти, миллий хусусиятлари, қолаверса маиший ҳаёт тарзи билан боғлиқ ҳолда шаклланган. Шунинг учун ҳам анъанавий ўйинларнинг келиб чиқиши, тарихи, келажак авлод тарбиясидаги аҳамиятини тадқиқ этиш бугунги этнография фани учун долзарб масала ҳисобланади.

Анъанавий халқ ўйинларини тўплаш ҳамда илмий таҳлил қилиш ота-боболаримизнинг келажак авлодни баркамол қилиб тарбиялаш борасидаги қадимий ва илғор анъаналарни тиклаш, ўрганиш муҳим илмий ва амалий аҳамият касб этади. Президентимиз И.А.Каримов

бу борада тўхталиб, шундай деган эди: «Олдимизда мустақил буюк давлат қуришдек мураккаб ва шарафли вазифа турган бир пайтда бу маънавий қадриятларнинг аҳамияти минг карра ортади. Нега деганда, ҳар қандай улуғ мақсадларга етишиш, янги жамият, фаравон турмуш қуриш, инсон зотига муносиб гўзал ҳаёт барпо этиш, аввало, шу жамият аъзолари бўлган камил одамларга, келажаги баркамол авлодга боғлиқдир. Шу боисдан ҳам ҳозирги кунда, халқимиз, фарзандларимиз иқболни ўйлаб, қаттиқ бел боғлаб меҳнат қилаётган масъулиятли бир даврда мазкур тушунчалар янада теран маъно касб этади»¹.

Шу нуқтаи назардан унутилган халқ ўйинларини тўплаш ва қайта тиклаш ҳамда ҳаётга тадбиқ этиш баркамол авлодни вояга етказишда муҳим аҳамиятга эга. Анъанавий халқ ўйинларининг ёш авлодни жисмоний тарбиялаш ва камол топтиришда ўрни беқиёслигини ҳисобга олиб 1998 йил 13—14 ноябр кунлари Термиз шаҳрида Алпомиш ўйинлари биринчи Республика фестивали ҳамда «Миллий спорт ўйинлари»га бағишланган илмий-назарий анжуман ўтказилди². 1999 йил октябрида эса Жиззахда республика хотин-қизлари учун «Тўмарис» фестивали бўлиб ўтди. Спортнинг миллий турлари ва халқ ўйинлари бўйича ҳар йили туман мусобақалари, икки йилда бир марта Республика фестивали ўтказиш белгиланган³.

Республикаимизда амалга оширилаётган кадрлар тайёрлаш Миллий дастурига мувофиқ ҳамда ўсиб келаётган ёш авлодни жисмоний ва маънавий сломатлигини шакллантиришнинг соғлом турмуш тарзига интилиш ва спортга меҳр-муҳаббатни сингдиришнинг гоят муҳим шарти сифатида болалар оммавий спортини таъминлаш мақсадида 2002 йил 24 октябрда Ўзбекистон Республикаси Президенти «Ўзбекистон Болалар спортини ривожлантириш жамғармасини тузиш тўғрисида» фармон⁴, 2002 йил 31 октябрда Вазирлар Маҳкамаси қарор қабул қилди⁵.

Шуни ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, жаҳон халқлари ўйинларини ўрганиш, уларни қай тарзда бажарилиши ҳамда илмий таҳлил этиш масаласи XIX асрдаёқ бошланган эди. Бу борада ғарб олимлари томонидан ишлаб чиқилган илмий хулосалар ўзига хос амалий аҳамиятга эга. Кўпгина илмий тадқиқотлар олиб борган Карл Гросс халқ

¹ Каримов И.А. «Биздан озод ва обод Ватан қолсин». 2-китоб. Тошкент, «Ўзбекистон», 1996, 208-бет.

² «Сурхон тонги» газетаси, 1998 йил 13 ноябр.

³ «Халқ сўзи» газетаси, 1999 йил.

⁴ «Ўзбекистон овози» газетаси, 2002 йил 26 октябр.

⁵ «Халқ сўзи» газетаси, 2002 йил 1 ноябр.

ўйинларини тўрт асосий гуруҳга ажратади: жангавор, ишқий, тақлидий ва ижтимоий ўйинлар¹. Алис Гомм эса халқ ўйинларини иккита асосий гуруҳга ажратади: драмматик, чаққонлик ва мувафқият асосида вужудга келган ўйинлар. Шунингдек, у ўйинларни вертикал яъни, тик ва горизонтал яъни, тўғри чизик йўналиши бўйича кичик гуруҳларга ажратади². Собиқ Йттифоқ халқларининг ўйинларини тўплам ҳолида чоп этирган В.Н.Всеволодский-Гернгросс ҳам халқ ўйинларини учта катта гуруҳга ажратади: драмматик, спорт ва орноментал³. Шуниндек, Я.Р.Вилькин⁴ белорус халқ ўйинларини, С.Л.Паролов⁵ туркман халқ ўйинларини илмий тадқиқ қилганлар.

Ўзбек халқининг анъанавий ўйинлари, унинг ёш авлод тарбиясидаги ўрни ва аҳамиятига М.Кошгарий, Байҳақий, А.Навойи, З.М.Бобур, З.Восифий, С.Айний, Ф.Фулом, А.Қаҳҳор, Ойбек, Ҳ.Ҳошимов, Н.Сафаров, Ш.Холмирзаев, Тоғай Мурод каби адибларнинг асарларида катта эътибор берилган.

Шунингдек, А.Васильев, Е.М.Пешчерева, М.С.Андреев, А.К.-Боровков, К.Шониёзов, И.Жабборов, Г.Жаҳонгиров, Х.Исмоилов, О.Сафаров, У.Қорабоев, Р.Йўлдошев каби этнограф ва фольклоршунос олимлар ўзларининг илмий мақола ва монографияларида ёритиб берганлар⁶. Аммо Сурхон воҳаси аҳолиси анъанавий ўйинлари махсус тадқиқот объекти бўлмаган ва бу мавзуга бағишлаб мукамал илмий иш ҳам яратилмаган. Юқорида зикр этилган адабиёт ва манбаларнинг айримларидагина биз ўрганаётган муаммога турли жиҳатдан у ёки бу даражада тўхталиб ўтилган, холос. Шунини таъкидлаш жоизки, Сурхон воҳаси аҳолисининг анъанавий ўйинлари тарихий этнографик ишларда тўлиқ ўз аксини топган эмас.

Сурхон воҳаси аҳолиси анъанавий ўйинларини учта катта гуруҳга ажратиш мумкин:

¹ *Всеволодский-Гернгросс В.Н.* Игры народов СССР.—М.Л.: Академия, 1933. С.33—34.

² *Всеволодский-Гернгросс В.Н.* Кўрсатилган асар, 34-бет.

³ *Всеволодский-Гернгросс В.Н.* Кўрсатилган асар, 16-18-бетлар.

⁴ *Вилькин Я.Р.* Белорусские народные игры второй половины XIX—начала XX вв. Автореф. дис... канд.истр.наук.—Минск, 1971, С.18.

⁵ *Паролов С.Л.* Туркменские игры.—Ашхабад, 1931, С.3—48.

⁶ Қаранг: *Васильев А.* Игры сартовских детей // Туркестанский вестник. 1909, №109; *Пешчерева Е.М.* Игрушки и детские игры у таджиков и узбеков (по материалам 1924—35гг) // Сб. МАЭТ.17.—М., 1957, С.22—94; *Андреев М.С.* Таджик долины Хуф. Вып.1.—Сталинабад., 1957. С.104—113; *Боровков А.К.* Игры узбекских детей // Сб. научного кружка при Востфаке САГУ. Вып.1.—Ташкент, 1928, С.31—42; *Шаниязов К.* Узбеккарлуки.—Ташкент: Фан, 1964, С.165—178; *Яна ўзи.* К этнической истории узбекского народа.—Ташкент, Фан, 1974, С.330—334; *Жаббаров И.* Ўзбек халқи этнографияси.—Тошкент, 1994. 207—208-бетлар; *Жаҳонгиров Ф.* Ўзбек болалар фольклори.—Тошкент, 1975; *Исмоилов Ҳ.* Ўзбек тўйлари, —Тошкент, 1992, 55—61-бетлар; *Сафаров О.* Ўзбек халқ болалар поэтик фольклори.—Тошкент, 1985; *Қорабоев У.* Ўзбекистон байрамлари.—Тошкент, 1992, 6—12-бетлар; *Йўлдошев Р.* Ўзбек халқ ўйинларининг тарбиявий аҳамияти. —Тошкент, 1992.

1) Бирор предмет асосида ўйналадиган ўйинлар: «дўл», «чиллик», «арғимчоқ», «тиқмоқ», «ошиқ», «ганош», «кўрпа ёпти», «кўчмоқ», «оқ суяк», «ғирбайди» ва ҳоказо.

2) Предметсиз ўйналадиган ўйинлар: «боболтака», «чиркаш», «бекинмачоқ», «оқ теракми-кўк терак», «қувлашмачоқ», «зим-зиё» ва ҳоказо.

3) Ўртада бирор шарт қўйиб ўйналадиган ўйинлар: бу ўйинларга кураш, кўпкари, қимор каби ўйинлар киради.

Бу анъанавий халқ ўйинлари шуниси билан характерлики, айрим ўйинлар мавсумий ўйинлар бўлиб, қиш фасли ўтиб, баҳор фасли келиши билан ўйналса, айримлари йил давомида ҳам ўйналинилади.

Сурхон воҳаси аҳолисининг анъанавий халқ ўйинлари ҳам қадимий бўлиб, бу ўйинлар, томошалар ҳақида ўрта аср ёзма манбаларида ҳам тўхталиб ўтилган.¹ Тадқиқ этилаётган ҳудуд аҳолисининг анъанавий ўйинлари нафақат болалар қолаверса, катталар ўйинлари ҳам бўлиб, санаб саноғига, айтиб адоғига етиб бўлмайди. Бу анъанавий халқ ўйинлари ёшларни жисмоний бақувват, сергак, кўрқмас бўлишига, уларни ақлини ўстиришга, тез фикрлашга ўргатишга, топқир, зукко бўлишига ўзига хос ўрни бор.

Ўзбек миллий кураши қадимдан шакланган бўлиб, ўзбек халқ оғзаки ва ёзма манбаларида тўхталиб ўтилган. Хусусан, Алпомиш дostonида Ойбарчиннинг

Кураш қилиб тўқсон алпни йиққанга,

Мен тегаман нор билакли полвонга²,

деб таъкидлаши ҳам курашнинг қадимийлигидан далолат беради. Шунингдек, кураш ҳақида Абу Али ибн Сино «Тиб қонунлари» асарида тўхталиб, унинг инсон саломатлигидаги аҳамияти ҳақида тўхталиб ўтган³.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликни қўлга киритгандан кейин Миллий курашга муносабат ўзгарди. 1992 йилдан бошлаб республикамиз вилоятларида кураш муобақалари оммавий тарзда Бухорода Баҳоуддин Нақшбандий, Хоразмда Паҳлавон Маҳмуд, Шаҳрисабзда Амир Темур, Термизда Ал-ҳаким Ат-Термизий хотирасига бағишлаб ҳар икки йилда ўтказилиб келинмоқда.

¹ Абу-л-Фазл Бейҳаки. История Масуда (1030—1041). Тошкент, 1962, С.233—234.

² Алпомиш. Тошкент, Ёзувчи, 1998.

³ Абу Али ибн Сино. Тиб қонунлари. Тошкент, 1993, 48-бет.

1998 йилда Халқаро Кураш Ассоциацияси тузилди. Халқаро Кураш Ассоциациясининг фахрий президенти этиб И.А.Каримов сайланди.¹

1999 йил 1—2 май кунлари Тошкент шаҳрида кураш бўйича биринчи жаҳон чемпионати бўлиб ўтди. Ўзбек ўғлони Тоштемир Муҳаммадиев кураш бўйича жаҳон чемпиони бўлди.²

2003 йил 24 январда Осиё Олимпия Кенгашининг Қувайтда ўтган XXII Бош Ассамблеясида спортнинг Кураш тури, Ўзбек кураши Осиё ўйинлари дастурига киритилди.³ Бу эса ўзбек халқининг миллий спорт ўйинларидан бўлган «кураш»ни унинг «ҳалол», «ёнбош», «чала», «ғирром», «дакки» каби сўзларини Осиё китъаси халқлари томонидан ўрганилишининг ўзига хос ўрни бор.

Кураш(воҳада «кураш»ни «олиш» ҳам деб аташади)ни бошқариш полвонларни таништириш, совринни бериш каби вазифаларни баковул бажарган. Ҳар бир полвон ўз қишлоқ, овулининг ори учун олишган. Йиқилган полвон ори учун қишлоқдош полвон курашга даврага тушган. Қайси полвон рақиб полвонни йиқитиб, елкасини ерга теккизгандагина «ҳалол» ҳисобланган.⁴

Воҳа тўйларида кўпқари ҳам берилиб,⁵ кўпқари ойнадек ёруғ ўтсин деб, ойна кўрсатилган. Кўпқарига кетаётган «чобагон» яъни «чавандоз»лар ойнага қарашлари шарт бўлган. Шунингдек, уловлар ва улоқни, яъни «зот»ни кўпқари жойга олиб бораётган отларнинг икки томонига олов ёқилади. Сўнгра ҳамма чобагонлар кўпқари жойига борадилар. Баковул дастлаб кичик бир сарка (улоқ)ни ўртага ташлайди. Бироз отларни енгил чоптириб улоқни айирадилар. Кейин ҳамма чобагонларни чақириб ўртага тана (бир яшар бузук) сўйиб ташланади. Баковул кўпқарини эсон омон ўтказайлик деб дуо беради. Қайси чобагон улоқни сурдов (отлар галаси)дан айириб, баковул олдига олиб келиб ташласа, унга айтилган соврин яъни «зот» берилган.⁶

Ёшларни эпчил, чаққон бўлишларида муҳим аҳамиятга эга бўлган ўйинлардан бири «чиркаш» ўйини бўлиб, бу ўйинни болалар ўртача

¹ «Халқ сўзи» газетаси, 1998 йил 7 сентябр.

² «Халқ сўзи» газетаси, 1998 йил 4 май.

³ «Халқ сўзи» газетаси, 2003 йил 30 январ.

⁴ Этнографик дала тадқиқотлари. 1999 йил, Олтинсой тумани Дегрез қишлоғи.

⁵ Кўпқари қадимий ўйинлардан бўлиб, айрим манбаларда таъкидланишича, Ўғузхон даврига бориб тақалади. Уша даврларда бу ўйинни «кўкбўри» деб аташган. Кейинчалик бу сўз «кўпқари» деб талаффуз этилган. Ҳозирги даврда ҳам айрим туркман қавмлари бу ўйинни «кўк бўри» яъни «кўкбўри» деб аташади. Қаранг: *Жўраев М.* Кўпқарими ёки кўкбўри? «Халқ сўзи» газетаси, 1993 йил 10 март.

⁶ Этнографик дала тадқиқотлари. 1998 йил. Шўрчи тумани Шалдироқ қишлоғи.

олти-саккизтадан икки гуруҳга бўлиниб, келишган ҳолда бир гуруҳ қочади, иккинчи гуруҳ қувлайди. Бунда ҳар бир бола биттадан рақиб гуруҳдаги болани қувиб етиши бирон жойига оёғини тегизишлари керак. Камида беш-олтита болага етиб оёғини текизганда қувлаётган гуруҳ рақиб гуруҳ устидан ғалаба қозонган ҳисобланади. Сўнгра иккинчи гуруҳ қувлайди, биринчи гуруҳ қочади, ўйин шу тартибда давом этади. Агар қочаётган гуруҳдаги болаларнинг бири чаққонлик қилиб қувилаб келаётган болаларнинг ўртасидан кесиб ўтса, орқа томонидан қувилаб келаётган болалар асир тушган ҳисобланиб, ўйиндан чиқади. Қолганлари ўйинни давом эттиради¹.

Болаларни қоронғу тунда қўрқмас, тез илғаб олиш ҳамда чаққон бўлишида ката роль ўйнаган ўйинлардан бири «оқ суяк» ўйинидир. Ўйин асосан ой чиққан тунда ўйналади. Ўйинда болалар икки гуруҳга бўлиниб, ҳар бир гуруҳда ўн-ўн иккитадан бўлишади. Ўйинда махсус жилик суяк олиниб, қоронғуликка қараб отилади. Ахтараётган вақтда рақиб гуруҳдаги болалар ҳам кузатади. Суякни топган бола «топдим» деб бақирishi шарт. Суякни топган бола пойга жойга қараб чопади. Агар рақиб гуруҳдаги болалар етиб келса, қочишнинг иложини қилолмаган тақдирда узоқ жойга қарата улоқтиради. Қайси гуруҳдагилар суякни пойга жойига олиб келса ғалаба қилган ҳисобланади. Ўйин шу тарзда давом этади².

Болаларда сезгирлик, хушёрлик, топқирлик ҳамда фаҳм-фаросатни ўстиришда ўзига хос ўринга эга бўлган ўйинларда яна бири «тиқмоқ» ўйинидир. Ўйинда болалар ҳар гуруҳдан бештадан ўнтагача бўлиб, икки гуруҳга бўлинган. Ҳар гуруҳ қатор бўлиб, ўртада бир йўлакча жой қолдириб тикилиб ўтиришади. Шунда биринчи гуруҳдан бир киши икки кафтининг орасига калапўшини яшириб, ўзининг гуруҳида ўтирган болаларнинг оёғининг орасига икки кафтини тикиб кетаверади. Кафтида яширган калапўшини ҳоҳлаган кишисининг оёғининг орасига қолдириб жойига бориб ўтиради. Шунда рақиб гуруҳдан бири ўрнидан туриб, ўзининг рақиб гуруҳидаги бир кишига «сенда» деб оёғининг орасига қўлини солиб кўради. Калапўшни топса ғалаба қилган ҳисобланади, тополмаса енгилган ҳисобланади. Агарда калапўшни тополмаса, тополмаган болани тўрт киши оёқ-қўлидан кўтариб ғалаба қозongan гуруҳнинг устидан кўтариб ўтказаетган вақтда ўтирган бола ўтирган жойидан ютказган боланинг орқасига оёғини кўтариб, ўрнидан билан туртиб қолишади. Ўйин шу асосда давом эттирилади³.

¹ Этнографик дала тадқиқотлари. 1999 йил. Олтинсой тумани Чуқур, Обдор, Бодиҳаво қишлоқлари.

² Этнографик дала тадқиқотлари. 1998 йил. Шўрчи тумани Шалдирок дон, Тўла қишлоқлари.

³ Этнографик дала тадқиқотлари. 2001 йил. Узун тумани Чақар, Чиноқ қишлоқлари.

Чидамлилик, чаққонлик ҳамда эпчиллик каби хусусиятларини шакллантиришда «боболтака» ўйинининг ҳам ўрни бор. Боболтака ўйинида икки гуруҳга ўн-ўн икки кишидан бўлиб, ҳаммаси куръни, давра бўлиб туришади. Шунда даврага икки гуруҳдан бир кишидан чиқишади. Биринчи чиққан бола «боболтака», иккинчи гуруҳдан чиққан бола «чибич» деб аталиб, боболтака даврада бир оёғини кўтариб, иккинчи оёғи билан сакраб чибични давра айлантириб, бир оёқлаб қувиб етиши, ҳамда кўтариб юрган оёғини чибичга тегизиши керак. Боболтака кўтариб юрган оёғини ерга тегизса мағлуб бўлган ҳисобланади. Ерга тегизмай чибичга оёғини тегизса ғалаба қилган ҳисобланади. Ўйин шу тарзда давом эттирилади¹.

Ўта чаққон ҳамда сергак, эпчил ва чидамли бўлишда катта аҳамиятга эга бўлган «чиллик» ўйинида болалар икки гуруҳга бўлиниб, ҳар гуруҳда олти-саккизтани ташкил этади. Текис майдонда ўртага айлана чизилиб, айлананинг ўртаси чуқурча қилинади. Чилликнинг узун таёғи «энасоб» беш қарич узунликда, кичик таёғи «болачиқ» деб аталиб бир қарич узунликда бўлади. Биринчи гуруҳдан бир киши айлананинг ичига кириб, чуқурчага болачиқни кўндаланг қўйиб, энасоб билан чаққонлик билан кўтариб хоҳлаган томонига қаратиб уради. Шунда иккинчи гуруҳ болачиқни ерга тушурмай ушлаб олишга ҳаракат қилади. Агар болачиқни ерга тушурмасдан эпчиллик билан ушлаб олса, ўйинни янгитдан ўзлари бошлайди. Ушлаб олмаса болачиқни тушган жойидан айлана ичига тушуриш учун отади, айлана ичида турган биринчи гуруҳдаги бола болачиқни айлана ичига тушурмаслик учун ҳаракат қилади. Агар айлана ичига болачиқни тушурса ўйинни иккинчи гуруҳ янгитдан бошлайди. Агар болачиқни тушира олмаса болачиқ тушган жой билан айлана чизиги ўртасига энасобни қўйиб ўлчайди. Ўлчанганда энасоб айлана билан болачиқ устига тушса, болачиқни отган иккинчи гуруҳдаги болалардан бири айланага болачиқни тушириш учун отади. Айлана ичидаги биринчи гуруҳдаги бола яна тушурмасликка ҳаракат қилади. Айланага иккинчи гуруҳ болачиқни тушурса, ўйинни шу иккинчи гуруҳ янгитдан бошлайди. Тушира олмаса, биринчи гуруҳдан айлана ичида турган бола болачиқни уриб юборса, болачиқ тушган жойга боради ва болачиқни қўлга олиб ерга кўндаланг ҳолатида ташлайди ҳамда болачиқга тушгунча энасоб билан уради. Болачиқни неча марта урган бўлса, унинг шунча маротаба энасоб билан болачиқни узоқликка қаратиб туради. Шу ураётганда ҳам иккинчи гуруҳ болалари урилган болачиқни ерга тушурмай эпчиллик билан ушлашга ҳаракат қилади. Болачиқни ерга тушурмай ушласа ўйинда ютган ҳисобланиб, иккинчи гуруҳнинг ўйинни янгитдан бошлаши мумкин бўлади. Болачиқ урилган-

¹нографик дала тадқиқотлари. 1999 йил. Олтинсой тумани Жобу, Чеп, 33 қишлоқлари.

дан кейин ҳар бир тушган жойга иккинчи гуруҳдан бир кишидан туради. Ҳайинни давом эттираётган биринчи гуруҳ болачиқни ушлатмасдан ҳисобни охирига етказса, иккинчи гуруҳ болачиқни охириги тушган жойидан ҳар бир тушган жойига ҳар бир аъзоси бир нафасда «зувув» дея овоз чиқариб айланагача етиб келиши керак. Бундай Ҳайиннинг ҳалол боришига алоҳида эътибор берилган, яъни голиб гуруҳ енгилган гуруҳ аъзоларининг ортидан югуриб боришган ва уларнинг нафас олиш-олмасликларини назорат қилишган. Бунда ҳар бир гуруҳ аъзоси бошқалардан кўра тезроқ ва узоқроққа чошиб боришга ҳаракат қилган. Шу тарзда чидамлилиқ, эпчиллик ҳамда тезлик қаби жисмоний сифатлар қарор топтирилган. Бир нафасда етиб келмаса мағлуб ҳисобланган. Голиб бўлган гуруҳ бир нафасда «зувув» деб етиб келаолмаган гуруҳнинг тўхтаган жойидан яна Ҳайинни давом эттириб, болачиқни кўндаланг ҳолатда ерга ташлаб, шу жараёнда энасоб билан неча марта урса, шунча марта болачиқни узоқликка қаратиб уриб, Ҳайинни давом эттирган.¹

«Фирбайди» Ҳайини болада жисмоний эпчилликни шакллантиради. Бу Ҳайинда болалар бештадан ўн бештагача бўлиб, ўртага болаларнинг биттаси калапўшни тикади ва болаларга калапўшни тептирмаслик учун кўриқлайди. Ҳайин жараёнида калапўшни тепишга келган болага калапўшни кўриқлаётган бола оёғини тегизса шу бола унинг ўрнига калапўшини тикишга мажбур. Болалар кўриқчи боланинг оёғини ўзларига тегиздирмай калапўшни ўртадан тепиб олиб кетсалар, то калапўшнинг эгаси етиб бориб, калапўшини ўртадан олгунча тепиб кетаверганлар. У бола калапўшни тепки остидан олиб, яна ўртага калапўшини тикиб кўриқлайди. Ҳайин шу тарзда давом этган.²

Хулоса қилиб айтганда, анъанавий Ҳайинлар ўзбек халқининг бир неча минг йиллик ижодий маҳсули бўлиб, улар миллий маданиятнинг ажралмас бир қисми сифатида ижтимоий турмушда асосий ўринлардан бирини эгаллаб келмоқда. Президентимиз И.А.Каримов ибораси билан айтганда: «Миллий анъаналар, дин ва маданиятни қайта тиклаш ва мустаҳкамлаш, халқимиз маънавий меъросини ривожлантириб, уни ҳозирги замон цивилизацияси ютуқлари билан бойитиш»³ ҳамда ҳаётга тадбиқ этиш керак. Бу эса ёш авлоднинг ақл-идроқи, дид-фаросати, тафаккурини ўстириб, қолаверса, жисмоний камолот сари етаклайди.

¹ Этнографик дала тадқиқотлари. 1999 йил. Олтинсой тумани Катта Вахшивор, Тўхтамиш, Хўжасоат қишлоқлари.

² Этнографик дала тадқиқотлари. 1999 йил. Олтинсой тумани Чуқур, Обшир, Зардақўл, Бодиҳаво қишлоқлари.

³ Каримов И.А. Бунёдкорлик йулидан. 4-китоб. Тошкент, «Ўзбекистон», 1996, 334-бет.

ХУЛОСА

Миллий истиқлол берган улуф имкониятлар тарихий қадриятларимизни тиклаш, халқимизнинг юксак моддий ва маънавий маданиятини қадрлаш ҳамда уни сайқал топтириб боришга замин яратди. Дарҳақиқат, халқимизнинг тарихи, юксак моддий ва маънавий маданияти чексиз уммон, ушбу уммоннинг ҳар бир қатрасида миллат руҳи акс этиб туради. Қадим Сурхон воҳаси аҳолиси ҳам ўзининг узоқ даврлик тарихий тараққиёти мобайнида ниҳоятда катта этник тарихни босиб ўтиш билан бир қаторда, жуда улкан маданият ва маънавиятни шакллантирди. Халқимизнинг узоқ асрлар давомида шаклланган удумлари, анъана ва қадриятлари давр синовларига бардош бериб, бугунги кунгача етиб келди. Етиб келганда ҳам, сайқал топиб, бойиб юксалиб етиб келди, чунки бу қадим юрт узоқ даврлик тарихий тараққиёт жараёнида минтақадаги илк одамзод аждоқларига бешик, дастлабки ўтроқ деҳқончилик шаклланган замин дастлабки давлатчилик асослари қарор топган юрт, юксак ахлоқий, фалсафий ва диний қадриятларга асос бўлган ўлка сифатида асрлар мобайнида ниҳоятда катта тарихий жараённи босиб ўтди. Шу давр мобайнида воҳада шаклланган илк этник бирикмалар тарихий тараққиёт жараёнида катта этник консолидацияни бошдан кечирди. Воҳа аҳолисининг этник тарихи унинг ижтимоий тарихи билан бирга ривожланиб борди, албатта ҳар бир халқнинг қай даражада улуглиги ва баркамоллиги ўша халқ томонидан яратилган моддий ва маънавий маданият мезонлари билан ўлчанади. Шу сабабдан ҳам

«... Биз халқнинг номи билан эмас, балки маданияти, маънавияти орқали биламиз, тарихнинг таг-томирларигача назар ташлаймиз». Президентимиз И.А.Каримовнинг ушбу сўзлари нафақат ўзбек халқи, балки бутун жаҳон халқлари этнографиясини ўрганишда муҳим асос бўла олади. Мамлакатимизнинг жанубий нуқтасида жойлашган Сурхон воҳаси аҳолисининг этник тарихи, моддий ва маънавий маданиятини ўзбек халқининг ажралмас бир бўлаги сифатида қараш лозим. Чунки воҳа аҳли ҳам ўзбек халқининг бир бўлаги сифатида минтақада кечган этник ва сиёсий жараёнларда фаол иштирок этди, халқи

мизнинг бой маданиятига ўз улушини қўшди. Бироқ собиқ совет тузуми давридаги ноқис сиёсат ва тугуриқсиз мафкура халқ тарихини ўрганишдан кўра сиёсий жараёнлар тарихини ўрганишга асосий эътиборни қаратиб, умуман сохта ғоя ва қарашлар доирасида тарихни ёритишга ҳаракат қилди. Одатда, халқнинг улкан бунёдкорлик фаолияти, юксак маданияти, бебаҳо қадриятлари, теран маънавияти каби масалалар эътибордан четда қолди. Тарихни ёритишда халқчиллик, холислик, ҳаққонийлик, тарихийлик каби тамойиллардан кўра синфийлик тамойиллари устун қўйилди. Асрлар давомида халқ донолигининг маҳсули саналган моддий ва маънавий маданиятга бепишандлик билан муносабатда бўлинди. Бундай нотўғри сиёсатнинг жабрини этнография фани ҳам ўз бошидан ўтказишга мажбур бўлди. Хусусан, этнографияга иккинчи даражали фан сифатида муносабатда бўлинди. Бу эса халқимизнинг азал қадриятларини ўрганиш, унутилаётган ёки ярим унутилган удумларини ҳаётга қайтариш имконини анча чеклаб қўйди. Ситамкор совет мафкураси бор кучини миллийликдан йироқ бўлган умумпролетар маданиятини тарғиб этишга қаратди. Оқибатда эса кўплаб қадриятларимиз унутилиш даражасига етиб келди.

Хайриятки, мустақиллик ва миллий истиқлол берган улуғ имконият халқимиз тарихини, авлод-аждодлари муаммосини тамомила янгича ҳолисона ғоялар асосида ўрганишга замин яратиб берди. Кенг китобхонлар оммасига тақдим этилган ушбу мўжизагина китоб ҳам мустақиллик туфайли дунё юзини кўрди. Ушбу тадқиқотда Сурхон воҳаси аҳолисининг узоқ даврлик тарихий тараққиёт мобайнида босиб ўтган этник тарихи, воҳа аҳлининг этник тараққиётида фаол иштирок этган этник компонентлар, воҳа аҳолисининг анъанавий машғулотлари, моддий маданияти, маиший турмуш тарзи маросим ва удумлари ҳамда маънавий маданиятининг айрим қирралари таҳлил этилди. Воҳа аҳолисининг этник тарихи ва маданиятини ёритишда этнографик дала экспедициялари жараёнида тўпланган маълумотлар асосий манба вазифасини ўтади. Ҳақиқатдан ҳам воҳа аҳли узоқ тарихий тараққиёти жараёнида ниҳоятда улкан моддий ва маънавий маданият яратди. Халқимиз томонидан яратилган барча қадриятлар тарих тажрибасидан муваффақиятли тарзда ўтди, воҳа аҳлининг бой моддий маданияти юксак маънавий қадриятларни инсоният цивилизациясининг бебаҳо мулкига айланди. Ғоялар кураши кескин тус олаётган XXI асрда ҳар бир халқ замон ва маконда ўзлигини англашга эҳтиёж сезмоқда. Мазкур эҳтиёж эса ҳаққоний тарихни билиш, аждодлар меросини авайлаш ва уни янада сайқал топтириш

орқали қондирилади. Ўзликни англашга эса бой маънавий ва маданий меросдан баҳраманд бўлиш орқали эришилади. Шу маънода олиб қараганда Сурхон воҳаси аҳолиси томонидан яратилган бой моддий ва маънавий маданият ўзбек халқи маданиятининг бир бўлаги бўлиш билан бир қаторда ўзига хос жиҳатларга ҳам эга. Бундай ўзига хосликни ҳар бир маросимда, удумда, қўйингки турмушнинг барча жабҳасида кузатиш мумкин. Шу боисдан ҳам воҳа аҳолисининг этнографиясини тўлиқ тадқиқ этиш ва ўрганиш мунтазам давом этадиган жараён бўлиб, унинг сарҳадлари чексиз ва беқиёсдир. Чунки халқ улкан бир уммон, ушбу уммоннинг туб-тубига кириб бориш, уни ўрганиш тўхтовсиз жараёндир. Муҳтарам китобхон, сизга тақдим этилаётган ушбу китоб ҳам ана шу улкан уммоннинг бир қатраси, бир томчиси, холос. Шу боисдан ҳам ушбу тадқиқотни тўлиқ якун топган тадқиқот сифатида баҳоламаслик лозим, аксинча халқ деб номланувчи улкан бир уммондан олинган бир қатра сифатида қараш маъқул. Зеро, инсониятни ўрганиш, инсоннинг ўзлигини англаш, аждодлар меросининг асл моҳиятига етиш, замонлар оша авлоддан-авлодга ўтиб келаётган юксак моддий ва маънавий маданиятни ўрганиш, таҳлил қилиш ва келажак авлодга бекаму кўст етказиш вазифаси асло тўхтамайдиган жараёндир.

Қисқартма сўзлар изоҳи

- ЗРГО—Записки русского географического общества
Изв.Сред.Аз.отд.РГО—Известия Средне-Азиатского отдела русского географического общества,
ЗРГООЭ — Записки Русского Географического общества по отделению этнографии. СПб.
ЗРГООС — Записки Русского Географического общества по отделению статистики. СПб.
ИТОРГО—Известия Туркестанского отделения русского географического общества,
ИРГО — Известия Русского Географического общества, СПб: М- Л.
КСИА — Краткие сообщения Института Археологии Академии наук СССР.
КСИЭ—Краткие сообщения института Этнографии им.Н.Н.Миклухо-Маклая. АН СССР.,М-Л.
МТСК — Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодник. СПб.
МАЭ — Музей антропологии и этнографии.
МГУ — Московский Государственный университет.
ООН — Отделения общества наук.
МКАЭН—Международный Конгресс антропологических и этнографических наук.
Н.С.— Новая серия.
ОНУ — «Общественные науки в Узбекистане».
ПИЭЭ — Полевые исследования института Этнографии им.Н.Н.Миклухо-Маклая АН СССР.
РГО — Русское географическое общество.
СРТ — Русский Туркестан. Сборник, изданной по поводу политехнической выставки.
СЭ — «Советская этнография».
СЭС — Среднеазиатский этнографический сборник.
САГУ — Среднеазиатский Госуниверситет.
СамГУ — Самаркандский Госуниверситет.
ТИИАЭ АН Туркм ССР-Труды Института истории, археологии и этнографии АН Туркменской ССР. Ашхабад.
ТИЭ — Труды Института Этнографии им.Н.Н.Миклухо-Маклая, АН СССР, новая серия. М.:Л.,М.
ТВ — «Туркестанские ведомости».
ТСАГУ — Труды Средне-Азиатского Государственного Университета.
ТИИА АН УзССР — Труды Института истории и археологии Академии наук Узбекской ССР. Ташкент.
ТТГУ — Труды Ташкентского Государственного Университета.
ТХАЭЭ — Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции.
ТИИАЭ — Труды Института истории, археологии и этнографии.
ТКАЭЭ — Труды Киргизской археолого-этнографической экспедиции.
ЭРГООЭ — Экспедиции Русского географического общества по отделению этнографии.
УзГУ — Узбекский Государственный Университет.
ЭО — «Этнографические обозрение».
ҲИФ — «Ўзбекистонда ижтимоий фанлар».

Изоҳли лугат

Географик номлар

Бугунги номла-ниши	Таржима маъноси	Жойлашган худуди
Амударё	Окс (юнонча — Оксос) маҳаллий укуз — «дарё», «Укуз» — Амударёнинг маҳаллий сакмассагет номи. Ўрта асрларда Жайхун — Тавротдаги «Тихон», арабча	Ўрта Осиёдаги дарё. Жарқўрғон, Термиз, Музработ
Ангор	Ҳосили йиғиб-териб олинган экинзор — онгиз. Туркий ҳамда форсий, қадимги майдон ўлчови, қатъий бир бирликка тенг эмас — Ангор (туркий), «атрофи ўралган ер, қишлоқ».	Ангор тумани маркази.
Бахши тепа	В.Бартольднинг ёзишича, бахши сўзи санскритча бхикшу «будда қаландари» сўзидан келиб чиққан. Муғуллар даврида бахши деганда мирзо, котиб, катта амалдор тушунилган. Маъноси — халқ орасидан чиққан бадиҳагўй оқин, шоир, эмчи, шаман, сеҳргар	Бойсун, Жарқўрғон, Шўрчи, Музработ, Шеробод, Қумқўрғон, Ангор
Бандихон	Бандихон — «банд» сўзи форс тожикча бўлиб боғлаш, маҳкамлаш маъносини билдиради. Хоннинг банди, яъни Хоннинг буйруғи билан қурилган бўлса керак.	Бандихон тумани
Болдир	М.Қошғарийнинг ёзишича (туркий) «тоғнинг кўтарилиб чиққан жойи», «тоғ бурни тарзида» яна қўшимча маънода «Болдир» ўғли, қиз (ўғай ўғил, ўғай қиз) маъносида келади	Музработ туманидаги қишлоқ
Бойсун	Бойсун — Босанд ва Басанд «қатор карвонсаройлари бўлиб, сарбонлари кўпдир. Ҳаракатчан, урушқоқ халқи — кўп, савдо қиладиган бозори кенг Босанд». В.А.Лившичсининг таъкидлашича, «Босанд» сўзи кўп ишлатилиб, санд сўзи маъносида Сўдча ва кенглик, катта улкан деб ифодаланган	Бойсун тумани маркази
Боймоқли	Уруғ номи Байбақ (баймоқ) — суғур (кемирувчи ҳайвоннинг бир тури)	Жарқўрғон туманидаги қишлоқ
Бўйрабоб	Бўйрабоб, «Бўйра тўқувчи», «Бўйрачи»	Жарқўрғон
Гидамбоб	Гел — қабила — он қўшимча. Боб — арабча «дарвоза». Гидамбоб ёки Гидамбоб. Гидамлар дарвозаси, Гидамлар қишлоғи, гидамчи, гидам тўқувчи	Қизирик туманидаги қишлоқ
Гуртак	Дўрман қабиласининг бир шаҳобчаси «гуртак»	Шеробод туманидаги қишлоқ

Дарбанд	Тожикча дар-«эшик ёки дара», «банд — мустақкам, берк, тугун», «икки тоғ орасидан ўтган йўл», «чегара, қалъа, чегарадаги истехком», «танги», «қисик», «тор дара»	Бойсун туманидаги қишлоқ
Дехболо	Туркий — тожик «дейболо», «диболо» тарзида тожикча «деҳ» (қишлоқ), боло (баланд, юқори), деҳболо — «юқори қишлоқ»	Бойсун туманидаги қишлоқ
Жайран-хона	Туркий, «Жайрони кўп, жайронлар яшайдиган ер»	Термиз туманидаги қишлоқ
Истара	Тожикча — ситора «Юлдуз», туркий—истараси иссиқ, ёқимтой»	Қизирик тумани
Кампир-тепа	Туркий—«кекса аёл», эски—истехком, қалъача	Шеробод тумани
Каптар-хона	Туркий—диний маънода «дев-пари», кўринадиган жой. «Хон ва зодагонларнинг каптар боқадиган биноси»	Термиз тумани
Кун-чиқиш	Туркий—кун чиқиш—шарқ маъносида, куёш чиқадиган томон	Қизирик туманидаги қишлоқ
Кучуктепа	Кучук «кичик, кичкина» ит маъносидаги кучук сўзи ҳам «итга, ит боласи»	Термиз атрофида
Лайлагон	Қишлоқ ёнида кўп лайлақлар тухум босиб бола очган. Лайлаккон — сўзининг маъноси кўп лайлақ дегани	Шеробод туманидаги қишлоқ
Майдон	«Сайхонлик», «ҳудуд», кўнғирот қабиласининг бир уруғи	Шеробод туманидаги қишлоқ
Оролпай-гамбар	Арабча—«Орол, ярим орол» — «пайгамбарнинг ороли» дегани	Термиз атрофида
Отчопар	Кенагас қабиласининг кичик бир уруғ номи. Кўпқари (улоқ) чопиш учун қулай жой	Термиз, Ангор
Пошхўрд	Бош—ўзбекча бошланиш, худ—тожикча ўзимни бошқараман	Шерободдаги қишлоқ
Пасурхи	Паст Сурхи (қўй сурхи), Сурхи уруғ номи. Баъзилар бу номни «қизил дўннинг орқа томони» деб тушунишади	Бойсундаги қишлоқ
Пулҳоким	Асли пулихокин; «тупроқ кўприк»	Бойсун
Рабод-Равот	Арабча — «чегара пости», «шаҳар девори», «истехком»	Бойсун
Салавот	А.А. Семенов ва Б.Н. Кастальский Салавотни биринчи обод қилган Мирзасолиҳхўжа номи билан боғлашади. Арабчада соли, солиҳ —яхши, улуг маъносини билдиради	Термиз туманидаги қишлоқ

Сайроб	Тожикча—сара об — «сув боши», дарёнинг бош томони	Бойсун
Сурхон	«Қизғиш», қизилроқ (эрон тилидан)	Вилоят ва дарё номи
Термиз	1) Тарамастха (бақтрча)-нариги соҳилдаги манзил, Тарамата, Тарамат, Та-ми, Тармиз	Вилоят маркази
Шеробод	Турк—арабча-шо туркча—«подшоҳ, бож, катта карвонсарой-арабча-работ-қалъача», истехком	Шеробод тумани маркази
Эгарчи	Туркий—маҳаллий халқ — «йиарчи», бу қишлоқ жойлашган ер отнинг эгарига ўхшаган бўлганлиги учун «йиарчи» деб атаган	Бойсун туманидаги қишлоқ
Қўрғон	Атрофи баланд пахса девор билан ўралган дарвозали турар жой	Шерободда аҳоли маскани

Атамалар

Аталиши	Дўғавий маъноси
Бож	Савдогарлардан олинадиган солиқ
Ботмон	Оғирлик ўлчови (16—20 кг гача тенг бўлган)
Дуданг	Ҳосилнинг олтидан икки ҳисобида олинган деҳқончилик солиғи
Дулоб	Қудуқдан сув чиқарадиган чарх. Тожикча ду — икки, об — сув
Калава	Йиғирилган ип ўрами
Корез, кориз	Ер ости сув иншооти. Ернинг остидан келган сув манбаи
Чортоқ	Кўпқарида улоқни чортоқдан («Чортоқ» тўй эгаси томонидан улоқни ташлаб туриш учун махсус жой) тайлашган
Мироб	Сув ҳўжалиги бошқарувчиси
Мулк	Хусусий ер
Мулк вақф	Масжидлар тасарруфидаги ер-мулк
Таноб	2—2,5 минг кв.м ҳажмидаги ер майдони
Улуш	Тўйга келган меҳмонларнинг ейиш-ичиши учун маълум миқдорда озиқ-овқатлар ажратилган моддий неъматлар «улуш» деб аталган
Ултон	Чарм, ошланган тери. Қўнғирот қабиласида бу сўз ишлатилади
Ушур	Ҳосилдан 10 фоиз ҳисобида олинадиган деҳқончилик солиғи
Ҳачир	Эшак ва отнинг чагишмасидан юзага келган уй ҳайвони ҳисобланади
Хирож	Ҳосилнинг 20—25 фоизи ҳисобида олинган қишлоқ ҳўжалиги солиғи
Чамбил	Уруғ номи—қонжиғали уруғининг бир бўлими
Чилангар	Темирчилик устахонаси ҳисобланган

Чиғириқ	Туя ёки хўкиз қўшиб айлантирадиган сув кўтаргич иншооти
Ўтлоқ ва сувлоқ	Яйловлардан олинадиган солиқ
Кўноқ	Қўнғиротларда меҳмон кутиш дегани
Кушноч	Шаман, кўктангрига сиғинувчи тавҳидлик дини. Қўнғиротларда кушноч дейилган
Кўш	Бир жуфт хўкиз билан ҳайдаладиган ер майдони
Кўшхона	Тўйга келган меҳмонлар жойлашган уй «Кўшхона» деб номланган. «Кўшхона», «Кўноқ»нинг бир тури саналади

Кийимлар ва безаклар

Бугунги номла-ниши	Лўғавий маъноси
Атлас	Танада ипи ҳам, арқоғи ҳам табиий ипақдан тўқилган мато.
Алача	Йўл-йўл пахтадан тўқилган мато
Арабак	Бурунга тақиладиган тақинчоқ
Ангишвона	Қўлга тақиладиган узук номи
Балдоқ	Буруннинг ўрта деворига тақиладиган сирға
Банорас	Танда ипи шойи, арқоғи ипдан бўлган пишиқ мато
Бозубанд	Кўкрак, қўлтиққа тақиладиган тумор тури
Гулбанд	Аёлларнинг майда мунчоққа тузилган бўйин тақинчоғи
Дастпона	Билакузук
Дўппи	Аёллар ва эркаклар бош кийими
Дўкон	Мато тўқишга мўлжалланган, маҳаллий тўқув дастгоҳи
Дуррача	Пешонага боғланадиган кичик ҳажмдаги рўмол
Жиға	Эркаклар бош кийимига тақиладиган тақинчоқ
Жамалак	Қора рангли чилвирдан иборат ипакли соч тақинчоғи
Жойпўш	Йиғиладиган кўрпа-ёстиқлар
Жулхўрс	Жундан тўқилган гилам бўлиб, юза қисми қалин бўлади
Жияк	Кўйлак, чопон желакларнинг ёқа, олд қисмларига лозимларнинг пастки қисмига ҳар хил ипақдан тикилган нақшли тасма
Зардевор	Хонага айлантириб чиқилган каштали матолар
Ироқи	Нақшлари гулни тўлдириб тикиладиган кашта тури

Таомлар

Таомнинг номи	Луғавий маъноси ва тайёрланиш усуллари
Айрон	Туя сутидан тайёрланадиган ичимлик
Атала	Сут, ун, ёғ солиниб қайнатиб тайёрланадиган таом, бу таом кўпроқ кўзи ёриган аёлларга берилган
Арпа нон	Арпа унидан тайёрланадиган нон
Барра кабоб	3-4 кунлик қоракўл қўйи кўзисининг гўшtidан тайёрланадиган кабоб
Бедана гўшт	Бедана гўшtidан қовуриб тайёрланган таом, кўпроқ тоғли овчилар истеъмол қилишган
Бўза	Тарикдан тайёрланган кайф оширадиган ичимлик
Бугдой нон	Бугдой унидан тайёрланган нон
Бодроқ ҳолва	Жухорини қовуриб, шакарга аралаштириб тайёрланган ҳолва тури
Гуруч ош	Гуруч солиб тайёрланган суюқ таом
Думбул шўрва	Маккажўхорини думбули сутли вақтида шўрвага солиб тайёрланган таом
Димлама	Гўшт ва сабзавотлар солиниб димлаб тайёрланадиган таом
Ёрма	Бугдой ёрмасига гўшт солиниб, сувда қайнатиб ўртача қуюқликда тайёрланадиган таом
Пўстдумба шўрва	Янги сўйилган қўйнинг думба қисми териси солиб тайёрланган шўрва
Сумалак	Наврўзда тайёрланадиган миллий таом
Сутли чой	Сут солиб тайёрланган чой
Тандир гўшт	Ўзбек қўнғиротларининг янги сўйилган қўй, эчки гўшtidан тандирда осиб тайёрланадиган таом

ФҲЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР ВА МАНБАЛАР РҲЙХАТИ

1. *Каримов И.А.* Тарихий хотирасиз келажак йўқ.—Т.: Шарқ, 1998.
2. *Каримов И.А.* Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-том,—Т.: Ўзбекистон, 1996.
3. *Каримов И.А.* Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби. V-том.—Т.: Ўзбекистон, 1997.
4. *Каримов И.А.* Алпомиш достонининг 1000 йиллигига бағишланган табрик сўзи. Асарлар 8-жилд,—Т.: Ўзбекистон, 2000.
5. *Каримов И.А.* Жайхун соҳилидаги боқий шаҳар, (Президент Ислон Каримовнинг Термиз шаҳрининг 2500 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи) // “Халқ сўзи”. 2002 йил 3 апрель.
6. *Абулғози Баҳодирхон.* Шажараи турк.—Т.: Чўлпон, 1992.
7. *Алимова Д.А.* Джадидизм в Средней Азии. Пути обновления, реформы, борьбы за независимость.—Т.: «Ўзбекистон», 2000.
8. *Азамат Зиё.* Ўзбек давлатчилиги тарихи.—Т.: Шарқ, 2000.
9. *Ананьев А.Г.* Орошение Шерабадской долины водами Сурхана.—Т.: 1911.
10. *Аннаев Т. Шайдуллаев Ш.* Сурхондарё тарихидан лавҳалар.—Т.: 1977.
11. *Асқаров А.А.* Сополлитепе.—Т.: Фан, 1973.
12. *Асқаров А.А. Абдуллаев Б.* Жарқўтон.—Т.: Фан, 1983.
13. *Афзалов М.* Ўзбек халқи бахшилари||Шарқ юлдузи.—1946. №5.
14. *Ашуров А.* Авестодан мерос маросимлар.—Т.: Халқ мероси, 2001.
15. *Аҳмедов Б.А.* Государство кочевых узбеков. М.: Наука, 1965.
16. *Аҳмедов Б.А.* Тарихдан сабоқлар.—Т.: Ўқитувчи, 1994.
17. *Бартольд В.В.* Термез. Сочинения, т. III, М.: Наука 1965.
18. *Беруний Абу Райҳон.* Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. Танланган асарлар.—Т.: Фан, 1968.
19. *Благова Г.Ф.* Тюркологический сборник, 1971.
20. *Заҳриддин Муҳаммад Бобур.* Бобурнома.—Т.: «Юлдузча», 1989.
21. *Бўриев О., Шоймардонов И., Насриддинов Қ.* Ўзбек оиласи тарихидан.—Т.: Ўқитувчи, 1995.
22. *Васильев С.* Статистические материалы для описания Бухары. Бекство Ширабадское и часть Байсунского. СМА, вып. LVII, 1894.
23. *Валиханов Ч.Ч.*-Собрание сочинений: Т. I. Алма-Ата: Каз.сов. энцикл. 1961.
24. *Валиханов Ч.Ч.* Материалы и исследования о Кошгарии. -Собрание сочинений в пяти томах, Т. II, Алма-Ата, 1962.
25. *Вильданова А.Б., Чехович О.Д.* Об обшннном водоземлепользовании обозначаемом терминам пайкал // Народы Азии и Африки. 1965, №1.
26. *Винников Я.Р.* Хозяйство, культура и быт сельского населения Туркменской ССР.—М.: Наука, 1969.
27. *Воронина В.Л.* Архитектура узбекского жилища.—М.: Сов. этногр. 1949. №2.

28. *Галкин М.* Военно-статистический очерк средней и южной частей Сурханской долины // СМА. вып. LVII, 1894.
29. *Гафуров Б.Г.* Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история.—М.: Наука, 1972.
30. *Герадот.* История в девяти книгах.—Л.: Наука, 1972.
31. *Гребенкин А.Д.* Узбеки // Русский Туркестан. Вўп. II. —М.: 1872.
32. *Губаревич-Радобильский А.* Экономический очерк Бухары и Туниса. СП., 1905.
33. *Гумилев Л.Н.* Хунну.—М.: Изд.вост.лит. 1960.
34. *Гумилев Л.Н.* Этнографическое изучение быта и культуры узбеков. Т.: Фан, 1972.
35. *Гумилев Л.Н.* География этноса в исторический период.—Л. Наука, 1990.
36. *Дониёров Х.* Ўзбек халқининг шажара ва шевалари.—Т.: «Фан», 1968.
37. Древние обряды, верования и культы народов Средней Азии. М.: Наука, 1986.
38. *Ёқубов Ш.* Кампиртепа тарихидан лавҳалар. -Тошкент: Янги аср авлоди, 2004.
39. *Жабборов И.* Ўзбек халқи этнографияси.—Т.: Ўқитувчи, 1994.
40. *Жабборов И.* Антик маданият ва маънавият хазиnasi.—Т.: Ўзбекистон, 1999.
41. *Жалолiddин М.* Термиз тарихи.—Т.: Шарқ, 2001.
42. *Жўраев М.* «Сехрли» рақамлар сири.—Т.: Ўзбекистон, 1991. Зироатнома. —Т.: Меҳнат. 1991.
43. *Иброҳимов А.* Бизким, ўзбеклар.—Т.: Шарқ, 1999.
44. *Иброҳимов А.* История и культура южных районов Средней Азии в древности и средневековья.—Т.: Фан, 1988.
45. Ислам. Энциклопедический словарь.—М.: 1991.
46. История народов Узбекистана. Т. II-Ташкент: Изд. АН УзССР, 1947.
47. История народов Узбекистана. Т-I.—Т.: Изд. АН УзССР, 1950.
48. История Узбекской ССР. Т.I. Кн.1.—Т.: Изд. АН УзССР, 1955.
49. *Исмоилов Ҳ.* Анъанавий ўзбек кийимлари.—Т.: Фан, 1978.
50. *Кайковус Унсурулмаолий.* Қобуснома.—Т.: Мерос, 1992.
51. *Кармышева Б.Х.* -Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана.—М.: Наука, 1976.
52. *Кармышева Б.Х.* К истории формирования населения южных районов Узбекистана и Таджикистана //Сов.этногр. 1964, №6.
53. *Кармышева Б.Х.* Жилище узбеков племени карлук южных районов Таджикистана и Узбекистана // ИАН ТаджССР, ООН, 1956.
54. *Козловский В.Л.* История города Термеза.—Т.: 1959.
55. Костюм народов Средней Азии и Казахстана. (Историко-этнографические очерки) М.: Наука, 1979.
56. *Крестовский В.В.* В гостях у эмира Бухарского ханства //СПб, 1887.
57. *Логофет Д.Н.* Бухарское ханство под русским протекторатом.Т.1. -СПб., 1911.

58. *Маев Н.А.* Очерки горных бекств Бухарского ханства //МСТК, вып. V. СПб., 1879.
59. *Массон М.Е.* Проблемы изучения цичтери—сардоба. —Т.: Изд. Комитета науки СНК УзССР. 1935.
60. *Массон В.М.* Городища Старого Термеза и их изучение. Труды Узбекстанского филиала АН СССР. 1. Термезская археологическая комплексная экспедиция 1936 г. —Т.: 1940.
61. Материалы по истории туркмен и Туркмении. -М.: 1938.
62. *Махмуд Саттор.* Ўзбек удумлари.—Т.: «Фан», 1993.
63. *Мирзаев З, Қобилов Э.* Сурхондарёда пахтачилик ва Термиз пахта тозалаш заводи тарихи. Термиз, 1996.
64. *Мухетдинов А.* Но Восточной Бухаре // Народное хоз-во Средней Азии.—Т.: 1924, №2—3.
65. *Наджимов К.* Антропологический состав населения Сурхандарьинской области. ТСАГУ. Вып. 143. Т.: 1958.
66. *Наливкин В. и Наливкина М.* Очерк быта женщины оседлого туземного населения Ферганы. Казань, 1886.
67. *Наршахий Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар.* Бухоро тарихи.—Т.: Фан, 1966.
68. *Насриддинов К.* Ўзбек дафн ва таъзия маросимлари.—Т.: Мерос, 1996.
69. *Нафасов Т.* Ўзбекистон топономларининг изоҳли луғати.—Т.: Ўқитувчи, 1989.
70. *Норбоев Н.* Ўзбек элининг қabila ва уруғлари ҳақида.—Т.: ИРИЦ, 1997.
71. Обряды и обрядовый фольклор. Л., Наука, 1974.
72. Очерки истории Кашкадаринской и Сурхандаринской областей Узбекистана. —Т.: Фан, 1968.
73. Очерки по истории хозяйства народов Средней Азии и Казахстана. -Л.: Наука, 1973. с. 260.
74. *Паралов С.Л.* Туркменские игры. //Туркменское Гос-ное. Из-во А.: 1931.
75. *Пещерова Е.М.* Некоторые дополнение к описанию праздника тюльпана в Ферганской долины // Иранский сборник. И.: 1963.
76. *Пещерова Е.М.* Гончарная производства Средней Азии // Труды Института Этнографии. 1959.
77. *Полозов В.А.* Узбекское общинное землепользование в Ширабадской долине и Каршинской степи. // Народное хозяйства Средней Азии.—Т.: 1925. №7,
78. *Поляков С.П.* Историческая этнография Средней Азии и Казахстана. М.: МГУ, 1980.
80. *Писарчик А.К., Кармышева Б.Х.* Опыт сплошного этнографического обследования Кулябской области.//ИАН Таж ССР. 1953. Вып. III.
81. Проблемы этногенеза и этническая история народов Средней Азии и Казахстана. Тезисы докладов Всесоюзной конференции. (20-23 ноября 1988) М.: 1980.

82. *Пардаев Т.Р.* Хожа Варроқ Термизий ва унинг маънавий маданияти|| Ал-ҳаким ат-Термизий даври. Халқаро илмий анжуман мақолалар тўплами.—Термиз, 2004.

83. *Пардаев Т.Р.* Баркамол авлод тарбияси.—Т.: «Шарқ», 2001.

84. *Пардаев Т.Р.* Жамиятимиз тараққиётида баркамол авлод тарбиясининг ўрни.—Т.: 2001.

85. *Пардаев Т.Р.* Сурхон воҳаси аҳолисининг ижтимоий ҳаётида қишлоқ жамоасининг ўрни. ТермДУ ХХІХ илмий-назарий конференция матери-аллари.

86. *Пардаев Т.Р.* Шеробод бахшичилик мактаби. «Бойсун баҳори» халқаро очиқ фольклор фестивали илмий амалий анжуманининг мақолалар тўплами.—Т.: 2003.

87. *Пардаев Т.Р.* Шеробод бахшичилик мактабида узтоз-шоғирдлик муносабатлари. «Бойсун баҳори» халқаро очиқ фольклор фестивали илмий амалий анжуманининг мақолалар тўплами.—Т.: 2004.

82. *Радлов В.В.* Из Сибири. М.: Наука, 1989.-749 с.

Рашид-ад-Дин. Джами-ат-таворих (сборник рукописи). Т.ІІІ. М-Л.: 1946. С. 340.

83. *Рашид-ад-Дин.* Сборник летописей. Т.І. Кн 2. М-Л.: 1952. С. 316.

84. *Расудова Р.Я.* Значение термина «кош» в некоторо̀х земледельческих районах Средней Азии (XIX-начале XX вв)// Сов. Этногр., 1974, №6, с. 78—86.

85. *Рогинская А.А.* Зараутсой. М-Л.: из-во. ДегГИЗ, 1950.

86. *Сазонова М.В.* Этнография узбеков Южного Хорезма // ТХАЭЭ, 1945-1948. М.: АН СССР. 1952. с. 289-310.

87. *Семёнов А.А.* —К вопросу о происхождении и составе узбеков Шейбанихана. МИТУ, вып. 1., ТИИАЭ, АН Тадж.ССР, Т. XII. 1954.

88. *Снесарев Г.П.* Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. М.: Наука, 1969.

89. *Сулаймонова Ф.* Шарқ ва Фарб. Т.: Ўзбекистон, 1997.

90. *Сухарева О.А.* Бикжанова М.А. Прошлое и настоящее селения Айкўран. -Т.: АН Уз ССР. 1955.

91. *Сухарева О.А.* К истории городов Бухарского ханства. (Историко-этнографические очерки). Т.: АН РУзССР. 1958.

92. Темур тузуклари. Форс. А.Соғуний, Ҳ.Кароматов тарж. Тошкент, 1991.

93. *Толстов С.П.* Древняя культура Узбекистана,—Т.: 1943.

94. *Толстов С.П.* Древний Хорезм.—М.: МГУ, 1948.

95. *Толстов С.П.* Основные проблемы этногенеза народов Средней Азии. //Сов.Этногр., Сборник статей, VI—VII, 1947.

96. *Толстов С.П.* Қадимги Хоразм маданиятини излаб.—Т.: Фан, 1964.

97. *Турсунов С.* Шеробод тарихи. Денов, 1993.

98. *Турсунов С.* ва б. Сурхондарё вилоятида тарихий археологик ва маданий ёдгорликларни муҳофаза қилиш. Термиз, 1993.

99. *Турсунов С.* Сурхондарё вилояти тарихини ўрганиш.—Т.: Халқ ме-рси, 1997.

100. *Турсунов С.* Ўзбекистонда этник қадриятлар ва миллий маданий мерос. Профессор-ўқитувчиларнинг илмий-назарий конференцияси материаллари.—Т.: Университет, 2000.
101. *Турсунов С., Қобилов Э., Пардаев Т. ва бошқ.* Сурхондарё тарих кўзгусида.—Т.: Шарқ, 2001.
102. *Турсунов С., Қобилов Э., Муртазоев Б. ва бошқ.* Сурхондарё тарихи. —Т.: Шарқ, 2004.
103. *Турсунов Ж.* Бойсун // *Фан ва турмуш.* 1992. №8.
104. *Турсунов С.* Жарқўргон // *Фан ва турмуш.* 1989. №5.
105. *Турсунов С., Мирзаев Ж.* Шеробод тарихи // *Фан ва турмуш.* 1995. №4.
106. *Турсунов С.* Кўҳна ва навқирон Термиз // *Фан ва турмуш.* 2001. №4.
107. *Турсунов С.* Сурхондарё вилояти тарихини ўрганиш.—Т.: Мерос, 1998.
108. *Турсунов С.* Этнология фанидан ўқув- методик қўлланма.—Т.: Шарқ, 1999.
109. *Турсунов С.* Чор Россияси даврида Сурхон воҳасида суғориш тизими. Термиз, тўплам. 2000.
110. *Турсунов С.* Термиз шахрининг рангли безакли альбоми (ўзбек, рус, инглиз тилларида).—Т.: Шарқ, 2001.
111. *Турсунов С.* Termiz. —Т.: Shark, 2001.
112. *Турсунов С.* Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. Ўз, Миллий, ЭНЦ. -Т.: Давлат илмий нашриёти, 2000—2003.
113. *Турсунов С.* Бекликларда солиқлар қандай тўланган? Термиз оқшоми. 2003 йил. 25 феврал.
114. *Турсунов С.* XIX аср охири—XX аср бошларида Жанубий Сурхон воҳаси аҳолисининг миллий либослари. Ўзбекистонда ижтимоий фанлар Термиз-Тошкент, 2003 йил.
115. *Турсунов С.* Термиз суғориш шаҳобчалари ҳақида. Илмий тўплам Тошкент-Термиз, 2001.
116. *Турсунов С.* Ўзбек элатининг илк аждоллари ва шаклланиши. Ўзбекистонда миллатлараро муносабатлар: тарих ва ҳозирги замон.—Т.: 2003.
117. *Турсунов С.* Сурхон воҳаси аҳолисининг этногенезис жараёнлари|| Ал-Ҳаким ат-Термизий ва унинг даври. Шу мавзудаги конференция материаллари тўплами.—Термиз, 2004.
118. *Турсунов Н.* XIX аср охири—XX аср бошларида Термиз иқтисодий-сиёсий марказ. Ўзбекистон тарихи ва археология фанларининг долзарб муаммолари». Республика илмий конференцияси материаллари. Самарқанд, 2003.
119. *Турсунов Н.* Сурхон одамларини биласизми? || Мулоқот. 2002. №4.
120. *Турсунов Н.* Либосларда акс этган ўзлик|| Тафаккур. 2003. №3.
121. *Турсунов Н.* Нон ва дастурхон|| Мулоқот. 2003. №4.
122. *Турсунов Н.* XIX аср охири—XX аср бошларида Жанубий Сурхон воҳаси аҳолисининг миллий либослари ||Мозийдан садо. 2004. №3.
123. *Турсунов Н.* Яна лўлилар ҳақида|| Фан ва турмуш 2001 йил, 4-сон
124. *Турсунов Н.* XIX аср охири—XX аср бошларида Термиз иқтисодий-

сиёсий марказ|| Ўзбекистон тарихи ва археология фанларининг долзарб муаммолари» Республика илмий конференцияси материаллари. Самарқанд 2003 йил. 27—28 ноябрь.

125. *Турсунов Н.* Ўзбекистон жанубида яшовчи туркманлар тарихидан|| «Мозийдан садо», 2004 йил, №2-сон.
126. *Турсунов Н.* Ўзбекистон жанубида яшовчи туркманлар тарихидан|| «Мозийдан садо», 2004 йил. №2-сон.
127. Туркестанские ведомости. 1872. № 17.
128. «Туркистон» рўзномаси. 1922 йил, 10 январь.
129. *Устаев Ш.* Краеведение Сурхандарьи. Т.: Узбекистан, 1989.
130. *Фомченко А.П.* Русские населения в Бухарском эмирате. Т.: 1958.
131. *Хамраев А.Х.* Праздник красной розы. //ИАН. Уз.ССР, 1958. № 6.
132. *Хайтун Д.Е.* Тотемизм. Его сущность и происхождения. Сталинабад, Нурон 1958.
133. *Хидоятлов И.* О характере сельского хозяйства многонациональных районов Сурхандарьинский области в дореволюционное время // Сов.Этногр. 1970, №2.
134. *Хорошхин А.П.* Сборник статей, касающихся до Туркестанского края. СПб.,1876.
135. *Чебоксаров Н.Н., Чебоксарова И.А.* Народ расы, культуры. 2-изд. М.: Наука, 1985.
136. *Чехович О.Д.* Некоторые среднеазиатские аграрные термины. 1964, №2.
137. *Шаниязов К.Ш.* Узбеки — карлуки. Т.: Фан, 1964.
138. *Шаниязов К.Ш.* К этнической истории узбекского народа. Т.: Фан, 1974.
139. *Шаниязов К., Исмаилов Х.* Этнографические очерки материальной культуры узбеков в конце XIX—начале XX в. Т.: Фан, 1981.
140. *Шониёзов К.Ш.* Қанғ давлати ва қанғлилар. Т.: Фан, 1990.
141. *Шониёзов К.Ш.* Қарлуқлар давлати ва қарлуқлар. Т.: Шарқ, 1999.
142. *Шониёзов К.Ш.* Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. Т.: Шарқ 2001.
143. *Эргашев А.* Шеробод дostonчилик мактаби. Т.: 1991.
144. *Эсонов Ж.* Хожа Самандар Термизий. (Дастур ул-мулукга шарҳ), Т.: Шарқ, 1997.
145. Этнография каракалпаков XIX—начале XX вв. (Материалы и исследования) Т.: Фан, 1980.
146. Этнография Таджикистана. Душанбе, А.Дониш. 1985.
147. *Юлдашев А.* Аграрные отношения в Туркестане. (конец XIX—начале XX в) Т.: 1969. 256 с.
148. Ўзбекистон тарихининг долзарб муаммоларига янги чизгилар. Т.: Шарқ, 1999. №2.
149. Ўзбекистон халқлари тарихи. Т.: Фан, 1994, 2-жилд.
150. Ўзбекистоннинг янги тарихи. I-китоб. Туркистон чор Россияси муштамлақачилиги даврида. Т.: Шарқ, 2000.

151. Қаямов А. Шеробод воҳаси аҳолисининг этник таркиби // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. 1998, №3.
152. Қодиров Б., Муртазоев Б. Чағониён адабиёти.—Тошкент: Янги аср авлоди, 2002.
153. Қораев С. Географик номлар маъноси.—Т.: 1978.
154. Қурбонов А.Э. Шимолий Сурхон воҳаси аҳолисининг этник ҳолати. // Мустаққилик, маънавият ва тарбия (ижтимоий фанлар кафедралари профессор-ўқитувчиларининг илмий-назарий мақолалари тўплами). Термиз., 2000.
155. Қурбонов А.Э. Сурхон одамларини биласизми? ||Мулоқот, 2002. №4.
156. Қурбонов А.Э. Тўйлар—меҳр-оқибат кўриги|| Мулоқот, 2003. №4.
157. Қурбонов А.Э. Шимолий Сурхон воҳаси аҳолисининг суннат тўй маросимлари|| Ўзбекистонда миллатлараро муносабатлар: тарих ва ҳозирги замон(тўплам). Тошкент, 2003.
158. Қурбонов А.Э. Шимолий Сурхон воҳаси аҳолисининг анъанавий ўйинлари|| Ўзбекистон тарихи ва археология фанларининг долзарб муаммолари. Республика илмий конференцияси материаллари. Самарқанд, 2003.
159. Қурбонов А.Э. Анъанавий халқ ўйинларининг баркамол авлодни тарбиялашдаги ўрни. ||Болалар ва ёшлар ўртасида жисмоний тарбия ва спортни ривожлантиришнинг долзарб муаммолари. Республика илмий-амалий анжуман материаллари, Термиз, 2003, I-қисм.
163. Қурбонов А.Э. Шимолий Сурхон воҳаси аҳолиси мато тайёрлаш усуллари (XIX аср охири—XX аср бошлари)|| Мозийдан садо. 2003. № 3—4 .
164. Қурбонов А.Э. Удумларимиздан бири ҳақида. // Ўзбекистонда педагогика фанлари ўқитилишининг долзарб муаммолари (Тўплам). Тошкент, 2003.
165. Қурбонов. А.Э. Шимолий Сурхон воҳаси аҳолиси анъанавий ўйинлари (XIX аср охири—XX аср бошлари). «Мозийдан садо» журнали, 2004 йил, №1 сон.
166. Қурбонов А.Э. Анъанавий халқ ўйинлари|| Ижтимоий фикр. Инсон ҳуқуқлари. 2004. №2.
167. Қурбонов А.Э. IX—X асрларда Шимолий Тоҳаристонда маданий ҳаёт||Ал-ҳаким ат-Термизий ва унинг даври(тўплам). Конференция материаллари. Термиз, 2004.
168. Қурбонов А.Э. Сурхон воҳаси аҳолиси оғзаки ижодиётида дostonчиликнинг ўрни. Республика илмий-амалий анжумани. Илмий мақолалар тўплами 1-қисм. Бухоро, 2004.
169. Қурбонов А.Э. Сурхон воҳаси аҳолиси таомлари|| Самарқанд ахборотномаси. 2004. №3.
170. Ғуломов Я.Г. Хоразмнинг суғорилиш тарихи. Қадимги замонлардан то ҳозиргача. Т.: ЎзССР ФА, 1959.

Мундарижа

КИРИШ	3
I БОБ. СУРХОН ВОҲАСИ АҲОЛИСИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА ҲУДУДИЙ ЖОЙЛАШУВИ	
Воҳа аҳолисининг шаклланиши тарихидан.....	6
Мавжуд этник гуруҳлар ва уларнинг ҳудудий жойлашуви.....	29
II БОБ. АҲОЛИНИНГ ХЎЖАЛИК ФАОЛИЯТИ ВА МОДДИЙ МАДАНИЯТИ	
Аҳолининг анъанавий хўжалиги ва машғулоти.....	84
Уй-жой қурилиши ва уларнинг турлари.....	103
Анъанавий кийимлар ва безаклар.....	125
Анъанавий таомлар ва пазандачилик.....	140
III БОБ. ВОҲА АҲОЛИСИНИНГ ИЖТИМОЙ МУНОСАБАТЛАРИ ВА МАЪНАВИЙ МАДАНИЯТИ	
Ижтимоий ва оила-никоҳ муносабатлари.....	157
Маросим ва удумлар.....	170
Халқ сайиллари ва расм-русумлар.....	199
Халқ оғзаки ижоди ва унинг ўзига хос жиҳатлари	217
Анъанавий халқ ўйинлари.....	251
ХУЛОСА.....	259
Қисқартма сўзлар изоҳи.....	262
Изоҳли луғат.....	263
Фойдаланилган адабиётлар ва манбалар рўйхати.....	268

С. Турсунов, Т. Пардаев,
А. Курбонов, Н. Турсунов

ЎЗБЕКИСТОН ТАРИХИ ВА МАДАНИЯТИ СУРХОНДАРЁ ЭТНОГРАФИЯСИ

Нашр учун масъул *А. Ирисбоев*

Муҳаррир *Д. Исмоилова*
Бадий муҳаррир *Ҳ. Худойбердиев*
Техник муҳаррир *Т. Смирнова*
Мусаҳҳиҳ *Ш. Нишонов*
Саҳифаловчи *Б. Ирисбоев*

Босишга рухсат этилди 25.01.2006. Бичими 60x841/16.
Ҳажми 17 б.т. Нусхаси 500. Буюртма № 12
Шартнома № 06/01. Нархи келишилган асосда.

Оригинал макет “Medianashr” МЧЖ
компьютер марказида тайёрланди.

Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон
Миллий кутубхонаси нашриёти.

“AVTO-NASHR” шўба корхонаси босмахонаси
Тошкент шаҳри, 8-март кўчаси, 57-уй.